STARINAR

Institut
Archéologique
Beograd

XLVII
1996
СТАРИНАР

СТАРИНАР

XLVII/1996

Археолошки
институт
Београд

1/12č

1/12č

Šarkamen, golden necklace

BIBLIOTEKA A.I.
CENTAR VIMINACIVM
13 c

INSTITUT АРХЕОЛОШКИ
ARCHEOLOGIQUE ИНСТИТУТ
BEOGRAD БЕОГРАД

UDK 902/904(050) YU ISSN 0350-0241

СТАРИНАР XLVII, 1-340, БЕОГРАД 1996.

Institut
Archéologique
Beograd

STARINAR

NOUVELLE SERIE VOLUME XLVII/1996

Rédacteur
PETAR PETROVIĆ

Comité de rédaction: Miloje VASIĆ, Rastko VASIĆ, Milutin GARAŠANIN, Noël DUVAL (Paris),
Maja PAROVIĆ-PEŠIKAN, Vladislav POPOVIĆ, Ana PREMK (secrétaire de la rédaction),
Dragoslav SREJOVIĆ

BEOGRAD 1996

Археолошки
институт
Београд

СТАРИНАР

НОВА СЕРИЈА КЊИГА XLVII/1996

Уредник
ПЕТАР ПЕТРОВИЋ

Редакциони одбор: Милоје ВАСИЋ, Растко ВАСИЋ, Милутин ГАРАШАНИН,
Ноел ДИВАЛ (Париз), Маја ПАРОВИЋ-ПЕШИКАН, Владислав ПОПОВИЋ,
Ана ПРЕМК (секретар редакције), Драгослав СРЕЈОВИЋ

БЕОГРАД 1996.

13 Č

ТЕХНИЧКИ УРЕДНИК: Ана ПРЕМК
ТИРАЖ: 800 примерака
ИЗДАЈЕ: АРХЕОЛОШКИ ИНСТИТУТ, Београд, Кнез Михаилова 35
КОМПЈУТЕРСКА ПРИПРЕМА: Драгољуб БОЈОВИЋ
ШТАМПА: TIPOGRAFIC, Београд
Ова књига објављена је уз финансијску помоћ Министарства за науку и технологију Србије

САДРЖАЈ - SOMMAIRE

РАСПРАВЕ - ETUDES

Ivana Radovanović — Some Aspects of Burial Procedure in the Iron Gates Mesolithic and Implications of Their Meaning 9

Slaviša Perić — Kult-Rhytone der neolitischen Viehzüchter der Balkanhalbinsel 21

Dušan Borić — Social Dimensions of Mortuary Practices in the Neolithic: a Case Study 67

Duško Šljivar — The Eastern Settlement of the Vinča Culture at Pločnik: a Relationship of Its Stratigraphy to the Hoards of Copper Objects 85

Milutin Garašanin — Zur chronologischen und kulturellen Stellung von Junacite in der Bronzezeit 99

Petar Popović — Early La Tène Between Pannonia and the Balkans 105

Ljubica Zotović — Der Paganismus in Viminacium 127

Ivana Popović — Certain Traits of the Roman Silver Jewelry Manufacture in the Central Balkans 139

Marko Popović — La forteresse de Slankamen 155

Dušica Minić — Nouvelle variante de boucles d'oreille medievales à trois fraises en Serbie 169

ПРИЛОЗИ - APERÇUS

Ђурица Грга — Каријес у хуманој популацији културе Лепенског Вира 177

Djurica Grga — La carie chez la population humaine appartenant à l'ère de la culture de Lepenski Vir 183

Миленко Богдановић — Прилог проучавању апсолутне хронологије протостарчевачке и старчевачке културе 187
Milenko Bogdanović — A Contribution to the Research of Absolute Chronology of the Starčevo and Protostarčevo Cultures 192

Mirjana Stevanović, Borislav Jovanović — Stratigraphy of Vinča-Belo Brdo Reconsidered 193

Milorad Stojić, Lidija Nikitović — Ada in Prijevor bei Čačak - Beitrag zur der Bronzezeit im Moravagebiet und im serbischen Donaugebiet 205

Драган Поповић — Вучедолска налазишта у централном и истожном Срему 213
Dragan Popović — The Vučedol Sites in the Central and Eastern Srem 221

Milena Živković — A Golden Necklace from Gostilj Near Podgorica 223

Dragoslav Srejović, Miodrag Tomović, Čedomir Vasić — Šarkamen, Tetrarchial Imperial Palace 231

Milena Milin — An Exorcist on an Epitaph from Sirmium 245

Mihail Zahariade — A Note on Translucus *(NDOr.* XLII27) 249

Весна Бикић, Вујадин Иванишевић — Простор око јужне капије Горњег града Београдске тврђаве 253
Vesna Bikić, Vujadin Ivanišević — South Gate Area in the Upper Town of Belgrade Fortress .. 271

Marin Brmbolić — The Khuman Belt from the Area of Tomaševac 273

Весна Бикић — Прилог културној стратиграфији манастира Светих арханђела код Призрена 279
Vesna Bikić — A Contribution to the Culture Stratigraphy of the Monastery of the Holy Archangels at Prizren 285

ХРОНИКА ИСКОПАВАЊА - CHRONIQUE DES FOUILLES

Кременац код Ниша - Палеолитско налазиште (Звонимир Калуђеровић) 289
Совобањска котлина - Палеолитска налазишта (Звонимир Калуђеровић) 290
Медијана - Праисторијско насеље (Славиша Перић) 292
Медијана - Античко насеље са вилама (Петар Петровић) 295
Sirmium - Антички град (Ана Премк, Мирослав Јеремић) 300
Зајачак, Кремиња - Касноантички рударско-металуршки комплекс (Миодраг Томовић, Вера Богосављевић-Петровић) 303
Градина у Врсеницама - Касноантичко и раносредњовековно утврђење (Марко Поповић, Драгица Премовић-Алексић) 306
Тврђава Рас (Марко Поповић) 308
Манастир Жича (Душица Минић) 309
Комплекс манастира Студенице (Марко Поповић) 311
Манастир Милешева (Душица Минић) 313

КРИТИКЕ И ПРИКАЗИ - COMPTES RENDUS

Gabriel Cooney, Eoin Grogan, THE IRISH PREHISTORY: A SOCIAL PERSPECTIVE. Wordwell, Dublin 1994. (Растко Васић) 317

ELMAR CHRISTMANN, PEVKAKIA II - DIE FRÜHE BRONZEZEIT. Beiträge zur ur- und frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelemeer-Kulturraumes, Bonn 1996. (Милутин Гарашанин) 318

Christina Jacob, METALLGEFÄSSE DER BRONZE- UND HALLSTTATZEIT IN NORDWEST-, WEST- UND SÜD-DEUTSCHLAND, Präehistorische Bronzefunde II, Stuttgart 1995. (Растко Васић) 320

D. Srejović, ILIRI E TRACI, Enciclopedia del Mediteraneo 7, Sezione Istoria. Editoriale Jaca Book, Italia, 1996. (Милутин Гарашанин) 321

Iatrus-Krivina, SPÄTANTIKE BEFESTIGUNG UND FRÜHMITELALTERLICHE SIEDLUNG AN DER UNTEREN DONAU, Band V: Studien zur Geschichte des Kastells Iatrus. Berlin 1995. (Петар Петровић) 323

Софија Петковић, РИМСКИ ПРЕДМЕТИ ОД КОСТИ И РОГА СА ТЕРИТОРИЈЕ ГОРЊЕ МЕЗИЈЕ, Београд 1995. (Маја Паровић-Пешикан) 325

Весна Бикић, СРЕДЊОВЕКОВНА КЕРАМИКА БЕОГРАДА, Посебна издања Археолошког института у Београду књига 25, Београд 1994. (Душица Минић) 326

РИМСКИ ЦАРСКИ ГРАДОВИ И ПАЛАТЕ У СРБИЈИ (THE ROMAN IMPERIAL TOWNS AND PALACES IN SERBIA), Belgrade 1995; THE AGE OF THE TETRARCHS, Belgrade 1995; Драгослав Срејовић-Чедомир Васић, IMPERIAL MAUSOLEA AND CONSECRATION MEMORIALS IN FELIX ROMULIANA (GAMZIGRAD, EAST SERBIA), Belgrade 1994; Петар Петровић, МЕДИЈАНА, РЕЗИДЕНЦИЈА РИМСКИХ ЦАРЕВА (MEDIANA, RESIDENCE OF ROMAN EMPERORS), Београд 1994. (Љубица Зотовић) 327

ANCIENT MINING AND METALLURGY IN SOUTHEAST EUROPE, International Symposium, Donji Milanovac, Bor-Belgrade 1995. (Растко Васић) 330

IN MEMORIAM

БРАНКО ГАВЕЛА (1914 - 1994) 333

МИЛИЦА КОСОРИЋ (1928 - 1994) 337

ПАВЛЕ МИЈОВИЋ (1914 - 1996) 339

Some Aspects of Burial Procedure in the Iron Gates Mesolithic and Implications of Their Meaning

IVANA RADOVANOVIĆ, Faculty of Philosophy, Beograd

The Iron Gates Mesolithic settlements were established and maintained by semi-sedentary or sedentary hunter-gatherer groups in the period between VIII and VI millennium BC.[1] In the course of VIII millennium BC, the mobility of these groups was reduced for a number of reasons leading to a more permanent settlement. Distinctive material culture found in the Iron Gates Mesolithic settlements implies a presence of at least three coexisting groups:

- The first group in the Upper Gorges with settlements of Padina, Stubica, Vlasac and Lepenski Vir.
- The second group which split off from the first one, and moved downstream from the Ključ area with settlements at Kula, and Ostrovul Mare sites.
- The third group (or perhaps more groups) was settled in the Lower Gorges and the Ključ area located at Icoana, Razvrata, Hajdučka Vodenica, Ostrovul Banului, Schela Cladovei, and Ostrovul Corbului.

A considerably large number of burials has been registered at eight sites of the Iron Gates Mesolithic. They are listed at **Table 1** showing a total number of skeletal remains (T) for each site, the number of archaeologically recorded burials (A), and the number of dislocated skeletons and skeletal remains that could not be used in the analysis of burial practice (N). Five listed sites are located on the right bank, and five are situated within the Gorges. Burials are less frequent at the sites of Ključ and downstream, as well as on the left bank.

Only in the case of Vlasac there are extensively published data concerning the archaeological and bio-anthropological aspects of research. In all other cases, our analyses had to rely on incomplete publishing of archaeological data - either as generalized comments on burial rites noted at particular site, or as descriptions of a small number of selected burials. The spatial arrangement of some burials at Lepenski Vir and Kula, as well as the stratigraphical position of some burials of Padina and Hajdučka Vodenica will certainly be elucidated in final reports on these sites.

Table 1.

SITE	(T)	(A)	(N)
Upper Gorges			
Padina	75	37	38
Lepenski Vir	146	93	53
Vlasac	384	119	165
Lower Gorges			
Icoana	3		
Hajdučka Vodenica	30		
Kjuč region			
Schela Cladovei	33*		
Ostrovul Corbului	4		
Downstream of Ključ			
Kula	5		

* plus a number of recently uncovered burials

[1] I. Radovanović, A review of formal disposal areas in the Mesolithic of Europe, *Starinar XLIII-XLIV, 1992-1993*, 1994: 93-102; idem, *The Iron Gates Mesolithic*, International Monographs in Prehistory, Ann Arbor, *in press*; idem, Kulturni identitet đerdapskog mezolita, *Zbornik Radova Narodnog Muzeja XVI (1)*, 1996: 39-46.

Similar remark concerns the burials from Schela Cladovei which have been uncovered in the course of previous three decades.[2]

Reconstruction of burial sequences at each site revealed various burial procedures practiced within different time spans. Besides, the combinations of various burial rites within a single time span are noticeable. An assumption on unequal treatment of the deceased - reflecting a social differentiation of individuals within the community, has thus been suggested.

The results of my previous analyses[3] implied that, apart from Padina A2, the oldest type of burial procedure can be observed in the earlier burials at Vlasac in the Upper Gorges, and at Schela Cladovei in the Lower Gorges. The deceased were buried in groups at particular locations, usually around hearths and habitations. Later, they were buried below habitations (children), or between them (adults) - representing the later type of formal disposal area at Vlasac, Lepenski Vir I, Padina and early horizons in the south-western area at Hajdučka Vodenica. The latest type of burial procedure is also remarkable: the prevalent grave orientation is parallel to the river course; the deceased are placed in extended position, sometimes inside a group grave or a "chamber-tomb" (Lepenski Vir II, Hajdučka Vodenica Ib). The chronological differences could also be noted in other elements of burial practice: cremation and specific grave orientations in the early type of formal disposals, and sitting position, placement of antlers, human and animal mandibles in the later type.

Secondary interment, especially of skulls, is present in all phases and is related to older men. Only exceptionally it was related to women and children. Differences between the Upper Gorges and the Lower Gorges are important too - grave goods are very rare in the Lower Gorges. Finally, all formal disposal areas were established within settlements.

[2] V. Boroneant, Recherches archéologiques sur la culture Schela-Cladovei de la zone des Portes de Fer, *Dacia XVII*, 1973: 5-39; idem, Nouvelles données sur les découvertes anthropologiques de Schela Cladovei a Drobeta Turnu Severin (Roumanie), *L'Anthropologie (Paris), Tome 97*, 1993: 511-514; V. Boroneant, et al., A Mesolithic burial area at Schela Cladovei, Romania, *Paper presented at the Fifth International Symposium "L' Epipaleolitique et mesolithique en Europe", Grenoble, 18-23 Septembre 1995*. Prètirage.

[3] I. Radovanović, *Mezolit Đerdapa*, PhD thesis University of Belgrade, 1992; also, idem, "A review..." and *The Iron Gates Mesolithic.*

Burial practices in the Iron Gates Mesolithic were clearly very complex. On this occasion it will be reasonable to focus just on certain aspects of these practices - the age and sex structure and their relation to form and quantity of grave goods.

1. Sex and age structure

The first question to be discussed is about who was buried within the Iron Gates Mesolithic settlements. The duration of settlements and the number of individuals buried implies that a restricted number of persons living in the Mesolithic communities could expect to be buried within formal disposal areas. This restricted number seems to contain all sex and age categories, but sometimes in a rather awkward proportions and differing from one burial area to another.[4]

Lepenski Vir I and II

The analysis of burial practice is based upon research of D. Srejović, sex and age determination of skeletal remains by S. Zoffmann , and the unpublished field documentation (list of burials)[5]. Since a large number of burials at Lepenski Vir belongs to the later epochs (Neolithic, Eneolithic), S. Zoffmann proposed a division into four cultural-chronological groups according to their stratigrafical position. Only Zoffmann's group I contains burials that can be related to the Mesolithic. Consequently, the data concerning burials of group I, i.e., Lepenski Vir I and II, noted in Zoffmann's burial list were used (**Table 2**).

An overall study of the Lepenski Vir formal disposal area (VII, VII/VI mil. BC. phases 3-6 of the Iron Gates

[4] Sex & age determination of human skeletal remains from Padina and Hajdučka Vodenica by S. Živanović, although incomplete, was used previously in my analyses (*Mezolit Đerdapa*). During preparation of this paper, in summer 1996, M. Roksandić undertook a complete analysis of this material, and has kindly informed me about some very important data concerning sex and age structure at these two sites. Since her analyses are still in course, the sex and age structure of Padina and Hajdučka Vodenica skeletons could not be discussed on this occasion.

[5] D. Srejović, *Lepenski Vir - nova praistorijska kultura u Podunavlju*, SKZ Beograd, 1969; S. Zoffmann, Prehistorical skeletal remains from Lepenski Vir (Iron Gate, Yugoslavia), *Homo, 34*, 1983: 129-148.

Mesolithic)[6] points to an extremely large number of children burials (55.6%), followed by an equal participation of men and women (18.2% each). However, knowing that at Lepenski Vir II (first half of VI mil. BC, phase 6) there are 13 burials (3 men, 8 women, and two sex undetermined), the following structures are obtained for Lepenski Vir I (**Table 3**) and Lepenski Vir II (**Table 4**):

Table 2.

Lepenski Vir I-II	*Children*	*Men*	*Women*	*Sex unknown*
Infans I	42			
Infans II	7			
Iuvenilis		2		
Adultus		4	8	1
Maturus		9	7	
Senilis		1	1	
Age unknown				6
Total: 88	49	16	16	7
100%	55.6	18.2	18.2	7.9

Table 3.

Lepenski Vir I	*Children*	*Men*	*Women*	*Sex unknown*
Infans I	42			
Infans II	7			
Iuvenilis		2		
Adultus		4	5	
Maturus		7	2	
Senilis			1	
Age unknown				5
Total: 75	49	13	8	5
100%	65.3	17.3	10.6	6.6

Table 4.

Lepenski Vir II	*Child.*	*Men*	*Women*	*Sex unknown*
Infans I				
Infans II				
Iuvenilis				
Adultus			3	2
Maturus		2	5	
Senilis		1		
Age unknown				
Total: 13		3	8	2
100% -		23.07	61.5	15.38

[6] Radovanović, *op. cit.*, idem, *The Iron Gates Mesolithic.*

The participation of children (65.3%) at Lepenski Vir I, followed by men (17.3%), and women (10.6%) is thus even larger. Another remarkable fact is that female skeletal remains (mandibles) were actually incorporated into the hearth constructions. Female burials are thus quite exceptional at Lepenski Vir I. On the other hand, it seems that female burials prevail at Lepenski Vir II followed by those of men, while children burials were not at all registered.

Vlasac I - III

Data for the burials at Vlasac are obtained from a recent analysis based upon the publication by Srejović and Letica.[7] These burials may be dated to VIII and VII mil. BC, covering also a large time span. Male burials dominate, followed by women and children. Analyses of the early formal disposal area (VIII, VIII/VII mil. BC) at **Table 5**, and the later formal disposal area (VII mil. BC) at **Table 6** point to a similar sex and age structure.

Lower Gorges, Ključ and downstream sites

A long time span seems to be covered at the Mesolithic site of Hajdučka Vodenica (VII/VII - first half of VI mil. BC). Although the unresolved relative chronologies within the site must be borne in mind, a majority of burials (26) certainly belongs to a location with "chamber tomb" (VII/VI - first half of VI mil. BC, phases 5 and 6 of the Iron Gates Mesolithic)[8].

Other Iron Gates Mesolithic settlements contain rather small sample of burials (Icoana - 3, Ostrovul Corbului - 4, Kula - 5). The exception is Schela Cladovei with remnants of 33 persons (along with several recently excavated burials), which could not be included in this study due to a lack of data[9]. Four skeletons at Ostrovul Corbului belong

[7] D. Srejović and Z. Letica, *Vlasac - mezolitsko naselje u Đerdapu, tom I*, SANU Beograd, 1978; Radovanović, *op. cit.*

[8] B. Jovanović, Hajdučka Vodenica, praistorijska nekropola, *Starinar XXXIII-XXXIV (1982-1983)*, 1983: 305-313, and field documentation kindly provided by B. Jovanović.

[9] Boroneant, "Recherches...", and Boroneant et al., *op. cit.*

Table 5.

Vlasac Early type	*Children*	*Men*	*Women*
Infans I	7		
Infans II	8		
Iuvenilis		1	
Adultus		4	6
Maturus		15	5
Senilis		3	
Age unknown		1	2
Total: 52	15	24	13
100%	28.8	46.1	25

Table 6. Vlasac

Vlasac Later type	*Children*	*Men*	*Women*
Infans I	10		
Infans II	3		
Iuvenilis		1	
Adultus		5	8
Maturus		16	10
Senilis			
Undetermined		6	2
Total: 61	13	28	20

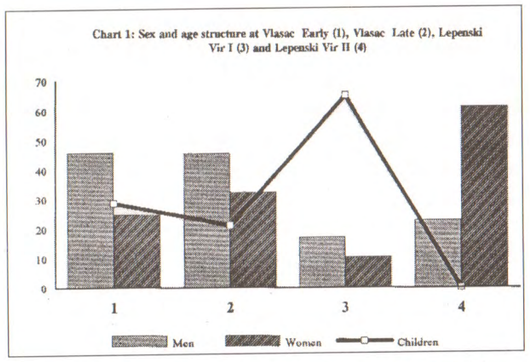

respectively to a man, a woman and two children[10]. Those at Kula belong to a woman and four men[11].

In view of the most reliable data with an adequate sample size, Vlasac and Lepenski Vir were chosen to illustrate sex and age structures and possible trends in their changes through time (**Chart 1**):

Early stage of formal disposal areas' content and arrangement on this chart is represented by 1 - Vlasac Early. Late stage is represented by 2 - Vlasac Late and 3 - Lepenski Vir I, and the final stage by 4 - Lepenski Vir II. Burials uncovered at Lepenski Vir I seem to reflect a non-standard sex and age structure with a striking share of children (especially the youngest) : 65% children, beside 10% women and 17% of men. Female burials are in fact uncommon - one or two burials only, apart from female mandibles incorporated in hearth constructions in certain habitations. This fact probably corresponds to other non-standard features noted in settlements of Lepenski Vir I (sophisticated building technologies, a large number of "symbolic" artifacts, sculptures, etc.), implying their special role in the settlement system of the Iron Gates Mesolithic communities. Looking at other formal disposal areas - Vlasac Early, Vlasac Late and Lepenski Vir II - the children and male burials seem to follow a trend of decrease. In contrast to it, rate of occurrence of the female burials is increasing, especially in the latest stage. Taking into account that Lepenski Vir II could also represent a non-standard type of settlement, there is a question whether the high occurrence of women was a special feature particularly related to this settlement or it follows a more general trend remarkable at other sites too. This question cannot be answered before the sex and age determination of skeletal remains at other sites with large sample of burials (Padina, Hajdučka Vodenica and Schela Cladovei) has been completed.

It has to be born in mind that the above represented sex and age structure does not reflect a demographic structure of the Iron Gates Mesolithic population. It relates to sex and age structure of a restricted number of the deceased, those chosen to be buried within settlements, and over a very long time span. In chronologically earlier settlements for example, this restricted number primarily concerns the males and the older age categories. This fact was interpreted as a reflection of social power arising from a set of factors such as the labour division, and the access to information monopolized by these cate-

[10] F. Mogosanu, Mezoliticul de la Ostrovul Corbului, o noua asezare de tip Schela Cladovei, *Studii si cercetari de istorie veche si arheologie, T. 29, julie-septembrie*, 1978: 335-351.

[11] M. Sladić, Mihajlovac-Kula, praistorijsko naselje, *Đerdapske sveske II*, 1984: 201-202; idem, Kula près Mihajlovac, un site préhistorique, *Đerdapske sveske III*, 1986: 432-442; Ž. Mikić, and M. Sladić, Ostaci mezolitskog čoveka iz Kule u Đerdapu, *Zbornik Filozofskog fakulteta, Serija A: istorijske nauke*, Beograd 1994: 37-41

Table 7.

SITE	Padina	L.Vir I/1	L.Vir I/2-3	L.Vir II	Vlasac Early	Vlasac Late	Hajd. Voden.	Icoana	Schela Clad.	Kula
Type A										
Bone tool	■			■	■	■				
Bone awl	■	■	■	■	■					
Bone proj.					■	■			■	
Antler tool						■				■
Boar's tusk tool					■	■		■		
Silex	■	■	■			■				
Quartz						■				■
Stone axe							■			
Stone puncher				■						■
Orn. stone						■				
Orn. bone						■	■			
Orn. boar's tusk tool		■								
Necklace		■		■		■				
Bracelet					■					
Cyprinidae teeth					■	■				■
Fish teeth									■	
Snail shells									■	
Type B										
Animal bones	■	■	■	■	■					
Antler	■		■	■	■		■			
Bovine skull			■							
Deer skull			■							
Herbivore mandible			■				■			
Dog			■			■				
Dog mandible			■			■				
Human bones	■									
Human mandible			■			■				
Human skull			■			■				
Ochre					■	■			■	
Graphite					■					
Fish bones						■				
Red limestone					■	■				
Pebble					■					
Discoid stone						■				

gories in the Iron Gates Mesolithic community.[12] The effects of social tension generated on that account may have been regulated through a variety of social and ideological strategies. They are perhaps reflected in a system of clear-cut dichotomies observed concerning the economy, settlement organization, arrangement and structure of

[12] Srejović, *op. cit.*, idem, "Protoneolit - kultura Lepenskog Vira", *Praistorija jugoslavenskih zemalja II, Neolitsko doba*, Sarajevo, 1979:33-76.

dwellings.[13] Burial practices are interwoven in this system - reaffirming it consistently. Nevertheless, certain changes in this domain were also implied[14] by the following traits:

•In the early type of burials, dichotomies are observed concerning the respective male and female *loci* within formal disposal area. Within these *loci*, individual differences (horizontal and vertical stratification) were already marked by other aspects of burial practice (body treatment and certain forms of grave goods).

•Later, a male-female dichotomy was more clearly expressed in the aspects other than the spatial arrangement of burials (such as the body treatment and certain forms of grave goods).

The body treatment and its relation to other burial procedures, as well as their implications for horizontal and vertical stratification within the Iron Gates community were discussed in detail elsewhere,[15] so I will now focus on the problem of grave goods.

Grave goods

According to D. Srejović and Z. Letica, the grave inventory at Vlasac was classified into 1. grave goods, and 2. sprinkling with certain materials and placing human and animal bones. My classification is based upon that one with some differences.[16] All things placed in a grave are assumed to be grave goods. They are represented by various forms and are classified into artifacts (grave goods of type A), and non-artifacts (grave goods of type B)[17].

The analysis of all burials containing grave goods in the Iron Gates Mesolithic has shown that the number of grave good forms (regardless of type) per grave never exceeded four. Also, a strict difference is made between the number of forms of grave goods and the number of grave goods of the same form. However, the graves containing a larger number of grave goods of the same form are rather infrequent in the Iron Gates Mesolithic.

A list of grave good forms (**Table 7**) in the Iron Gates Mesolithic burials based upon the presence/absence criterion[18], points to certain traits which are significant chronologically as well as spatially. A mere glance to the table may suggest that grave good forms were placed conforming the strict criterions. There are no grave good forms that are, in a manner of speaking, "common" to all sites. Some of them are indeed common for particular area (i.e., animal bones, bone tools and awls in the Upper Gorges) or a particular site (graphite at Vlasac). Others are appearing in a restricted period of time (mandibles etc.). The greatest variety of grave good forms of either type may be observed at Vlasac (15 forms in the early stage and 17 forms in the late stage) and Lepenski Vir I phases 2-3 (10 forms). Padina, Lepenski Vir I phase 1, and Lepenski Vir II burials contain 5-6 forms. All these sites are located in the Upper Gorges. The Lower Gorges and downstream sites on the other hand contain a few grave good forms[19], or at least a few that could be archaeologicaly recorded. One could perhaps expect that objects used in everyday life, such as the chipped stone implements or bone tools, would have a wider distribution in the Iron Gates Mesolithic formal disposal areas. The following analysis of their occurrence at each site, along with other grave goods, implies that it is not the case. Their occurrence has to be interpreted in a code other than that of personal belongings and their previous utilitarian role.

Occurrence of grave good forms and their relation to sex and age

An attempt will be made here to investigate the relation between the occurrence of grave goods and sex and age of the deceased. Sex and age divisions in a community are basic divisions and they exist in all types of communities including also the simple "egalitarian" ones. Those grave goods which are exclusively related to certain sex and/or age group are assumed to correspond to the noted elementary division. Other associations would notify other, more complex divisions related to horizontal and/or vertical stratification of the community balanced and maintained by the intermediacy of ideology.

The choice of formal disposal areas for this analysis depended on completeness and reliability of data as well, thus the same sites were chosen as in the case of sex and age structure analysis. Formal disposal areas with burials containing grave goods from these sites were listed at

[13] Srejović, *op. cit.*; Hodder, I., *The Domestication of Europe, Structure and contingency in Neolithic societies*, Basil Blackwell, 1990; J. Chapman, Arenas of Social Power: The Case of Serbian Prehistory, *Zbornik Narodnog Muzeja XIV-1, Arheologija*, 1992: 305-317.

[14] Radovanović, *op. cit.*

[15] Srejović and Letica, *op. cit.*:78-79., Radovanović, *op. cit.*

[16] Radovanović, *op. cit.*

[17] In my previous analyses the cyprinidae teeth were classified into non-artifact group. Together with other, unspecified fish teeth (at Schela Cladovei) and snail shells (also at Schela Cladovei) they represent a part of clothing (see below, table 16 and foot note 22).

[18] Marked areas on Table 7 signify a presence of certain type of grave good.

[19] Bone projectiles found in some of the Schela Cladovei burials were noted here although they were not real grave goods (i.e., selected to be placed into a grave as a part of burial procedure). They were parts of the archaeological grave inventory, i.e., having caused mortal wounds, the bone projectiles remained stuck in the bones of the deceased.

Table 8

SITE	Vlasac Early	L.Vir I/1	Vlasac Late	Kula	L.Vir I/2-3	L.Vir II
Type A						
Bone awl	m iuv 31 m mat 11a m adu 4a	m mat 50			f sen 68	f mat 54d
Bone proj. Adult and old age	f adu 9 m mat 11a		f mat 40			
Bone tool Old age	m sen 33-34		f mat 63			f mat 54c
Antler tool adult and old age			m mat 23 f adu 29 f mat 40	m		
Boar's tusk tool Old age	m sen 33-34 m mat 11a f mat 49		f mat 48			
Silex	m sen 30 inf 62-62a	m mat 22 inf II 46	f mat 63		m iuv 26	
Quartz	m sen 30			f adu m		
Puncher				m		f mat 93
Orn. stone			m adu 78a			
Orn. Bone	inf II 53		f mat 63			
Orn. boar's tusk tool		m mat 69				
Necklace		inf II 46	inf 21			f mat 93 f adu 54e
Bracelet	m iuv 31 f mat 49					
Cyprinidae teeth all sex & age	m iuv 31 m mat 50a m adu 45 m ? 47a m mat 60 f mat 49 f ? 45a f mat 46 inf 62-62a		m mat 74 m adu 78a f mat 48 f adu 79 f adu 29 inf 42 inf 21	m		

The choice of formal disposal areas for this analysis depended on completeness and reliability of data as well, thus the same sites were chosen as in the case of sex and age structure analysis. Formal disposal areas with burials containing grave goods from these sites were listed at

BIBLIOTEKA A.I.
CENTAR VIMINACIVM

Table 9

SITE	Vlasac Early	L.Vir I/1	Vlasac Late	Kula	L.Vir I/2-3	L.Vir II
Type B						
Animal bones Male ?	m sen 33-34	m mat 22 inf II 46			m iuv 26 inf 97	
Antler Male Female later phase	m sen 33-34				m mat 7a m adu 23 m adu 45a m mat 45c	f mat 93 f adu 14 f adu 54e
Bovine skull Male					m mat 7a	
Deer skull Male					m adu 45a m mat 45c	
Herbivore mandible Male					m iuv 26	
Dog Female			f ? 81			
Dog mandible Male			m mat 27 m mat 25		m mat 70	
Human mandible Female?			f mat 83 f adu 29		inf 97	
Human skull Male			m adu 17		m mat 7a	
Graphite Male	m mat 11a m adu 4a m mat 6 inf II 5					
Fish bones Male			m mat 23			
Red limestone Male	m sen 30		m adu 78a			
Pebble Male?	m sen 30 inf II 53					
Discoid stone Male			m adu 78a			
Ochre All sex & age Female later phase	m mat 50a m adu 50b m mat 6 f mat 49 f adu 47 f mat 32 f mat 46 inf 62-62a inf 59 inf 61		f adu 79 f adu 67 f mat 63 f adu 29 inf 42			

Tables 8 and 9.[20] Certain implications of relationship between sex/age and grave goods may be noted according to it. Most of the grave goods of type A (artifacts) have a rather clear-cut chronological distribution according to sex and age.

[20] In order to present the data more clearly, the column with data from the earliest formal disposal area (Vlasac Early) was not shaded, columns with Late type of burial procedure are medium shaded (Vlasac Late, Kula, Lepenski Vir I) and the latest formal disposal area (Lepenski Vir II) is dark shaded.

Table 10

SITE	L.Vir I/1
Type A	
Bone awl	m mat 50
Silex	m mat 22 inf II 46
Orn. boar's tusk tool	m mat 69
Necklace	inf II 46
Type B	
Animal bones	m mat 22 inf II 46

Early chronological stages

1.They are related to old men (quartz and ornamented boar's tusk tool).
2.Related to men (bone tools, bone awls)
3.Related to men and children (silex)
4.Related to children (ornamented bone)
5.Related to both sexes (bracelet).

Later chronological stages

1.Related to old women (bone tools)
2.Related to men (ornamented stone)
3.Related to both sexes (antler tool, silex)
4.Related to children (necklace)

Early and later chronological stages

1.Related to both sexes (bone projectiles, boar's tusk tools).
2.Related to all sex and age groups (cyprinidae teeth)

The latest chronological stage

1.Related to women (puncher, necklace, bone awl)

As concerns the B type of grave goods (non-artifacts), they are mainly related to men in early and later phases. The exception is ochre appearing in all sex and age categories in early phases, and in female burials of the later phase. The latest phase is interesting because of the absence of non-artifact grave goods in male burials and their relation to women. However, it is not the ochre (which altogether disappeared from the grave inventory) but the grave goods which were previously related only to men (notably the antler).

Association of grave good forms and their relation to sex and age

The situation appears even more complex if associations of grave good forms in each burial were also taken into account.

Lepenski Vir

Only eleven (out of seventy five) burials were accompanied by grave goods at Lepenski Vir I, and four of them are registered in earlier settlements (Lepenski Vir I/1). They were restricted to three males of maturus age and an older child (**Table 10**). Combination of silex + animal bones has been repeated in the respective cases of a man and a child (+ necklace in the case of the same child). Ornamented boar's tusk tool is related to the well-known burial in the sitting position "a la turca". Another maturus man had a bone awl.

In later settlements of Lepenski Vir I (Lepenski Vir I/2-3) the combination silex + animal bones appeared in the case of young man (+ herbivore mandible). Another combination antler + skull (deer, bovine or human) appeared in the cases of maturus males (**Table 11**). Single forms of grave goods such as antler, animal bones, and dog mandible were accompanying an adult male under 40, a child and a maturus male. An old woman had a bone awl.

All grave goods in Lepenski Vir II are associated to five women of adultus and maturus age (**Table 12**). Two of them were wearing necklaces and were accompanied respectively by a puncher and antler (also a puncher?). Two maturus females and an adult one were accompanied respectively by bone tool, bone awl and antler.

Vlasac

In the case of Early Vlasac burials (**Table 13**), the largest number of grave good forms (four) is related to two old and one maturus men, and to a maturus woman. The presence of boar's tusk tool is notable in these burials, as well as the combination of chipped stones and stones in grave no. 30. Two younger individuals had three forms of grave goods at the most, while the lesser number of grave goods has been related to both sexes and various ages. Ornamented bone and pebble are noted in a child burial.

Seventeen Later Vlasac burials (**Table 14**) are marked

Table 11

SITE	L.Vir I/2-3
Type A	
Bone awl	f sen 68
Silex	m iuv 26
Type B	
Animal bones	m iuv 26
	inf 97
Antler	m mat 7a
	m adu 23
	m adu 45a
	m mat 45c
Bovine skull	m mat 7a
Deer skull	m adu 45a
	m mat 45c
Herbivore mandible	m iuv 26
Dog mandible	m mat 70
Human mandible	inf 97
Human skull	m mat 7a

Table 12.

Type A	
Bone tool	f mat 54c
Bone awl	f mat 54d
Puncher	f mat 93
Necklace	f mat 93 f adu 54e
Type B	
Antler	f mat 93
	f adu 14
	f adu 54e

by changes in grave good forms and associations. The largest number of forms is related to two women (adultus and maturus) and an adultus man. Again, the association of silex, stones and ornamented bones appear in two cases. But, the most remarkable is the association of B type of grave goods, i.e., mandibles, similar as at Lepenski Vir I/2-3. Animal mandibles are associated to men, and human mandibles to women.

***

Concerning the character of grave good forms, certain Type B forms within the noted burials seem to be exclusive to Vlasac (graphite, ochre) and certain Type A forms to Vlasac and Kula (cyprinidae teeth). I will focus on a discussion of this important feature, although other features may also be observed and they certainly deserve further examination.

Table 13

SITE	Vlasac Early
Type A	
Bone tool	m sen 33-34
Bone awl	m iuv 31
	m mat 11a
	m adu 4a
Bone projectile	f adu 9
	m mat 11a
Boar's tusk tool	m sen 33-34
	m mat 11a
	mat 49
Silex	m sen 30
	inf 62-62a
Quartz	m sen 30
Orn. bone	inf II 53
Bracelet	m iuv 31
	f mat 49
Type B	
Animal bones	m sen 33-34
Antler	m sen 33-34
Ochre	m mat 50a
	m adu 50b
	m mat 6
	f mat 49
	f adu 47
	f mat 32 f
	mat 46
	inf 62-62a
	inf 59
	inf 61
Graphite	m mat 11a
	m adu 4a
	m mat 6
	inf II 5
Cyprinidae teeth	m iuv 31
	m mat 50a
	m adu 45
	m ? 47a
	m mat 60
	f mat 49
	f ? 45a
	f mat 46
	inf 62-62a
Red limestone	m sen 30
Pebble	m sen 30
	inf II 53

I have already noted that cyprinidae teeth (and the graphite) may be interpreted as the marker of status of the deceased in horizontal stratification of community[21]. I have also assumed that cyprinidae teeth might have been fixed to a garment[22]. The additional analysis of the exact location of cyprinidae teeth in relation to body of the deceased with number of occurrences reinforces this assumption (**Table 15**). Related to a large number of burials at Vlasac and Kula, this kind of garment probably signified a kin alliance within this particular group of the Iron Gates Mesolithic community. Another signifier of kin, the graphite, related to men and children (of male sex?) was found also at Vlasac. In addition, the burials containing graphite were fixed to a particular location within the Vlasac formal disposal area.[23]

Table 14

SITE	Vlasac Late
Type A	
Bone tool	f mat 63
Bone proj	f mat 40
Antler tool	m mat 23
	f adu 29
	f mat 40
Boar's tusk tool	f mat 48
Silex	f mat 63
Orn. stone	m adu 78a
Orn. bone	f mat 63
Necklace	inf 21
Type B	
Dog	f ? 81
Dog mandible	m mat 27
	m mat 25
Human mandible	f mat 83
	f adu 29
Human skull	m adu 17
Ochre	f adu 79
	f adu 67
	f mat 63
	f adu 29
	inf 42
Cyprinidae teeth	m mat 74
	m adu 78a
	f mat 48
	f adu 79
	f adu 29
	inf 42
	inf 21
Fish bones	m mat 23
Red limestone	m adu 78a
Discoid stone	m adu 78a

As concerns the ochre, it was noted in the early stages of the Iron Gates Mesolithic (Vlasac, Schela Cladovei), and in the later stages it has been recorded only at Vlasac. Placement of ochre regarding the sex as well as its location in relation to skeletal remains is particularly indicative. In early burials it was placed at various spots of the body regardless of sex and age (**Table 16**). In later burials it is distinctively related to women and exclusively to the pelvic area as concerns the location (**Table 17**). Possible variations in the meaning of this symbol and the changes in its signification during the Iron Gates Mesolithic are discussed more extensively elsewhere.[24]

A general impression may be suggested that grave goods of type A were mainly related to particular age categories, and possibly associated to vertical hierarchization of the community (apart from rare grave goods symbolizing kin ties, as the above noted garments). These assumptions are reinforced by the analysies of other aspects of burial practice too (body treatment, location, etc.)[25] Another remark concerns the association of silex and stones, as well as of stones/or silex with ornamented tools in certain rare burials, implying a special status of the deceased, and also a possibility of inheritance of such status (occurrence in children burials also). Boar's tusk tools seem to be associated to higher rank, notwithstanding their frequency in contexts other than burials. In later stages, men were buried mainly without A type of grave goods, or at least without those which are archaeologically

[21] *Ibid.*

[22] *Ibid.* ; Boroneant in "Nouvelles données..." has also suggested that (unspecified) fish teeth and snail shells found in female burial 38/1989 at Schela Cladovei were fixed to a garment.

[23] Radovanović, *op. cit.*

[24] Radovanović, I., The Lepenski Vir Culture: a Contribution to Interpretation of its Ideological Aspects, *Antidoron Dragoslavo Srejovići completis LXV annis ad amicis, collegis, discipulis oblatum / Uzdarje Dragoslavu Srejoviću povodom šezdeset pet godina života od prijatelja, saradnika i učenika*, Centar za arheološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd 1996 (*in press*).

[25] Idem. *The Iron Gates Mesolithic.*

Table 15. Vlasac and Kula burials

Location of cyprinidae teeth	*Men*	*Women*	*Children*
Around head	1	1	
Abdomen			1
Pelvis	3	3	1
Pelvis & hands*	1	2	
Below knees		1	
Below body	1		
Whole body			2

* hands placed over pelvic area

Table 16. Early Vlasac burials

Location of ochre	*Men*	*Women*	*Children*
Spine		1	
Spine and ribs	1		
Pelvis		1	
Feet	2		
Whole body		2	4

Table 17. Late Vlasac burials

Location of ochre	*Men*	*Women*	*Children*
Pelvis		3	1
Pelvis, hands and femurs		1	

visible. Nevertheless their status was clearly marked by other aspects of burial practice.[26]

As concerns the grave goods of type B, they seem to be associated more in respect to sex of the deceased than to other aspects of his/her *persona*. These grave goods are non-artifacts, i.e, animal bones, skulls, mandibles. All these are related to hunting as an important activity practised by adult males. Their association with male burials is thus perhaps not a coincidence. In addition, the human skeletal remains - interpreted here also as grave goods, perhaps bear a more complex significance. On the other hand, at the same time when the male burials began to be marked by animal bones and mandibles, the ochre was excluded from such burials and has been maintained only in the case of females. This fact may suggest a symbolic reinforcement of a clear-cut sex differentiation within the community, the roles and tasks of each individual thus justified and fixed firmly in certain ideological framework. It was probably founded in dichotomies such as: male-female, wild-domestic, animal-human, etc.

Grave goods are, however, just one among many aspects of material culture which may reflect the noted ideological framework. It remains to be studied further, in relation to a more complex set of data from the Iron Gates Mesolithic and other contemporary communities.

[26] *Ibid.*

UDK 903.5(282.243.74/.75)"633":393

Kult-Rhytone der neolitischen Viehzüchter der Balkanhalbinsel

SLAVIŠA PERIĆ, Archäologische Institut, Beograd

Rhytone - vierfüßige Kultgefäße zoomorpher Form, mit schrägem Rezipienten und einem hohen, vertikal positionierten Henkel, die für einige neolithische Kulturgruppen des Balkans bezeichnend sind, stellen eine der seltenen Keramikformen aus dem Neolithikum dar, deren Herkunft, Zweck und chronologische Stellung, trotz ihrer fast hundertjährigen Präsenz in der archäologischen Literatur, immer noch unzulänglich geklärt geblieben ist. Angesichts neuerer Forschungsergebnisse in Albanien und Zentralbosnien, aus denen eine neue Betrachtungsweise der Kultur-Stratigraphie im Laufe des Neolithikums in diesen Gebieten hervorgegangen ist sowie aufgrund ihrer gegenseitigen relativ-chronologischen Beziehungen und der Beziehungen zu benachbarten und verwandten Kulturen, in denen die Kultrhytone ein bedeutendes Element der gesamten kulturellen Ausdrucksweise darstellen, drängte sich logischerweise auch die Notwendigkeit der wiederholten Beschäftigung mit offenen Fragen in Zusammenhang mit der Genese und Rolle dieser überaus interessanten Keramikform auf.

Die ersten Rhytonfunde wurden in G. Soteriades' Berichten über die Ausgrabungen aus dem Jahren 1905 und 1908 erwähnt; sie stammen aus Chaeronea.[1] Seitdem sind Kultrhytone in zahlreichen Berichten und Synthesen behandelt worden, doch bisher wurde nur eine Arbeit publiziert, die sich ausschließlich mit den Problemen dieses Gefäßtyps auseinandersetzt.[2] In der vorliegenden Arbeit werden wir versuchen, außer einer detaillierten Übersicht bisher bekannter Funde und Fundorte, auch eine Antwort auf die Frage des Zwecks, der Typologie, der Herkunft und der chronologischen Stellung der Rhytone zu geben und damit auch auf Fragen in Zusammenhang mit den Kulturgruppen, bei denen sie vorkommen, und zwar sowohl in Anlehnung an frühere als auch, in größerem Maße, an die genannten neueren Forschungen in Albanien[3] und die neueste Theorie über die Entwicklung des Neolithikums in Zentralbosnien, derzufolge die Kultrhytone die erste oder Protobutmirphase darstellen, und nicht die Kakanj-Kultur, wie früher der Zeitraum zwischen Ende der Starčevo-Impresso-Phase und der Anfangsphase der Butmir-Kultur bestimmt wurde.[4]

Rhytone unterscheiden sich von anderen zeitgenössischen Erscheinungen vor allem durch die Tatsache, daß sie, als Gefäße von spezifisicher Form und Verwendungszweck, das Charakteristikum einiger im Grunde verwandter und dennoch origineller Kulturgruppen in einem verhältnismäßig großem Gebiet sind - von Triest im Norden, dann südlich entlang der östlichen Adriaküste und in ihrem Hinterland, der Herzegowina, in Mittelbosnien, Montenegro, über Albanien und Thessalien bis nach Mittelgriechenland und Korinth auf dem Peloponnes. Auch ist anzumerken, daß eine kleinere Anzahl von Rhytonfunden auch auf der Apeninnenhalbinsel verzeichnet wurde (Karte 1.).

[1] S. S. Weinberg, Excavations at prehistoric Elateia,1959, *Hesperia* XXXI, 2, Athens, 1962, Anm. 44; Š. Batović, Odnosi Dalmacije i Grčke u neolitu, *Radovi Filozofskog fakulteta* 6, 1964/65, Zadar, 1969, Anm.47.

[2] Detaillierte Literaturübersicht über Rhytone bei: Š. Batović,*op. cit.*, Anm. 47 - 49; A. Benac, Obre I - Neolitsko naselje starčevačko - impresso i kakanjske kulture na Raskršću, *Glasnik Zemaljskog muzeja (A)* XXVII - XXVIII, Sarajevo 1973, 84 - 89.

[3] F. Prendi, Le néolithique et l'éneolithique en Albanie, *Iliria* 1976 - VI, Tirana, 1976, 49 - 77; F. Prendi, Le Néolithique ancien en Albanie, *Germania* 68, 1990, - 2, Berlin, 1990, 399 - 426; F. Prendi - Zh. Andrea, Nouvelles données sur le néolithique en Albanie, *Iliria* 1981 - 2, Tirana, 1981, 28 - 31.

[4] S. Perić, *Butmirska kultura,* Beograd, 1995, 47 - 88.

Auf griechischem Territorium wurden Rhytone in Mittelgriechenland verzeichnet. Bislang sind Rhytonfunde von folgenden Lokalitäten bekannt: Elateia, Korinth, Drachmani, Chaeronea, Larissa i Tsangli.[5] Aus neuerer

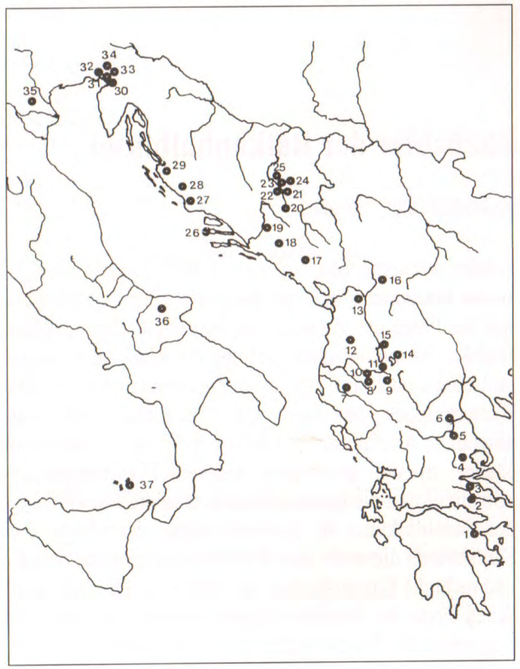

Karte 1.- Verbreitung der Kultrhytone. 1 - Korinth, 2 - Chaeronea, 3 - Elateia, 4 - Tsangli, 5 - Larissa, 6 - Drachmani, 7 - Cakran, 8 - Dërsnik, 9 - Barçu, 10 - Dunavec, 11 - Podgori, 12 - Blaz, 13 - Kolsh, 14 - Mala Trnska Tumba, 15 - Ustie na Drim, 16 - Reštani, 17 - Crvena Stijena, 18 - Čairi, 19 - Zelena Pećina, 20 - Butmir, 21 - Arnautovići, 22 - Okolište, 23 - Obre I, 24 - Obre II, 25 - Kakanj (Plandište), 26 - Markova Špilja, 27 - Danilo, 28 - Bribir, 29 - Smilčić, 30 - Grotta dei Ciclami (Orehova Pejca), 31 - Grotta degli Zingari (Ciganska Jama), 32 - Aurisina (Nabrežina), 33 - Caverna del Muschio, 34 - Vlaška Jama (Pejca v Lašci), 35 - Padova, 36 - Lagnano da Piede, 37 - Lipari.

Zeit bzw. den Ausgrabungen bei Korinth stammt ein Fund von über zweihundert Rhytonexemplaren.[6] Diese Angabe ist besonders wertvoll, wenn es um das gegenseitige Verhältnis zwischen den einzelnen Gebieten bezüglich der Quantität der Rhytonfunde geht, da bisher Dalmatien absolut führend war, so daß auf dieser Tatsache auch bestimmte Theorien über das Ursprungsgebiet dieses Gefäßtyps basierten.

In kuturell-chronologischer Hinsicht werden Rhytone in Griechenland mit der Spätphase des mittleren Neolithikums bzw. der Sesklo-III-Phase bis zur entwickelten Phase des jüngeren Neolithikums bzw. dem Ende der Arapi-Phase der Dimini-Kultur in Zusammenhang gebracht.[7]

Auf albanischem Territorium wurden Kultrhytone an folgenden Lokalitäten verzeichnet: Cakran im Fier-Gebiet,[8] Kolshi im Kukës-Gebiet,[9] Blaz im Mati-Gebiet,[10] Podgori, Dunavec, Barçu und Dërsnik Korçë-Gebiet.[11] Hierbei soll betont werden, daß die Anzahl der Rhytonfunde auf albanischem Territorium betreffend die Siedlungen an den Lokalitäten Dunavec i Cakran führend sind.[12] Im chronologischen Sinne wurden die Rhytonfunde in Albanien in die Periode von der Endphase des älteren Neolithikums, das durch die Blaz-II-Kultur charakterisiert ist, bis zur Frühperiode des jüngeren Neolithikums, das durch die Barçu-II-Phase charakterisiert ist, datiert.[13]

Im Nachbargebiet, in Süd-Metohija, wurde ein zuverlässiger Rhytonfund an der Lokalität Reštani verzeichnet, die aufgrund des Inhalts der Keramikfunde als entferntester peripherer Ausbreitungspunkt des adriatischen neolithischen Komplexes datiert wurde.[14]

In Pellagonien wurden Rhytonfunde an der Lokalität Trnska Tumba festgestellt.[15] Es handelt sich um eine Siedlung, deren jüngeres Stratum als besondere Kulturgruppe des entwickelten mittleren Neolithikums des adriatisch-mediterranen Komplexes charakterisiert wird.[16] Als Rhytonfuß ließe sich vielleicht auch ein Fund von der Lokalität Ustie na Drim am Ohrid-See identifizieren. Es handelt sich um eine Siedlung, in der bei der Gestaltung der gesamten kulturellen Ausdrucksweise ebenfalls die Dominanz der adriatischen Komponente bzw. der Danilo-Kultur bemerkbar ist.[17]

In Montenegro wurde der bislang einzige Rhytonfund im II Stratum von Crvena Stijena verzeichnet.[18] Im Nachbargebiet, in Herzegowina, wurden Rhytone an zwei Lokalitäten verzeichnet: Zelena Pećina und an der Lokalität Čairi in Stolac.[19]

In Zentralbosnien wurde der erste als Rhyton-Teil identifizierte Fund 1947 in Kakanj gefunden, und zwar bei den Bauarbeiten für eine Verkehrsstraße und Bergwerksbahnstrecke, und bei an derselben Lokalität durchgeführten Ausgrabungen im Jahre 1954 wurden genügend Elemente für die erste Rekonstruktion eines Rhytons aus diesem Gebiet gefunden.[20] Es folgen Funde an den Lokalitäten: Arnautovići,[21] Obre I und Obre II[22] und Okolište.[23] Am Ende soll noch hervorgehoben werden, daß auch bestimmte Funde aus Butmir selbst zuverlässig als Rhytone identifiziert werden können.[24]

Im kulturell-chronologischen Sinne wurden Rhytone aus dem zentralbosnischen Gebiet zumeist als eines der grundlegenden Charakteristiken der Kakanj-Kultur des mittleren Neolithikums angesehen, whärend sie in der I Phase der Butmir-Kultur als Begleiterscheinung älterer autochtoner Elemente registriert wurden.[25]

An der östlichen Adriaküste wurden Rhytonfunde auch im Rahmen der Danilo- und Hvar-Kultur festgestellt. Ganz im Norden, in der Umgebung von Triest sind Höhlenfunde bekannt: Pejca v Lašci oder Vlaška Jama (Grotta del Pettriosso), Caverna del Muschio, Nabrežina (Aurisina), Ciganska Jama (Grotta degli Zingari) oder Grotta dei Ciclami.[26] In Norddalmatien: in Smilčić und Bribiru, und in Mitteldalmatien an den Lokalitäten Danilo und Markova Špilja.[27]

Obwohl Dalmatien der Anzahl der Rhytonfunde nach eines der reichsten Gebiete ist, kommen diese an wenigen Lokalitäten vor, und die Insel Hvar bzw. die Lokalität Markova Špilja ist der südlichste Punkt ihrer Ausbreitung

---

[5] S. S. Weinberg, *op. cit.*, 190 - 195, pl. 63 - 65; W. Kosmopoulos, The Prehistoric Inhabitation of Korinth, Munich, 1948, 31, Abb. 5 - 6; H. Frankfort, Studies in early pottery of the Near East II, London, 1927, pl. IV, 7; Wace - Thompson, *Prehistoric Thessaly*, Cambridge, 1912, Abb. 142 f.

[6] J. C. Chapman, Ceramic Production and Social Differentiation: The Dalmatian Neolithic and the Western Mediterranean, *Jurnal of Medittеranean Archaeology* 1/2, 1988, 13.

[7] S. S. Weinberg, Solving a Prehistoric Puzzle, *Archaeology* 15, 4, 1962, 262; J.C Chapman, *op. cit.*, 12.

[8] M. Korkuti - Zh. Andrea, Fouilles 1969 - 1970 dans l'agglomeration néolithique de Cakran (Fieri), *Studia Albanica* 1, Tirana 1972, 15 - 30; M. Korkuti - Zh. Andrea, La station du néolithique moyen à Cakran de Fieri, *Iliria* III,Tirana, 1975, 49 - 107.

[9] M. Korkuti, L' habitat néolithique de Kolshi, *Iliria* 1983, 2, Tirana, 1983, T. XXV, 1 - 5, T, XXVI, 14 - 18.

[10] F. Prendi, Le Néolithique ancien en Albanie, *Germania* 68, 1990 - 2, Berlin, 1990, fig.12, 13.

[11] M. Korkuti, Vendbamini neolitik i Dunavecit, *Buletin arheologjik*, Tirana, 1971, 130 - 132; P. Lera, Deux habitats préhistoriques a Podgoria, *Iliria* 1983 - 1, Tirana, 1983, T. XIV, 5 - 7; L' habitat du Néolithique récent à Barç *Iliria* 1987 - 1, Tirana, 1987, 49 - 51; L'habitat du Néolithique recent à Dërsnik, *Iliria* 1988 - 1, Tirana, 1988, T. IV, 10 - 11.

[12] M. Korkuti - Zh. Andrea, *op. cit.*, (Anm. 8), 78 - 80, Pl. XXII.

[13] F. Prendi, *op. cit.*, (Anm. 10), 419 - 426; P. Lera, *op. cit.*, (Anm.11), 51.

[14] A. Benac, Prelazna zona, *PJZ* II, 456 - 459, T. LXVIII, 6.

[15] D. Simoska - V. Sanev, Neolitska naselba na Mala Tumba kraj selo Trn, Bitola, *Macedoniae acta archaeologica* 3, Prilep, 1977, 215 - 223, T. V, 19.

[16] A. Benac, Neki problemi odnosa Makedonije i zapadnog Balkana u neolitu, *Macedoniae acta archaeologica* 10, Prilep, 1985, 20.

[17] A. Benac, *op. cit.*, (Anm. 14), 460 - 464, T. LXX, 10.

[18] A. Benac, Crvena Sijena - 1955, *GZM* (A) n.s. XII, Sarajevo, 1957, T. IV, 4.

[19] A. Benac, Zelena Pećina, *GZM* (A), n.s. XII, Sarajevo 1957, T. XIII, 5 - 6; V. Atanacković - Salčić, Kontinuitet naselja na lokalitetu Čairi u Stocu, *Matrijali* SADJ XIV, Prilep 1976, Beograd, 1978, 88 - 89.

[20] A. Benac, Osnovna obilježja neolitske kulture u Kaknju, *GZM* (A) n.s. XI, Sarajevo, 1956, T. V - VI.

[21] A. Benac, Prilizi proučavanju neolita u dolini rijeke Bosne, *GZM* (A) n.s. XX, Sarajevo, 1965; S. Perić, *op. cit.*, 1995, T. XII, 1 - 6.

[22] A. Benac, *op. cit.*, (Anm. 2), T. XXVIII, 15 - 17, T. XXXII, 3, 6 - 7, 10, 13 - 14, 17, T. XXXVI, 1 - 5; A. Benac, Obre II - neolitsko naselje butmirske kulture na Gornjem Polju, *GZM* (A) n.s. XXVI, Sarajevo, 1971, T.XXXVI, 1 - 2.

[23] S. Perić, *op. cit.*, (Anm. 4), T. XXXVII, 4.

[24] *Ibid.*, 62, T. XV, 7 - 11.

[25] A. Benac, Prelazna zona, *Praistorija jugoslovenskih zemalja* II, Sarajevo, 1979, 408 - 411; B. Jovanović, Teritorijalni i hronološki odnos jadranskog i kontinentalnog neolita, *Starinar* XIX, Beograd, 1969, 31 - 37; Š. Batović, Le néolithique moyen dans les Balkans du nord - ouest et ses ralations avec les régions voisines, *Actes* **II**, Beograd, 1973, 406 - 409; M. Garašanin, Položaj centralnog Balkana u arheologiji neolita jugoistočne Evrope, *Neolit centralnog Balkana*, Beograd, 1968, 310 - 311.

[26] J. Korošec, Neka pitanja oko neolita u Dalmaciji, *Diadora* 2, 1960 - 1961, Zadar, 1962, 16, Anm. 23; Neolit na Krasu in v Slovenskem primorju, *Zgodovinski časopis* XIV, Ljubljana, 1960, T. II, 3, T.V, 10, T. VIII, 1 - 2; Š. Batović, Neolitske kultne posude iz Smilčića, *Arheološki vestnik* IX - X/2, Ljubljana, 1958 - 1959, 84 - 85; France Leben, Stratigrafija in časovna uvrstitev jamskih najdb na Tržaškem Krasu, *Arheološki vestnik* XVIII, Ljubljana, 1967,T.21,1- 3.

[27] F. Dujmović, Neolitska obredna posuda iz Danila u Dalmaciji, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* LIV, Split, 1952, 73 - 74; Š. Batović, *op. cit.*, (Anm. 24), 79 - 85; J. Korošec, *Neolitska naseobina u Danilu Bitinju*, Zagreb, 1958, T. XVII - XXVI; *Idem, Danilo in danilska kultura*, Ljubljana, 1964, T. 8 - 11; G. Novak, Markova spilja na otoku Hvaru, *Arheološki radovi i rasprave* IV - V, Zagreb, 1967, C. T., T.XXI, 2 - 5; *Idem*, Markova spilja na otoku Hvaru, *ARR* VI, Zagreb, 1968, T.X; *Idem*, Markova spilja na otoku Hvaru, *ARR* VII, Zagreb, 1974, T. XIX.

auf dem engen Küstenstreifen. Doch auch im Hinterland ist die Lage nicht viel besser, denn, wie oben dargelegt, wurden Rhytone nur an zwei Lokalitäten evidentiert, von denen sich eine unmittelbar am linken Ufer des Neretva-Flusses befindet und die andere (Čairi) ebenfalls in der östlichen Herzergowina, diese läßt sich nur im weiterem Sinne mit dem Neretva-Flußlauf in Zusammenhang bringen.

Die Kultrhytone von der östlichen Adriaküste werden als wesentliches Element der Danilo-Kultur mittleren Neolithikums datiert, das in geringerem Maße auch in den frühen Phasen der jüngeren Hvar-Kultur anzutreffen ist.[28]

Die ersten stratigraphisch zuverlässigen Daten aus Italien stammen aus dem Horizont mit dreifarbiger Keramik von der Insel Lipari.[29] In neuerer Zeit wurde auch eine kleinere Anzahl von Funden von der Lokalität Lagnano da Piede aus dem Gebiet Tavoliere als Rhytonfragmente bestimmt. Ihre Verzierungsweise könnte für spätere Erörterungen von großer Bedeutung sein.[30] Zum Schluß soll die von L. B. Brea an A. Benac mitgeteilte mündliche Information erwähnt werden, bei der es um Funde von Rhytonfüßen auch in Mittelitalien geht, jedoch ohne genauere Angaben zur Fundstäte.[31]

Wenn man alle angeführten Angaben zur Größe des Gebiets, in dem Rhytone vorkommen, in Betracht nimmt, wie auch die Tatsache, daß sie ein wesentliches Charakteristikum mehrerer verschiedenartiger Kulturen darstellen und ihre Existenz mit einer relativ breiten chronologischen Zeitspanne in Verbindung gebracht wird, dann verwundert es nicht, daß bei der Suche nach einer Antwort auf die Frage des Zwecks, des Ursprungsgebiets und auch der chronologischen Stellung eine Vielzahl mannigfacher Theorien zu diesen Fragen entstanden ist. Diese Theorien sind bisweilen sehr ähnlich, doch häufig schließen sie einander vollkommen aus, insbesondere wenn es darum geht, das Ursprungsgebiet des Rhytons festzustellen.

28 Š. Batović, Jadranska zona, *PJZ* II, Sarajevo, 1979, 559 - 561.

29 L. B. Brea, Neolitico mediterraneo occidentale, Société archéologique de la civilisation européenne, Colloque internacional de Mamaïa (Roumaniae) 1968, Bucurest, 1970; S. M. Cassano, La facies Serra d´Alto: Intensificazione della attività produttive del rituale, *Origini* XVII, Roma, 1993, *235.*

30 J. P. Mallory, Lagnano da Piede I - An Early Neolithic Village in the Tavoliere, *Origini* XIII, 1984 - 1987, Roma, 1987, 193 - 265.

31 A. Benac, *op. cit.*, (Anm. 2), 87,Anm.. 230.

Zweck und Typologie des Rhytons

Das erste und zugleich grundlegende Problem, auf welches die Interpreten des Rhytons gestoßen waren und immer noch stoßen, ist die Frage nach ihrem Charakter bzw. der Stellung und Rolle im Rahmen der gesamten gesellschaftlichen Verhältnisse dieser Zeit in den genannten Gebieten und damit auch im Rahmen jener Kulturen, die sie durch ihre Existenz auf besondere Weise beeinflußt haben. Es soll bereits an dieser Stelle betont werden, daß von Anfang an bei der Beantwortung dieser Frage die Tatsache problematisch war, daß wegen des Charakters der Forschungen oftmals nichts über die Bedingungen der Rhytonfunde bekannt war. Selbst wenn dies berücksichtigt wurde, etwa bei den systematischen Forschungen neueren Datums in Obre I, boten die gesammelten Daten nichts Neues im Sinne der Lösung der genannten Frage, da immer wieder nur Rhytonfragmente gefunden wurden, ohne irgendeine besondere Regelmäßigkeit bezüglich des Fundorts in der Siedlung selbst oder in unbeweglichen Objekten jeglicher Art.

Jedoch vor allem dank der spezifischen Form, die ganz eindeutig die Möglichkeit des Alltagsgebrauchs dieser Gefäße ausschließt, ist die Frage nach dem Zweck des Rhytons jene Frage, bei der sich die bisherigen Rhyton-Theorien am meisten überlappen. Ausgehend eben von ihrer zoomorphen Form, sind fast alle Autoren, die sich mit der Problematik des Rhytons auseinandergesetzt haben, zum Schluß gekommen, daß Rhytone nur zu Kultzwecken verwendet werden konnten. In dieser Hinsicht unterscheidet sich nur der von J. C. Chapman vertretene Standpunkt, die Rhytone seien Gefäße gewesen, in denen Salz aufbewahrt wurde.[32] Zugleich zeichneten sich gewisse Unterschiede bei der Interpretation des Kults selbst ab, zu dem Rhytone verwendet wurden, woraus auch die verschiedenen Standpunkte darüber hervorgingen, was die Rhytone eigentlich darstellten. An dieser Stelle werden wir einige der bedeutendsten und häufigsten Auffassungen über dieses Problem erwähnen.

Den ersten ernsthaften Interpretationsversuch bezüglich des Verwendungszwecks des Rhytons stammt von J. Korošec, im Anschluß an die Untersuchungen der neolithischen Siedlung in Danilo.[33] Angesichts der Form

32 J. C. Chapman, *op. cit.*, (Anm.6), 12 - 14.

33 J. Korošec, Nova neolitska kulturna grupa na području

dieser Gefäße verwarf Korošec sofort die Möglichkeit eines praktischen Verwendungszwecks und identifzierte sie als Kultgefäße. Anscheinend beflügelt durch das ständige Problem der Wasserversorgung, das die Bewohner der Karstgegenden ständig begleitet hat, hat dieser Autor die Rhytone mit dem Wasser-Kult in Verbindung gebracht. Etwas später äußerte Korošec die Meinung, Rhytone stellten den unteren Teil des Frauenkörpers dar, wodurch er sie direkt mit dem Phalluskult bzw. dem Fruchtbarkeitskult in Zusammenhang brachte.[34]

Die Theorie über die Verwendung der Rhytone im Rahmen eines Wasser-Kults wurde verworfen, vor allem wegen der Tatsache, daß Rhytone auch an wasserreichen Lokalitäten vertreten waren. Andererseits ist eine solche Theorie auch aus praktischen Gründen schwer aufrechtzuerhalten, und zwar wegen der Form der Rhytone. Denn selbst wenn man davon ausgeht, daß das Rhyton an den genannten Kult gebunden sein könnte, wäre es durchaus logisch, daß es nicht nur bei einem bestimmten Ritual verwendet wurde, sondern darin auch Wasser als wertvolle Flüssigkeit zwischen zwei Regenzeiten oder vom Versiegen der Quelle bis zu ihrem erneuten Fließen aufbewahrt wurde. Der schräg positionierte und flache Rezipient des Rhytons erlaubt das Bleiben einer sehr kleinen Flüssigkeits- bzw. Wassermenge, die schnell verdunsten und wahrscheinlich nicht für die gesamte Trockenperiode ausreichen würde. Zugleich würde das Aufbewahren irgendeiner Flüssigkeit im Rhyton zweifellos zur Zersetzung der roten pastosen Farbe führen, mit der nach dem Brennen außer den übrigen Teilen auch das Innere des Rezipienten bestrichen wurde, und bekanntlich wird gerade die rote Farbe im Inneren des Rezipienten als eine der Hauptcharakteristiken des Rhytons genannt.

Korošec' spätere Interpretation kann im weiteren Sinne akzeptiert werden, da er die Rhytone mit dem Fruchtbarkeitskult in Verbindung bringt. Aber ihr unmittelbarer Zusammenhang mit dem Phallus-Kult ist schwer nachzuweisen, vor allem wegen der Tatsache, daß die Funde, die von manchen Autoren als Phallus-Vorstellungen identifziert werden, nicht regelmäßig an jenen Lokalitäten vorkommen, für deren materielle und geistige Kultur die Rhytone bezeichnend sind.

Dalmacije, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* LIV, Split, 1952, 113.

34 J. Korošec, *op. cit.*, (Anm. 25), 135 - 136.

Im Gegensatz zum dargelegten Standpunkt von J. Korošec befindet sich die allgemein akzeptierte Auffassung einiger Autoren, die sich folgendermaßen zusammenfassen ließe: Rhytone sind im Rahmen des einheitlichen Fruchtbarkeits- und Lebenskults zu betrachten.

Angesichts der häufig verwendeten roten Farbe und der zoomorphen Form der Rhytone vertritt Š. Batović die Auffassung, daß man Rhytone, durchaus berechtigt, in Zusammenhang mit der Fruchtbarkeit des Viehs und der Viehzucht bringen sollte, d.h. diese Gefäße verbinden sich zu einem einheitlichen Fruchtbarkeitskult. Zugleich sieht dieser Autor in den Rhytonen Kultlampen, die in Ritualen der Verehrung der Vorfahren zwecks Übetragung von Lebenskraft und Fortschritt bzw. Vermehrung und Entwicklung der Gemeinschaft verwendet wurden.[35]

Was die erwähnte Auffassung von Š. Batović betrifft, so sind wir der Ansicht, daß er völlig recht hat, wenn er die Rhytone in Zusammenhang mit den Fruchtbarkeitsritualen des Viehs und der Viehzucht bringt. Indessen ist die Behauptung, daß es sich bei den Rhytonen eigentlich um Kultlampen handle, die bei den Ritualen des Fruchtbarkeitskults getragen wurden, kaum haltbar. Der Hauptgrund für das Verwerfen einer solchen Interpretation des Verwendungszwecks von Rhytonen liegt in der Lage des Rezipienten, der, wie auch von Š. Batović festgestellt, nicht zum Aufbewahren von Flüssigkeit geeignet ist,[36] und noch weniger zum Tragen und Verrichten bestimmter Kulthandlungen, da dabei sicherlich Flüssigkeit, höchstwahrscheinlich Öl, das für die Lampen verwendet würde, verschüttet würde. Falls die Rhytone zu einem solchen oder einem ähnlichen Zweck dienten, wären im Inneren des Rezipienten mit Sicherheit Brennspuren bemerkbar oder es würden teerähnliche Ablagerungen bleiben wie bei den antiken Leuchten.

Bei der Interpretation der Kultfunktionen der Rhytone ist auch A. Benac von ihrer zoomorphen Form ausgegangen, wobei er u.a. als zoomorphes Attribut auch den vertikalen Henkel anführt, in dem er gewundene Hörner erkennt.[37] Durch die Erläuterung einzelner ornamentaler Motive und anderer Rhyton-Elemente, etwa zwei konzentrische Kreise an einem Fuß aus Kakanj, in denen er das Symbol des Sonnendiskus als Lebens- und Fruchtbarkeitsquelle erkennt, oder anhand des Spiralenmotivs und der

35 Š. Batović, *op.cit.*, (Anm. 26), 559 - 560.

36 *Ibid.*, 559.

37 A. Benac, *op. cit.*, (Anm. 14),403.

regelmäßigen Verwendung roter Farbe als Blut- und Lebenssymbol im Kult der Lebensewigkeit betreffend, schlußfolgert A. Benac, daß die Rhytone bei einem einheitlichen Fruchtbarkeitskult verwendet wurden, der sowohl die Fruchtbarkeit der Äcker als auch des Viehs einbezieht.[38]

Zugleich wirft A. Benac auch die Frage nach der direkten genetischen Verbindung zwischen den Rhytonen und den Opferschalen vom Starčevo-Typus im Gebiet Zentralbosniens auf und verweist dabei auf die Wahrscheinlichkeit, daß sowohl Rhytone als auch Opferschalen demselben Kultritual dienten.[39]

Ebenso wie die eingangs genannte Meinung von Š. Batović so ist auch die von A. Benac über die Kult-Funktion der Rhytone akzeptabel im weiteren Sinne, zumal er sie mit dem Fruchtbarkeitskult verbindet. Andererseits sind wir der Ansicht, daß keine Grundlage für eine direkte Verbindung zwischen den Starčevo-Opferschalen und den Rhytonen besteht, ebenso wie für die Annahme, daß sie demselben Kultritual dienten. Denn Rhytone sind auch für jene Kulturgruppen bezeichnend, in denen es keine Opferschalen vom Starčevo-Typus gegeben hat. Genauso schwer zu akzeptieren ist auch S. Karmanski Behauptung, der Fund aus Donja Branjevina stelle einen Protoyp des Rhytons dar.[40] Demzufolge läßt sich mit Sicherheit feststellen, daß Rhytone, zumindest bis dahin, eine unbekannte Erscheinung im Ursprungsgebiet der Starčevo-Kultur darstellten, wodurch irgendeine genetische Verbindung zwischen den Starčevo-Opferschalen und den Rhytonen automatisch ausgeschlossen ist.

Zum Schluß möchten wir die Auffassung von B. Čović anführen, der, wie uns scheint, bei der Begründung einer realistischen Vorstellung über den Kult, bei dem Rhytone verwendet wurden, sowie darüber, was Rhytone als Instrumente dieses Kults eigentlich symbolisierten, am weitesten fortgeschritten ist.

Ausgehend von der Tatsache, daß die grundlegenden Existenzquellen des Menschen in der Jungsteinzeit die Herde und das Weizenfeld waren, hat B. Čović besonders auf die ständige Beschäftigung des menschlichen Geistes mit dem Phänomen der Fruchtbarkeit und Geburt sowie auf die allgegenwärtige Existenzangst hingewiesen. Um die Lebensreproduktion maximal abzusichern, war der Mensch, so B. Čović, seit jeher auch zu vollkommen irrationalen Handlungen bereit, von denen er glaubte, daß sie wichtig und praktisch innerhalb des natürlichen Reproduktionsprozesses seien. Daraus entstand ein einheitlicher Kultus, dessen grundlegendes Ziel das Erreichen und Gewährleisten der Fruchtbarkeit war, in dessen Mittelpunkt, B. Čović zufolge, die Erde, das Weibchen und die Frau sein mußten.[41]

Im Rhyton als Instrument dieses Kults, sieht B. Čović die symbolische Vorstellung des Lebensspendenden, während sein Hauptteil - der ovale Rezipient, dessen Innenteil mit der roten Farbe des Lebens gefräbt ist, die Gebärmutter zu symbolisieren scheint. Dabei weist er auch auf die Möglichkeit hin, daß in diesen Gefäßen einige Zeit lang, unmittelbar vor der Ernte, ein Getreidekorn aufbewahrt wurde, welches von dieser symbolischen Mutter die notwendige Kraft schöpft, aus der Erde hervorzusprießen.[42]

Zudem soll hervorgehoben werden, daß auch B. Čović die Ansicht ist, daß Rhytone wahrscheinlich unmittelbar mit dem Phallus-Kult zusammenhängen und daß beide durch einen neuen Kult aus dem Vorderen Osten verdrängt wurden - dem Magna Mater-Kult.[43]

An dieser Stelle möchten wir einige Bemerkungen zur J. C. Chapmans Auffassung einbringen, Rhytone seien Salzgefäße. Wenngleich der Aufbewahrung von Salz eine besondere Bedeutung beigemessen wurde, erscheint uns die Behauptung, daß Salz in Rhytonen aufbewahrt gewesen sei, vollkommen unbegründet. Erstens, wegen des sehr geringen Volumens seines Rezipienten und zweitens, was vielleicht noch wichtiger ist, in den neolithischen Siedlungen in unmittelbarer Nähe wichtiger Salzgewinnungsstätten wurden für dessen Aufbewahrung Gefäße verwendet, die in keinerlei Hinsicht in einen näheren genetischen Zusammenhang mit Rhytonen gebracht werden können.

Aus den angeführten Auffassungen läßt sich unbestreitbar schließen, daß Rhytone Gefäße sind, die zu Kultzwecken verwendet wurden. Gleichzeitig überlappen sich die dargelegten Theorien in großem Maße, wenn es um den Kult selbst geht, innerhalb dessen Rhytone verwendet wurden - der einheitliche Fruchtbarkeitskult. Die ausgeprägtesten Unterschiede treten bei Versuchen zutage, eine Antwort auf die Frage zu finden, was Rhytone eigentlich darstellten oder symbolisierten.

Beim Versuch einen eigenen Beitrag zur Klärung dieses Problems zu leisten, möchten wir vor allem hervorheben, daß wir von den angeführten Theorien, im weiteren Sinne, der Auffassung zustimmen, daß Rhytone im Rahmen des Fruchtbarkeitskults verwendet wurden sowie die Auffassung von B. Čović über die symbolische Bedeutung von Rhytonen.

Auf dem Weg zur möglichst vollständigen Interpretation der Kultfunktion der Rhytone gehen wir von einem u.E. unumgänglichen und von B. Jovanović stammenden Standpunkt aus: Zumal Rhytone geographische Grenzen einzelner Kulturgruppen überschreiten und offenbar weder von ihrer Entstehungsweise abhängen noch von anderen Unterschieden in bezug auf die materielle Kultur, stellen sie im Grunde den unzweifelbaren Beweis für die kultbezogene Einheit der Küstengebiete des Neolithikums dar.[44] Durch die Annahme dieses Standpunkts drängt sich unwillkürlich die Frage danach auf, wodurch die kultbezogene Einheit auf einem derart breiten und kulturell mannigfaltigen geographischen Raum bedingt war.

Um diese Frage zu beantworten, bzw. um überhaupt über Fragen der geistigen Kultur und der Kultur- und Religionsauffassungen sprechen zu können, muß, so D. Garašanin, eine Rekonstruktion des wirtschaftlichen Faktors durchgeführt werden, dessen Rolle ausschlaggebend ist für die Herausbildung eines einheitlichen Religionskonzepts, das in diesem Fall mehrere Kulturgruppen umfaßt. D. Garašanin betont, daß sich diese im geistigen Leben durch einen Kult mit einer größeren Anzahl von Manifestationen niederschlägt, der auf dem Drang nach Fruchtbarkeit und Arterhaltung basiert. An derselben Stelle wird, neben der Fruchtbarkeit der Erde, auch auf die große Bedeutung der Fruchtbarkeit des Viehs hingewiesen, das als Nahrungsmittel und Totem diente.[45]

Aus den genannten Standpunkten von B. Jovanović und D. Garašanin läßt sich schlußfolgern, daß eine der Grundvoraussetzungen für die kultbezogene Einheit mehrerer mannigfaltiger Kulturgruppen die einheitliche Auffassung über die grundlegende Lebensquelle war bzw. ein gemeinsamer grundlegender Wirtschaftszweig. Dies bedeutet, daß in diesem Fall vor allem jener Faktor des wirtschaftlichen Lebens ermittelt werden muß, der den genannten Kulturgruppen und Kulturräumen gemeinsam sein konnte, innerhalb deren sich diese entfalteten.

Ausgehend von der Tatsache, daß das früheste Aufkommen von Rhytonen mit der Spätphase des mittleren Neolithikums in Verbindung gebracht wird bzw. mit der Zeit, als auf dem Balkan noch immer nicht eine dermaßen entwickelte Landwirtschaft existierte, wie sie in Kulturen des jüngeren Neolithikums bekannt war, und wenn wir dabei die geographischen Charakteristiken wie auch die Klima- und Umweltbedingungen jener Gebiete, in denen sich die Kulturgruppen mit Kultrhytonen entwickelten, in Betracht nehmen, drängt sich unweigerlich der Schluß auf, daß zu jener Zeit nur die Viehzucht jener Faktor des wirtschaftlichen Lebens sein konnte, der das gemeinsame Charakteristikum dieser Kulturgruppen war. Diese Feststellung wird auch durch die archäologischen Daten über Knochenfunde von Haustieren in neolithischen Siedlungen untermauert, in denen Kultrhytone vorkommen.

So kommt Š. Batović im Falle Dalmatiens unter Anführung der Daten aus Smilčić und Crvena Stijena zum Schluß, daß im Rahmen der Danilo-Kultur die Viehzucht der führende Wirtschaftszweig war, und er bemerkt, daß in Smilčić die Knochen von Schafen und Ziegen überwiegen, in Danilo Rinderknochen, aber auch zahlreiche Schafs- und Ziegenknochen, während die Knochen von Schweinen am schwächsten vertreten seien. In Crvena Stijena II überwiegen Knochen von Jagdtieren, doch angesichts von an dieser Lokalität gefundener Schaf-sknochen kann man von den Anfängen der Viehzucht ausgehen.[46]

In Anlehnung an die Daten aus Obre II, wo die Knochen von Haustieren im Vergleich zu denen von Raubtieren absolut dominieren, ebenso die Rinderknochen im Vergleich zu Schafs-, Ziegen- und Schweineknochen. Im Gegensatz zu Dalmatien geht A. Benac ebenfalls von einer Dominanz des Groß- im Verhältnis zum Kleinvieh im gesamten zentralbosnischen Gebiet aus.[47]

38 *Ibid.*, 404.
39 *Ibid,* A. Benac, *op. cit.*, (Anm. 2), 404, 86.
40 S. Karmanski, *Žrtvenici, statuete i amuleti sa lokaliteta Donja Branjevina kod Deronja,* Odžaci, 1968, 26, Abb.11.
41 B. Čović, *Od Butmira do Ilira,* Sarajevo, 1978, 23.
42 *Ibid.*, 24.
43 *Ibid.*, 26.
44 B. Jovanović, Jadranski i kontinentalni neolit u prelaznoj zoni centralnog Balkana, *Zbornik radova posvećenih akademiku A. Bencu,* Sarajevo, 1991,127.
45 D. Garašanin, Religija i kult neolitskog čoveka na centralnom Balkanu, *Neolit centralnog Balkana,* Beograd, 1968, 242 - 246.
46 Š. Batović, *op. cit.*, (Anm. 26) 551 - 552.
47 A. Benac, *op.cit.*, (Anm.14) , 402. *Idem, op. cit.*, (Anm.2), 20 - 21.

In den Schichten der Zelena Pećina wurde eine überraschend geringe Anzahl von Tierknochen registriert, so daß aufgrund dessen sowie anhand einiger anderer Elemente A. Benac zum Schluß kommt, daß diese Höhle nicht als ständige Wohnstäte angesehen werden könne.[48]

Obwohl an der Lokalität Ustie na Drim eine Pfahlbau-Siedlung existierte, in welcher der Fischfang mit Sicherheit einen wichtigen Wirtschaftszweig darstellte, nimmt A. Benac eine fortgeschrittene Viehzucht an, die die Grundlage für die an dieser Lokalität registrierte und ausgesprochen entwickelte Produktion von Knochenwerkzeugen sein konnte.[49]

Die bisherigen Forschungsergebnisse auf albanischem Gebiet bestätigen ebenfalls den Vorrang der Viehzucht im Vergleich zur Landwirtschaft während des mittleren Neolithikums und die zahlenmäßig stärkere Präsenz der Schafs- und Ziegenknochen im Vergleich zu den Rinderknochen.[50]

Diese Erörterungen möchten wir mit Funden auf griechischem Gebiet abschließen. Dort dominieren absolut Knochen von Haustieren im Vergleich zu jenen von Jagdtieren, und zugleich wurde auch die Überzahl von Schafs-, Ziegen- und sogar Schweineknochen im Verhältnis zu Rinderknochen verzeichnet.[51] Die Bedeutung der Viehzucht und ihr Entwicklungsgrad im griechischen mittleren Neolithikum wird vielleicht am besten von T. W. Jacobsens Theorie dargelegt, daß gerade nomadische Viehzüchter aus dem nordöstlichen Teil des Peloponnes, dem Ursprungsgebiet der Urfirniskeramik, die Hauptlieferanten dieser Keramik in die übrigen Teile Griechenlands waren.[52]

Aus dem oben Gesagten läßt sich argumentiert schlußfolgern, daß die kultbezogene Einheit jener Gebiete, in denen Kulturgruppen mit Rhytonen existierten, gerade auf der Viehzucht basierte. Zugleich möchten wir betonen, daß Rhytone nicht als Instrument des einheitlichen Fruchtbarkeitskults zu betrachten sind, wie von Š. Batovic, A. Benac und B. Čović behauptet, denn es steht außer Zweifel, daß im Rahmen dieses allgemeinen Kults mehrere verschiedene Rituale praktiziert wurden und daß bei diesen Ritualen, je nach Ziel, auch verschiedene Instrumente verwendet wurden, z.B. antropomorphe und zoomorphe Figurinen und Vasen, wie auch verschiedene Opferstäten oder Altäre, Steinäxte aus Magnesit u.ä.

Daher vetreten wir die Auffassung, daß Rhytone Kultinstrumente der Fruchtbarkeit des Viehs waren, genauer, sie wurden in rituellen Handlungen bei der Geburt der Jungtiere verwendet bzw. beim Akt der Geburt selbst. Bei diesen Handlungen ist, bei Menschen und bei Tieren, zweierlei wichtig: eine möglichst leichte Geburt, was die Sicherheit der Gebärenden einschließt, und ein gesundes Neugeborenes, und zweitens, nachdem das Neugeborene bereits zur Welt gekommen ist, soll es auch am Leben erhalten werden, und dies bedeutet, daß ihm die Mutter ausreichend Nahrung bzw. Milch bieten soll.

Zu diesem Zweck haben die neolithischen Viehzüchter aus dem Balkan-Gebiet ein bestimmtes Ritual praktiziert, bei dem sie Rhytone als Kultinstrumente mit ausgeprägten symbolischen Eigenschaften verwendeten. Wir werden versuchen, diese Behauptung durch die Interpretation einzelner Rhyton-Elemente und ihrer symbolischen Bedeutung zu belegen. Dabei werden wir nicht das ornamentale System der Rhytone und ihre mögliche symbolische Bedeutung der einzelnen Motive gesondert behandeln, da wir der Meinung sind, daß auch die Verzierungstechniken sowie die ornamentalen Motive selbst weitaus stärker von Entstehungszeit und -ort abhängen als vom eigentlichen Verwendungszweck der Rhytone.

Aus dem oben Dargelegten geht klar hervor, daß beim Identifizieren der Rhytone als Kultgefäße zwei grundlegende Elemente ausschlaggebend waren: Ihre Form und die regelmäßige Verwendung der roten Farbe. Was die Form der Rhytone selbst anbelangt, so lassen sich drei Hauptteile bestimmen: ein hoher, vertikal angesetzter Henkel, ein schräg angesetzter flacher Rezipient und, bedingt ausgedrückt, die Rhytonfüße, wobei die Bedeutung des Rezipienten und der Füße bei weitem die des Henkel übertrifft, bei dem die praktische Funktion weitaus ausgeprgter ist als die symbolische Bedeutung.

Bevor wir zur Interpretation der einzelnen Teile übergehen, soll an dieser Stelle zunächst geklärt werden,

[48] A. Benac, *op. cit.*, (Anm.17), 65.
[49] A. Benac, *op. cit.*, (Anm. 14), 462.
[50] F. Prendi, *op. cit.*, (Anm.3), 56 - 57; M. Korkuti - Zh. Andrea, *op. cit.*, (Anm. 8), 81 - 82.
[51] S. Bökönyi, Stock breding, *Neolithic Greece*, National Bank of Greece,1973, 165 - 178, fig. 98 - 99.
[52] T. W. Jacobsen, Seasonal Pastoralism in Southern Greece: A Consideration of the Ecology of Neolithic Urfirnis Pottery, *Pots and Potters, Monograph* XXIV, Institute of Archaeology University of California, Los Angeles, 1988, 27 - 42.

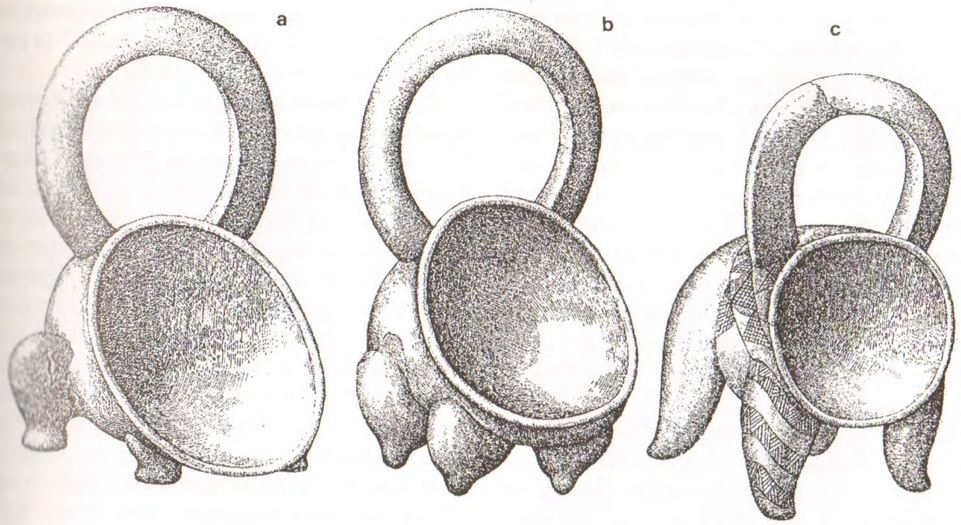

Abb. 1. a - c - Obre I; d - e - Smilčić; a - c - R=1:4, d - e - R=1:2.

was die vordere und was der hintere Partie eines Rhytons ist. Bei der Interpretation des Rhytons als stilisierter Vorstellung des weiblichen Unterleibs hebt J. Korošec nämlich hervor, daß die der Öffnung des Rhytons gegenüberliegende Seite als vordere Partie zu betrachten sei, so daß in diesem Falle die Vorderfüße, die länger sind, wichtiger seien und die Hinterfüße eine Hilfsfunktion hätten.[53] Ungeachtet dessen, ob man im Rhyton die vordere oder die hintere Partie eines Tier- oder Menschenkörpers erkennt, sind wir der Ansicht, daß es durchaus logisch ist, daß gerade jene Seite, an der sich die Öffnung des Rezipienten befindet, die vordere Partie eines Rhytons ist, sowohl wegen der Form dieser Gefäße als auch wegen des Zwecks des Rituals selbst, im Rahmen dessen Rhytone verwendet wurden.

Zwecks einer möglichst realistischen Vorstellung darüber, was Rhytone eigentlich darstellten, soll auch etwas zu ihren Dimensionen gesagt werden. In bezug auf dieses Problem muß vor allem erwähnt werden, daß bisher nur ein einziges komplettes, wenn auch fragmentiertes Rhytonexemplar gefunden wurde, so daß die Größe nur aufgrund der Dimensionen der einzelnen Teile sowie anhand von Rekonstruktionen vermutet werden kann.[54] Ebenfalls soll die Tatsache hervorgehoben werden, daß bei allen bisherigen Funden, ungeachtet ihres Ursprungsterritoriums bzw. der kulturellen Zugehörigkeit, nur geringe Unterschiede in den Gesamtdimensionen oder den einzelnen Teilen der Rhytone festgestellt wurden. Die Dimensionen des Rezipienten variieren je nach Form der Öffnung, die rund oder oval sein kann, und wahrscheinlich auch in Abhängigkeit von Form und Dimension der Füße. So bewegt sich die Größe des Rezipienten zwischen 8 und 14 cm, die Breite zwischen 7 und 14 cm, während die Tiefe des Rezipienten, je nach Schrägheit der Öffnung zwischen 7 und 15 cm beträgt. Bei den Rhytonfüßen sind vor allem die Unterschiede zwischen dem vorderen und dem hinteren Paar bemerkbar, wobei die Vorderfüße oftmals etwas kürzer sind, d.h. ihre Höhe beträgt zwischen 4 und 10 cm. Letztendlich, die Höhe des Rhytonhenkels variiert zwischen 6,5 und 13 cm. Wenn man die genannten Daten über die Dimensionen der einzelnen Teile in Betracht nimmt, wird ersichtlich, daß die Gesamthöhe der Rhytone 20-35 cm betragen hat, die Breite 7-14 cm und die Länge bzw. Tiefe 7-15 cm (Abb. 1-2).

Es wurde bereits hervorgehoben, daß zur Klärung der eigentlichen Bedeutung der Rhytone der Rezipient und die Füße weitaus wichtiger sind als der Henkel. Was den Rezipienten selbst betrifft, so sind wir der Ansicht, daß bei der Interpretation seiner symbolischen Bedeutung die erwähnte Auffassung von B. Čović restlos angenommen werden kann, derzufolge das Innere des Rezipienten regelmäßig rot gefärbt war, was die Gebrmutter symbolisieren sollte. Beim Äußeren des Rezipienten, samt der Füße, ist die Euter in der Laktation erkennbar, wobei die Rhytonfüße im Grunde die Zitzen jener Haustiere darstellen, für deren möglichst unmkomplizierte Geburt sowie zwecks Nahrungssicherung für das neugeborene Jungtier das Rhyton-Ritual eigentlich durchgeführt wurde.

Aus dem oben Dargelegten geht hervor, daß die neolithischen Viehzüchter, die größtenteils auch die Hauptträger jener Kulturgruppen waren, in denen Rhytone vorkommen, Schafe, Ziegen, Schweine und Rinder gezüchtet haben und dabei meist die Kleinviehzucht überwog, da nur in Obre I und Danilo eine größere Anzahl von Rinderknochen im Vergleich zu Schweine-, Schafs- und Ziegenknochen verzeichnet wurde. Die Unterschiede in der Gestaltungsweise der Rhytonfüße können in diesem Fall nur durch die unterschiedliche Form und Größe der Zitzen der von den neolithischen Viehzüchtern aus den genannten Gebieten gezüchteten Haustiere bedingt gewesen sein. Wenn man dabei auch die Tatsache berücksichtigt, daß in den erforschten neolithischen Siedlungen zugleich unterschiedliche Fußformen vertreten waren, dann läßt sich fast mit Sicherheit annehmen, daß das mit einem bestimmten Fußtyp versehene Rhyton in Abhängigkeit davon verwendet wurde, welchem Haustier das Ritual gewidmet war.

Wir sind uns der Tatsache bewußt, daß Kultrituale in die Sphäre des irrationalen Denkens gehören und es daher nicht notwendig ist, für jedes Teil der Rhytone auch eine entsprechende realistische Erklärung zu suchen. Auch war der Stilisierungsgrad der Vorstellungen aus dem wirk-

[53] J. Korošec, *op. cit.*, (Anm. 31), 102 - 104; *Idem, op. cit.*, (Anm. 25), 57.

[54] F. Dujmović, *op. cit.*, (Anm.25), 73, Abb. 1; J. Korošec, *op. cit.*, (Anm.25), Katalog materijala, 181 - 210; Weinberg, *op. cit.*, (Anm. 1), Fig. 12; A. Benac, *op. cit.*, (Anm.2), T. XXVIII, 15 - 17); Š. Batović, *op. cit.*, (Anm.26), T.LXXXV, 1 - 4, T. XCII, 4.

[55] Die Abb. in T. III, 2 - 3; T. IV, 2 - 3, wurden übernommen aus: N. Šijački - O. Jablan - Pantić - V. Pantić, *Morfologija domaćih životinja,* Beograd, 1975, 270, Abb. XVI - 17; Mehrere Autoren, *Slikovni*

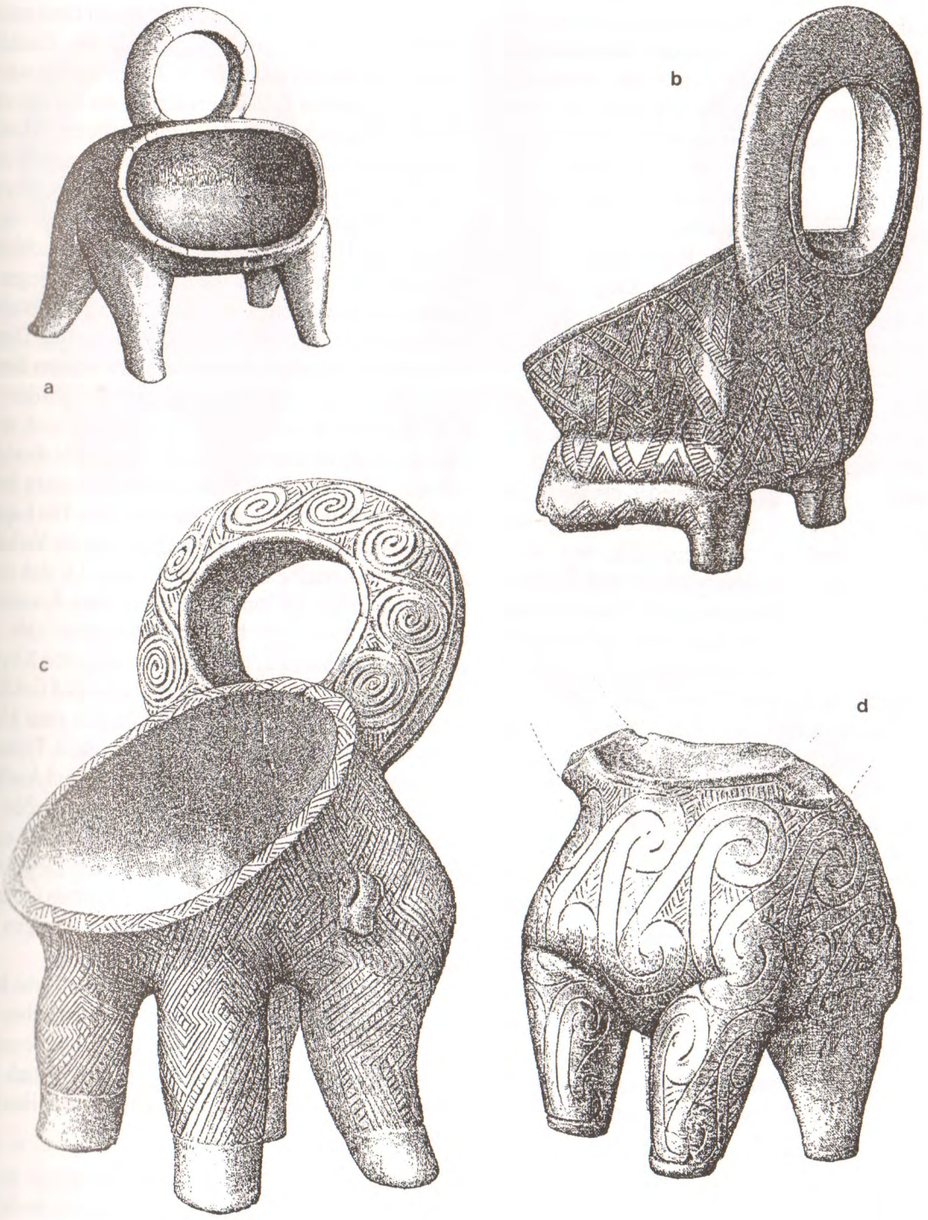

Abb. 2. a - Reštani; b - c Smilčić; d - Bribir; a R=1:4; b - d R=1:2

lichen Leben unmittelbar durch die Evolution im Laufe eines über 6.000 Jahre andauernden Zeitraumes bedingt, der uns von der Existenz der Rhytone teilt, da es inzwischen zweifellos auch zu bestimmten anatomischen Veränderungen der Zitzen und Eutern der erwähnten Haustiere gekommen ist. Trotz alledem haben wir versucht, eine entsprechende Interpretation der symbolischen Bedeutung seiner einzelnen Teile sowie des Rhytons als Ganzes auch durch den unmittelbaren Vergleich der Rhytone mit der Lage, dem Aussehen, ja auch mit den Dimensionen der Gebärmutter, der Euter und der Zitzen der gegenwärtigen Rassen von Schafen, Ziegen, Schweinen und Kühen zu untermauern.

Diese Vergleiche haben gezeigt, daß das Rhyton, von außen betrachtet und henkellos, eine realistische Vorstellung der Kuheuter in der Laktationsphase darstellt (Abb. 3)[55]. Dies schlägt sich vor allem in der Ähnlichkeit zwischen dem äußeren Erscheinungsbild und der Größe des Rezipienten und der Euter selbst nieder, ebenso in der bei Rhytonen ausgeprägten unterschiedlichen Länge der Vorder- und Hinterfüße, was ebenfalls mit dem Längenverhältnis zwischen dem vorderen und hinteren Zitzenpaar der Kuheuter übereinstimmt. Fügt man dem auch die Tatsache hinzu, daß Kuheutern zylindrischer Form sind und ihre Länge 6-10 cm beträgt,[56] was wiederum größtenteils mit Form und Länge eines bestimmten Rhytontyps übereinstimmt, und daß das proportionale Verhältnis zwischen Euter und Zitze bzw. Rezipient und Rhytonfuß beinahe gleich ist, dann ist die Ähnlichkeit zwischen dem äußeren Erscheinungsbild des Rhytons und der Form, ja auch der Größe der Kuheuter wirklich unverkennbar. Hinzu kommt, daß beim Vergleich zwischen dem Inneren des Rezipienten, seiner Schräglage und der kaudalen Schräglage der Gebärmutter und ihrem Verhältnis zur Kuheuter während der Laktationszeit (Abb. 4/b, d) die vorgeschlagene symbolische Interpretation des Inneren des Rezipienten als vollkommen begründet angesehen werden kann.

Was das gegenseitige Verhältnis zwischen dem Rhyton und der Schafs-, Ziegen- und Schweineeuter betrifft, besteht der grundlegende Unterschied darin, daß die Anzahl der Rhytonfüße nicht der Anzahl der Eutern der erwähnten Haustieren entspricht. Dennoch kann man die Möglichkeit nicht ausschließen, daß die damaligen Ziegen- und Schafsrassen je vier Zitzen hatten, was aus den akzessorischen Zitzen hervorgeht, die bei den abgebildeten Längsschnitten der Eutern dieser Haustiere erkennbar sind (Abb. 6/e; Abb. 7/a).[57] Andererseits besteht die Wahrscheinlichkeit, daß der Schöpfer der Rhytone, der eine Ziegen- oder Schafseuter darstellen wollte, die Vorder- und Hinterfüße dieses Gefäßes unterschiedlich modelliert hat, um dadurch die Zitzenform bei Ziegen und Schafen nachzuzeichnen, während er bei der Gestaltung der Hinterfüße dies nicht berücksichtigt hatte. Dies ist vielleicht am besten am Beispiel des Rhytons aus Smilčić (Abb. 5/a-e) zu erkennen, bei dem die Vorder- und Hinterfüße völlig unterschiedlich modelliert sind, so daß die Hinterfüße im wahren Sinne die Gefäßfüße darstellen, während die Vorderfüße, Form und Dimensionen betreffend, wahrscheinlich Schafszitzen darstellen. Die Lage der Gebärmutter während der Trächtigkeit und ihr Verhältnis zur Euter ist dasselbe wie bei den Kühen, d.h. daß sie der Form und Größe des Innenteils des Rhyton-Rezipienten entspricht. Aus dem bisher Dargelegten läßt sich schließen, daß bei unterschiedlich modellierten Rhytonfüßen die Unterschiede in bezug auf Form und Größe der Zitzen bei Schweinen, Schafen und Kühen ganz klar zu erkennen sind. So läßt sich der thessalische Typus der kurzen und breiten Füße mit warzenähnlichem Ausläufer durchaus argumentiert mit Form und Größe der Schweinezitze in Verbindung bringen (Abb. 6/a-e), die massiven und hohen konischen Füße mit den Ziegenzitzen (Abb. c-e) die zylindrischen mit den Kuhzitzen (Abb. 6/f-h) und die kurzen und schmalen, zuweilen schrägen Füße mit den Schafszitzen (Abb. 7/a-3).[58]

Wenn man noch die ständig präsente rote Farbe hinzunimmt, die in diesem Fall zweifellos Blut und Leben symbolisiert, wie auch jene Rhytonteile, an denen sie erscheint-das Innere des Rezipienten, der Bereich zwischen den Vorderfüßen und die Innenseite des Henkels -

priročnik anatomije domačih živali, Ljubljana - Zagreb - Beograd, 1986, 332, Abb. 548; Mehrere Autoren, *Anatomskij atlas domaščih životnik*, Moskva, 1965, T. 54; V. Rupić, *Veterninar u kući* 2, Split, 1988, 167.

[56] N. Šijački - O. Jablan - Pantić - V. Pantić, *op. cit.*, (Anm.53), 189 - 190.

[57] Die Abb. wurden übernommen aus: W. Ellenberger - H. Baum, *Handbuch der vergleichenden Anatomie der Haustiere,* Berlin, 1943, 102, Abb. 1591 - 1592.

[58] Die Abb. auf T. VI, 2, 6,wurden übernommen aus: N. Šijački - O. Jablan - Pantić - V. Pantić, *op. cit.*, (Anm. 53), 187, Abb. XI - 7 A, C.

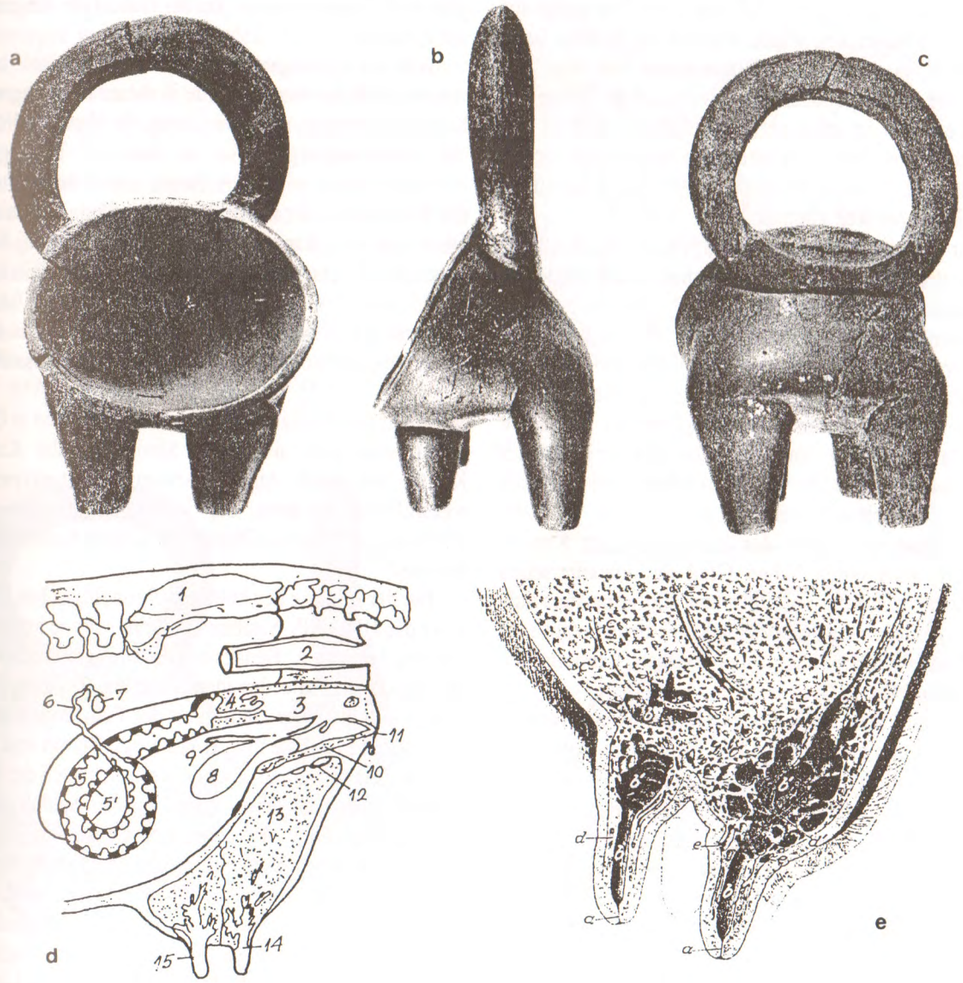

Abb. 3. a - c - Rhyton aus Danilo; d - Schematische Darstellung der Geschlechtsorgane der Kuh; e - Längsschnitt der Kuheuter.

wobei es sich gerade um jene Körperteile bei Tieren handelt, an denen Blutspuren bleiben, dann besteht kein Zweifel darüber, welche symbolische Bedeutung den Rhytonen zuzuordnen ist.

In diesem Falle läßt sich vielleicht auch für den Rhytonhenkel eine einigermaßen realistische Erklärung finden. Es wurde oben erwähnt, daß A. Benac in Form und Lage des Henkels die gewundenen Hörner zu erkennen glaubt. Der Sinn einer solchen Interpretation liegt ziemlich nahe. Aber ausgehend von unserer Betrachtungsweise der Rhytone, derzufolge das Rhyton im Grunde einen Ausschnitt aus dem Hinterkörper der genannten Haustiere darstellt, wobei der Rezipient samt der Füße die Gebärmutter und die gesamte Euter zugleich symbolisiert.

Angesichts des zumeist dreieckigen Querschnitts des Henkels und der Tatsache, daß nur seine Innenseite mit roter Farbe bestrichen wurde, meinen wir in ihrer Lage und Form, ja auch in den Dimensionen viel eher den gewundenen und gehobenen Schwanz als die Hörner zu erkennen. Um so eher als beim Akt der Geburt das Weibchen von selbst, geleitet von einem natürlichen Instinkt, den Schwanz windet und hebt, damit das Junge ungehindert zur Welt kommen kann.

Wir hoffen, daß es uns gelungen ist, durch all die dargelegten Vermutungen, Interpretationen und Vergleiche die Argumantierthiet unsereres Standpunkts zu belegen, und zwar, daß Rhytone, als Kultinstrumente, bei einem Ritual verwendet wurden, dessen Hauptziel sich auf das Bestreben nach der Arterhaltung jener Haustiere zurückführen läßt, von denen man mit Sicherheit behaupten kann, daß sie eine der Hauptlebensquellen der Bewohner der genannten Gebiete der Balkanhalbinsel gewesen waren. Zugleich möchten wir hervorheben, daß alle Rhyton-Elemente, außer der handwerklichen Kunstfertigkeit, auch einen hohen Grad der künstlerischen Gestaltungsweise des neolithischen Töpfermeisters aufweisen, der durch eine geschickte Kombination realistisch modellierter Details auch einen starken symbolischen Effekt erzielt hat.

An dieser Stelle drängt sich von selbst ein weiteres Rätsel auf, und zwar die Frage des Ortes, an denen das Ritual mit Kultrhytonen praktiziert wurde. Wir haben im oberen Teil des Textes bereits etwas darüber gesagt, als wir die Bedingungen der Rhytonfunde kommentiert haben. Wir haben auf die Angabe verwiesen, daß bisher in keiner neolithischen Siedlung eine besondere Stelle mit einer größeren Konzentration von Rhyton-Teilen registriert wurde sowie daß in keiner Siedlung eine besonders gestaltete Stelle ubiziert wurde, die auf die Möglichkeit ihrer Nutzung zu Kulten, deren Instrumente Rhytone waren, hinweisen würde. Dies läßt sich nur als direkte Auswirkung der von den Siedlungsbewohnern betriebenen Form der Viehzucht interpretieren, wobei es sich höchstwahrscheinlich um eine bestimmte Art der Nomadenviehzucht handelte. In diesem Fall wird auch die Situation in jenen Höhlensiedlungen verständlicher, in denen die Kulturschichten mit Rhytonfunden entweder sehr dünn oder kaum erkennbar sind, was sicherlich mit dem zeitweiligen Aufenthalt in ihnen zusammenhängt. Andererseits wird uns durch die Rhytonfunde in Höhlen mitgeteilt, daß es keinen Ausübungsort des genannten Rituals gegeben hatte, da dieses dort praktiziert wurde, wo sich die Viehzüchter beim Akt der Geburt der Jungen gerade befanden.

Was die Typologie der Rhytone betrifft, soll betont werden, daß die ersten Schritte in dieser Richtung von J. Korošec stammen, und zwar durch die Veröffentlichung der Forschungsergebnisse in Danilo.[59] Das größte Verdienst jedoch gebührt A. Benac und seiner Typologie der Rhytone aus der neolithischen Siedlung in Raskršće-Obre I, die er später auch auf die gesamte Kakanj-Kultur anwandte.[60] Damals hat A. Benac, bezüglich der Unterschiede bei der Gestaltungsweise der Füße, vier Rhytontypen identifiziert: den primitiven Typus (Abb. 11/c), den Danilo-Typus (Abb. 1/a), den thessalischen Typus (Abb. 1/b) und den Kakanj-Typus (Abb. 1/c). Aufgrund der Häufigkeit der einzelnen Fußtypen in Obre I selbst, aber auch in anderen Siedlungen der Kakanj-Kultur, hat dieser Autor bestimmte Rhytontypen als wesentliches Element der kulturell-stratigraphischen Trennung der einzelnen Phasen der Kakanj-Kultur charakterisiert.[61]

Bei der Analyse des kulturell-chronologischen Charakters des III und IV Stratums in Obre I sowie angesichts der Angaben von A. Benac über die stratigraphische Lage der Funde im Falle der identifizierten Rhytontypen in Obre I und auch der Häufigkeit der Fuß-formen an den Lokalitäten Plandište und Arnautovići, Butmir und Okolište, in Zentralbosnien, aber hinsischtlich auch der Situation in den übrigen Gebieten, sind wir zum Schluß gekommen, daß es unter den gegebenen Umständen äußerst schwierig ist, bestimmte Fußformen der Kult-rhytone als Charakteristikum einer Kultur anzusehen, und noch schwieriger zu beweisen, daß diese Unterschiede das Ergebnis einer längere Zeit andauernden chronologischen Entwicklung sind sowie daß es logischer ist, die Ursache für diesen Zustand im Zweck des Kults zu suchen, im Rahmen dessen diese Gefäße verwendet wurden, und nicht in ihren kulturell-chronologischen Unterschieden.[62]

In Anlehnung an die dargelegte Typologie von A. Benac, haben M. Korkuti und Zh. Andrea eine bestimmte typologische Gliederung der Rhytone von der Lokalität Cakran in Albanien durchgeführt, wobei folgende Rhytontypen identifiziert wurden: Rhytone mit kurzen, breiten Füßen ohne warzenförmigen Ausläufer, Rhytone auf massiven konischen Füßen, Rhytone auf dicken konischen Füßen und mit unterschiedlichem Durchmesser und Rhytone auf vertikalen konischen Füßen in Form einer nach unten gehaltenen Flasche.[63]

Hieraus wird bereits ersichtlich, daß die Form der Rhytonfüße meistens das Hauptelement für ihre typologische Einteilung war. Aber was die genannten Typologien und die daraus gezogenen Schlüsse betrifft, so sind wir der Ansicht, daß dabei das ausschlaggebende Hindernis die Frage nach der Definition und chronologischen Datierung der einzelnen Kulturgruppen ist, bei denen dieser Gefäßtyp vorkommt. Diese Frage werden wir etwas später erörtern, doch bevor wir zur typologischen Analyse übergehen, möchten wir betonen, daß wir die Spätperiode des mittleren Neolithikums als untersten chronologischen Maßstab für das erstmalige Vorkommen von Rhytonen genommen haben.

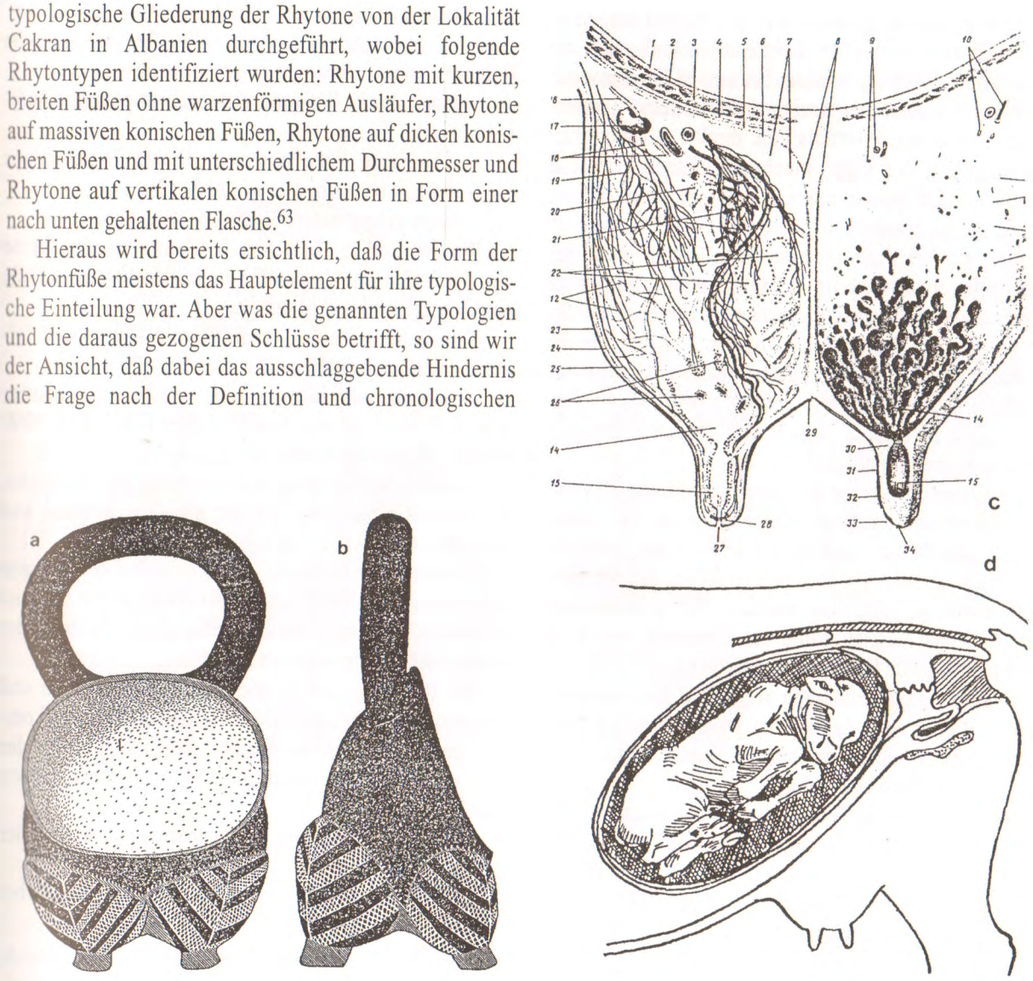

Abb. 4. a - b - Rhyton aus Elateia; c - Querschnitt der Kuheuter; d - Schematische Darstellung der normalen Lage des Kindes in der Gebrmutte

Nimmt man alle Elemente der Rhytonformen in Betracht, so schließen wir uns ganz und gar der Meinung an, daß gerade die Modellierungsweise und die Dimensionen der Füße die meisten Daten für die Rhytontypologie insgesamt bieten. Denn angesichts der vorgeschlagenen Interpretation der Rhytone liegt es sehr nahe, daß auch die Dimensionen des Rezipienten selbst anscheinend direkt von Form und Größe der Füße abhingen. Das zweite Element, welches man bei einer Typologie heranziehen könnte, sind Form und Dimensionen

[59] J. Korošec, *op. cit.*, (Anm. 25), 55 - 59.

[60] A. Benac, *op. cit.*, (Anm. 2), 59 - 60, T. XXVIII, 15 - 17; Idem, *op. cit.*, (Anm. 14), 398 - 402, Abb. 21, T.LVIII, 1 - 3.

[61] A. Benac, *op. cit.*, (Anm. 2), 60 - 62, 85 - 91; *Idem, op. cit.*, (Anm. 14), 398 - 402.

[62] S. Perić, *op. cit.*, (Anm. 4), 51 - 52.

[63] M. Korkuti - Zh. Andrea, *op. cit.*, (Anm. 8), 78 - 79.

der Öffnung des Rezipienten, die, wie bereits dargelegt, rund oder oval sein kann. Letztendlich muß auch der Henkel berücksichtigt werden, bei dessen Dimensionen und Form des Querschnitts wir, angesichts seiner symbolischen Bedeutung, ebenfalls eine direkte Abhängigkeit von der Form der Füße annehmen können. Tatsache jedoch ist, daß bisher nur ein einziges vollständiges Rhyton gefunden wurde, so daß wir keinesfalls behaupten können, welcher Fußform bestimmte Dimensionen des Rezipienten sowie die Form der Öffnung oder bestimmte Dimensionen und Gestaltungsweise des Henkels tatsächlich entsprachen. Demzufolge sowie in Einklang mit der dargelegten Interpretation und der Tatsache, daß Rhytone größtenteils fragmentariert gefunden wurden, bleiben deren Füße in diesem Augenblick das zuverlässigste Element für eine Typologie.

Um einen Vorschlag für eine einheitliche Rhytontypologie formulieren zu können, ist es vor allem erforderlich, die Grundformen der Füße in den einzelnen Gebieten zu ermitteln, wobei angemerkt sei, daß wir nicht auf Einzelfunde eingehen werden. Auf griechischem Gebiet können wir, aufgrund der Übersicht von S. S. Weinberg, folgende Fußtypen identifizieren:

- kurze, breite Füße von annähernd kalottenhafter Form, mit oder ohne den kurzen warzenförmigen Ausläufer am Boden, die dem thessalischen Typus nach A. Benac entsprechen (Abb. 7/d-g);
- trichterförmige Füße, die dem vierten Fußtyp entsprechen, der in Albanien gefunden wurde (Abb. 8/a-e);
- konische Füße verschiedener Dimensionen (Abb. 7/h-l).

Wie wir sehen, fehlen in Griechenland trichterförmige Füße. Hinsichtlich der Form des unteren Teils trichterförmiger Füße, stellen diese vielleicht die lokale Variante der Gestaltungsweise von Kuheutern dar.

In neolithischen Siedlungen in Albanien sind folgende Fußtypen vertreten:

- konische Füße verschiedener Dimensionen (Abb. 8/f-m);
- trichterförmige Füße (Abb. 8/n-p);
- zylindrische Füße (Abb. 9/a).

Hieraus wird ersichtlich, daß auf albanischem Gebiet das keine kurzen, breiten Füßen mit warzenförmigem Ausläufer registriert wurden, aber diesen lassen sich in weiterem Sinne die Füße der ersten Variante von der Lokalität Cakran oder der Fußtyp von der Lokalität Kolsh zuschreiben (Abb. 9/b-c).

In Zentralbosnien können alle Rhytonfunde im Rahmen dreier Grundtypen gruppiert werden:

- kurze, breite Füße mit warzenförmigem Ausläufer (Abb. 11/a);
- konische Füße unterschiedlicher Dimensionen (Abb. 9/d-k; Abb. 11/b, d, e, g-i; Abb. 12/a, c-i);
- lange zylindrische Füße (Abb. 10/a; Abb. 12/b).

Wie wir sehen, bestehen in Zentralbosnien keine entsprechenden Analogien für die trichterförmigen Füße aus Griechenland und Albanien.

Zum Schluß, im Gebiet der Danilo-Kultur sind folgende Fußtypen vertreten:

- längere oder kürzere Füße von betont konischer oder, Š. Batović zufolge, kegelförmiger Form (Abb. 10/d-h; Abb. 13; Abb.14/b; Abb.15/b-c, e-f);
- zylindrische Füße mit warzenförmigem Ausläufer, die weitaus länger sind als die aus Griechenland und Zentralbosnien (Abb. 14/a, c-g, i).

Nur bei einem Fund aus Danilo ist eine diskret betonte Trichterform des Fußes erkennbar (Abb. 14/h). Auch ist hervorzuheben, daß in Smilčić lediglich die Varianten der konischen Fußform vertreten sind.

Mit Rücksicht auf all die angeführten Formen und Varianten der Rhytonfüße in ihrem gesamten Vorkommensgebiet sind wir der Ansicht, daß sich aufgrund der Fußform vier Grundtypen von Rhytonen identifizieren lassen:

1. Rhytone mit kurzen, kalottenhaften Füßen, mit oder ohne warzenförmigen Ausläufer,
2. Rhytone mit konischen Füßen unterschiedlicher Dimensionen,
3. Rhytone mit trichterförmigen Füßen und
4. Rhytone mit zylindrischen Füßen.

Es ist durchaus selbstverständlich, daß im Rahmen der genannten Grundtypen der Rhytone bestimmte Variationen in der Modellierungsweise der einzelnen Fußteile bestehen, die anscheinend direkt mit ihrem territorialen und kulturellen Ursprung zusammenhängen. Das heißt, daß sie das Werk mehrerer Meister sind und auch von verschiedenen Stilisierungsgraden bei der Reproduktion der Grundidee ausgegangen werden muß. Andererseits sind diese Unterschiede z.T: durch die gesamte kulturelle Ausdrucksweise jener Kulturgruppe bedingt, zu der die einzelnen Funde gehören. Ebenfalls soll auch die Tatsache ins Auge gefaßt werden, daß ein intensives Praktizieren eines Rhyton-Kultes nicht in allen Gebieten von gleicher

Dauer war, denn bekanntlich waren die Rhytone nur in Dalmatien bis zum Ende des jüngeren Neolithikums intensiv vertreten, während in den übrigen Gebieten mit entwickelten Phasen des jüngeren Neolithikums die Anzahl der Rhytone stark zurückgeht oder Rhytone überhaupt nicht existieren. Es ist unbestreitbar, daß es in dieser chronologischen Zeitspanne von der Spätperiode des mittleren bis zum Ende des jüngeren Neolithikums auch zu gewissen evolutiven Veränderungen in der Gestaltungsweise der Rhytonfüße sowie der Rhytone insgesamt gekommen ist. Nur bei den konischen Füßen können wir, angesichts der sich wiederholenden Situation in allen Gebieten, mit Sicherheit zwei Varianten identifzieren: die kurzen und regelmäßig dünneren sowie die hohen, massiven und konischen Füße.

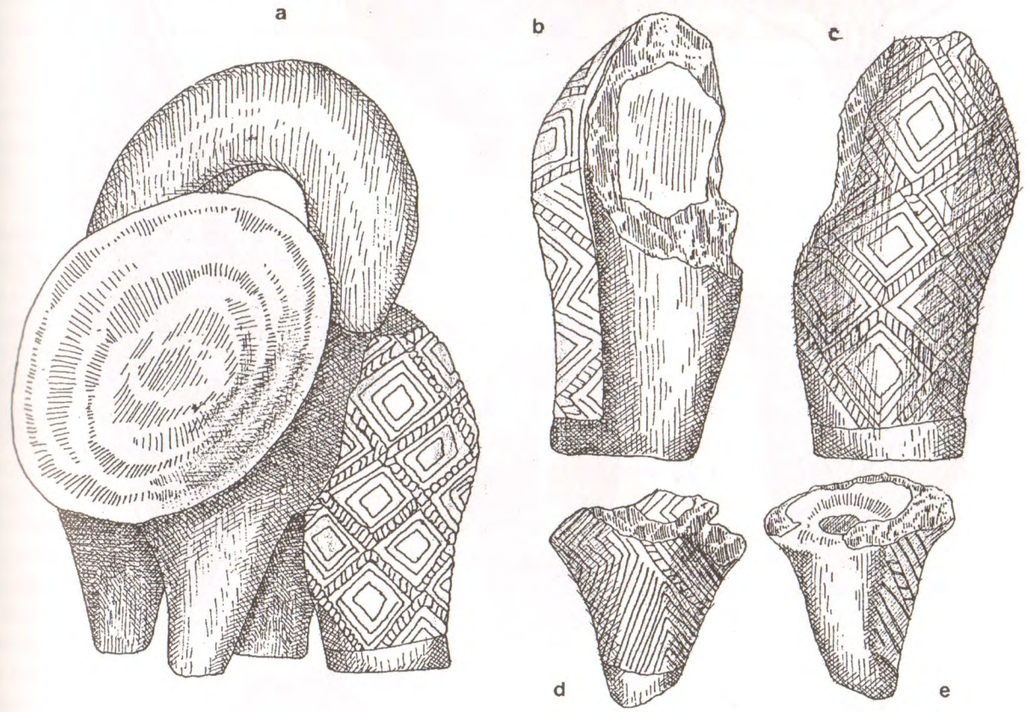

Abb. 5. a - e - Rhyton aus Smilčić.

Was die Häufigkeit der einzelnen Fußtypen in bestimmten Gebieten oder Kulturgruppen betrifft, soll vor allem betont werden, daß wir von keinem Rhytontyp behaupten können, daß er das Charakteristikum eines einzigen Gebietes bzw. einer Kultur ist. Andererseits können wir mit Sicherheit feststellen, daß die am häufigsten verwendeten Rhytone konische Füße hatten, während die übrigen Typen schwächer vertreten waren, was von Gebiet zu Gebiet unterschiedlich ist. Ein solcher Zustand scheint von den grundlegenden geographischen Eigenschaften des Raumes abzuhängen, in dem sich bestimmte Kulturgruppen entwickelten bzw. davon, welche Viehart von den Trägern dieser Kulturgruppen intensiver gezüchtet wurde. Offensichtlich entspricht die Fußform des ersten Rhytontyps im hohem Maße der Zitzenform beim Schwein, auch läßt sich die Fußform des dritten Rhytontyps, je nach Fußhöhe, mit der Form der Ziegen- oder Schafszitze in Verbindung bringen, bei denen die kürzeren Füße den Schafszitzen entsprechen und die längeren und massiveren den Ziegenzitzen, während die Füße des vierten Rhytontyps mit ihrer zylindrischen Form und Länge den Kuhzitzen am nächsten stehen. Wie wir sehen, bleiben die trichterförmigen Füße ungeklärt, deren

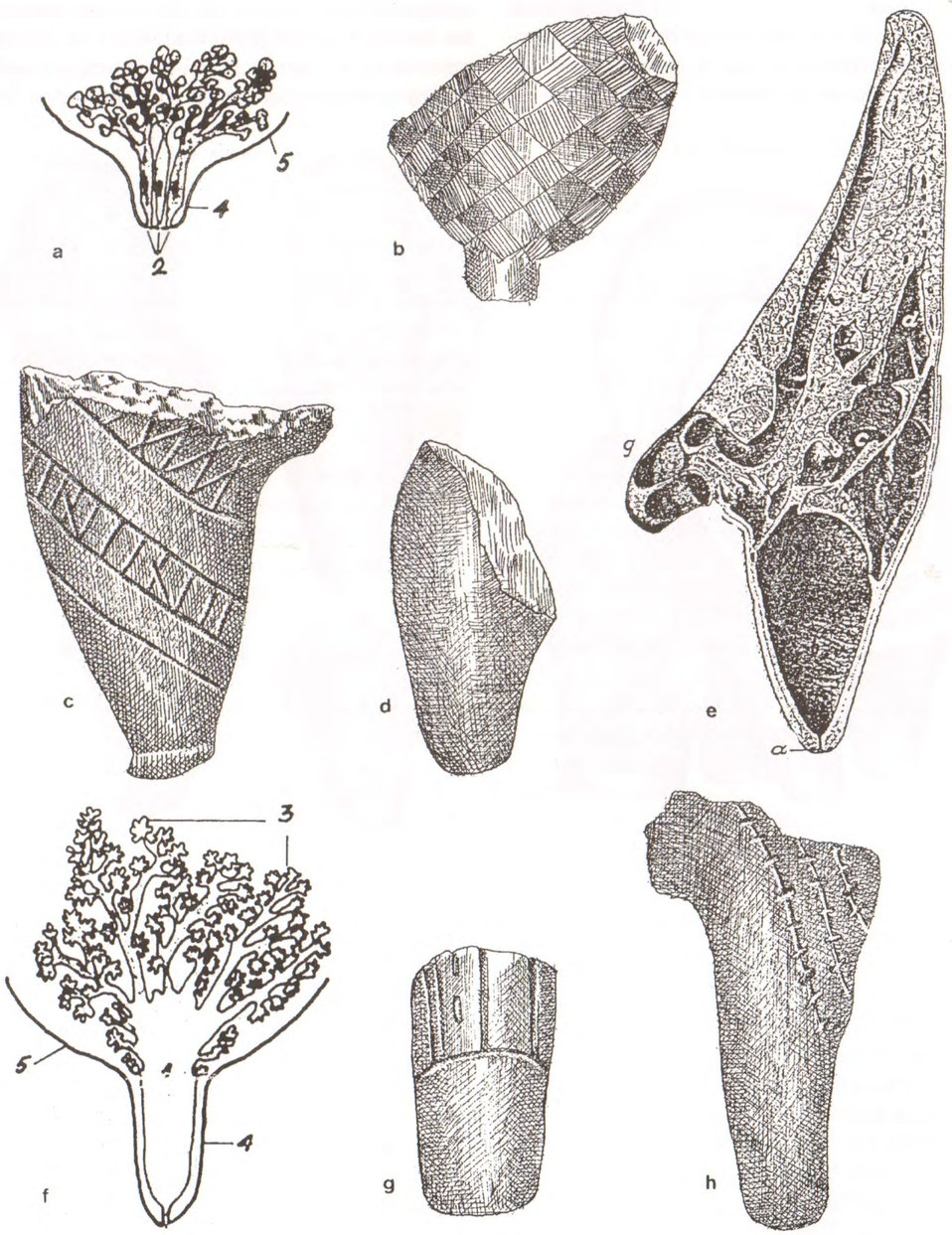

Abb. 6. a- System der Milchkanle und der Zitzen beim Schwein; Rhytonfüße: b - Elateia; c - Arnautovići; d - Rhytonfuß - Cakran; e -Längsschnitt der linken Hälfte der Ziegeneuter; f - System der Milchkanle und der Kuhzitzen; Rhytonfüße: g - Cakran; h - Kakanj

Grundform mit der Zitzenform keines der genannten Haustiere unmittelbar zusammenhängt, obwohl wir auf die Möglichkeit ihrer Anlehnung an die Kuhzitzen hingewiesen haben. Zu einem solchen Schluß sind wir durch den Vergleich der trichterförmigen Füße mit den Kuhzitzen auf dem vertikalen Querschnitt der Euter auf Abb. 3/e gekommen. Andererseits ist, hinsichtlich der schwächeren Vorkommenshäufigkeit des Typs der hohen, massiven Füße konischer Form auf griechischem Gebiet, auch die Möglichkeit nicht ausgeschlossen, daß dieser Typ eine Ziegenzitze darstellen soll.

Zugleich möchten wir betonen, daß die Vorkommenshäufigkeit eines bestimmten Fußtyps durchaus argumentiert mit der Vorkommenshäufigkeit bestimmter Haustiere in den einzelnen Gebieten in Beziehung gebracht werden kann. Denn falls man in Betracht nimmt, daß z.B. auf griechischem Gebiet die Anzahl der Knochenfunde von Schweinen weitaus größer ist als in den übrigen Gebieten, dann verwundert es nicht, daß der erste Rhytontyp gerade in Griechenland am häufigsten vorkommt. Andererseits wurde an den Lokalitäten in Zentralbosnien und Danilo registriert, daß dort Rinderknochen häufiger vorkommen als Schafs-, Ziegen- und Schweineknochen, so daß daraus logischerweise hervorgeht, daß in diesen neolithischen Siedlungen zylindrische Rhytonfüße häufiger sind als an Lokalitäten, an denen Kleinviehfunde überwiegen. Offensichtlich ist auch, daß die Füße des ersten Rhytontyps nur in Siedlungen in niedrigeren Gebieten und jenen mit einer längeren Siedlungskontinuität vertreten sind, wohingegen in den Höhlen nur die Varianten der konischen und zylindrischen Füße vorkommen, was nicht verwunderlich ist, da Schweine offenbar nicht in Gebirgsgebieten zur Weide getrieben wurden.

Aus dem oben Gesagten geht hervor, daß die grundlegenden Unterschiede in der Gestaltungsweise nicht die Folge der unterschiedlichen Entstehungszeiten der einzelnen Rhytontypen sind, sondern direkt mit dem Charakter des Kults und dem Zweck des Rituals zusammenhängen, bei dem die Rhytone verwendet wurden, bzw. ein bestimmter Rhytontyp wurde je nach dem Haustier verwendet, wegen dem oder zu dessen Ehren das Ritual ausgeführt wurde. Je nach dem, wie lange die Rhytone in den einzelnen Gebieten verwendet wurden, kam es gleichzeitig auch zu einer bewissen Evolution der Grundform des Rhytons, was vielleicht am ehesten bei den Funden in Dalmatien erkennbar ist bzw. beim Vergleich zwischen den einzelnen Rhytonfunden der Danilo- und Hvar-Kultur (Abb. 2/c-d).

Herkunft und Chronologie der Rhytone

Zumal die Form der Kultrhytone in ihrem Ausdehnungsgebiet weder im Rahmen früherer Kulturgruppen noch im Rahmen zeitgenössischer Kulturen der benachbarten Gebiete keine wirklichen Vorbilder hatte, stellt die Identifizierung ihres Ursprungsgebiets ein besonderes Problem dar, um so eher als das Vorziehen eines Gebiets bzw. einer bestimmten Kulturgruppe automatisch auch einen bedeutenden chronologischen Vorteil im Vergleich zu den übrigen Kulturen oder Kulturgruppen, in denen Rhytone verwendet wurden, nach sich ziehen wurde.

Bei der Klärung dieses Problems gehen wir von folgenden Kriterien aus: die Quantität der Funde, das ornamentale System schlechthin oder das Vorkommen einzelner Motive sowie die Form der Rhytonfüße. Anfangs galt Griechenland, angesichts der Herkunft der ersten Funde, als wahrscheinlichstes Herkunftsgebiet gehalten, genauer, das Zentralgebiet oder Thessalien. Nach systematischen Forschungen des Neolithikums in Dalmatien und Zentralbosnien sowie der Bestimmung der Kulturgruppen des mittleren Neolithikums in diesen Gebieten wurde Dalmatien als Ursprungsgebiet immer wieder herausgestellt, während die Rolle Zentralbosniens bzw. der Träger der Kakanj-Kultur meist als zweitrangig galt. Etwas später kam, durch die Forschungsergebnisse über die neolithischen Siedlungen in Albanien, die Möglichkeit auf, daß auch dieses Gebiet einer der möglichen Mittelpunkte gewesen sein könnte, von denen aus sich der Rhyton-Kult ausbreitete.

Auf diese Weise sind drei Grundauffassungen über die Genese und die möglichen Ausbreitungsrichtungen der Rhytone entstanden. So haben wir einerseits die Interpretationen von J. Korošec, Š. Batović und A. Benac, die, ausgehend von Quantität und Reichtum des ornamentalen Systems der Rhytone der Danilo-Kultur, Dalmatien für das Ursprungsgebiet halten. Zugleich weisen alle drei Autoren auf das Problem hin, daß in diesem Gebiet bestimmte Übergangstypen fehlen, die der älteren Danilo- oder Protodanilo-Phase entsprechen würden. Daher läßt A. Benac trotzdem die Möglichkeit offen, daß sich dieser Mittelpunkt auch auf albanischem oder griechischem Gebiet befunden haben könnte.[64] Andererseits vermuten

64 J. Korošec, *op. cit.*, (Anm. 25), 29 - 30; Š. Batović, *op. cit.*, (Anm. 1), 21 - 22; *Idem, op. cit.*, (Anm. 26), 559 - 560; A. Benac, *op. cit.*, (Anm. 2), 86 - 89; *Idem,op. cit.*, (Anm. 14), 408 - 410.

D. Srejović und Vl. Milojčić das Ursprungsgebiet der Rhytone in Mittelgriechenland, da aus diesem Gebiet zu jener Zeit viele kulturelle Einflüsse in die übrigen Teilen der Balkanhalbinsel vordrangen, aber nicht auf die Apenninenhalbinsel.[65] Abschließend soll gesagt werden, daß die Forscher des Neolithikums in Albanien, nach der Bestimmung der Cakran-Kultur und insbesondere nach den Rhytonfunden im Rahmen der Kultur Blaz II, angesichts ihrer chronologischer Stellung hervorheben, daß das albanische Gebiet mit Grund als Ursprungsgebiet des Rhyton-Kults angesehen werden kann.[66]

Mit dem Ziel, einen weiteren Schritt in Richtung der endgültigen Bestimmung des Zentrums, von dem aus der Rhytonkult sich ausbreitete, wollen wir die einzelnen Argumente, auf denen sich die genannten Auffassungen über die Herkunft der Rhytone gründen und damit auch über die chronologische Stellung jener Kulturgruppen, im Rahmen derer ihre primäre Form entstanden sein könnte, kurz zusammenfassen.

Da Dalmatien jenes Gebiet ist, das in diesem Zusammenhang am häufigsten genannt wird, sowie wegen der Tatsache, daß auch die Autoren, die sich am eingehendsten mit der Frage der Genese der Rhytone befaßt haben, ebenfalls der Ansicht sind, daß Rhytone im Rahmen der Danilo-Kultur enstanden sind, meinen wir, daß in erster Linie eine Analyse jener Elemente erforderlich ist, auf denen sich eine solche Interpretation gründet. Als Hauptargument für diesen Standpunkt werden vor allem die große Anzahl der Funde, die reiche Ornamentik und die Qualität der Rhytonbearbeitung genannt.[67] Zumal zu jener Zeit die Anzahl der Rhytonfunde in anderen Gebieten weitaus geringer war und eine ärmere Ornamentik aufwies sowie eine einfachere Bearbeitung als in Dalmatien, haben J.Korošec, Š. Batović und A. Benac festgestellt, daß Rhytone aus Zentralbosnien, Albanien und Griechenland nach dalmatinischen Vorbildern entstanden sind. So ist es auch durchaus logisch, daß vom Zentrum zur Peripherie hin die Intensität der Bearbeitung und die Qualität der Ornamentik abnehmen und die Rhytone im Vergleich zu den dalmatinischen sogar als degenerierte Variante angesehen werden können.[68]

Falls man jedoch nicht nur die Angabe über die Anzahl der neuen Funde bei Korinth in Betracht nimmt, sondern auch die Anzahl der Fundstätten, an denen dieser Gefäßtyp in Griechenland vorkommt wie auch die Anzahl der Funde und Fundstätten in Albanien, und wenn man diese Angaben nicht nur mit dem derzeitigen Stand der Funde in Dalmatien vergleicht, sondern auch mit der Tatsache, daß auf dalmatinischem Gebiet Rhytone nicht in allen erforschten Siedlungen der Danilo- und Hvar-Kultur registriert wurden, dann läßt sich mit Sicherheit behaupten, daß zumindest in quantitativem Sinne Dalmatien, Griechenland und Albanien als etwa gleichrangig angesehen werden können.

Bei einer einseitigen Betrachtung der Tatsache, daß die Unterschiede im ornamentalen System der Rhytone aus anderen Gebieten im Vergleich zu Dalmatien die Folge eines Entfernungsprozesses vom Ursprungsgebiet darstellen, dann erscheint eine solche Interpretation durchaus logisch. Zugleich drängt sich unweigerlich die Frage auf, wie es dazu kommen konnte, daß in diesem imaginären Ausbreitungsprozeß der Rhytone aus Dalmatien, sowohl in Zentralbosnien als auch in Albanien und Griechenland, ja sogar in der Umgebung von Triest, ein nahezu identisches Ornamentalsystem bei Rhytonen angewandt wurde und an keiner Lokalität in diesen Gebieten, weder anfangs noch später, beispielsweise kein einziger Rhytonfund mit plastischer spiral- oder mäanderförmiger Verzierung verzeichnet ist. Mit anderen Worten, wie konnte es dazu kommen, daß die Danilo-Kultur einen so starken Einfluß in Richtung Zentralbosniens ausübt und die neolithischen Bewohner dieses Gebiets von der Danilo-Kultur eines der Grundelemente ihrer geistigen Kultur übernehmen - den Rhyton-Kult. Dabei kommt es zugleich auch zu einer Verdrängung des eigenen Ornamentalsystems, dessen einzelne Elemente in nahezu ursprünglicher Form viel später übernommen werden - mit der Herausbildung der Butmir-Kultur. Gerade an diesem Beispiel kommt die bereits erwähnte Feststellung zum Ausdruck, daß das Hauptproblem bei der Bestimmung des Ursprungsgebiets der Rhytone die unterschiedlichen Interpretationen der

65 D. Srejović, Versuch einer geschichtlichen Wertung der Butmir - Gruppe, *Archaeologia Iugoslavica* Vl, Beograd, 1964, 5; Vl. Milojčić, Die Kulturbeziehungen zwischen Griechenland und Dalmatien während der jühngeren Steinzeit, *Adriatica praehistorica et antiqua*, Zagreb, 1970, 84.

66 M. Korkuti - Zh. Andrea, *op. cit.*, (Anm. 8); F. Prendi, *op. cit.*, (Anm. 10), 423 - 426.

67 J. Korošec, *op. cit.*, (Anm. 25), 29 - 30;. Š. Batović, *op. cit.*, (Anm. 1), 21 - 22; *Idem, op. cit.*, (Anm.26), 559 - 560; A. Benac, *op. cit.*, (Anm.2), 86 - 89;. *Idem, op. cit.*, (Anm. 14), 408.

68 *Ibidem.*

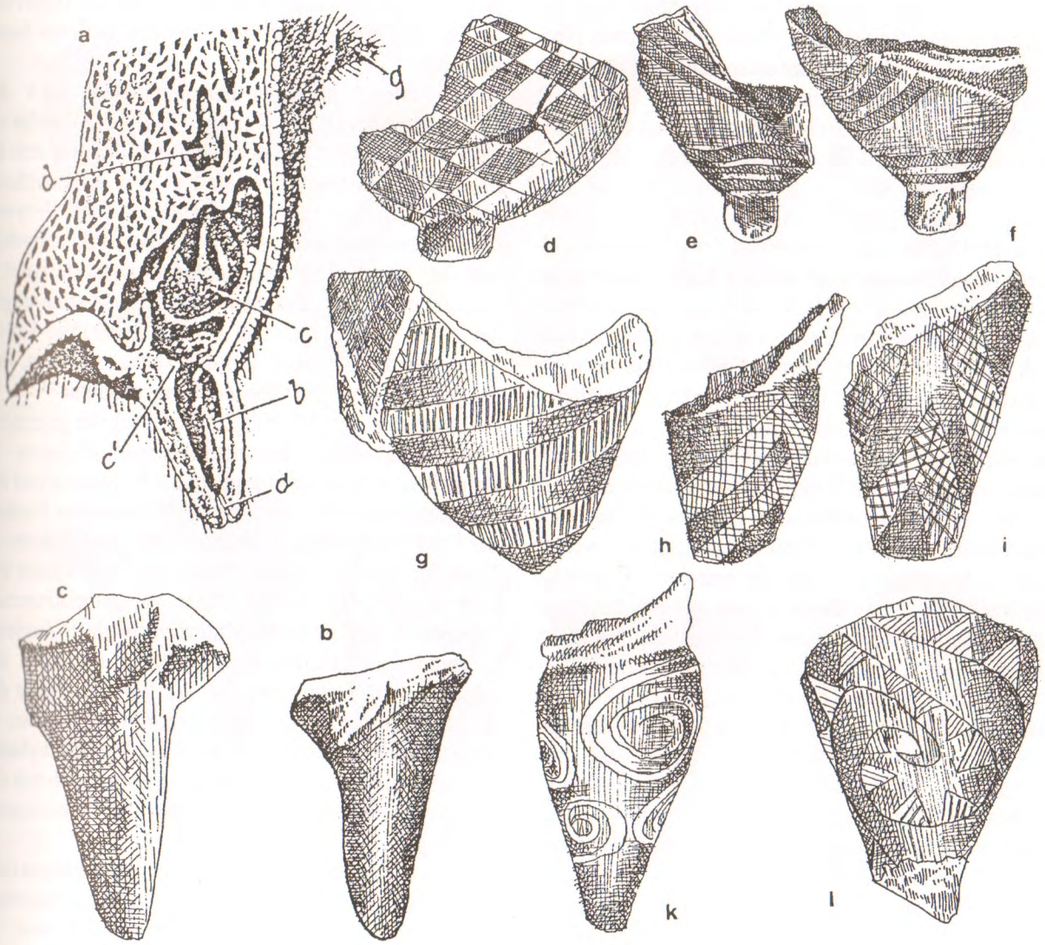

Abb. 7. a Längsschnitt der linken Hälfte der Schafseuter; Rhytonfüße b - Kolsh; c - Arnautovići; d-f, h, k-l -Drachmani; g, i-Elateia.

chronologischen Stellung der im Grunde verwandten Kulturgruppen darstellen, deren Entstehung mehr oder weniger eine unmittelbare Folge des Vorstoßes von Elementen des jüngeren balkanisch-anatolischen Komplexes ist.

Was die Interpretation der Genese der Kulturgruppen in Dalmatien betrifft und deren relativ-chronologischer Beziehung zu verwandten Kulturen der Balkan- und Apenninenhalbinsel, so sind wir der Ansicht, daß eines der Hauptprobleme die ein weing inflexible Auffassung über die autochtone Herkunft nahezu aller Elemente ist, die für die Impresso-, Danilo- oder Hvar-Kultur bezeichnend sind, was später zur fast ausschließlichen Bindung der Impresso-Kultur an das ältere, der Danilo-Kultur an das mittlere und der Hvar-Kultur an das jüngere Neolithikums geführt hat. Es ist jedoch wohlbekannt, daß z.B. die Impressokeramik für die frühen und entwickelten Phasen der Kulturen des mittleren Neolithikums der Balkan- und Apenninenhalbinsel bezeichnend ist, was auch Š. Batović hervorhebt, wenn er von den kulturellen Verbindungen des älteren Neolithikums in Dalmatien und den benachbarten Gebieten spricht, und er stellt fest, daß die II Phase des äl-

teren Neolithikums in Dalmatien mehr Ähnlichkeit mit einigen Erscheinungen der I Phase des mittleren Neolithikums aufweist als mit der entsprechenden Phase des älteren Neolithikums in Italien.[69]

Wenn man dem noch die Feststellung von Š. Batović hinzufügt, daß die Probleme der Bestimmung der relativchronologischen Stellung der gesamten Danilo-Kultur durch die unzulänglichen Kenntnisse der Beziehung zwischen der III Phase des älteren und der I Phase des mittleren Neolithikums bedingt sind sowie unter Hinzunahme der Tatsache, daß in Smilčić keine Evolution der Danilo- aus der Impresso-Phase festgestellt werden kann, obwohl sich die Schicht des mittlerem Neolithikums an diese Lokalität größtenteils direkt an die Schicht des älteren Neolithikums anlehnt und sie nur stellenweise durch die künstlich aufschütteten Sandbodenhalden getrennt sind,[70] dann kommen wir zum Schluß, daß auch in Dalmatien mit Grund von der Existenz der Impresso-Kultur auch während des mittleren Neolithikums ausgegangen werden kann, insbesondere angesichts der einzelnen eingeritzten Motive der III Phase dieser Kultur aus Smilčić,[71] vor allem bei den Funden aus den Höhlensiedlungen in der Umgebung von Triest, die später erörtert werden sollen.

Was die Genese und die chronologische Stellung der Danilo-Kultur selbst betrifft, so stellt sich hier, neben den Problemen der Feststellung ihrer Übergangs- bzw. Anfangsphase, auch das Problem, daß wir über keinerlei zuverlässige und eindeutige Angaben über die kulturell-stratigraphische Stellung der einzelnen Siedlungen innerhalb der Danilo-Kultur verfügen, denn, so Š. Batović, die Danilo-Phase in Smilčić weise eine recht eindeutige dreistufige Entwicklung auf, und er führt an, daß auch J. Korošec einige verschiedene Entwicklungselemente in Danilo bemerkt habe und die übrigen Fundorte keine Angaben über die Evolution dieser Kultur liefern.[72] Daher nennt Š. Batović lediglich allgemeine Züge der Keramik und verweist nur auf einzelne Elemente der inneren Entwicklung, was die Feststellung der relativ-chronologischen Beziehung der einzelnen Phasen dieser Kultur zu verwandten und zeitgenössischen kulturellen Erscheinungen in benachbarten Gebieten zusätzlich erschwert. Dies ist wahrscheinlich auch einer der Gründe der Datierung der Danilo-Gruppe zu den Kulturen des mittleren Neolithikums.

D. Srejović hingegen hat unmittelbar nach der Bestimmung der Danilo-Kultur sowohl ihre Wurzeln als auch die der Butmir- und der Lengyel-Kultur mit dem älteren Chalkolitikum in Anatolien in Zusammenhang gebracht. Zugleich hat er alle drei Gruppen als Vertreter des jüngeren Neolithikums im nordöstlichen Balkangebiet und in einem Teil Mitteleuropas charakterisiert.[73] Angesichts der angenommenen Ausbreitungsrichtungen hat er, in chronologischem Sinne, der Danilo-Kultur gegenüber der Butmir-Kultur den Vorzug gegeben, und der Butmir-Kultur gegenüber der Lengyel-Kultur.[74]

Etwas später hat Vl. Milojčić, bezüglich des gegenseitigen Verhältnisses der neolithischen Kulturen in Dalmatien, recht überzeugend auf die Notwendigkeit der chronologischen Harmonisierung der frühesten Formen der Cardium-Keramik Dalmatiens und der Cardium-II-Phase der Präsesklo-Kultur Thessaliens hingewiesen wie auch darauf, daß die III Phase der dalmatinischen Impresso-Kultur der Sesklo-Kultur entspricht.[75] Zugleich hat er, bei der Erörterung bestimmter Elemente der Danilo-Kultur, festgestellt, daß die I Danilo-Phase der Arapi-Phase der Dimini-Kultur entspricht, wobei er betont, daß die Rhytone aus Kakanj den Danilo-Rhytonen mit Spiralenverzierung vorhergehen, die zeitlich mit der Otzaki- und der klassischen Dimini-Phase übereinstimmen.[76]

Eine solche Betrachtungsweise der gegenseitigen relativ-chronologischen Beziehungen zwischen den neolithischen Kulturen Dalmatiens und Griechenlands wird, im Gegensatz zur Interpretationsweise desselben Problems von Š. Batović,[77] vollends bestätigt, wenn man die Elemente der Danilo-Kultur mit verwandten Erscheinungen in Zentralbosnien und Albanien vergleicht. Auf diese Beziehungen und die Möglichkeiten der Korrektur der chronologischen Stellung der Danilo-Kultur hat auch A. Benac besonders hingewiesen, und zwar gerade beim Versuch, das Ursprungsgebiet der Rhytone zu bestimmen.

69 Š. Batović, *Stariji neolit u Dalmaciji*, Zadar, 1966, 126, 155, 165; *Idem, op. cit.*, (Anm.1), 6 - 15.
70 *Ibid.*, 157 - 158.
71 Š. Batović, *op. cit.*, (Anm. 26), T. LXXIX, 1 - 2, 4.
72 *Ibid.*, 534.
73 D. Srejović, *op. cit.*,(Anm. 60), 1 - 8.
74 D. Srejović, Danilo - Butmir - Lendel, *Starinar* XVIII, Beograd, 1967, 8 - 9.
75 Vl. Milojčić, *op. cit.*, 82 - 83.
76 *Ibid.*, 83 - 84.
77 Š. Batović, *op. cit.*, (Anm. 1), 15 - 24.

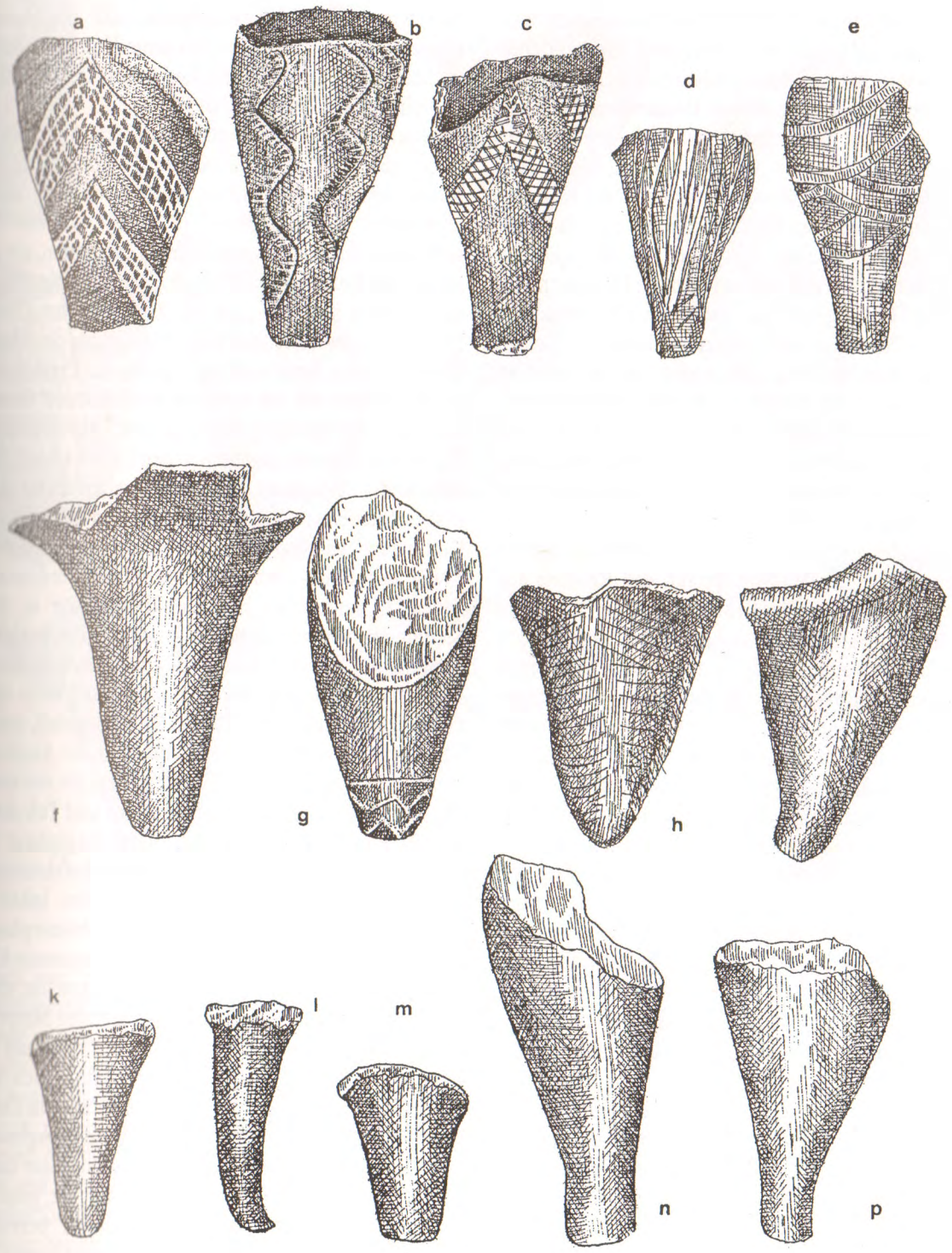

Abb. 8. Rhytonfüße: a-c, e - Drachmani; d - Elateia; f, h, k-m; g, n - p - Cakran

Bei der Analyse einzelner Argumente, aufgrund derer einem der Gebiete, in denen Rhytone vorkommen, eine herausragene Rolle bei ihrer Gestaltung zugeschrieben werden könnte, hat A. Benac nämlich betont, daß die kulturell-stratigraphische Situation in Bosnien und Albanien, wo die Schichten mit Kultrhytonen sich direkt an die Schichten der Starčevo-Impresso-Kultur in Zentralbosnien anlehnen bzw. auf die Kulturschichten der Kulturen Burim-I und Kolch-I in Nordostalbanien, was eindeutig auf den chronologischen Vorsprung der Rhytone aus diesen Gebieten im Vergleich zu jenen aus Dalmatien verweist, deren Ornamentik den Eindruck eines barockartig vollendeten Stils hervorruft. Zugleich betont A. Benac, daß Zentralbosnien kein Nährboden für neolithische Kulturen gewesen ist, sondern ein Gebiet, in welches kulturelle Einflüsse aus anderen Gebieten zusammenflossen. Was Albanien betrifft, so ist die Möglichkeit nicht ausgeschlossen, daß es im Rahmen der Cakran-Kultur zu einer gewissen kulturellen Verzögerung im breiteren adriatischen Hinterland gekommen ist. Andererseits führt er als Argument gegen den Standpunkt, daß Rhytone aus Griechenland stammen, das Fehlen von stratigraphischen Daten an , und selbst dort, wo solche Daten vorhanden sind, in Elatea, verweisen diese angesichts der übrigen Keramikfunde, A. Benac zufolge, darauf, daß Rhytone aus Mittelgriechenland jünger als jene in Cakran oder jene aus der Protocakran-Phase stammenden sind.[78] Und obwohl die stratigraphische Lage der zentralbosnischen und albanischen Rhytonfunde die Grundlage für ihre chronologische Priorität über die Danilo-Funde darstellt, hält A. Benac weiterhin an seinem früheren Standpunkt fest, daß allem Anschein nach Dalmatien das Ursprungsgebiet des Rhyton-Kults gewesen war.[79]

Die Forschungen des Neolithikums in Zentralbosnien, die auf jene in Obre I und II folgten, haben jedoch gezeigt, daß es unerläßlich ist, Benac' Entwicklungs- und Chronologiekonzept der neolithischen Kulturen in diesem Gebiet zu korrigieren. Dies bezieht sich in erster Linie auf die Harmonisierung chronologischen Zuordnung der Starčevo-Komponente im Rahmen der Starčevo-Impresso-Kultur mit der chronologischen Stellung der entsprechenden Phase der Starčevo-Kultur in ihrem Ursprungsgebiet. Angesichts all der festgestellten Beziehungen der Elemente der Starčevo-Kultur in Zentralbosnien zu verwandtem Material in den jeweiligen Ursprungsgebieten sind wir zum Schluß gekommen, daß die Starčevo-Impresso-Kultur, als älteste bekannte Kulturerscheinung in diesem Gebiet als Kultur des entwickelten mittleren Neolithikums zu behandeln ist.[80]

Zugleich haben wir durch detaillierte Analysen aller bisherigen Funde, die der Kakanj-Kultur des mittleren Neolithikums zugeschrieben wurden, gezeigt, daß die "Kakanjer" Kulturelemente in einem weitaus enger gesteckten chronologischen Rahmen existierten, als jener, in den die Kakanj-Kultur von A. Benac versetzt wurde, sowie daß es sich dabei um den Zeitraum vom Ende der Starčevo-Impresso-Kultur bis zur Gründung der Siedlung Obre II handelt, bzw. nach der allgemeinen Periodisierung um die Spätperiode des mittleren Neolithikums. Ebenfalls hat sich sehr eindeutig herausgestellt, daß die Kakanj-Kultur in keiner der angenommenen Entwicklungsphasen selbständig vorkommt, bzw. daß an allen dieser Kultur zusgeschriebenen Lokalitäten die Elemente der Starčevo-Kultur auch während des Vorstoßes der schwarzpolierten sowie der Band- und Spiralenkeramik fortbestanden haben. In kultureller Hinsicht können wir in diesen Siedlungen den allmählichen Wandel einer peripheren Variante der Starčevo-Kultur zu einer neuen kulturellen Erscheinung verfolgen, bei der es sich jedoch nicht um die von A. Benac definierte Kakanj-Kultur handelt, sondern um die Butmir-Kultur. Dies heißt, daß die Siedlungen Obre I mit ihrem III und IV Stratum, Okolište mit seiner I Phase, Arnautovići, Kakanj, Papratnica und Tuk die von uns als Protobutmir bezeichnete Übergangsphase beim Entstehungsprozeß der Butmir-Kultur charakterisieren. Der grundlegende Unterschied, was den Inhalt der materiellen und geistigen Kultur der Protobutmirphase im Vergleich zur vorhergehenden Starčevo-Impresso-Kultur betrifft, stellt das Auftreten von Kultrhytonen dar, ebenso die plastischen und eigeritzten ornamentalen Motive auf monochromer Keramik und die Anwesenheit von Elementen des jüngeren balkanisch-anatolischen Komplexes, die nicht mit der gleichen Intensität nach Zentralbosnien vorgedrungen sind wie in das Ursprungsgebiet der Starčevo-Kultur. Zu Beginn der Protobutmirphase tauchen nämlich bestimmte Formen auf, die für die grau- und schwarzpolierte Keramik, welche damals bereits im südlichen und zentralen Teil der Balkanhalbinsel stark

[78] A. Benac, *op. cit.*, (Anm. 14), 408 - 410.
[79] A. Benac, *op. cit.*, (Anm. 16), 10 - 13.
[80] S. Perić, *op. cit.*, (Anm. 4), 15 - 20.

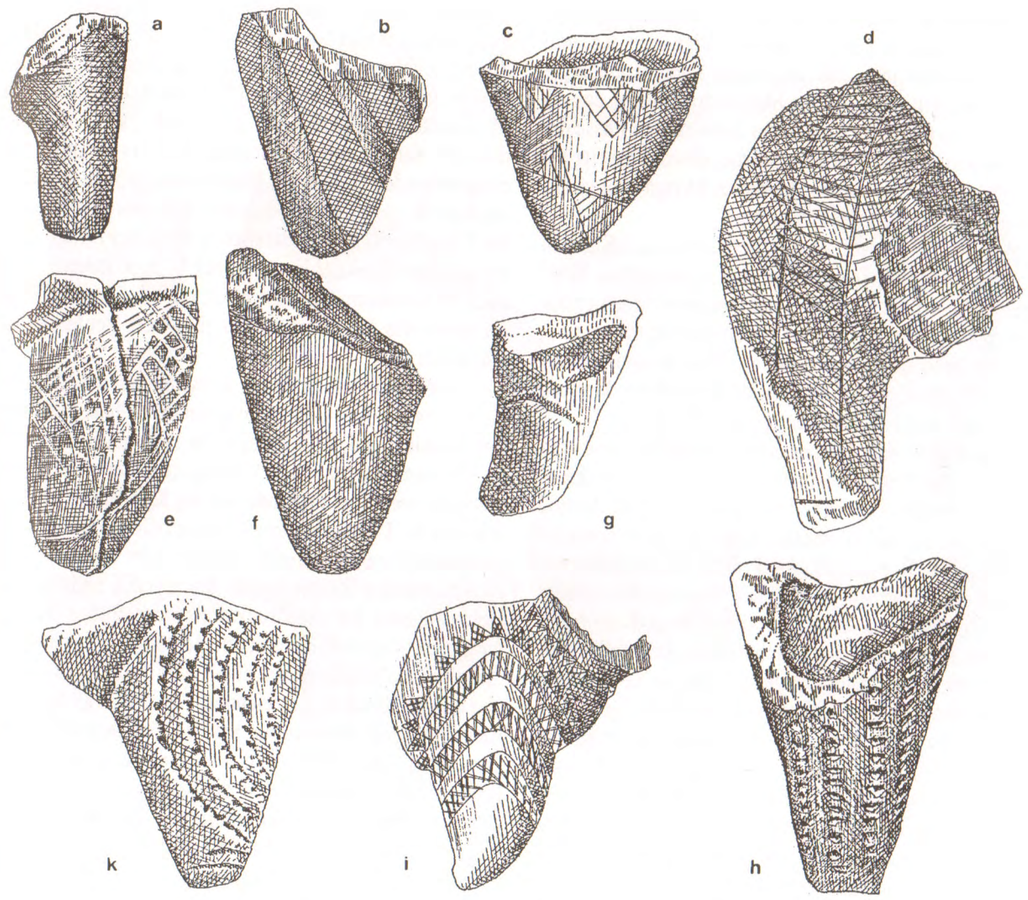

Abb. 9. Rhytonfüße: a, c-Kolsh; b - Cakran; d, g - Arnautovići; e - f, h - k - Kakanj (Plandište).

vertreten war, bezeichnend sind, und das unbekannte Herstellungsverfahren von Keramik mit metallenem Glanz wurde von den neolithischen Bewohnern Zentralbosniens durch die Verwendung eines glänzenden schwarzen Glasur kompensiert. In der jüngeren Etappe der Protobutmirphase gab es in den Siedlungen Zentralbosniens zusammen mit den Rhytonen auch eine echte schwarzpolierte und Bandkeramik wie auch Keramik mit eingeritzter spiralförmiger Verzierung.[81]

Auf der Suche nach einer Antwort auf die Frage nach der Herkunft neuer Erscheinungen während der Protobutmirphase, und dies sind dieselben Elemente, aufgrund derer A. Benac die Kakanj-Kultur definiert hat, haben wir festgestellt, daß sie das Resultat externer Einflüsse sind, deren Aufkommen in Zentralbosnien unmittelbar mit dem Vorstoß von Elementen des jüngeren balkanisch-anatolischen Komplexes balkanischen Binnenland zusammenhängt. Bei der Suche nach Analogien zu den Grundelementen der Keramik der Proto-butmirphase haben wir nämlich gezeigt, daß alle Elemente, aufgrund derer die Kakanj-Kultur bestimmt wurde, sowohl den vertretenen Formen als auch den ornamentalen Motiven nach, nahezu identisch mit einem Teil des

[81] *Ibid.*, 15 - 61.
[82] *Ibid.*, 50 - 51.

keramischen Materials der Schicht mit den Kultrhytonen in Elateia sind, wo die genannten Elemente u.a. mit Funden der grau- und schwarzpolierter Keramik einhergehen.[82] Dies gilt auch für das Stacheldrahtmotiv, das als wesentliches Charakteristikum der entwickelten Phase der Kakanj-Kultur charakterisiert wurde, obwohl bereits Vl. Milojčić auf die Verwandtschaft dieses Rhyton-Motivs aus Kakanj und Elateia hingewiesen hat.[83]

Auch haben wir auf albanischem Gebiet, im Rahmen der Cakran-Kultur, festgestellt, daß in denselben Schichten auch entsprechende Schichten und ornamentale Motive bei der monochromen Keramik vertreten sind, und, was besonders wichtig ist, auch Funde von Impressokeramik, die sowohl ihrer Qualität als auch den Motiven nach, den Funden in Obre I entsprechen.[84]

Angesichts der festgestellten Analogie und der Tatsache, daß Zentralbosnien dem Gebiet der Cakran-Kultur geographisch näher ist, sind wir zum Schluß gekommen, daß die Elemente, aufgrund derer zunächst die Kakanj-Kultur und nun die Protobutmirphase identifiziert wurden, aus dem albanischen Raum hierher gelangt sind. Da feststeht, daß auch die Cakran-Kultur aus mehreren Komponenten unterschiedlicher kultureller bzw. fremder Herkunft zusammengesetzt ist, von denen eines auch die monochrome, mit plastischen und eingeritzten Motiven verzierte Keramik ist, Schließen wir, daß Mittelgriechenland das Ursprungsgebiet dieser Komponente ist. Dies bedeutet, daß Mittelgriechenland jene kulturelle Basis ist, von der bei A. Benac die Rede war und von der aus die erwähnten Elemente, zusammen mit der grau- und schwarzpolierten Keramik zunächst nach Thessalien und dann auch nach Albanien gelangt sind. Den Trägern der Cakran-Kultur kam bei der Übertragung dieser Elemente nach Zentralbosnien, und vermutlich auch an die östliche Adriaküste, eine Vermittlerrolle zu.[85]

Auf einen ähnlichen Prozeß hat auch M. Garašanin hingewiesen, als er die Genese der jüngeren neoltihischen Gruppe Trn in Pelagonien behandelt. Bei der Interpretation der Herkunft der einzelnen Komponenten dieser Gruppe hob M. Garašanin hervor, daß die adriatischen Elemente des jüngeren Neolithikums, durch die Träger der Dunavec-Cakran-Kultur, über den Ohrid-See nach Pelagonien gelangt sind und die Trn-Gruppe in direkten Zusammenhang mit der Spätphase der Dunavec-Cakran-Gruppe gebracht werden kann.[86] An derselben Stelle hat M. Garašanin zugleich auf die typologische Verwandtschaft der Spiralenverzierung der Trn-Gruppe mit entsprechenden Funden der Blaz-III-Gruppe und der klassischen Phase der Danilo-Kultur hingewiesen sowie auf die Gleichzeitigkeit der klassischen Phase der Danilo- und der Gradac-Phase der Vinča-Kultur.[87] Dies bedeutet, daß auch M. Garašanin der Ansicht ist, daß die Danilo-Kultur als kulturelle Erscheinung des jüngeren Neolithikums anzusehen ist.

Im Verlauf der weiteren Entwicklung der Butmir-Kultur bzw. in ihrer II Phase, die von der I Phase in Obre I und Butmir II und der II Phase in Okolište gekennzeichnet ist,[88] kommt es zur jähen Verringerung der Anzahl der monochromen Keramikfunde und der Kultrhytone, die im Rahmen der I Phase in Obre II als autochtone, zu Kakanj gehörende Keramikelemente charakterisiert wurden.[89] Die zweite primäre Komponente, die an der endgültigen Herausbildung der Ausdrucksweise der Butmir-Kultur mitgewirkt hat, sind Keramikelemente vom Danilo-Typ, die sich vor allem durch bemalte Keramik vom Ripoli-Typ und andere Keramik auszeichnen. Als zweites wichtiges Element der Danilo-Kultur werden Funde mit Spiralenmotiven vom Danilo-Typ wie auch der Fund eines Rhytonhenkels herausgestellt, der wegen der spiralförmigen Verzierung als Direktimport aus dem adriatischen Raum charakterisiert wird, und zuletzt werden auch kugelförmige Vasen auf ringförmigem Fuß genannt, die sowohl bezüglich ihrer Form als auch des Motivs auf ihre Verwandtschaft zu den Funden aus Smilčić verweisen, während die schwarzpolierten Oberfläche und die Brenntechnik der einheimischen Tradition zugeschrieben werden.[90]

Was die Rhytone in der I Phase in Obre II betrifft, hat A. Benac festgestellt, daß sie der Fußform nach zur Kakanj-Kultur gehört, aber ihre Faktur und dunkel polierte Oberfläche gehören jedoch zu einem ganz anderen

83 A. Benac, *op. cit.*, (Anm. 2); Vl. Milojčić, *op. cit.*, (Anm.62), 83 - 84.
84 S. Perić, *op. cit.*, (Anm. 4), 50 - 52.
85 *Ibid.*, 77 - 80.
86 M. Garašanin, Kulturströmungen im Makedonischen Neolithikum, *Prähistorische Zeitschrift*, 1994, in Druck.
87 *Ibidem.*
88 S. Perić, *op. cit.*, (Anm. 4), 82.
89 A. Benac, *op. cit.*, (Anm. 20), 108 - 109.
90 *Ibid.*, 109 - 113.

Kulturkreis.[91] Aber wenn wir die Gestaltungsweise des Fußes auf Abb. 12/a mit den Füßen des in Obre I (Abb. 1/a) identifizierten Rhytons vom Danilo-Typ vergleichen, sehen wir, daß in ihrer Modellierungsweise keinerlei

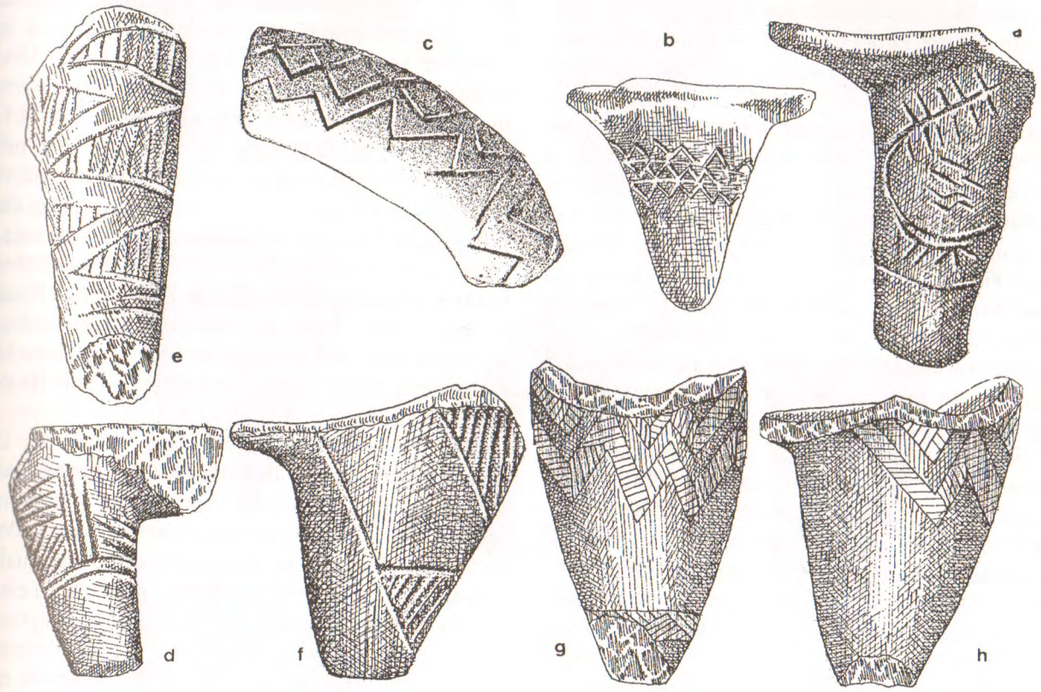

Abb. 10. Rhytonfüße: a - Kakanj (Plandište); b - Arnautovići; d - e - Markova Špilja;f - Unbekannter Fundort bei Triest; g - h - Pejca v Lašci; c - Rhytonhenkel aus Butmir.

Unterschiede bestehen. Dies haben wir bereits bei dem Fund eines Rhytonfußes aus Butmir festgestellt (Abb. 12/h), als wir davon sprachen, daß die Vorkommenshäufigkeit verschiedener Typen von Rhytonfüßen an einer Lokalität nicht das Resultat ihrer länger anhaltenden chronologischen Entwicklung ist.[92] Die Gestaltungsweise ihres unteren Teils in Form eines verbreiterten Sockels weicht jedoch von der üblichen mit flachem, rundem oder leicht gewundenem unteren Fußteil ab. Eine solche Gestaltungsweise der Rhytonfüße hängt vermutlich mit dem erwähnten Rhyton aus Smilčić zusammen (Abb. 5), bei dem der Unterschied in der Gestaltungsweise der vorderen und hinteren Rhytonfüße sehr ausgeprägt ist und die Hinterfüße im wahrsten Sinne des Wortes die für Stabilität sorgenden Gefäßfüße darstellen, während die Vorderfüße, Form und Dimension betreffend, die Zitzen symbolisieren, vermutlich Schafszitzen. In diesem Falle würde der genannte Typ von Rhytonfüßen in Obre II und Butmir die Hinterfüße des Rhytons darstellen, zumal nicht nur in dieser Phase, sondern auch in anderen, jüngeren Phasen in Obre II, Butmir und Okolište auch weiterhin Füße mit flachen oder gewundenen Basen vorkommen (Abb. 12/b-e, h-i). Wir sehen, daß dieselbe Fußform aus Butmir und Obre II auch in Obre I und in der Danilo-Kultur vertreten ist. Für uns ist jedoch der oben erwähnte Henkelfund (Abb. 12/l-m) viel wichtiger, den wir, analog den Angaben über die übrigen Funde, die als adriatische Komponente der I Phase in Obre II bezeichnet werden, wo die Funde in schwarzpolierter Technik bearbeitet wurden,

91 *Ibid.*, 109.
92 S. Perić, *op. cit.*, (Anm. 4), 52.

nur als Folge des Einflusses der Danilo-Kultur charakterisiert sind,[93] auch in diesem Fall nicht für importiert halten, da es sich hierbei um ein ausgeprägtes Beispiel der Schwarzpolitur handelt. Andererseits entspricht das ornamentale Motiv vollkommen den Verzierungen an den Rhytonhenkeln der Danilo-Kultur (Abb. 15/h; Abb. 16/b-e). Ein weiteres Detail weist auf die nahe typologische, und offenbar auch chronologische Verbindung zwischen diesem Fund und den Rhytonen der Danilo-Kultur, und zwar die plastische Verzierung in Form einer stilisierten Darstellung eines Tierkopfes am oberen Henkelteil. Diese Verzierung ist in Obre II während aller drei Entwicklungsphasen dieser Siedlung anzutreffen und kommt auch an der groben, schwarzpolierten und Spiralen-Bandkeramik vor.[94] Für uns ist an dieser Stelle besonders wichtig, daß diese Verzierung in beinahe identischer Form an den Rhyton-Rezipienten in Dalmatien vorkommt (Abb. 2/c).[95] Andererseits wurde eine solche Verzierung weder an den Rhytonfunden der Protobutmir-Phase registriert, noch an Rhytonen aus Albanien und Griechenland. Wie wir sehen, ist dies ein weiteres Element, das auf die typologische und chronologische Nähe der Rhytonfunde der I Phase in Obre II und Butmir und der Rhytone der Danilo-Kultur hinweist. Auch soll betont werden, daß Motive und Herstellungsweise im Falle der Spiralenkeramik der I Phase in Obre II und Butmir, die als adriatische Komponente datiert sind, fast bis ins Detail den einzelnen Motiven an Rhytonen aus Dalmatien entsprechen.[96]

Zum Schluß soll in diesem Sinne auf einen Fund aus Butmir verwiesen werden, mit einem breit eingeritzten Zickzackmotiv, das ursprünglich fälschlicherweise als Fuß einer Opferschale datiert wurde, obwohl es sich eigentlich um einen Teil des Rhytonhenkels handelt (Abb. 10/c), da bisher kein Fall bekannt ist, daß im Rahmen der Butmir-Kultur auf diese Weise Henkel gewöhnlicher Gefäße verziert wurden, wobei die Henkelform allein am meisten den Rhytonhenkeln entspricht.

In der II Phase in Obre II kommen Rhytonfunde zwar sporadisch vor, doch es gibt sie. Es handelt sich um einen einfach modellierten und ornamentlosen Fuß (Abb. 12/c), der in vielerlei Hinsicht dem Fußtyp ähnlich ist, den A. Benac in Obre I dem primitiven Rhytontyp zugeschrieben hat (Abb. 11/c). Die ornamentlosen Rhytonfüße ähnlicher Form kommen sowohl in Zentralbosnien als auch in Dalmatien vor, aber auch in Albanien (Abb. 9/a; Abb. 13/a,d), so daß ihnen nicht die Rolle der primären Form zugeschrieben werden kann. Der zweite Fund (Abb. 12/f-g), den A. Benac einfach als Vasenteil auf Füßen mit Elementen des adriatischen Ornamentalsystems datiert hat, ohne dabei zu präzisieren, zu welchem Vasentyp die Füße gehören,[97] müssen wohl auch als Rhyton-Teile angesehen werden. Zum Schluß müssen, angesichts ähnlicher Funde in Albanien, auch zwei Funde aus der letzten Phase in Obre II (Abb. 12/d-e) als Rhytonfüße datiert werden, die wegen ihrer Verzierungsweise auch als adriatische Komponente datiert wurden, in diesem Falle die Hvar-Lisičić-Komponente.[98]

Wie wir sehen, sind die Rhytone, wenn auch in geringem Maße, auch in der Butmir-Kultur vertreten, und zwar bis zu ihrem endgültigen Verschwinden. Besonders bedeutend ist ihre Verzierungsweise, die nach der Protobutmirphase mit der Enwicklung des Ornamentalsystems der Danilo- und Hvar-Kultur in Dalmatien einhergeht. Die jähe Verminderung der Anzahl der Rhytonfunde in den entwickelten und späten Phasen der Butmir-Kultur ist zweifellos dadurch verursacht, daß bereits zu Beginn des jüngeren Neolithikums in diesem Gebiet die Landwirtschaft zum Hauptwirtschaftszweig geworden ist, wodurch auch der Rhyton-Kult ein zweitrangiger Kult geworden ist.

Fügt man dem noch die Meinung von Vl. Milojčić über die chronologische Stellung der bemalten Keramik vom Typ Danilo-Ripoli hinzu, und damit auch der bemalten Keramik desselben Typs in Obre II, wie auch die eindeutige Ähnlichkeit der stilisierten Darstellung von Tierköpfen aus Obre II und Dalmatien mit den Funden der Serra-d'Alto-Kultur in Italien[99], dann drängt sich fast unweigerlich der Eindruck auf, daß die Rhytone aus der Protobutmirphase zweifellos, sowohl in typologischem als

93 A. Benac, *op. cit.*, Ob.II, 111 - 113; T. XXXI, 7; T. XXXVI, 4, 7, 10.
94 *Ibid.*, T. XXXIX, 4; T. XLVIII, 3; T. L, 4; T. LIII, 7; T. LV, 8; T. LXIV, 10.
95 Š. Batović, *op. cit.*, (Anm. 26), T. LXXXV, 2; J. Korošec, *op. cit.*, (Anm. 25), T. LXXXI, 3 - 6, T. LXXXII, 1 - 7.
96 A. Benac, *op. cit.*, (Anm. 20), XXXVI, 4 - 10; S. Perić, *op. cit.*, (Anm. 4), T. VI, 2 - 8, T. VII, 1 - 9; J. Korošec, *op. cit.*, (Anm. 25), T. XVII - XXV.
97 A. Benac, *op. cit.*, (Anm. 20), 130.
98 *Ibid.*, 137.
99 S. M. Cassano, *op. cit.*, (Anm. 27), fig. 1.

Abb. 11. Rhytonfüße - Obre I.

auch in chronologischem Sinne den Rhytonen aus Smilčić und Danilo vorhergehen. Zugleich, wenn man die Meinung in Betracht nimmt, wie und wann die Rhytone nach Zentralbosnien gelangt sind, ist auch die Möglichkeit ausgeschlossen, daß Dalmatien das Ursprungsgebiet des Rhyton-Kultes gewesen sein könnte. Die massenhaften Rhytonfunde in diesem Gebiet sind offenbar durch ihren längeren intensiven Gebrauch in Dalmatien im Vergleich zu den übrigen Gebieten bedingt, denn, wie in den abschließenden Erörterungen des zweiten Buchs der Urgeschichte jugoslawischer Länder angeführt wird: "In diesen Karst- und Waldgebieten, wo sich fruchtbares Land nur als winzige Oase finden läßt, konnte niemals der Glaube an die Erde als Schöpferin und Allernährerin, als allgemeine Magna Mater aufkommen",[100] d.h. daß der Rhyton-Kult als Kult der Viehzüchter in Dalmatien bis zum Ende des Neolithikums eine führende Rolle spielte.

An dieser Stelle drängt sich, wie schon so oft, die Frage der Periodisierung der Danilo-Kultur auf, bzw. der Identifikation ihrer Protodanilo-Phase. J. Korošec hat nämlich nach den Forschungen in Danilo den Entwicklungsprozeß der Danilo-Kultur in fünf Phasen gegliedert und dabei hingewiesen, daß die ersten drei Phasen an Danilo selbst verfolgt werden können und die letzten zwei außerhalb dieser Siedlung sowie daß sie parallel zur Entwicklung der Hvar-Kultur verlaufen. Die Anfangsphase der Danilo-Kultur stellt, J. Korošec, zufolge, zugleich auch den Beginn des mittleren Neolithikums in Dalmatien dar.[101] Später, nach den Forschungen in Smilčić, hat Š. Batović die Entwicklung der Danilo-Kultur in vier Phasen dargestellt, wobei er betonte, daß die I Phase recht unbekannt sei bzw. die I Phase des mittleren Neolithikums nicht in offenen Siedlungen bekannt sei und sie vermutlich in der Höhle Škarin Samograd, in Mitteldalmatien und Gudnji kod Stona vertreten war, aber auch in den Höhlenfundstätten bei Triest, Pećina bei Leskovac und Pejca v Lašci.[102] Was die Lokalitäten Škarin Samograd und Gudnja betrifft, weist Š. Batović auf die Anwesenheit von Impressokeramik, eine weniger entwickelte Spirale und die Abwesenheit feiner bemalter Keramik in Gudnja hin oder auf die recht wenig entwickelten Züge des mittleren Neolithikums und die Abwesenheit der feinen polichromen Keramik in der Höhle Škarin Samograd. Zugleich hebt er hervor, daß an keiner dieser Lokalitäten Funde von Kultrhytonen registriert wurden.[103]

In der letzten synthetischen Arbeit, die dem Neolithikum in Dalmatien gewidmet ist, hat Š. Batović die Entwicklung der Danilo-Kultur in drei Phasen dargestellt, die zugleich für das mittlere Neolithikum in diesem Gebiet bezeichnend sind.[104] An dieser Stelle wird auch betont, daß es unmöglich ist, eine engere räumliche Gliederung der Danilo-Kultur durchzuführen sowie daß keine auffallenden Unterschiede oder Besonderheiten kleinerer Gebiete bemerkbar sind, obgleich es bestimmte inhaltliche Unterschiede der Funde um Triest im Vergleich zu den dalmatinischen Siedlungen gibt, vor allem in bezug auf die Abwesenheit der bemalten Keramik und der glockenförmigen Plastik.[105] Außerdem läßt sich die dreistufige Entwicklung der Danilo-Kultur, die in Smilčić am ausgeprägtesten ist, am besten durch Keramikfunde verfolgen, aber die ersten zwei Phasen sind im Vergleich zur dritten und reichsten Phase immer noch zu wenig geklärt.[106] Was die Genese der Danilo-Kultur betrifft, wurde festgestellt, daß ihre Grundelemente sich immer noch in der II, und insbesondere in der III Phase des älteren Neolithikums befinden, was auch durch die Kontinuität der Siedlungen bestätigt wird, wo sich die Schichten des mittleren Neolithikums immer noch unmittlebar an die des älteren Neolithikums anlehnen, die nur in Höhlensiedlungen bekannt sind.[107] Abschließend, wenn von der Chronologie der Danilo-Kultur die Rede ist, läßt Š. Batović wieder die Frage der Protodanilo-Phase offen, die der Protokakanj-Phase in Zentralbosnien entsprechen würde und in der sich womöglich die Übergangs- bzw. ursprüngliche Form des Rhytons finden ließe.[108]

Wenn man zusätzlich die Tatsache in Betracht nimmt, daß die älteste Phase der Impressokeramik nur in Höhlensiedlungen vorkommt und wenn man dabei das entsprechende Stratum in Crvena Stijena beiseite läßt, das

100 A. Benac - M. Garašanin - D. Srejović, Zaključna razmatranja, *PJZ* II, Sarajevo, 1979, 649.
101 J. Korošec, *op. cit.*, (Am. 25), 69; *Idem,* Zanimivi kultni predmeti v neolitu jadranskega kulturnega kruga, *Zgodovinski časopis* XIX - XX, Ljubljana, 1966, 77.
102 Š. Batović, *op. cit.*, (Anm.23), 403.
103 Š. Batović, *op. cit.,* (Anm. 64), 164.
104 Š. Batović, *op. cit.*, (Anm. 26), 534 - 536.
105 *Ibid.,* 526.
106 *Ibid.,* 540.
107 *Ibid.,* 564.
108 *Ibid.,* 560, 572.

Abb. 12. Rhytonfüße: a - g - Obre II; h - k - Butmir; l - m - Rhytonhenkel - Obre II.

sich ja im Hinterland der Adriaküste befindet, dann sieht man, daß die Siedlungen dieser Phase, im engeren Küstenstreifen, hoch im Norden, um Triest, an der slowenischen Küste, in Istrien und auf den Kvarner-Inseln konzentriert sind.[109]

Andererseits, wenn wir die angeführten Standpunkte von Š. Batović über die Entwicklung der Danilo-Kultur berücksichtigen, wie auch die Angabe, daß die dichteste Konzentration dieser Kultur gerade in der Umgebung von Triest verzeichnet wurde, wo von insgesamt 37 Danilo-Lokalitäten in diesem Gebiet 13 Höhlen-Lokalitäten und eine Siedlung in Freien existieren, sowie angesichts des Inhalts und Charakters der Funde der Danilo-Kultur im obersten Norden der östlichen Adriaküste, dann kommt man zu einer durchaus realistischen Hypothese, daß auch die älteste Phase der Danilo-Kultur bzw. die Protodanilo-Phase gerade in diesem Gebiet zu suchen ist. Bereits in Korošec' Arbeit über das Neolithikum in diesem Gebiet wird deutlich, daß die Schichten der Danilo-Kultur durch eingeritzte Ornamentalmotive und die Abwesenheit bemalter Keramik charakterisiert sind, und besonders bedeutend ist, daß in diesem Gebiet Rhytonfunde vorkommen, deren Verzierungsweise analog zu denen aus Zentralbosnien, Albanien und Griechenland ist (Abb. 10/f-h).[110] Ein solcher Zustand wurde auch in den Arbeiten von D. Canneralla und F. Leben bestätigt, wobei F. Leben, hinsichtlich der Charakteristiken des keramischen Materials, die Aussonderung des "Tržac-Typs" der Danilo-Keramik vorschlägt.[111] Die erwähnte Hypothese schlägt sich besonders in den neuesten Arbeiten über neolithische Siedlungen um Triest nieder, wo besonders deutlich wird, daß an diesen Lokalitäten Formen der späten Impresso-Kultur vertreten sind, vor allem kugelförmige Vasen auf ringförmigem Fuß, aber auch ein Großteil des Repertoires der Keramikformen der Danilo-Kultur, die ausschließlich mit eingeritzten, meist einfachen, geometrischen Motiven versehen sind.[112] Zugleich verfügen wir auch über neue Erkenntnisse über Rhytonfunde an den Lokalitäten Grotta degli Zingari und Grotta dei Ciclami, von denen nur der erste in derselben Technik verziert ist wie die übrigen Rhytone aus diesem Gebiet. Das Motiv selbst weist die meisten Analogien zu den Rhytonfunden an der Lokalität Lagnano da Piede in der Region Tavoliere auf.[113]

Was die relativ-chronologische Stellung der 5. Schicht an den Lokalitäten Grotta degli Zingari und Grotta dell'Ansa und der 8. Grotta dei Ciclami[114] betrifft, kann ohne weiteres festgestellt werden, daß das gesamte Keramikmaterial, bei dem man nur im Rahmen der vertretenen Formen Elemente der Danilo-Kultur erkennen kann, während das Ornamentalsystem der jüngsten Phase der Impresso-Kultur weitaus näher ist, weist im Grunde darauf hin, daß im obersten Norden der östlichen Adriaküste tatsächlich nur die Anfänge der kulturellen Ausdrucksweise sichtbar sind, der sich später in den südlichen Gebieten - in Dalmatien - entwickeln wird.

Wir möchten besonders hervorheben, daß neben der Verzierungstechnik der Rhytone, auch ein Teil des keramischen Materials aus diesen Lokalitäten auf die Möglichkeit einer chronologischen Parallele zwischen den Schichten der Danilo-Kultur der Höhlensiedlungen um Triest und der Protobutmirphase in Zentralbosnien hinweist. Darauf lassen auch die Analogien der vertretenen Formen (tulpenförmige Konusse, Varianten konischer und gerundete Schalen und Tassen mit flachem Boden oder niedrigen konischen Füßen, flache Teller auf konischen oder ringförmigen Füßen und unterschiedlich profiliertem Rand, stark gerundete Schalen und Tassen mit betontem Rad) schließen, weiters die Verzierungstechniken und häufig auch die ornamentalen Motive (eingeritzte schraffierte Dreiecke, Bänder und plastische Verzierungen) wie auch die häufige Verwendung von tunnelhaften Henkeln auf Grobkeramik, einerseits im Rahmen der I, II und X Gruppe der Keramik der 5. Schicht in der Grotta degli Zingari und der beinahe komplette Fundus der 5. Schicht in der Grotta dell' Ansa und der 8. Schicht in der Grotta dei Ciclami[115], deren Inhalt teilweise aus Grobkeramik besteht, und fast die gesamte monochrome Keramik aus Arnautovići und dem III und IV Stratum in Obre I andererseits.[116] Zum Schluß möchten wir auf einen nahezu identischen Fund einer stark gerundeten, mit Reihen schraffierter Dreiecke und einer Reihe von runden, kleinen Löchern unter dem leicht gewundenen Rand verzierten Tasse in Arnautovići, Phase Kolch II, und in der Höhle Grotta dei Ciclami[117] hinweisen; dies ist ein weit-

109 *Ibid.*, 486 - 490; Karte 7.

110 J. Korošec, *op. cit.*, (Anm. 24), 5 - 33.

111 D. Cannarella, Il neo - eneolitico del Carso Triestino, *Arheološki vestnik XXIV*, Ljubljana, 1975, 161 - 167; F. Leben, *op. cit.*, (Aun, 24), 43 - 111; *Idem*, Opredelitev neolitske in eneolitske keramike iz jamskih najdišč jugovzhodnega alpskega prostora, *AV* XXIV, Ljubljana , 1975,145 - 161.

112 E. Gilli - E. M. Kokolj, La Grotta dei Ciclami nel Carso Triestino, *Atti della Societa per la Preistoria e Protoistoria della Regione Friuli - Venezia Giulia* VII,1992, Trieste, 1993, 65 - 162; P. Visentini, I Livelli del Neolitico e delle Eta dei Metalli della Grotta dell'Ansa di San Pelagio nel Carso Triestino, *Atti Soc. Preist. Protost. Friuli - V.* G. VII, 1992, Trieste, 1993, 163 - 208; E. Gilli - E. M. Kokelj, La Grotta degli Zingari nel Carso Triestino, *Atti Soc. Preist. Protost. Friuli - V.* G. IX, 1994 - 1995, Trieste, 1996, 63 - 126.

113 E. Gilli - E. M. Kokelj, *op. cit.* 85,Abb. 25, 166; *Idem, op. cit.*, Abb. 17, 116; J. P. Mallory, *op. cit.*

114 E. Gilli - E. M. Kokelj, *op. cit.*, Fig. 5 - 21; *Idem, op. cit.*, Fig. 7 - 26; P. Visentini, *op. cit.*, Abb. 15 - 21.

Abb. 13. Rhytonfüße - Danilo.

115 *Ibidem.*

116 S. Perić, *op. cit.*, (Anm. 4), T. I - II, T. VII, 1 - 2, T, IX, T. XI, T. XXIII - XXV, T. XXVII - XXX, T. XXXII.

117 *Ibid.*, T. XI, 4; M. Korkuti, *op. cit.*, (Anm. 9), T. XIII, 13; E. Gilli - E. M. Kokelj, *op. cit.*, (Anm. 104), Abb. 13, 86.

eres Argument für die Behauptung über die parallele Existenz der genannten Siedlungen.

Wie wir sehen, stellt der Inhalt der Keramikfunde aus den genannten Höhlensiedlungen eine reelle Grundlage dafür dar, daß sich im obersten Norden der östlichen Adriaküste eine Übergangs- bzw. Protodanilophase identifizieren läßt. Die Tatsache, daß die ältesten Formen der Rhytone der Danilo-Kultur an der äußersten nördlichen Peripherie ihrer Ausbreitung vorkommen, und zwar, Š. Batović zufolge, in Siedlungen vorübergehenden Charakters, scheint auf ihre ausländische Herkunft hinzuweisen. In diesem Falle ist dies ein weiterer Beweis dafür, daß das Ursprungsgebiet der Danilo-Kultur, Nord- und Mitteldalmatien, nicht zugleich als Ursprungsgebiet des Rhyton-Kults angesehen werden kann.

Angesichts aller angeführten Meinungen über den Ursprung und die chronologische Stellung der Rhytone, sind wir der Ansicht, daß durchaus berechtigt festgestellt werden kann, daß der Rhyton-Kult während der Spätperiode des mittleren Neolithikums auf griechischem Territorium, und zwar im zentralen Teil oder vielleicht auf dem Peloponnes entstanden ist. Die stratigraphischen Daten aus Elateia, wo die kulturell-chronologische Stellung der Rhyton-Schicht im Vergleich zu früheren und späteren kulturellen Erscheinungen in diesem Gebiet, aber auch im gesamtgriechischen Raum, ganz klar ist, weisen eindeutig darauf hin, daß dieser Schicht ein gewisser chronologischer Vorteil in bezug auf alle anderen Kulturen und Kulturgruppen, in denen Rhytone vorkommen, zuzuweisen ist. Denn nur in diesem Gebiet sind bestimmte Keramikelemente - schwarze und graue monochrome Keramik, ausgehöhlte und eingeritzte Ornamentalmotive sowie bestimmte Formen - kugelförmige Vasen und tulpenförmige Konusse auf niedrigen konischen Füßen und stark gerundete Schalen und Tassen mit einem verstärkten Mittelteil der Wand und unterschiedlich profiliertem Rand - auch aus früheren Phasen bekannt, vor allem an der Lokalität Nea Makri.[118] Andererseits stellt das Auftreten dieser Elemente eine der wesentlichen Chrakakteristiken neuerer kultureller Strömungen am Übergang aus dem mittleren in das jüngere Neolithikum in Albanien, Zentralbosnien und Dalmatien dar. Im Gegensatz zu A. Benac, der wegen der Tatsache, daß im großen Botros in Elateia zusammen mit den Rhytonen und der übrigen monochromen Keramik auch die grau- und schwarzpolierte Keramik vorkommt, in chronologischer Hinsicht Obre I im Vergleich zur entsprechenden Schicht in Elateia den Vorzug gibt, sind wir zugleich der Ansicht, daß sich gerade auf dieser Tatsache der überzeugendste Beweis gründet, Elateia den chronologisch zu bevorzugen. Denn es steht außer Zweifel, daß Mittelgriechenland viel früher als die anderen Gebiete, in denen Rhytone vorkommen, dem Vorstoß der Keramik mit metallenem Glanz ausgesetzt war, deren Expansion von diesem Gebiet aus offensichtlich in hohem Maße zur Ausbreitung des Rhyton-Kultes beigetragen hat. Eine solche Schlußfolgerung geht vor allem aus den stratigraphischen Daten aus Zentralbosnien und Albanien hervor, die eindeutig bezeugen, daß beide genannten Keramikarten in diesen Gebieten gleichzeitig vorkommen, wobei in Zentralbosnien anfangs nur Formen verzeichnet wurden, die für den jüngeren balkanisch-anatolischen-Komplex und die Nachahmung der Fertigungstechnik der schwarzpolierten Keramik charakteristisch sind, was vermutlich die Folge der Ausbreitung der genannten Kulturelemente ist.

Dies bedeutet, daß der Rhyton-Kult zusammen mit den Elementen des jüngeren balkanisch-anatolischen Komplexes, dessen Ausgangspunkt sich in Mittelgriechenland befindet, zunächst nach Thessalien und nach Albanien gelangt ist. Angesichts des Inhalts der Keramikfunde an der Lokalität Lagnano da Piede in Italien, bei denen eine bedeutende Rolle, neben der bemalten Keramik und der Keramik mit eingeritzten geometrischen Motiven, auch der Impressokeramik zukommt, insbesondere jener Keramik mit Tremolo-Motiven, deren entsprechende Analogien in den Funden aus den neolithischen Siedlungen in Albanien und Obre I[119] zu suchen sind, läßt sich sagen, daß die Rhytone bereits im Laufe der ersten Ausbreitungswelle auch auf die Apenninenhalbinsel gelangt sind. Auf albanischem Gebiet muß, hinsichtlich des Inhalts der übrigen Keramikfunde, in diesem Augenblick der Versuch einer feineren chronologischen Gliederung der Rhytonfunde für den Zeitraum des ersten Vordringens dieser Keramikform mit dem Fund aus der II Phase an der Lokalität Blaz in Zusammenhang gebracht werden, die offensichtlich in gewissem Maße den Rhyton-Schichten an den Lokalitäten Dunavec, Kolsh, Cakran und

118 D. R. Theocaris, Nea Makri, Eine grosse neolithische Siedlung in der Nähe von Marathon, *AM* 71, Berlin, 1956, 1, 8 - 24, Beil., 1 - 7.

119 J. P. Mallory, *op. cit.*, (Anm. 28), Abb. 22 - 25.

Abb. 14. Rhytonfüße - Danilo.

Dërsnik vorhergeht, die aus derselben Zeit wie die Protobutmirphase in Zentralbosnien und der Protodanilo-Phase im obersten Norden der östlichen Adriaküste stammen. In einer solchen Konstellation würden die Rhytone aus den Lokalitäten Mittel- und Norddalmatiens bzw. der Danilo- und Hvar-Kultur zusammen mit den Funden der entwickelten Phase der Butmir-Kultur die jüngsten Funde darstellen, was vollkommen der kulturellen und stratigraphischen Situation der genannten Gebiete sowie der Entwicklung des gesamten Ornamentalsystems entspricht.

Ausbreitungsmechanismus und -richtungen der Rhytone

Alle eingangs dargelegten Standpunkte weisen zugleich auch darauf hin, daß der Rhyton-Kult relativ schnell in einem breiten Gebiet akzeptiert wurde, so daß sich mit Recht die Frage des Mechanismus und der Richtungen seiner Ausbreitung aufdrängt. In bisherigen Arbeiten wird, im Einklang mit der allgemeinen Betrachtungsweise des Problems der Herkunft der Rhytone und der übrigen Begleitelemente, dieselbe Linie, jedoch verschiedene Richtungen vorgeschlagen. J. Korošec, Š. Batović und A. Benac sind nämlich der Ansicht, daß die Rhytone sich die Ostküste der Adria entlang ausgebreitet haben, von Norddalmatien über Albanien bis Thessalien und Mittelgriechenland, wobei das Hinterland im Falle Zentralbosniens über das Neretva-Tal und im Falle von Süd-Metohija über das Drim-Tal erreicht wurde.[120] Im Gegensatz dazu steht die Theorie von D. Srejović, der die Meinung vertritt, daß Rhytone sowie ein beträchtlicher Teil der übrigen Elemente des jüngeren Neolithikums sich von Südost nach Nordwest ausgebreitet haben sowie daß sie in das Hinterland der Adriaküste durch die bereits erwähnten Kommunikationsformen die Flußläufe entlang vorgedrungen sind.[121]

Das Problem des Ausbreitungsmechanismus und der Ausbreitungsrichtung der Rhytone haben wir bereits oben angeschnitten, und zwar in Zusammenhag mit dem Zweck und der symbolischen Bedeutung der Rhytone und ihrem Ursprungsgebiet. Dabei haben wir festgestellt, daß nur die Viehzucht jener Faktor des wirtschaftlichen Lebens gewesen sein konnte, auf dem sich die kultbezogene Einheit einiger neolithischen Kulturgruppen der Balkanhalbinsel gründen konnte und das Hauptziel des Rhyton-Kultes auf die Erhaltung jener Haustierarten zurückzuführen ist, die die Grundnahrungsquelle darstellten, aber auch für sehr wichtige Rohstoffe sorgten, von denen die Existenz der neolithischen Bewohner der genannten Gebiete abhing. Andererseits haben die Forschungsergebnisse gezeigt, daß Rhytone in zwei Siedlungstypen vorkommen: in Siedlungen im Freien und in Höhlensiedlungen. In Siedlungen im Freien handelt es sich fast der Regel nach um Kulturschichten, die auf eine längere Aufenthaltskontinuität hinweisen. In den Höhlen wiederum sind die Schichten mit Kultrhytonen fast immer dünn und arm an Funden, was als direkte Auswirkung des Charakters dieser Siedlungen als vorübergehender Wohnstätten interpretiert wurde. Falls im Rahmen einiger Kulturgruppen mit klar festgelegten Ausbreitungsgrenzen, wo neben der erreichten Entwicklungsstufe die Viehzucht als Hauptwirtschaftzweig unmittelbar auch durch allgemeine geographische, klimatische und ökologische Bedingungen auferlegt wurde, gleichzeitig ständige und vorübergehende Siedlung existieren, dann ist es logisch anzunehmen, daß es saisonbedingte Migrationen der Viehzüchter bzw. halbnomadische Viehzucht gegeben hat.

Die Gebiete, in denen sich Kulturgruppen entwickelten, deren Bewohner in den jüngeren Geschichtsperioden den Rhyton-Kult praktizierten, sind als Gegenden mit ausgeprägter Nomaden- und Halbnomadenviehzucht bekannt. Es gibt jedoch immer noch keine zuverlässigen Beweise dafür, in welcher Periode der Entwicklung der menschlichen Gemeinschaft die Wurzeln einer solchen Lebens- und Wirtschaftsweise verborgen sind. Die Antwort auf diese Frage ist ein ständiger Forschungsgegenstand sowohl der Archologie als auch der Ethnologie und Geschichte. Hinsichtlich der Tatsache, daß der bisherige Grad und Umfang archäologischer Forschungen nicht genügend Elemente für einen systematischen Zugang zur Lösung dieses Problems geboten hat, läßt sich ohne weiteres feststellen, daß in diesem Augenblick bei uns, zumindest was die Schaffung einer entsprechenden Grundlage betrifft, die ethnologischen Forschungsergebnisse am weitesten fortgeschritten sind.

Im Rahmen seiner Beschäftigung mit Viehzüchter-Migrationen auf dem Balkan und den kulturellen Eigenschaften einer solchen Lebensweise hat D. Antonijević

120 J. Korošec, *op. cit.*, (Anm. 25), 29 - 30; Š. Batović, *op. cit.*, (Anm.1), 21 - 22; *Idem, op. cit.*, (Anm. 26), 559 - 560; A. Benac, *op. cit.*, (Anm. 2), 86 - 89; *Idem, op. cit.*, (Anm. 14), 408 - 411.

121 D. Srejović, *op. cit.*, (Anm. 62), 1 - 8; *Idem, op. cit.*, (Anm. 72), 1 - 9.

Abb. 15. Danilo: a - f - Rhytonfüße; g - h - Rhytonhenkel.

eine detaillierte Übersicht aller bisherigen Forschungsergebnisse gegeben und daraus folgend der Ergebnisse ethnologischer und geschichtlicher, aber auch arhäologischer Forschungen und ihrer Standpunkte in Zusammenhang mit dem Problem des frühesten Auftretens der nomadischen und halbnomadischen Viehzucht in diesem Gebiet.[122] In diesem Sinne möchten wir die Standpunkte von B. Gušić und S. Dakaris herausstellen, denen zufolge die Wurzeln der Viehzucht auf dem Balkan in den ältesten Siedlungsperioden dieses Gebiets zu suchen sind. Diese Autoren vertreten die Ansicht, daß die spezifischen klimatischen und ökologischen Bedingungen in diesem Gebiet die damaligen Tiere gezwungen haben, sich saisonbedingt zu bewegen, um erneuerte Weideflächen zu finden. Die Bewohner dieses Gebiets, damals waren es Jäger und Sammler, haben ebenfalls auf der Suche nach Nahrung bzw. den Tieren folgend, die Hauptkommunikationswege kennengelernt, die die in den Bergen liegenden

122 D. Antonijević, Prilog proučavanju stočarskih migracija na Balkanu, *Balcanica* VII, Belgrade, 1976, 309 - 320; *Idem, Obredi i običaji balkanskih stočara*, Beograd, 1982, 33 - 48.

Weideflächen mit dem Küstenstreifen verbanden. Später haben sie dieselben Wege benutzt, um als Viehzüchter ihre gezähmten Tiere zur Weide zu treiben - anfangs nur Kleinvieh.[123]

Für uns ist von besonderer Bedeutung, daß die Verbindungen zwischen den neolithischen Siedlungen, in denen Kultrhytone gefunden wurden, eigentlich überhaupt nicht außerhalb des Kontexts der Kommunikationswege der zeitgenössischen Nomaden-Viehzüchter betrachtet werden können, mit denen sich D. Antonijević beschäftigt hat.[124] Neben allen vorhergehenden Feststellungen verleitet uns auch diese Angabe zum Schluß, daß die Träger der Kulturgruppen, bei denen Rhytone vorkamen, eine bestimmte Form der pastoralen bzw. halbnomadischen Viehzucht betrieben haben.

Andererseits hat M. Garašanin, in seiner Analyse der archäologischen Forschungsergebnisse gezeigt, daß bis jetzt, aufgrund der Überreste der materiellen Kultur, die Spuren der nomadischen und halbnomadischen Viehzucht zuverlässig nur bis zum Äneolithikum verfolgt werden können, da von einer solchen Lebensweise nur sehr bescheidene und zerstreute Daten zurückgeblieben sind, die für Archäologen verwertbar wären.[125]

Bestimmte kulturelle Erscheinungen weisen jedoch, selbst ohne konkrete materielle Beweise vor Ort, indirekt auf die Möglichkeit hin, daß die chronologische Grenze der frühesten Formen der Nomadenviehzucht auf dem Balkan aus dem Äneolithikum in das mittlere Neolithikum verschoben werden kann. So ist T. W. Jacobsen, bei der Erläuterung des Phänomens der Ausbreitung und Distribution einer sehr charakteristischen Keramikart des griechischen Neolithikums, die als Urfirnis bekannt ist, zum Schluß gekommen, daß gerade die saisonbedingten Bewegungen der Viehzüchter eine sehr schnelle Ausbreitung des Urfirnis aus seinem Hauptproduktionszentrum im nordöstlichen Teil des Peloponnes in die übrigen Teile Griechenlands ermöglicht haben.[126] Die geographischen, klimatischen und anderen Vorteile Südgriechenlands für die Entwicklung der Nomadenviehzucht hervorhebend, die auch heute eine bedeutende Rolle im Wirtschaftsleben dieses Gebiets spielen, sowie durch den möglichen Zusammenhang zwischen den gegenwärtigen Nomaden-Kommunikationswegen und der Ausbreitung und Lage der Siedlungen des mittleren Neolithikums, hat er festgestellt, daß sich durchaus begründet die Existenz einer halbnomadischen Viehzucht noch während des mittleren Neolithikums annehmen läßt und daß es bei diesen saisonbedingten Begegnungen zugleich auch zum Austausch verschiedenartiger Erfahrungen kam, ja auch zur Vermischung von Viehzüchter-Gruppierungen. Das alles hat letztendlich zur Ausbreitung verschiedener Elemente der materiellen Kultur, in diesem Falle der Urfirniskeramik, geführt.[127]

Aus all diesen Gründen sind wir der Ansicht, daß sich nach demselben Prinzip auch die Expansion der Rhytone als Instrumente eines Kults interpretieren läßt, der vor allem von Viezüchtern praktiziert wurde, und dies bedeutet, daß gerade ihre saisonbedingten Begegnungen an Gebirgsweideflächen zu einer sehr schnellen Distribution von Rhytonen beigetragen haben bzw. zur Entstehung einer kultmäßigen Einheit in einem sehr breiten und kulturell mannigfaltigen Gebiet.

Was die Ausbreitungsrichtung dieses Kults betrifft, sind wir der Ansicht, zumal es sich um Grenzgebiete handelt, daß sich am leichtesten erklären läßt, wie Rhytone vom griechischen Territorium aus zu den neolithischen Bewohnern Albaniens und des südlichen Teils der Apenninenhalbinsel gelangt sind, da die Richtungen der kulturellen Strömungen zu diesen Gebieten hin noch während des läteren Neolithikums markiert waren. Nach Albanien sind dies die Kommunikationswege entlang der Devol- und Vojuša-Flußebenen, und nach Italien war dies der näheste Seefahrtsweg zwischen dem südlichen Teil der Apenninenhalbinsel und des südwestlichen Teils der Balkanhalbinsel, durch die Straße von Otranto.

Gewissermaßen problematisch ist jedoch ihre weitere Distribution in die nordwestlichen Teile des Balkans bzw. in die Gebiete der Butmir- und Danilo-Kultur. Bisher war man nämlich, ungeachtet der Einflußrichtung, der Ansicht, daß der Rhyton-Kult sich die östliche Adriaküste entlang ausgebreitet hat, in das Hinterland ist er über das Flußtal der Neretva nach Zentralbosnien und über den Drim nach Süd-Metohija vorgedrungen. Wenn man jedoch die Karte der Verbreitung der Kultrhytone betrachtet, sieht man, daß

123 *Ibid.*, 34 - 35.
124 *Ibid.*, 40 - 48.
125 M. Garašanin, Pastoralisime semi - nomade et nomade dans la peninsule Balcanique à l'éneolithique et au debut de l'âge du bronze, *Balcanica* XXV - 1, Belgrade, 1994, 7 - 18.
126 T. W. Jacobsen, *op. cit.*, (Anm. 50), 28 - 29, 32 - 34.
127 *Ibid.*, 29 - 32.

Abb. 16. Rhytonhenkel - Danilo.

sich auf dem engeren Küstenstreifen der östlichen Adriaküste, auf der Insel Hvar bzw. an der Lokalität Markova Špilja, die südliche Grenze des Ausdehnungs-gebiets der Rhytone in Dalmatien befindet, und, was vielleicht noch wichtiger ist, die Rhytonfunde von dieser Lokalität gehören zur jüngeren neolithischen Kulturgruppe dieses Gebietes. Zugleich wurden an den Lokalitäten Škarin Samograd und Gudnja, die als älteste Siedlungen der Danilo-Kultur gelten, überhaupt keine Rhytone registriert, was auch die Folge ihrer unzulänglichen Erforschung sein kann, so daß wir in diesem Augenblick über keine zuverlässigen Beweise dafür verfügen, daß sich der Ausbreitungsprozeß des Rhyton-Kultes entlang des engeren Küstenstreifens der östlichen Adriaküste abspielte, ungeachtet der Richtung der kulturellen Strömungen.

Zu einem ähnlichen Schluß gelangt man, wenn man die Situation am genannten Kommunikationsweg im Flußtal der Neretva analysiert. Wir haben bereits erwähnt, daß Rhytone der Protobutmirphase dennoch eine ältere Variante der dalmatinischen Funde der Danilo-Kultur darstellen und daß in diesem Fall die Möglichkeit entfällt, daß Rhytone aus Dalmatien nach Zentralbosnien gelangt sind. Es ist jedoch unmöglich zu beweisen, daß es einen Einfluß in entgegengesetzter Richtung gegeben hat, und zwar aus dem bereits erwähnten Grunde, daß um die Neretva-Mündung keine frühen Rhytontypen verzeichnet sind, aber auch weil es südlich der Zelena Pećina, im Neretva-Tal, keine Siedlung gibt, die auf intensivere Kontakte dieser Gebiete am Übergang aus dem mittleren in das jüngere Neolithikum hinweisen würde.

Was die Ausbreitung der Elemente des jüngeren balkanisch-anatolischen Komplexes betrifft, haben wir festgestellt, daß den Trägern der Kulturgruppen aus Albanien die Rolle der Hauptvermittler in ihrer Übertragung nach Zentralbosnien zukam.[128] Angesichts der oben genannten Interpretation des Ausbreitungsmechanismus des Rhyton-Kultes, aber auch der geographischen Lage der neolithischen Siedlungen, in denen dieser Kult praktiziert wurde und die sich zwischen den folgenden zwei Gebieten befinden: Crvena Stijena, Zelena Pećina und Čairi bei Stolac, sind wir der Ansicht, daß eine der wahrscheinlichsten Ausbreitungsrichtungen der Rhytone aus Albanien nach Zentralbosnien entlang der Linie von den Lokalitäten Nord- und Nordostalbaniens über den Skadar-See und weiter über Bjelopavlić und die Zeta-Flußebene bis zur Nikšić-Hochebene und Crvena Stijena, dann weiter über Dabarsko Polje in die Bregava-Flußebene, und über Gatačko Polje in die oberen Flußläufe der Neretva und Fojnica nach Zentralbosnien verlief. Wir sind uns der Tatsache bewußt, daß es in den genannten Richtungen weniger neolithische Siedlungen gibt, was größtenteils durch die unzureichende Erforschung bedingt ist.

Die Forschungsergebnisse an der Lokalität Hateljska Pećina, die sich etwa 20 km östlich von Stolac, oberhalb von Dabarsko Polje, befindet, sprechen in hohem Maße für die markierte Richtung.[129] Im Rahmen des keramischen Materials der ältesten Phase dieser Siedlung - Hateljska Pećina I, wurde außer der Impressokeramik, die Chronologie und Stil betreffend in hohem Maße dem Material aus Zelena Pećina III entspricht, bei der monochromen Keramik die Ähnlichkeit bestimmter Typen mit derselben Keramikart der Danilo-Kultur festgestellt ebenso wie das Auftreten der Barbotin- und der bemalten Starčevo-Keramik.[130] B. Marijanović ist der Ansicht, daß die Bewohner der neolithischen Siedlung Obre I die Vermittlerrolle bei der Übertragung von Starčevo-Elementen nach Hateljska Pećina gespielt haben, doch er verweist zugleich auf das Problem, daß in Obre I keine aufgemalten Spiralenmotive wie Hateljska Pećina I festgestellt wurden.[131] Wenn man jedoch die Grundzüge der Impressokeramik der Kultur Blaz II in Betracht nimmt, die kulturell-chronologisch ebenfalls mit entsprechenden Funden aus Zelena Pećina III in Verbindung gebracht werden, sowie die Grundelemente der bemalten Keramik der Kultur Kolsh I, wo ebenfalls das Spiralenmotiv vorkommt,[132] kann durchaus berechtigt angenommen

[128] S. Perić, *op. cit.*, (Anm. 4), 49 - 56.

[129] Die im Zeitraum 1986-88 durchgeführten Forschungen an dieser Lokalität wurden von B. Marijanović geleitet, der die Resultate teilweise in seiner Dissertation unter dem Titel "Das Äneolithikum und die frühe Bronzezeit der östlichen Herzegowina" präsentiert hat. Als Teilnehmer der Forschungen an dieser Lokalität möchte ich auf ein interessantes Detail hinweisen. Im Zeitraum Mai - Juni 1987 haben Viehhüter aus den umliegenden Gebieten ihre Schafsherden auf die ausgedehnte Hochebene unmittelbar oberhalb der Höhle, die absolut über das gesamte Dabarsko Polje dominiert, zur sommerlichen Weide getrieben, was der beste Beweis dafür ist, daß in diesen Gegenden immer noch eine gewisse Form der halbnomadischen Viehzucht existiert.

[130] B. Marijanović, *op. cit.*, 74 - 80.

[131] *Ibidem.*

[132] F. Prendi, *op. cit.*, (Anm. 10), Abb. 4, 12.

werden, daß die Vermittlerrolle bei der Übertragung von Elementen der Starčevo-Kultur nach Hateljska Pećina den Bewohnern der genannten neolithischen Siedlungen aus Nordostalbanien zukam. Der näheste Weg der genannten Kulturströmungen verlief in die oben genannten Richtungen.

Andererseits haben die Ergebnisse der neuesten Rekognostizierungen auf dem Gebiet Montenegros, in Bjelopavlići und um den Skadar-See gezeigt, daß es in diesem engen Streifen, unter anderem, eine große Anzahl von Höhlensiedlungen gibt, deren Oberflächenfunde ihre Verwendung in vorgeschichtlicher Zeit bestätigen, so daß es durchaus realistisch ist zu erwarten, daß zumindest einige dieser Höhlen auch während des Neolithikums bewohnt waren.[133] In dieselbe Richtung verweisen uns auch die preliminären Berichte über die Rekognostizierungen im südostbosnischen Raum, die von Z. Kujundžić durchgeführt wurden, so daß von künftigen archäologischen Untersuchungen in diesen Gebieten mit vollem Recht die endgültige Bestätigung des genannten Standpunkts erwartet werden kann.

Zum Schluß wenden wir uns wieder der Frage zu, aus welcher Richtung die Rhytone in das Gebiet der Danilo-Kultur gelangt sind. Die logischste Erklärung wäre, daß diese Einflüsse direkt entlang der Adriaküste verliefen, doch wie wir gesehen haben, verfügen wir beim derzeitigen Forschungsstand nicht über genügend Beweise für eine solche Behauptung. Ebenso haben wir gesehen, daß es noch immer nicht möglich ist, auch im Falle der Neretva-Flußebene die Ausbreitung verschiedener Rhytontypen zu beweisen. In einer Situation, in der wir an der östlichen Adriaküste nur im obersten Norden, in den Siedlungen um Triest, frühe Rhytontypen haben und die typologischen Charakteristiken der Rhytone und die gesamte kulturell-stratigraphische Situation dieses Gebiets eindeutig dafür sprechen, daß sich die chronologische Entwicklung der neolithischen Kulturen von Norden nach Süden entwickelt hat, drängt sich eine äußerst hypothetische Idee auf, daß die frühen Rhytontypen vielleicht sogar über die Apenninenhalbinsel an die östliche Adriaküste gelangt sind. Obwohl wir uns der Gefahr bewußt sind, die, wegen der geringen Anzahl der Funde, dieser Hypothese mit sich zieht, werden wir versuchen, ihre Begründetheit zu belegen.

[133] Die Rekognostizierungs-Daten befinden sich in der Archäologischen Sammlung Montenegros.

Vorher werden wir uns zusammenfassend dem bisherigen Standpunkten über die gegenseitigen kulturellen Einflüsse der neolithischen Kulturen der Apenninenhabinsel und Dalmatiens zuwenden. Bei der Analyse der kulturellen Verbindungen der neolithischen Siedlungen an der Lokalität Smilčić mit den zeitgenössischen Siedlungen in Italien hat Š. Batović festgestellt, daß im Vergleich zu Süditalien die belegte Unterbrechung des ebens in Smilčić der Zeit entspricht, als sich im Süden Italiens, neben dem Fortdauern der Impressokeramik, die Keramik mit eingeritzten geometrischen Motiven und die Maltechnik mit roter Farbe vollkommen entfaltet haben, wobei es sich gerade um jene Phase handelt, die in Smilčić fehlt. Wenn er von der bemalten Keramik spricht, führt Š. Batović an, daß diese Keramikart nur mit der II und einem Teil der III Phase des mittleren italienischen Neolithikums verglichen werden kann, und er hebt zugleich hervor, daß sich weder in Smilčić noch in Danilo eine Evolution der bemalten Keramik beweisen läßt.[134] In seiner letzten synthetischen Arbeit über das Neolithikum in Dalmatien kommt Š. Batović zum Schluß, daß im Laufe des mittleren Neolithikums die gegenseitigen kulturellen Einflüsse dieser beiden Gebiete offenkundig und gegenseitig sind und es sich meistens um Verbindungen mit der Ripoli-Kultur in Mittelitalien und die Kulturen Matera-Capri II und Serra d'Alto in Süd- und Südwestitalien handelt. Im Grunde handelt es sich um beidseitige kulturelle Einflüsse im Rahmen der bemalten Keramik auf der Relation Dalmatien-Mitteldalmatien und im Rahmen der bemalten Grob- und Feinkeramik auf der Relation Dalmatien-Süditalien. All diese Einflüsse spielten sich auf der maritimen Linie Tremiti-Pianosa-Palagruža-Lastovo-Korčula-Pelješac und umgekehrt ab.[135] Š. Batović weist auch darauf hin, daß im Rahmen der Danilo-Kultur auch bestimmte Elemente der Sesklo- und Diminikulturen registriert wurden, doch nur im Falle der anthropomorphen Plastik handelt es sich um direkte Einflüsse, während die übrigen Kulturelemente aus griechischem Territorium über Italien nach Dalmatien gelangt sind.[136] Dieser Autor

[134] Š. Batović, Neolitsko naselje Smilčić, *Rad Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti* X, 2, Zadar,1963, 114 - 127.

[135] Š. Batović, *op. cit.*, (Anm. 26), 568 - 570; A. Benac, Kulturni odnosi sjeverozapadnog Balkana i talijanske oblasti Tavoliere u neolitsko doba, *Arheološki radovi i rasprave* 10, Zagreb, 1987, 11 - 21.

[136] *Ibid.*, 567.

hebt zugleich hervor, daß im mittleren Neolithikum keine ausgepägten Verbindungen zwischen der Danilo-Kultur und Norditalien gegeben hat.[137] Außerdem hat Š. Batović, bei der Erörterung der Beziehung zwischen dem älteren Neolithikum und der zeitgenössischen kulturellen Erscheinungen Liguriens festgestellt, daß die Keramik mit eingeritzten Ornamentalmotiven der Höhle Arene Candide keinerlei Ähnlichkeit mir derselben Keramikart in Dalmatien aufweist, außer in bezug auf die Verzierungstechnik und die vertretenen Motive und daß die durch Einritzen verzierte Keramik des älteren Neolithikums in Ligurien vollkommen der eingeritzten Keramik des mittleren Neolithikums in Süditalien entspricht, so daß sie sich gerade dadurch von der dalmatinischen unterscheidet. Dies bedeutet, daß sich die Existenz kultureller Einflüsse auf der Relation Ligurien-Dalmatien nicht nachweisen läßt.[138]

Scheinbar läßt sich gerade aus diesen Feststellungen ein entgegengesetzter Schluß ziehen, bzw. es lassen sich durchaus begründet bestimmte kulturelle Einflüsse aus der Richtung Norditaliens bzw. Liguriens auf die Siedlung der Protodanilo-Phase in der Region um Triest nachweisen. Wir möchten vor allem hervorheben, daß die durch eingeritzte geometrische Motive verzierte Keramik des mittleren Neolithikums, die in Italien als Ceramica Graffita bekannt ist, einerseits von Mittelgriechenland über Albanien, Süd-Metohija bis Zentralbosnien verfolgt werden kann, und andererseits über Süd-, Mittel- und Norditalien bis zur Umgebung von Triest. Ihre kulturell-stratigraphische Stellung im Vergleich zu älteren und insbesondere zu jüngeren Keramikelementen ist größtenteils zuverlässig belegt, und diese Daten, ebenso wie die vertretenen Formen und Motive, weisen zugleich darauf hin, daß man im gesamten angeführten Gebiet von einer chronologischen und typologischen Verwandtschaft der Keramik mit eingeritzter geometrischen Ornamentik sprechen kann. Die Tatsache, daß die Keramik in den Höhlensiedlungen der Protodanilo-Phase ausschließlich durch Einritzen verziert wurde und zudem von Formen begleitet wird, die für die Impresso-Phase charakteristisch sind und andererseits die Keramik mit denselben oder ähnlichen Motiven, in Nord- und Mitteldalmatien, mit der bemalten und mit plastischen Motiven verzierten Keramik einhergeht, weist zweifellos auf einen gewissen chronologischen Vorteil der Siedlungen um Triest im Vergleich den Siedlungen der Danilo-Kultur aus Nord- und Mitteldalmatien hin. Wenn man außerdem noch berücksichtigt, daß in den Schichten des mittleren Neolithikums der Höhlen Arene Candide und Grotta della Pollera zuverlässige Analogien sowohl für die eingeritzten Motive als auch für die Gefäßformen bestehen, an denen diese Motive in den Höhlensiedlungen um Triest vorkommen,[139] sowie angesichts dessen, daß in nahezu allen Siedlungen des Golfs von Triest Gefäße vom Typ Boca quadrata eine nahezu regelmäßige Erscheinung darstellen,[140] dann kann man auch die bestehenden Einflüsse aus dem norditalienischen Gebiet auf die Herausbildung einer kulturellen Ausdrucksweise der Siedlungen der Protodanilo-Phase als Tatsache hinnehmen, zumal die eingeritzten Motive, die den Funden um Triest - in Arene Candide analog sind, bereits ab dem 26. Stratum vorkommen.[141] Zieht man zusätzlich die gegenseitige typologisch-chronologische Verwandtschaft zwischen der Graffito-Keramik aus Nord- und Süditalien[142] in Betracht, sowie daß, wie man jetzt bereits eindeutig behaupten kann, der Rhyton-Kult auch auf der Apenninenhalbinsel praktiziert wurde und die Funde aus der Lokalität Lagnano da Piede sowohl in chronologischer als auch in typologischer Hinsicht mit den entsprechenden Funden der Protodanilo-Phase in Verbindung gebracht werden können, sind wir der Ansicht, daß bei einem solchen Tatbestand eine Grundlage für die Vermutung besteht, daß die ersten Rhytone auch von der Apenninenhalbinsel an die östliche Adriaküste gelangen konnten.

Erst nach der endgültigen Herausbildung der Danilo- und Butmir-Kultur und der Gründung einer Siedlung an der Lokalitt Cakran, die sowohl in geographischer

137 *Ibid.*, 570.

138 Š. Batović, *op. cit.*, (Anm. 64), 135 - 136.

139 L. B. Brea, *Gli scavi nella caverna delle Arene Candide I*, Bordighera, 1946, T. XXI, 1, T. XLIV, 1 - 7, T. XLV, A - H; R. Maggi, Lo strato a ceramiche graffite delle Arene Candide; G. Odetti, Le ceramiche graffite nella Grotta della Pollera, *Preistoria Alpina* 13, Trento, 1977, 205 - 216.

140 F. Leben, *op. cit.*, (Anm. 24, 103), 43 - 111, 145 - 161; D. Canarela, op. cit., (Anm. 103), 161 - 167.

141 L. B. Brea, *op. cit.*, (Anm. 131), 139 - 143.

142 L. B. Brea, Il problema delle ceramiche graffite in Sicijia e nelle Lipari; M. B. Brea, La ceramica graffita materana; G. Cremonesi, La presenza di ceramica graffita nella cultura Ripoli; L. Simone, Le forme vascolari del Tavoliere, *Preistoria Alpina* 23, Trento, 1977, 182 - 224.

Hinsicht als auch in bezug auf den Inhalt der Keramikfunde viel stärker zu den Siedlungen der Danilo-Kultur gravitiert als zu den Siedlungen im nordöstlichen und nördlichen Teil Albaniens, verfügen wir über konkrete Beweise über direkte kulturelle Einflüsse entlang der östlichen Adriaküste und der genannten Flußläufe auf die Kulturgruppen im Hinterland. Dies schlägt sich in der Tatsache nieder, daß im Rahmen der Funde von den Lokalitäten Cakran wie auch in Dalmatien sog. Schüsselchen vertreten sind, außerdem die glockenförmige Plastik, bestimmte Motive breit ausgebuchteter Linien und das Motiv der eingedrückten Kreischen, die überhaupt nicht oder sehr wenig in den nordalbanischen Siedlungen vertreten sind und die in den Siedlungen der Protobutmirphase überhaupt nicht vorkommen. Von den genannten Elementen wurde, in Butmir selbst, das Motiv der eingedrückten Kreischen festgestellt, das als Element der älteren Phase dieser Siedlung bzw. der II Phase der Butmir-Kultur bezeichnet wurde. Zudem wurden in Butmir Funde der glocken- oder trichterförmigen Plastik registrert. Bei der Erörterung der grundlegenden Charakteristiken dieser Funde im Rahmen der Butmir-Kultur hat Š. Batović hervorgehoben, daß diese in typologischer Hinsicht weitaus näher den Funden des mittleren als des jüngeren Neolithikums in Dalmatien sind.[143] Die genannten Angaben stellen einen weiteren Beweis für die parallele Entwicklung der Danilo- und der Butmir-Kultur dar. Zum Schluß möchten wir auf ein weiteres Detail hinweisen, das den Inhalt der Funde von der Lokalitt Butmir der gesamten kulturellen Ausdrucksweise der entwickelten Danilo-Kultur näherbringt, und zwar auf die Tatsache, daß in Butmir selbst die schwarzpolierten Keramik weitaus schwächer vertreten ist als in den übrigen Siedlung des Butmir-Kulturkreises.

Abschließende Bemerkungen

Hinsichtlich der grundlegenden Ziele dieser Arbeit möchten wir zusammenfassend die wichtigsten Ergebnisse zusammenfassen, zu denen wir durch die Analyse des verfügbaren Materials gekommen sind. Angesichts der Tatsache, daß Rhytone der Regel nach fragmentiert gefunden wurden sowie daß bisher in keiner Siedlung Spuren eines besonders eingerichteten Raumes festgestellt wurden, der mit den Kulthandlungen, bei denen Rhytone verwendet wurden, in Verbindung gebracht werden könnte sowie angesichts dessen, daß die bisherigen Interpretationen keine genügend eindeutige Antwort geliefert haben, möchten wir die Lösung der Frage der symbolischen Bedeutung der Rhytone in den Vordergrund stellen.

Ausgehend vom Standpunkt, daß bei der Herausbildung gewisser Religionskonzepte urgeschichtlicher Gemeinschaften der grundlegende Wirtschaftsfaktor, auf dem der Fortschritt der engeren oder breiteren Gemeinschaft basierte, ausschlaggebend war, sind wir zum Schluß gekommen, daß die durch die Verwendung von Rhytonen in mehreren mannigfaltigen Kulturgruppen der Balkanhalbinsel ausgedrückte kultmäßige Einheit nur auf der Viehzucht als Hauptwirtschaftzweig basieren konnte, und wie wir sehen konnten, trifft dies auch auf die Apenninenhalbinsel zu.

Nach detaillierten Analysen aller früher vorgeschlagenen Lösungen der symbolischen Bedeutung der Rhytone und den Standpunkt von B. Čović herausstellend, haben wir eine gänzlich neue Betrachtungsweise der symbolischen Bedeutung von Rhytonen insgesamt dargelegt sowie dessen, was seine einzelnen Teile darstellen. Bei der Suche nach einer entsprechenden Analogie in der Sphäre des Wirklichen, angesichts aller festgestellten Charakteristiken und der gegenseitigen Beziehung zwischen den bekannten Funden sind wir zum Schluß gekommen, daß das Rhyton, insgesamt betrachtet, durchaus begründet mit dem gesamen Äußeren, aber auch mit den Dimensionen der Kuheuter in der Laktationsphase in Zusammenhang gebracht werden kann. Was die Form, Lage und das rot gefräbte Innere des Rezipienten sowie die Lage der Gebärmutter und die darin befindliche Frucht im Verhältnis zur Euter betrifft, sind wir zum Schluß gekommen, daß das Innere des Rezipienten, durch seine Form und Lage im Verhältnis zu den Rhytonfüßen im Grunde die Gebrärmutter symbolisiert und daß die rote Farbe, als Symbol von Blut und Leben, im Inneren des Rezipienten und an der Innenseite des Henkels und der Rhytonfüße mit dem Akt der Geburt selbst in Verbindung gebracht werden muß.

Im weiteren Vergleich haben wir gezeigt, daß bestimmte Typen von Rhytonfüßen in hohem Maße der Form und den Dimensionen der Kuh-, Ziegen-, Schweine- und Schafszitzen entsprechen, d.h. jener Haustiere, die am häufigsten von den Trägern der neolithischen Kulturen

143 Š. Batović, Problem kulta falusa u danilskoj kulturi, *Diadora* 4, Zadar, 1968, 15.

gezüchtet wurden, die Rhytone gekannt haben.

Angesichts der Ergebnisse aller vergleichenden Analysen sowie der grundlegenden Charakteristiken der Rhytone sind wir zum Schluß gekommen, daß der Rhyton-Kult vor allem ein Kult der Viehzüchter gewesen war und daß dieser Gefäßtyp bei einem bestimmten Ritual unmittelbar vor oder bei dem Geburtsakt selbst verwendet wurde, um eine problemlose Niederkunft und eine milchreiche Euter zu gewährleisten, was die Garantie für die Erhaltung des Lebens des neugeborenen Jungen bot.

Im Hinblick auf die festgestellte die Ähnlichkeit der einzelnen Typen von Rhytonfüßen mit der Form der Zitzen der genannten Haustiere sind wir der Ansicht, daß das Rhyton mit einem bestimmten Fußtyp in Abhängigkeit davon verwendet wurde, welchem Haustier das Ritual gewidmet war. Auf diese Weise läßt sich auch die Tatsache erklären, daß zur gleichen Zeit in einer Siedlung verschiedene Formen von Rhytonfüßen vorkommen bzw. daß ein solcher Zustand nicht die Folge einer unterschiedlichen Entstehungszeit und -ort bestimmter Rhytontypen schlechthin sind.

Ebenfalls wurde deutlich, daß keine Fußform als Charakteristik einer einzelnen Kultur oder Siedlung angesehen werden kann, so daß wir unter Berücksichtigung aller lokalen Charakteristiken und lokaler Unterschiede, aufgrund der Unterschiede bei der Gestaltungsart der Füße und der dargelegten Interpretation ihrer symbolischen Bedeutung, vier Grundtypen von Rhytonen identifiziert haben. Zugleich haben wir festgestellt, daß der Zustand der vertretenen Rhytontypen in den einzelnen Gebieten den Daten über die Häufigkeit der osteologischen Funde jener Haustiere entspricht, deren Zitzenform die in dem jeweiligen Gebiet gefundenen Formen der Rhytonfüße entsprechen. So kann man verstehen, weshalb z.B. in Griechenland der Rhytontyp mit kurzen und breiten Füßen mit warezenförmigem Ausläufer, der der Zitzenform beim Schwein entsprechen, häufiger vorkommt als in den übrigen Gebieten, zumal auch die Daten aus diesem Gebiet davon zeugen, daß die Knochenfunde von Schweinen in den neolithischen Siedlungen in Griechenland weitaus zahlreicher sind als in den übrigen Gebieten, wo Rhytone verwendet wurden. Dasselbe gilt auch für die Häufigkeit der Füße zylindrischer Form in Zentralbosnien. Andererseits läßt sich das Fehlen der Füße des ersten Rhytontyps in den Höhlensiedlungen dadurch erklären, daß Schweine anscheinend nicht auf ins Gebirge zur Weide getrieben wurden.

Die Tatsache, daß keine besonderen Stellen in jenen Siedlungen festgestellt wurden, von denen angenommen werden könnte, daß sie zu Rhyton-Kulten dienten sowie daß die Rhytone auch in Siedlungen im Freien mit einer längeren Lebenskontinuität und in Höhlen vertreten waren, die meist als vorübergehende Siedlungen charakterisiert wurden, zeigt uns, daß der Ausübungsort der Rituale mit Rhytonen kein ständiger war. Dies bedeutet, daß die neolithischen Viehzüchter auf der Suche nach Weideplätzen die Rhytone bei sich gehabt haben und die Rituale dort ausübten, wo sie sich gerade während des Geburtsakts der Jungtiere befanden, egal ob in ständigen oder vorübergehenden Siedlungen.

Was das zweite Hauptziel dieser Arbeit betrifft, und zwar die Festlegung des Ursprungsgebiets der Rhytone, was wiederum direkt mit der Datierung der chronologischen Stellung der Kulturgruppen zusammenhängt, in denen dieser Gefäßtyp vorkommt, so wurde der erste Schritt in diesem Sinne bereits durch die im ersten Kapitel dargelegte Typologie getan, die gezeigt hat, daß die Unterschiede in der Gestaltungsweise der Füße nicht unweigerlich auch ihren unterschiedlichen chronologischen Ursprung bedeuten. Eines der grundlegenden Probleme bei der Bestimmung des Ursprungsgebiets oder der Ursprungskultur der Rhytone sind gerade die verschiedenen Standpunkte über die relativ-chronologische Stellung der Kulturgruppen, denen diese Rolle zugeschrieben wurde, so daß sich die Existenz von Rhytonen innerhalb einer sehr breiten chronologischen Zeitspanne abspielte - von der Anfangsphase der Sesklokultur in Griechenland bis zur jüngsten Phase der Hvar-Kultur in Dalmatien.

Durch die Analyse der einzelnen Elemente, auf denen die Theorie fußt, daß Rhytone aus Dalmatien stammen bzw. daß dieser Kult vor allem von den Trägern der Danilo-Kultur praktiziert wurde, sowie durch die Verbindung zwischen den stratigraphischen Daten neuerer Forschungen des Neolithikums in Albanien und Zentralbosnien mit Elementen, auf denen einige frühere Standpunkte basierten, daß die Herkunft von Rhytonen an der anderen Seite der Balkanhalbinsel zu suchen sind, sind wir zum Schluß gekommen, daß Rhytone von der Spätperiode des mittleren bis zur Endphase des jüngeren Neolithikums verwendet wurden.

Aus eben diesen Erörterungen ist auch der Schluß hervorgegangen, daß Rhytone aus Albanien und der Protobutmirphase in Zentralbosnien dennoch den Funden

aus Nord- und Mitteldalmatien vorhergehen, und dies bedeutet, daß ihnen in chronologischem und typologischem Sinne, an der östlichen Adriaküste, Rhytonfunde aus Höhlensiedlungen um Triest entsprechen und daß man im Gesamtinhalt der Keramikfunde aus diesen Siedlungen die Ursprünge der Danilo-Kultur erkennen kann bzw. daß in diesem Augenblick nur in diesen Siedlungen nur die Protodanilo-Phase zuverlässig identifiziert werden kann.

Zum Schluß haben wir festgestellt, daß der Rhyton-Kult, angesichts der erhobenen stratigraphischen Daten und des übrigen Keramikmaterials aus Elateia II, vermutlich auf griechischem Territorium entstanden ist, höchstwahrscheinlich im zentralen Teil und vielleicht auch am Peloponnes. Die sehr schnelle Ausbreitung dieses Kultes nach Norden und Nordosten wurde durch das Vordringen von Elementen des jüngeren balkanisch-anatolischen Komplexes gefördert, dessen Elemente zusammen mit der monochromen und mit eingeritzten geometrischen Motiven verzierten Keramik, zu der auch die Kultrhytone gehören, die die Basis für die gesamte spätere kulturelle Ausdrucksweise der neuaufgekommenen Kulturen und Kulturgruppen in Albanien, Süd-Metohija, Zentralbosnien und Dalmatien darstellen. Durch die angeführte Feststellung haben wir die Entstehungszeit der Cakran-Kultur, der Protobutmir- und der Protodanilo-Phase vom Beginn des mittleren Neolithikums auf die Endphase dieser Periode verschoben, d.h. daß die entwickelten Phasen dieser Kulturen zum jüngeren Neolithikum gehören. Auf diese Weise wird ihre Entwicklung mit der Entwicklung der Dimini-Kultur in Griechenland und der Entwicklung der Vinča-Kultur in zentralen Teil der Balkanhalbinsel in Zusammenhang gebracht. In diesem Falle eröffnet sich das Problem der Beziehung zwischen der Danilo- und der Hvar-Kultur in Dalmatien, dessen eingehende Erörterung uns in dieser Arbeit vom Hauptthema entfernen würde, obwohl wir es für durchaus möglich halten, daß es sich im Falle der Hvar-Kultur nur um die jüngere Phase oder eventuell um eine Variante der Danilo-Kultur handelt.

Was den Ausbreitungsmechanismus der Rhyton-Kulte aus dem Ursprungsgebiet in die übrigen Gebiete betrifft, haben wir die Schlußfolgerungen berücksichtigt, zu denen wir bei der Interpretation ihrer symbolischen Bedeutung und des Zwecks des Kultes gelangt sind. Ausgehend davon, daß wir den Rhyton-Kult als Viehzüchter-Kult charakterisiert haben wie auch von der Tatsache, daß Rhytone in ständigen und vorübergehenden Siedlungen gefunden wurden und zugleich bestimmte Ergebnisse und Schlußfolgerungen ethnologischer Forschungen über die Nomaden-Viehzucht auf dem Balkan berücksichtigend sowie die Interpretation des Ausbreitungsmechanismus der neolithischen Urfirniskeramik vom Peloponnes in die übrigen Teile Griechenlands, haben wir zum festgestellt, daß man mit gutem Grund sagen kann, daß zum schnellen Ausbreiten des Rhyton-Kults in erster Linie die Viehzüchter selbst durch ihre saisonbedingten Migrationen beigetragen haben.

Dies bedeutet, daß ein Teil der Träger der Rhyton-Kulturen halbnomadische Viehzucht betrieben haben und daß ihre Wege von den ständigen Wohnstätten, in den Tälern, bis zu den Bergweiden zugleich auch die Ausbreitungsrichtungen der Rhytone waren. In diesem Sinne haben wir festgestellt, daß Rhytone aus Griechenland nach Albanien höchstwahrscheinlich über die Devol- und Vojuša-Flußebenen gelangt sind und in den südlichen Teil der Apenninenhalbinsel auf dem Seeweg über die Straße von Otranto.

Im Gegensatz zu früheren Meinungen, denen zufolge der Weg der Rhytone aus Zentralbosnien ausschließlich mit der Neretva-Flußebene in Verbindung gebracht wurde, und angesichts der Interpretation ihres Ausbreitungsmechanismus und der Lage der Zwischenstationen auf der Linie Nordostalbanien-Zentralbosnien, sind wir der Ansicht, daß Rhytone über den Skadar-See in dieses Gebiet gelangt sind, weiter das Zeta-Flußtal entlang und über die Nikšić-Hochebene nach Dabarsko Polje und Gatačko Polje, und den oberen Flußlauf der Neretva und die Fojnica-Flußebene entlang nach Sarajevsko Polje und Visočko Polje.

Hinsichtlich der Ausdehnung und der chronologischen Charakteristiken der Funde im südlichen Teil Mitteldalmatiens sowie der Tatsache, daß im unteren Lauf und der Region um die Mündung des Neretva-Flusses bisher noch keine neolithischen Siedlungen festgestellt wurden, konnten wir nicht zuverlässig nachweisen, daß die früheren Rhytontypen aus dem Süden des Balkans auf dem nähesten Weg in das Gebiet der Danilo-Kultur gelangt sind - über die östliche Adriaküste oder entlang der Neretva-Flußebene aus Zentralbosnien. Andererseits, angesichts der Tatsache, daß die ältesten Rhytontypen im obersten Norden der östlichen Adriaküste registriert wurden sowie der durchaus realistischen Vermutung, daß Rhytone auch auf der Apenninenhalbinsel verwendet wurden und der festgestellten kulturellen Einflüsse auf der

Relation Ligurien - Siedlungen des Triester Karstes halten wir es für durchaus möglich, daß frühe Rhytontypen auch über die Apenninenhalbinsel in die Danilo-Kultur gelangt sein konnten. Von den künftigen archäologischen Forschungen in diesen Gebieten ist zu erwarten, daß sie diesen sowie andere in dieser Arbeit unzureichend argumentierte Standpunkte bestätigen oder widerlegen.

Übersetzung
Maja KRSTIĆ

UDK 903.26(497)"634":738.6.031.12(497)

Social Dimensions of Mortuary Practices in the Neolithic: a Case Study[1]

DUŠAN BORIĆ, Museum of Vojvodina, Novi Sad

Introduction

In 1925 Neolithic graves were accidentally found at the site of Živanićeva dolja in the village of Botoš near Zrenjanin (former Veliki Bečkerek).[2] It was the final proof against the claim "that the custom in our Neolithic was disposing their dead in nature to beasts."[3] However, since that time the results of archaeological investigation have not definitely resolved the noted dilemma. The burial rites that have been noted at the Neolithic sites all over southeast Europe, certainly represent only one part of mortuary customs practised among these communities. But, as various suspicions should not be "announced in public",[4] I will presumably discuss the material remains and also the social dimensions of mortuary practices, to the extent if the methodological frame followed is clear and explicit.

In further analyses a micro region of the southern Pannonia - Srem is captured. The cultural and (pre)historical process that I will try to shed some light on, leaves us, even in this small area, with enough clues for understanding of a much wider regional and diachronic phenomenon. A pattern of mortuary practices in the area consists of particular examples of burials inside settlements of the first Neolithic communities and of the single Late Neolithic/Early Eneolithic necropolis of the Vinča culture, in the temporarily unoccupied zone of the contemporaneous Vinča settlement at Gomolava, near the village of Hrtkovci.

The Srem area, framed by the Sava and Danube rivers, is almost ideally isolated micro zone. The map of Srem (Fig. 1) clearly shows flood zones before melioration work in the Pannonia began. This is actually a part of a larger map of the Carpathian basin, drawn in Budapest in 1938, upon the sources from the seventeenth and eighteenth centuries, and kept in the Museum of Vojvodina at Novi Sad today. Generally, this map is instructive for understanding the nature of the first Neolithic communities and function of intramural mortuary domain. The specific environment - vicinity of the river flows and many now fossil beds, together with waste flood terrain - is of great potential for future discoveries of Mesolithic and Early Neolithic sites.[5] According to our present knowl-

[1] I thank academician Prof. Dr. Bogdan Brukner for his profound comments and advices on this paper. For unselfish willingness to share information, I wish to thank to museum consultant Mrs. Jelka Petrović and senior curator Mrs. Marija Jovanović, both from the Museum of Vojvodina, Novi Sad, as well as to Mr. Vladimir Leković, from the Regional Institute for the Protection of Monuments, Novi Sad.

[2] B. Saria, Izveštaj o stanju i radu u preistorijskoj, klasičnoj zbirci, *Godišnjak Srpske Kraljevske Akademije* XXXIV, Beograd 1925, 315-318.

[3] M. Grbić, Neolitsko groblje u Botošu kod Vel. Bečkereka, *Starinar* s. III VIII-IX, 1933-1934, Beograd 1934, 42.

[4] *Ibid., loc cit.*

[5] J. C. Chapman, *Demographic Trends in Neothermal South-East Europe*, in C. Bonsall (ed.) *The Mesolithic in Europe. Papers Presented at the Third International Symposium Edinburgh 1985*, Edinburgh 1989, 504-506. Some recent discoveries of mesolithic sites in the Jászág area, Hungary (Cf. R. Kertész, Archaeological and Paleoecological Study of an Early Holocene Settlement in the Jászág Area, Jászberény I, *Acta Geographica ac Geologica et Meteorologica Debrecina* XXXII, Debrecen 1994, 5-49), with similar

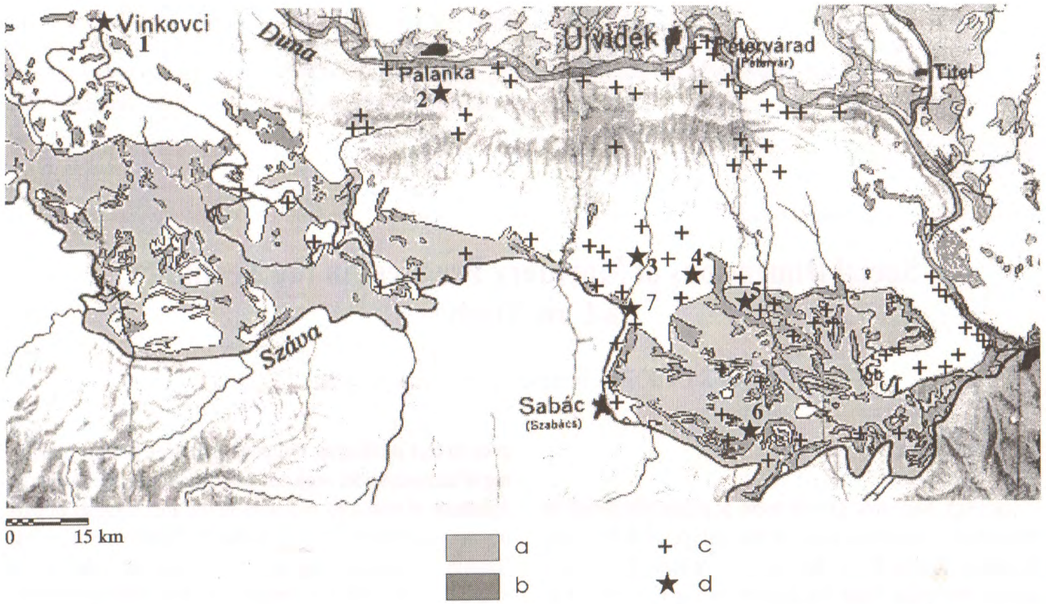

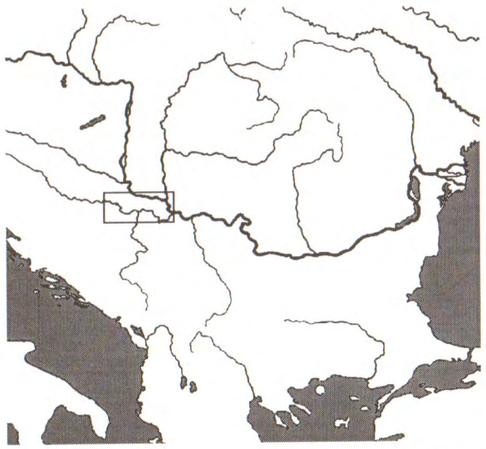

Fig. 1. - Distribution of Neolithic sites in Srem. One part of the map showing the Carpathian basin before the melioration work (Museum of Vojvodina).
a) - Areas that were for shorter or longer period under water during floods.
b) - Areas under water permanently or during the largest part of year.
c) - Neolithic sites.
d) - Neolithic sites with burial remains.
1. Tržnica and Nama-Vinkovci, 2. Golokut-Vizić, 3. Kudoš "521"-Šašinci, 4. Zlatara-Ruma, 5. Budimlja/Bara Alicia-Pećinci, 6. Baštine-Obrež, 7. Gomolava-Hrtkovci.

edge, during the Late Mesolithic[6] and Early Neolithic formal disposal areas appeared in the central Balkans and southern Pannonia for the first time.

Chronology

The first Neolithic communities in Srem are known as a specific material culture named the Starčevo-Körös-Cris cultural complex or Starčevo culture.[7] There is not a single radiocarbon date available from the sites of this period in the area. However, on the basis of existing radiocarbon dates from the sites with the same cultural traits in the neighbouring areas, a time span of 6100 - 5200 Cal BC may also be assumed for these sites.[8]

environment as in the southern Pannonia, suggest that detailed surveys in the noted region would be necessary too.

[6] Cf. I. Radovanović, A Review of Formal Disposal Areas in the Mesolithic of Europe, *Starinar* XLIII-XLIV, 1992-1993, Beograd 1994, 92-103.

[7] D. Aranđelović-Garašanin, *Starčevačka kultura*, Ljubljana 1954.

[8] N. N. Tasić, *Apsolutna hronologija neolitskih kultura centralnog Balkana na osnovu fizičko-hemijskih metoda*, M.A. Thesis, University of Belgrade, Belgrade 1989.

The second major phase of the Neolithic development in the area is marked by the Vinča culture.[9] Its final phase represents the final stage of the Neolithic development, but also the earliest signs of the process that would be traditionally called Eneolithic. However, it is clear that certain characteristics of mortuary practices of both periods are related, although these periods were artificially separated in terms of culture history. Neolithic Layer Ib at Gomolava, stratigraphically connected with the necropolis, could fit a time span of 5000 - 4600 Cal BC.[10]

Four main stages of the Neolithic development in the Srem area could be identified.[11] The distribution of Neolithic sites (Fig. 1) could also be instructive for understanding of mortuary practices here, in spite of insufficient research. The only way to confirm and explain distributional differences with certainty would be a systematic study of the region.[12]

State of research

Non-systematic investigation of the area prevents the understanding of actual characteristics and functions of a great number of discovered Neolithic sites. Out of 56 discovered Starčevo sites,[13] extensive excavations were carried out only at four. These sites (excavated in the first place because they were endangered) yielded the evidence of intramural burials, as a main characteristic of the period. The same situation is observed concerning the settlement of Gomolava that is among rare extensively excavated sites of the Vinča culture. Consequently, it is possible to expect similar burial practices at other Vinča sites, previously explored by small-scale sondage only. Similarities are evident if Gomolava is compared with burials in some settlements of the Tisza culture in Hungary. Here, as at Gomolava, one part of population was interred inside a formally articulated area closely connected with the settlement.[14]

Burial of a child found in 1960 at the site Baštine near the village of Obrež, in the vicinity of Obedska Bara, was the first Neolithic burial found in Srem.[15]

In 1973 and 1976 a discovery of the first necropolis of the late Vinča culture at Gomolava, near the village of Hrtkovci, followed.[16]

During the protection works at Vinkovci, eight skeletons were found in the Starčevo culture layer at the sites

[9] M. Garašanin, *Hronologija Vinčanske grupe*, Ljubljana 1951; *idem.*, *Centralnobalkanska zona*, in A. Benac (ed.) *Praistorija jugoslavenskih zemalja* II *(Neolit)*, Sarajevo 1979, 79-212.

[10] N. N. Tasić, *op. cit.* (n. 8), 114-123. I wish to thank to Mr. Nenad N. Tasić for new callibrations of laboratory results from Layer Ib at Gomolava, labelled as Grn-13160, Grn-13094, Grn-7373, Grn-7374, Grn-7375, and Grn-7376.

[11] These four stages would refer to the main trends of the (pre)historical process in the course of the Neolithic in the wider region and not to the particular phases of ceramic styles, since typological analyses have failed to distinguish securely more than these general lines of development (early/late Starčevo/Vinča), that is in part due to insufficient research and publishing. The original version of my B.A. thesis /*Društvene dimenzije sahranjivanja u neolitu: mikroregionalni pristup (Srem)*/ contains four distributional maps of Neolithic sites in Srem by these stages: Maps 4-8.

[12] E.g. M. Plateaux, Approche régionale et différentes échelles d´observation pour l´étude du Néolithique et du Chalcolithique du nord de la France. Exemple de la vallée de l´Aisne, *Archéologie et Espaces* (Xe Recontres Internationales d'Archéologie et d'Histoire, Antibes, Octobre 1989), Juan-les-Pins 1990, 157-182.

[13] V. Leković and J. Padrov, Rasprostranjenost arheoloških nalazišta starčevačke kulture u Sremu, *Zbornik Narodnog muzeja* XIV-1 (arheologija), Beograd 1992, 35-51.

[14] N. Kalicz and P. Raczky, *The Late Neolithic of the Tisza region. A survey of recent archaeological research*, in L. Tálas (ed.) *The Late Neolithic of the Tisza Region. A survey of recent excavations and their findings*, Budapest-Szolnok 1987, 23-24.

[15] B. Brukner, Rezultati zaštitnog iskopavanja lokaliteta "Baštine" kod sela Obreža, *Rad vojvodanskih muzeja* 9, Novi Sad 1960, 81-111.

[16] B. Brukner, Gomolava, Hrtkovci - višeslojno nalazište, *Arheološki pregled* 17, Beograd 1975, 11-13; *idem.*, Novi prilozi proučavanju formiranja neolitskih i eneolitskih naselja u jugoslovenskom Podunavlju, *Naseljavanje i naselja u praistoriji* (Materijali XIV), Beograd 1978, 47-51, Pl. 2; *idem.*, Naselje vinčanske grupe na Gomolavi (neolitski i ranoeneolitski sloj). Izveštaj sa iskopavanja 1967-1976. g., *Rad vojvodanskih muzeja* 26, Novi Sad 1980, 5-55; *idem.*, *Die Siedlung der Vinča-Gruppe auf Gomolava (die Wohnschicht des spätneolithikums und frühäneolithikums -Gomolava Ia, Gomolava Ia-b und Gomolava Ib) und der Wohnhorizont des äneolithischen Humus (Gomolava II)*, in N. Tasić und J. Petrović (hrsg.) *Gomolava - Chronologie und Stratigraphie der vorgeschichtlichen und antiken Kulturen der Donauniederung und Südosteuropas, Interlationales Symposium, Ruma 1986*, Novi Sad 1988, 19-38, Abb. 4; *idem.*, Vinča-Kultur und der Zivilisationskomplex der neolithischen Kulturen des westlichen Teils des Schwarzen Meeres, *Rad vojvodanskih muzeja* 32 (1989-1990), Novi Sad 1990, Abb. 2; B. Brukner and J. Petrović, Gomolava, Hrtkovci - višeslojno nalazište, *Arheološki pregled*, Beograd 1977, 24-27; other information were based on the material that will be published as a final monograph(s) on Neolithic layers from Gomolava (B. Brukner in preparation).

of Tržnice (1977) and Nama (1978).[17]

In the course of protection works at the route of the Europe-70 highway, three sites of the Starčevo culture were discovered. In 1981 and 1982, two burial constructions were excavated at Zlatara near Ruma.[18] One burial in a pit-dwelling appeared at Kudoš "521" near the village of Šašinci in 1986[19] and, also, in Budimlja/Bara Alicia near the village of Pećinci in 1988.[20]

Upon the slopes of Fruška Gora, there is the Starčevo site of Golokut near the village of Vizić. At this site, a burial inside a pit-dwelling was found in 1983.[21] Further excavations in 1988 yielded one more burial in a pit-dwelling, though badly preserved.[22]

To some extent, it is possible to follow a pattern in distribution of six Starčevo sites with traces of burials (Fig. 1). Their apparent clustering in former flooded zone in the first place, calls for a need of detailed environmental reconstruction of the area.[23] Although biased by the state of research, this connection between ecology and social behaviour (in this case reflected through burial domain) may certainly be affirmed.

Archaeology of death - a concept

Recently, a methodological concept termed "the archaeology of death" rooted up in archaeological works.[24] Today, it encompasses some of the methodological advances from the last quarter of the century. Here, I will try to test some of them, with intention of assessing relationships between social structure and mortuary practices qualitatively and quantitatively.[25]

A redundancy calculation is employed as a quantitative technique based upon the information theory.[26]

Also, the ethnoarchaeological studies have established an important connection between spatial and social relations.[27] Organisation of space in either domestic or mortuary context is vital for explaining actual behavioural preferences in a society. Having in mind a cautionary tale on how ethnographic parallels could turn into the worst archaeological nightmare,[28] the significance of ethnoarchaeology in important questions directed toward static archaeological facts is indisputable, depending on critical use of these auxiliary data.

Thus, questions and aims of further analyses will be as

[17] S. Dimitrijević, *Sjeverna zona: Neolit u centralnom i zapadnom dijelu sjeverne Jugoslavije*, in A. Benac (ed.) *Praistorija jugoslavenskih zemalja* II *(Neolit)*, Sarajevo 1979, 241; *idem*., *Još jednom o problemu završetka ranog neolitika u sjevernoj Hrvatskoj*, in N. Majnarić-Pandžić (ed.) *Arheološka istraživanja u istočnoj Slavoniji i Baranji, Znanstveni skup, Vukovar 6-9. X. 1981*, Zagreb 1984, 9-11; K. Minichreiter, *Stariji neolitik u sjevernoj Hrvatskoj*, Ph. D. Dissertation, University of Zagreb, Zagreb 1990.

[18] V. Leković, The Starčevo Mortuary Practices - New Perspectives, *Godišnjak* XXIII *(Centar za balkanološka ispitivanja)*, Sarajevo 1985, 157-172; *idem*., *Zlatara-Ruma*, in D. Srejović (ed.) *Neolithic of Serbia. Archaeological Researche 1948-1988*, Beograd 1988, 108-109; *idem*., *Neolitska naselja*, in Z. Vapa (ed.) *Arheološka istrživanja duž Autoputa kroz Srem*, Novi Sad 1995, 25-44.

[19] *Idem*., *Šašinci*, in D. Srejović (ed.) *Neolithic of Serbia. Archaeological Researche 1948-1988*, Beograd 1988, 94-95; *idem*., *Neolitska naselja* (n. 18).

[20] O. Brukner, Pećinci/Budimlja bara Alicia. Keramička zanatska zona, *Arheološki pregled* 29 (1988), Ljubljana 1990, 147-148; V. Leković and J. Padrov, *op. cit.* (n. 13), 41.

[21] J. Petrović, Zemunica u naselju starčevačke kulture na Golokutu, *Rad vojvodanskih muzeja* 30, Novi Sad 1987, 13-28.

[22] *Idem*., Istraživanja lokaliteta Golokut u 1988. godini, *Glasnik Srpskog arheološkog društva* 6, Beograd 1990, 55-58.

[23] E.g. M. Gillings, *Flood dynamics and settlement in the Tisza valley of north-east Hungary: GIS and the Upper Tisza project*, in G. Lock and Z. Stančič (eds.) *Archaeology and Geographical Information Systems*, London 1995, 67-84.

[24] C. Renfrew and P. Bahn, *Archaeology: Theories, Methods, and Practice*, London 1991, 363; R. Chapman, I. Kinnes and K. Randsborg (eds.) *The Archaeology of Death*, Cambridge 1981; J. A. Tainter, *Mortuary Practices and the Study of Prehistoric Social Systems*, in M. Schiffer (ed.) *Advances in Archaeological Method and Theory* 1, New York 1978.

[25] According to the ethnoarchaeological studies, there is an important link between control of critical resources and formal disposal areas (A. A. Saxe, *Social Dimensions of Mortuary Practices*, Ph. D. Dissertation, University of Michigan, Ann Arbor 1970). Also, in the cases when burials functioning in this way are lacking, some other elements of ritualization appear instead (L. Goldstein, *One-dimensional archaeology and multi-dimensional people: spatial organisation and mortuary analysis*, in R. Chapman et al. (eds.)(n. 24), 53-69); L. R. Binford, *Mortuary Practices: Their Study and Their Potential*, in J. A. Brown (ed.) *Approaches to the Social Dimensions of Mortuary Practices, American Antiquity* 36, New York 1971, 6-29.

[26] A. A. Saxe, *op. cit.* (n. 25), 102-107; J. A. Tainter, *op. cit.* (n. 24).

[27] T. Whitelaw, *Some Dimensions of Variability in the Social Organisation of Community Space Among Foragers*, in C. S. Gamble and W. A. Boismier (eds.) *Ethnoarchaeological Approaches to Mobile Campsites: Hunter-Gatherer and Pastoralist Case Studies*, Ann Arbor 1991, 25-137.

[28] P. J. Ucko, Ethnography and archaeological interpretation of funerary remains, *World Archaeology* 1, London 1969, 262-280.

follows:

- What is the actual quality of existing information about social structure of the first Neolithic communities in the area, based on mortuary as well as on other remains?
- Is there a causal relation between a level of sedentism and territorial behaviour, and what is the direction of diachronic changes in these relations during the Neolithic in the area?
- What is the extent of spatial and/or temporal differentiation among burials and/or sites?
- What could be concluded about social dimensions of mortuary practices, i.e. about horizontal and/or vertical stratification of Neolithic society?
- Where is the place of these data in the long-term process (*longue durèe*), having in mind the ritual, symbolic and ideological characteristics (in material culture) during the Late Mesolithic, Neolithic and Early Eneolithic of south-east Europe?

The first Neolithic communities

It has been already mentioned that the environmental constrain reflected in burials' distribution is most probably associated with former presence of areas rich in wild resources, identically suitable for the supposed (but not discovered) Mesolithic communities, and also for the Early Neolithic ones, being mostly semi-sedentary.

All Starčevo sites noted here are determined, by their researchers, to the late phase of the Starčevo culture, i.e. roughly dated to the later or late sixth millennium Cal BC.[29] This would fit the second stage of the Neolithic development in the area.[30] Discovered settlements are not characterised by powerful superimposed layers, and their character was less permanent. Furthermore, clearly elaborated domestic areas are lacking too if compared to later periods. So, the character of these communities should be viewed in relation to a broad use of wild resources. This is evidenced on the bases of zoological remains consisting of substantial amount of edible non-vertebrate remains (*Helix* and *Unio* sp.) and identified bones of valuable wild food resources such as red deer (*Cervus elaphus* Linnaeus) - obviously important in social and ritual sense too.[31]

So, the Starčevo settlements could certainly enter the category of segmentary societies.[32] It is now time to ask what is the actual meaning of existing empirical data on mortuary practices in these societies?

Vertical differentiation ?

A skull of an auroch on the palm of the right hand and a scapula at the knees of a buried woman in a niche of a pit-dwelling at Golokut,[33] as well as red deer antlers buried with a woman in Grave Construction B at Zlatara[34] (Fig. 2) may have had functional and ritual significance.

Fig. 2. - Skeleton of woman in Grave Construction B at Zlatara. Photo: V. Leković.

The grave goods as horns and antlers of auroch or red deer were also found in the later phase of burials at Lepenski Vir (Phase II), as well as at other Late Mesolithic sites in the Iron Gates, accompanying female burials of *adultus* and *maturus* age.[35] Concerning the

[29] A larger number of the late Starčevo sites in the area of distribution of the culture could be explained as a consequence of demographic growth.

[30] See note 11, Map 6.

[31] For Srem, cf. S. Blažić, Prilog poznavanju ostataka faune sa arheološkog lokaliteta "Golokut", *Rad vojvodanskih muzeja* 29, Novi Sad 1984-85, 33-36; *idem*., *Ostaci životinjskih vrsta sa lokaliteta na Autoputu kroz Srem*, in Z. Vapa (ed.) (n. 18), 331-346.

[32] C. Renfrew and P. Bahn, *op. cit.* (n. 24), 154-156, 174-182.

[33] J. Petrović, *op. cit.* (n. 21), 19, Fig. 7-9.

[34] V. Leković, The Starčevo Mortuary Practices (n. 18), 160-161, P. II; *idem*., *Neolitska naselja* (n. 18), 30, Fig. 3.

[35] D. Srejović, *Lepenski Vir - Nova praistorijska kultura u*

absolute chronology, it is possible to suggest a temporal overlapping of these similar elements of mortuary practices in a different cultural context. However, the explanation is not to be sought through the term of diffusion,[36] and we should explore other ways for the answer. What would be the function of these old buried individuals in the supposed segmentary society, bearing in mind that in these societies status was primarily gained by personal achievements? Also, a small number of identified bones of auroch (*Bos primigenius* Bojanus) is present at Golokut, if compared to other wild or domestic animals. This kind of grave goods could point to the both directions (vertical and horizontal) of social differentiation. Some ethnographic cases imply that one of possible explanations could be sought in restricted access of part of population to knowledge and certain resources.[37]

It is likely to explain the presence of these animals' remains in the context of their totemic significance (horizontal differentiation), but also as a supposed taboo, that would put the use of these animals in the function of imposing the exclusive rights of elite. The appearance of later ritual areas (with bucranium), inside proposed shrines of the Vinča culture, as at Kormadin[38] or Parta,[39] would speak in favour of the later solution.

In addition, one should not neglect the possibility of communication among the Late Mesolithic and the first Neolithic communities in the Danube basin through a long-scale exchange of valuable resources and objects, as obsidian and *Spondylus*.[40] This could be a precondition for "concomitant increase in information-processing strategies, whether territorial, stylistic, or ritual."[41]

Podunavlju, Beograd 1969; I. Radovanović, *Mezolit Derdapa*, Ph. D. Dissertation, University of Belgrade, Belgrade 1992, 224-225 *sq.*

36 L. R. Binford, *op. cit.* (n. 25), 23.

37 Cf. B. Voytek and R. Tringham, *Rethinking the Mesolitic: the Case of South-East Europe*, in C. Bonsall (ed.) (n. 5), 496.

38 B. Jovanović and J. Glišić, Eneolitsko naselje na Kormadinu kod Jakova, *Starinar* XI, Beograd 1960, 126 *sq.*

39 G. Lazarovici, *Das neolitische Heiligtum von Parta*, in S. Bökönyi (ed.) *Neolithic of Southeastern Europe and its Near Eastern Connections. Internationals Conference 1987* (Varia Archaeologia Hungarica II), Szolnok-Szeged 1989, 149-153; G. Lazarovici, F. Drasovean si L. Tulbure, *Sanctuarul neolitic de la Parta*, Timisoara 1990.

40 E. g. C. Willms, Neolitischer Spodylusschmuck. Hundert Jahre Forschung, *Germania* 63/2, Mainz am Rhein 1985, 331-343.

41 J. C. Chapman, *op. cit.* (n. 5), 504.

For example, concerning obsidian, a model of exchange and its delivery from the island of Melos to other parts of the Balkan peninsula was suggested.[42] Most probably, this suggests that specialisation was already launched during the Early and Middle Neolithic. This also means that our situation is far from a stereotype about Neolithic egalitarian societies. These societies could have had the potential for producing both the surplus and complex social tensions within a community.[43]

Table 1

Site	N⁰ of Burials	Sex	Age	Position
Golokut	1	female	53 - 57	flexed / right side
Vinkovci	8	1 child and adults	0 and ?	flexed and contracted / right and left sides
Šašinci	1	female	up to 40	flexed / right side
Zlatara	3	female, male and child	up to 50 up to 40 and 6	flexed/right side
Pećinci	1	female	ca. 30	flexed / right side
Obrež	1	child	?	contracted / right side

Sex and age

Regarding age and sex structure of buried individuals at Starčevo sites in Srem,[44] the basic anthropological determinations for Vinkovci are unfortunately lacking, although this site represents the largest sample. It is sure that buried individuals were representing just one part of the total population, and that burials personify their social function in the community.

It is worth emphasising that larger number of female individuals was detected (Table 1). Concerning the grave goods, special treatment was warranted for those of *maturus* age.

42 C. Perlès, *From Stone Procurement to Neolithic Society in Greece*, in *The David Skomp Distinguished Lectures in Anthropology*, Bloomington (Indiana University) 1989, 1-29.

43 *Ibid.*, 27.

44 Ž. Mikić, Novi starčevački antropološki nalazi jugoslovenskog Podunavlja, *Godišnjak* XXVII (*Centar za balkanološka ispitivanja*), Sarajevo 1989, 157-172; Zs. K. Zoffmann, Antropološka obrada starčevačkog skeleta sa lokaliteta Golokut, *Rad vojvodanskih muzeja* 30, Novi Sad 1987, 29-31.

The child burials under floors and inside houses in the Early and Middle Neolithic of south-east Europe[45] were probably connected with family as a basic social unit, if we assume that certain social rights in these societies were not inherited.[46] One example of burial of this kind, without any grave goods, is probably represented by a child burial at Obrež.

However, the child burials at some of the sites point to other possibilities as well. In the case of a buried child at Zlatara, besides an elaborated grave construction (buried here together with a man of ca. forty years), chunks of quartzite and miscellaneous animal bones were present too.[47] The time and energy spent concerning all three burials at Zlatara would suggest existence of a vertical differentiation and higher social status of those buried. Thus, this fact may indicate possible inheritance rights of the six-year old child.

Something similar was observed at the site of Tržnice in Vinkovci. Out of four individuals buried together (three skeletons were adults), only a buried child was accompanied with a pectoral pendant of *Spondylus gaederopus*[48] and two ceramic vessels of the Vinča type ("biconical bowl in terrina").[49] This kind of grave goods is not an exception. In a pit-dwelling at Nama, four skeletons were discovered.[50] Here, beside the head of the adult deceased, a broken biconical bowl was found.[51] Authors of the reports on other sites also mention biconical form of fine ceramic vessels (Golokut and Zlatara) and some technological changes - the first appearance of the characteristic Vinča temper (Obrež).

It is possible that during the second stage of the Neolithic development in Srem, we may witness significant changes in the social order of these communities. Leadership at the level of an individual or a certain social group, with signs of inherited rights (Zlatara, Vinkovci), would hardly fit a simple model of a Neolithic egalitarian society. Certainly, changes were ongoing continuously, causing oscillations inside the social structure. Insufficient state of research in Srem does not allow a straightforward explanation of the periods with uneven distribution of Neolithic sites as specific for the appearance of burials. However, social crises and oscillations were most probably connected with some of the phases. Some technological changes could be observed in the last phase of the Starčevo culture. In the mortuary area, this is confirmed by the presence of ceramic remains that may have been used by a social subgroup, inside the community, as a powerful mean in the process of vertical differentiation, presenting only one aspect of the profound social change. Besides these changes, it is the development of long-lasting settlements, along with other more complex social aspects, that appear.

Horizontal differentiation - orientation and position

A pattern of orientation and position of the deceased is of great importance for determining horizontal affiliation of the deceased and/or could be used as a chronological indication, based on the ethnographic cases.[52] Small sample and lack of clear clustering in the case of Starčevo sites in Srem does not allow far-reaching conclusions. The orientation, primarily connected to the cardinal points or topography, in these cases is short-listed to the spectrum of those individuals that were buried with the head directed between the west and south-east. It only means that a

45 Cf. P. Raczky, Origins of the custom of burying the dead inside houses in South-East Europe, *Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv*, Szolnok 1982-83, 5-10.

46 Cf. L. R. Binford, *op. cit.* (n. 25), 234.

47 V. Leković, The Starčevo Mortuary Practices (n. 18), 160, P. I.

48 Although, no photo or drawing of this pendant was published, it is likely that it represents the type frequently found at the sites of the Lengyel culture (cf. S. Dimitrijević, *Sopotsko-lendelska kultura*, Zagreb 1968, 47, T. XVI/1, XX/7; N. Kalicz, *Chronologische und terminologische Probleme im Spätneolithikum des Theißgebietes*, in S. Bökönyi (ed.) (n. 38, Abb. 7-10). It is interesting that finds of jewellery made from *Spondylus* are found primarily in the graves of women and children in the Neolithic necropolis at Durankuluk, Bulgaria (H. Todorova, *Bemerkungen zum frühen Handelsverkehr während des Neolithikums und des Chalkolithikums im westlichen Schwarzmeerraum*, in B. Hensel (hrsg.), *Handel, Tausch und Verkehr im bronze- und früheisenzeitlichen Südosteuropa* (PAS 11), München-Berlin 1995, 58).

49 S. Dimitrijević, *loc. cit.* (n. 17).

50 I. Iskra-Janošić, Cibala - Vinkovci. Zaštitni radovi. Nama, *Arheološki pregled* 19, Beograd 1977, T. XLIV/12, grave Nos. 7, 11, 12, i 13; *idem.*, *Arheološka istraživanja na prostoru općine Vinkovci*, in N. Majnarić-Pandžić (ed.) (n. 17), Fig. 1.

51 I. Iskra-Janošić, Cibala-Vinkovci (n. 50), T. XLIII/10, TXLIV/11; *idem.*, *Arheološka istraživanja*, Fig. 2; K. Minichreiter, *op. cit.* (n. 18), 94-95, Fig. 42-43, 151-152, Fig. 84-85.

52 J. O'Shea, *Social configurations and the archaeological study of mortuary practices: a case study*, in R. Chapman *et al.* (eds.) (n. 24), 39-52.

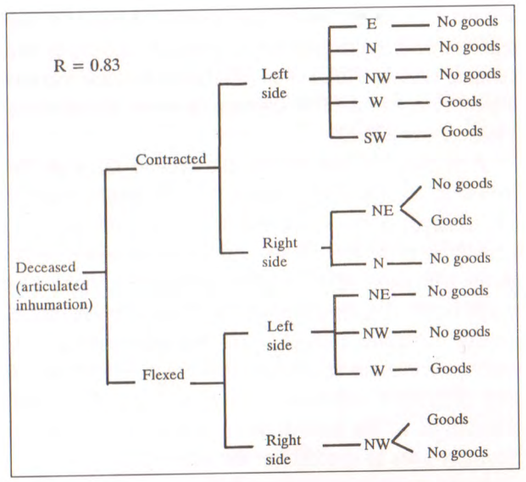

Fig. 3. a - Key-diagram of Starčevo intramural burialis in Srem.

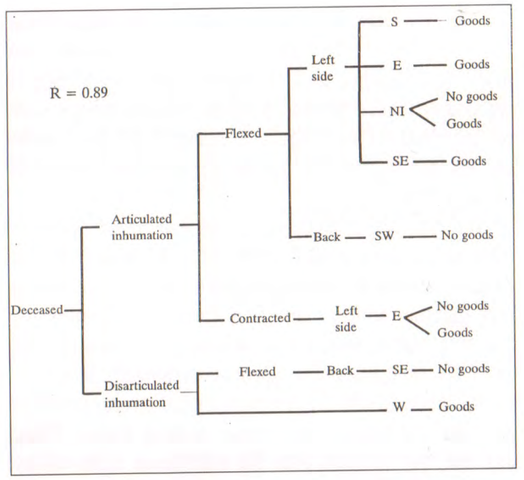

Fig. 3. b - Key-diagram of burials at Gomolava intramural necropolis

formal conscious pattern was respected in burial customs.

Similar situation appears when the positions of the deceased are treated (Table 1). An important terminological distinction concerning positions on the side, *flexed* (legs bent less than 90° regarding corpus) and *crouched* or *contracted* (legs bent more than 90° regarding corpus - position of a "fetus"), has not been regarded systematically in Serbian archaeological literature. An exception is an article of M. Antunović,[53] precisely about Starčevo burials. However, chronological distinction between these two types of burial positions, connecting the flexed position with the earlier (Proto-Starčevo) and contracted with the later phase (classical Starčevo) of the Starčevo culture, proposed by this author,[54] could not be justified whatsoever. It becomes clear if some Starčevo burials in Srem are examined. The site of Zlatara has been wrongly dated in the noted article as belonging to the Early Neolithic (Proto-Starčevo). This made a circular argument in further interpretation of the position of the deceased.[55] The burials at Nama, not mentioned by Antunović, therefore the basic anthropological determinations are still lacking, may confirm this too. At Nama flexed and contracted positions vary at the same place, without visible chronological differences.

Some other differences in the position of the deceased are worth emphasising at Zlatara in Grave Construction A, with a male and a child buried in contracted positions on the left side.[56] The torso and head of the man are bent forward, and his left hand is bent toward the body with extended fingers. His right arm is covering face. Also, the head of the buried child is bent backwards, and the arms are in the standard position. These elements in burials' position could be explained with caution as indicating horizontal differentiation in recalling sex, age, segment, clan, brotherhood or some other subgroup of society. This may be confirmed with separate burial constructions at this site, thus representing exclusive right of a certain social subgroup.[57]

Redundancy of a burial system

The assertion that human societies (as a part of biological evolution) are "moving in opposition to the Second Law of Thermodynamics, i.e. in the direction of negative entropy,"[58] is of relevance for understanding the meaning

[53] M. Antunović, *Anthropological and archaeological survey concerning mortuary practice in the central area of Balkan peninsula during the Early and Middle Neolithic*, dans D. Cahen et M. Otte (éds.) *Rubané et Cardial* (E.R.A.U.L. 39), Liége 1990, 39-50.

[54] *Ibid.*, 41, 46.

[55] *Ibid.*, Fig. 2.

[56] V. Leković, The Starčevo Mortuary Practices (n. 18), P. I; *idem.*, *Neolitska naselja* (n. 18), 29, Fig. 1.

[57] Cf. L. R. Binford, *op. cit.* (n. 25), 22.

[58] A. A. Saxe, *op. cit.* (n. 25), 110-111.

of entropy calculations. Measuring level of entropy in a given burial system takes into account formal elements of mortuary practice (e.g. position of the deceased, direction, etc.) (Fig. 3). After the calculation,[59] given values are organised at scale from 0 to 1. When a system is characterised by freedom of choice, the combinations of selected elements are at minimum and the value of redundancy will be high (approach 1). This would mean that we are dealing with complex social system and controlled access to certain elements. More egalitarian societies allow greater freedom of choice, reflected in lower redundancy values. For the sake of comparison, I have here used formal elements suggested by J. Chapman,[60] employed in the cases of Neolithic cultures in Hungary and Late Neolithic and Early Eneolithic cultures in Romania and Bulgaria. The redundancy value for Starčevo sites in Srem shows relatively high value, R = 0.83 (Fig. 3.a). Its meaning becomes clear only in comparison with the Late Neolithic necropolis at Gomolava, that shows substantially higher value, R = 0.89 (Fig. 3.b). These results are an explicit indication of the level of social change that was ongoing in the course of the Neolithic development. Also, the redundancy values are completely corresponding to the chronological counterparts of the Neolithic in Hungary.[61]

In a database formed by Starčevo burials in Srem some elements can be distinguished, whose meaning is apparent in a wider context, revealing the type of society and separation of social groups. The Starčevo communities were emphasising certain communal rights through burials or some other type of ritualisation, forming a mosaic of permanent or seasonal settlements. In this way, the social equilibrium was formed in wider region. There is a possibility that disposal of the dead was in some way connected with seasons of year.[62] Also, some of these communities show certain signals of willingness for change. This change could have come through a need for cohesion and not with a wave of migration. It seems that, besides other elements of material culture, mortuary practices followed the same trend.

Changes in the Late Neolithic

A representative example of mortuary practices of the Late Neolithic in the central Balkans and the Danube basin was discovered at the site Gomolava near the village of Hrtkovci in Srem, that has been the only necropolis of the late Vinča culture presently known. It is of great importance since this discovery makes it possible to follow the development of mortuary practices at the level of the micro region. However, one should bear in mind the chronological position of the layer Gomolava Ib and its relation to the necropolis. It is probably connected to this layer, dated to the period from the beginning to mid fifth millennium Cal BC. A hiatus in comparison with Starčevo sites is thus apparent, and the changes are considerable.

Gomolava Ia and Ia-b

Some findings from earlier layers at Gomolava are interesting in this context, and they could represent a connection with burials as regards the meaning of these phenomena. In Pit N in Layer Ia (Block III, Quad. 85-86/XX) at Gomolava, two dog skeletons were found in their anatomical position.[63] Also, in a pit at Block I (Quad. 94/XIV), a cattle skull was carefully set.[64] And, the almost complete antlers of red deer were found in Pit Y.[65]

The first layer of the Neolithic settlement at Gomolava is markedly characterised by a large number of pits with varying functions. The cases of two buried dogs, cattle

[59] Maximal entropy for a burial system is expressed as $S_{max} = C_a \times C_b \times ... C\infty$, where C_a represents the number of components on dimension A. The given number is reduced to its binary form, giving the value of maximal entropy (E) of a system, i.e. $E = \log_2 S_{max}$. Actually observed burial modes, expressed as actual entropy (S_{actual}), also reduced to a binary form as $e = \log_2 S_{actual}$, giving actual entropy (e) of a burial system. The relationship of a maximal and an actual entropy is the relative entropy (RE), as RE = e/E, hence, the redundancy (R) is R = 1 - RE. For more details on this approach see also A. A. Saxe, *op. cit.* (n. 25), 103-108 and J. A. Tainter, *op. cit.* (n. 24), 112-113.

[60] J. C. Chapman, *Meaning and Illusion in the Study of Burial in Balkan Prehistory*, in A. G. Poulter (ed.) *Ancient Bulgaria. Papers presented to the international Symposium on the Ancient History and Archaeology of Bulgaria, University of Nottingham, 1981* I, Nottingham 1983, 13, 15, 20-21.

[61] *Ibid.*, 13, 15.

[62] Cf. L. R. Binford, *op. cit.* (n. 25), 11-12.

[63] B. Brukner, Naselje vinčanske grupe... (n. 16), 16, Fig. 4.

[64] A. T. Clason, The Farmers of Gomolava in the Vinča and La Tène Period, *Rad vojvodanskih muzeja* 25, Novi Sad 1979, 67. The field documentation kept in the Museum of Vojvodina, Novi Sad, suggests more examples of similar finds.

[65] *Ibid.*, *passim*.

skull and red deer antlers are distinctive. As graves themselves, such a phenomenon may have also served in defining people in the community, establishing the relations between nature and culture[66]; burials, consequently, became just one expression of these needs. It is certainly important that at sites of the Tisza and Herpály cultures in Hungary, such as Berettyóújfalu-Herpály, pits with similar context were discovered too.[67]

Another expression of new social needs was the settlement itself (Layer Ia-b). Through its growth an agricultural community has been formed inside corporate households. Some recent analyses of the meaning of architecture have established the study of social phenomena through typological variations of domestic architectural structures, based on an assumption that architecture is the only element of material culture that reflects cultural identity of any community.[68] Thus, houses in Layers Ia-b and Ib discovered at Gomolava could have had an important role for solving the questions of social structure functioning, which here I try to illuminate by studying mortuary remains. So, it will be shown how important is the potential of an alternative "arena of social power"[69] in expressing actual social tensions.

Gomolava Ib - elements for expressing group/individual prestige

Viewing status relations inside the necropolis, based on grave goods, is to a certain extent possible, in spite of the criticism of non-status character of these.[70] Here, grave goods will be viewed in regard to their function in the mortuary area.[71]

Analysis of archaeological data

Unfortunately, data on grave goods and some other elements of burials at Gomolava have not yet been published to the full extent.[72] With an exception of published detailed anthropological analyses,[73] a complete archaeological description of burials is lacking. Therefore, the analysis of relations of all elements could not be fully performed.

Earth-cut grave pits were detected in the cases of Pit I (skeletons 16 and 17), Graves 1 and 2/73 only. There is no doubt that grave pits had to be dug into the main part of the necropolis. Some of them were certainly deep up to 1.5 m, according to a reconstruction of the living horizon of Layer Ib and comparison to the height ASL of particular skeleton.[74]

The position of the deceased is uniform, in most cases flexed, and they have been laid down on the left side. However, only a detailed plan of the necropolis (incorporated as a panel at the permanent exhibition of the Museum of Vojvodina), provides an insight into some specific positions of the buried individuals (when an appropriate photo is lacking too). A plan of the main part of the necropolis in Block III is shown (Fig. 4),[75] with twenty here discovered skeletons (Fig. 5). Thus one can ascertain that only the positions of skeletons 5 and 18 have been contracted.

There are no published data on dislocated graves, so it has not been possible to establish whether we are dealing with purposely disarticulated skeletons or the layer was devastated by some later intrusion. Partial insight into the documentation from these excavations helped to check out

66 A. Whittle, *Problems in Neolithic Archaeology*, Cambridge 1988,.146.

67 N. Kalicz and P. Raczky, *Berettyóújfalu-Herpály. A settlement of the Herpály culture*, in L. Tálas (ed.) (n. 14), 121.

68 A. Coudart, *Entre Nouvelle-Guinée et Néolithique européen: de la correspondance entre les variations de l'architecture domestique, la durabilité culturelle et la cohésion sociale du groupe*, dans *Ethnoarchéologie: Justification, Prolémes, Limites* (XIIe Recontres Internationales d'Archéologie et d'Histoire d'Antibes), Juan-les-Pins 1992, 409-446.

69 J. C. Chapman, Arenas of social power: the case of Serbian Prehistory, *Zbornik Narodnog muzeja* XIV-1 (arheologija), Beograd 1992, 305-317, *passim*.

70 Out of 93 traditional societies at only 4 societies status distinctions are mediated through grave goods, J. A. Tainter, *op. cit.* (n. 24), 121.

71 Cf. J. C. Chapman, *op. cit.*, (n. 60), 23.

72 See note 16.

73 Zs. K. Zoffmann, Das anthropologische Material das spätneolitischen Gräberfelds von Hrtkovci - Gomolava, *Rad vojvodanskih muzeja* 30, Novi Sad 1987, 43-69.

74 Reconstruction was based on B. Brukner, Naselje vinčanske grupe... (n. 16), Fig. 10. For counter and 3D model of Layer Ib see my B.A. thesis (n. 11).

75 This is part of published simplified plan of Layer Ib, B. Brukner, Naselje vinčanske grupe ... (n. 16), Fig. 10.

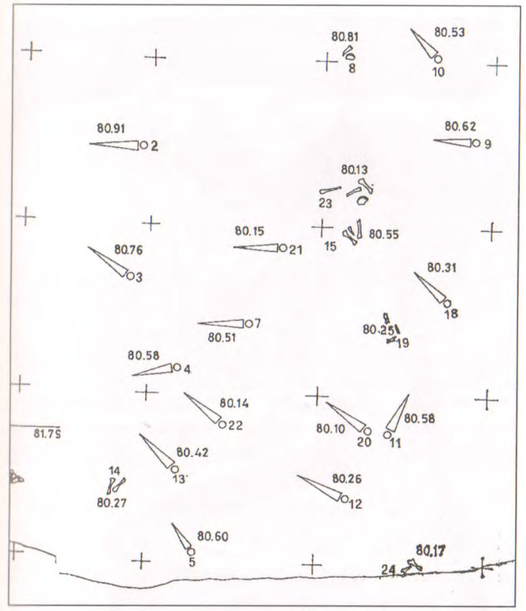

Fig. 4. - Simplified plan of main formal disposal area of necropolis, Block III, Gomolava: after B. Brukner.

some of these inconsistencies. Following the field notes, dislocation in the cases of skeletons 15 and 23 was a result of intrusion of one Hallstatt pit. Skeletons 15 and 23 were separated, although several individuals have been identified through the anthropological analysis.[76]

There is no grave that is cut by some other, indicating that graves were marked in some way and "remembered".

For several burials, whose skeletons are *in situ* in the Museum of Vojvodina in Novi Sad (Nos. 4 and 13) and the National Museum in Belgrade (No. 12), I have used age and sex data published as a part of preliminary analysis performed by S. Živanović,[77] in spite of an obvious disagreement of these results, that came from his inspection of skeletons *in situ*, and those of detailed analyses by Zs. K. Zoffmann. Clear determination of sex in the case of skeleton 4, found with three large vessels laid beside the spine of the buried individual (Fig. 8), has not yet been ascertained. Concerning its age, it is clear that this individual is quite young (may be age group of 15-20 years) with unfused cranium and epiphyses. A skeleton marked as No. 3/75[78] during the anthropological analysis, actually represents the remains of a new-born baby, discovered in the Neolithic layer during the field season in 1975. In the course of this season, skeleton 2/75 was found in the western part of Block III, thus it is reasonable to assume that remains of No. 3/75 were found in the layer in this area too, at the periphery of the main area of the necropolis.

Fig. 5. - Discovered graves in the main formal disposal area of the necropolis at Gomolava. Photo: Museum of Vojvodina.

Some obscurities are evident concerning an offering in Grave 10,[79] unique at the necropolis, and labelled in grave goods' list as an "amulet". A field sketch of this grave shows a ceramic figurine-amulet. This amulet is found half a metre away from the buried child (6-7 years old). It probably belongs to the grave as an offering, therefore almost the same heights ASL were recorded, both for the skeleton and pendant. However, this find cannot yet be ascertained.

One more remark is necessary to make concerning the three already mentioned skeletons that have been preserved *in situ* (Nos. 4, 12, 13). At skeletons 12 and 13, traces of greenish colour are still visible on the bones of forearms, probably suggesting use of powdered malachite as body decoration, at least at No. 13. In the case of No.

76 Zs. K. Zoffmann, *op. cit.* (n. 73), 47, 50.

77 S. Živanović, Vinča Skeletons studied *in situ* at the Gomolava site, Yugoslavia, *Current Anthropology* 18/3, Chicago 1977, 533-534; B. Brukner, Naselje vinčanske grupe...(n. 16), 32-33, T. 8.

78 Zs. K. Zoffmann, *op. cit.* (n. 73), 46.

79 B. Brukner, Naselje vinčanske grupe...(n. 16), 32, T. 8.

12 copper bracelet at the wrist might produce this greenish colour. Contrarily, skeleton 4 shows no traces. Presently, it is not clear whether other skeletons resemble this practice too.

Spatial relations

It is possible to observe some clustering of graves, especially concerning the age group of 30-40 years. All three men were buried apart from the main area of the necropolis, toward the northern part of the settlement.[80] This could point to some horizontal social affiliation of the deceased, as they may have been together belonging to the same social subgroup.

Generally speaking, it seems that spatial relations have been of great importance in horizontal differentiation of this community, therefore some social groupings may have been expressed exactly through the varying orientation of the deceased. This varying, however, is possible to explain as an indication of chronological differences.

In the main part of the necropolis in Block III (Fig. 4), based on the orientation of the deceased, skeletons 4, 2/75 and 21 could be separated, as the earliest buried; in addition, skeletons 9 and 7 could also to some extent complement this group. Grave 9 represents a buried three-year old child, separated from the group of adults already mentioned. To bury children around the main area of the necropolis, where the adults were primarily buried, seems to be a rule here.

The supposed second phase of burials consists of skeletons 3/76, 12, 10, 13, 18, 20 and 22. Again, a child 6-7 years old (No. 10) was separated from the adults. The already mentioned group of skeletons further north from Block III (Nos. 1, 2/73, 25) is akin to this group as regards their orientation.

The third group form Graves 5, 6, 8, 17 and 19. These are children (Nos. 6, 8 and 19), the only female individual (No. 17), buried far from the main part of the necropolis (Block VI, Pit I), and a male individual (No. 5) of *adultus* age, accompanied with no status distinction (axe) and laid in contracted position (the same as No. 18).

Chronological difference could be employed with more certainty in the case of orientation of skeletons 11 (man 47-51 years old) and 14 (one-year old child), which form a separate group.

[80] *Ibid.*, Fig. 12.

Fig. 6. - Grave 25 at Gomolava, Block II. Photo: Museum of Vojvodina.

The attention of some investigators was focused on explanation of two burials (Nos. 16 and 17) in Pit I (Block VI). An explanation for the unusual position of these individuals was that they were purposely "'thrown' into the pit".[81] Thus, the buried man of *maturus* age (No. 16) was with his head directed almost contrary to all other burials (especially those individuals directed toward the south-east) and in a specific position (on the back, almost extended with disarticulated low extremities). Beside him, a young woman was laid down, oriented the same as those buried in Block III, although her position was somewhat different. Anthropological analysis has shown that skeleton 16 was a robust Cromagnoid type, akin to the skeleton 2/1973, so there is a possibility that they were members of

[81] B. Brukner, Naselje vinčanske grupe...(n. 16), 31, Fig. 15; J. Petrović, *Gomolava - arheološko nalazište*, Novi Sad 1984, 21.

some other community.[82] Skeleton 16 was separated from the rest of population anthropologically, as well as by its orientation and spatial separation. So, anthropological data

Fig. 7. - Grave 3/76 at Gomolava, Block III. Photo: Museum of Vojvodina.

at this point confirm the theoretical postulate based on the ethnographic cases,[83] that members of other communities (or by any criterion "different") are buried out of the main formal disposal area of a community.

Ceramic grave offerings

Some important information that typological analyses of ceramic forms might imply in further differentiation of the necropolis would not be possible to explore much further due to incomplete publishing.[84]

A statement that ceramic forms in the settlement (Layer Ib) and those found in the necropolis are chronologically different,[85] is probably not likely to be valid. More elements point to stratigraphic connection of the necropolis and Layer Ib. Thus, even the existing differences in some of these ceramic forms, that must be repeated still have not been analysed to the full extent, would most likely suggest a different context and, hence, the function of certain ceramic types. However, these conclusions could be justified only after a detailed publishing of all ceramic finds, from both graves and houses.

Graves 2/73 (five vessels) (Fig. 9), 4 (three huge vessels) and 21 (six vessels) are in a quantitative sense particularly "rich" in ceramic vessels.

Fig. 8. - Grave 4 at Gomolava, Block III. Photo: Museum of Vojvodina.

One can notice that some of the published vessels,[86] as well as some of those exhibited in the Museum of Vojvodina, are richly decorated by pattern-burnish ornament forming various crossed bands, star-like ornaments, chessboard fields and crosses. Channelling, as another technique of decoration, was also employed.

At least two graves have functionally recognisable vessels. These are almost identical sets of ceramic forms found in Graves 3/76 (Fig. 7) and 10, both consisting of a small cup with a horn handle (probably for liquid) and a shallow bowl (probably for food).

In most cases ceramic vessels were placed beside the head of the deceased. Exceptions are Graves 4 and 12. Regarding Grave 12 (Fig. 10), published list of grave goods[87] does not mention two ceramic vessels that have been buried underneath the legs of the deceased.[88] However, these two vessels were published.[89] One of these vessels has four horn handles at its rim, with fairly visible representation of a human face. It must be underlined that this grave is specific by its copper bracelet at the wrist of the deceased, the position of axe, the stone found

[82] Zs. K. Zoffmann, *op cit.* (n. 73), 51-52.

[83] J. O'Shea, *op. cit.* (n. 52), 43.

[84] B. Brukner, Naselje vinčanske grupe...(n. 16), T. VII-VIII; J. Petrović, *op. cit.* (n. 81), Fig. 12-14, T. IX; J. Petrović, M. Jovanović and V. Dautova-Ruševljan, *Gomolava od praistorije do srednjeg veka*, Novi Sad 1986, 15, Fig. 32, 34-35.

[85] J. Petrović, *op. cit.* (n. 81), 21.

[86] B. Brukner, Naselje vinčanske grupe...(n. 16), T. VII-VIII.

[87] *Ibid.*, 32-33, T. 8.

[88] J. Petrović, personal communication, Novi Sad 1996.

[89] J. Petrović *et al.*, *op. cit.* (n. 84), 15, Fig. 34.

Fig. 9. - Grave 2/1973, outside the main formal disposal area of the necropolis, Block IV, Gomolava,
Photo: Museum of Vojvodina.

under its head, the ceramic offerings, and their placement in relation to the body position.

In Grave 21, the largest number of ceramic vessels was found (6).[90] Two specific curvilinear engravings of the same type were detected on the walls of two vessels from this grave.[91] One of these vessels is a huge conical bowl with a wide mouth. Inside this big one, a small and biconical bowl of roughened surface was found, containing reddish clay (ocher ?) at its bottom.[92] Unfortunately, I am not aware of any results of chemical analysis of this clay.

[90] J. Petrović, *op. cit.* (n. 81), Fig. IX.

[91] These engravings fit the XI typological group of specific engravings on Vinča ceramic vessels, established by Š. Joanovič. This typology was established upon the analyses of various engravings on ceramic vessels of the sites Vršac-At and Potporanj-Kremenjak (Š. Joanovič, Urezane oznake na keramici vinčanske grupe u zbirci Narodnog muzeja u Vršcu, *Rad vojvodanskih muzeja* 27, Novi Sad 1981, 131). In some other graves somewhat different engravings were also detected.

[92] J. Petrović, personal communication, Novi Sad 1996.

Axe and sickle - status distinctions ?

Among polished stone axes found in graves, two basic forms could be distinguished: trapezoid (some of them are even half-made products) and narrow oval ones.[93] Unfortunately, contextual data on their distribution by graves, and their petrographic origin have not been published.

In all Neolithic layers at Gomolava, there are almost 1000 polished stone axes,[94] but the greatest number has been recorded in Layer Ib. It could be an important clue for their significance in the mortuary area. It also points to the importance of the axes' accumulation in some households.[95] Hole-shafted axes were discovered in the settlement, and not in the necropolis.

[93] J. Petrović *et al.*, *op. cit.* (n. 84), 14-15, 19, 36 and the permanent exhibition of the Museum of Vojvodina, Novi Sad.

[94] Lj. Babović, personal communication, Beograd 1995.

[95] B. Brukner, *Arheološki pregled* 17 (n. 16), 12.

The axes in graves are presumably made of porous stone, and probably they have been of non-utilitarian nature (clearly visible in Grave 3/76 with one miniature example). This is of some importance, to which I will return later. On the other hand, massive axes were registered upon the floors of the houses in Layer Ib.[96] Some of

Fig. 10. - Grave 12 (Block III), Gomolava, Hrtkovci
Photo: Museum of Vojvodina.

them are exhibited in the Museum of Vojvodina, showing various and "exotic" raw materials.

Certain number of male burials have been accompanied with axes placed beside the back of their heads (Nos. 11, 13, 20, 21, 25).[97] It is hard to give a particular meaning to this element. However, an instructive exception to the rule has been noticed in Grave 12, with other noted differences. Here, the axe is in his right hand (Fig. 10). In the case of skeleton 3/76, an axe was found among ribs (Fig. 7),[98] similar to the flint artefact among the ribs of skeleton 13. It is likely that these objects may have been carried with clothes.

In search for meaning of these finds, one more possibility for explanation remains. It is not unlikely to suppose that as regards the position of axe, we reveal a canonised iconographic pattern, closely related to two male (?) seated figurines, found at the Tisza culture site of Szegvár-Tüzköves, one represented with a sickle and the other with an axe. Both were holding these objects in the right hand, placed on the right shoulder.[99] Thus, specific varying positions of axes (in Graves 2/73, 3/76, 11, 12, 13, 20, 21, 22 and 25) and flint artefacts (Graves 2/73, 13, 21 and 22) would reinforce a tentative suggestion that these were placed during the burial ceremony in the same manner as represented at the statuettes. Still confirming this point, it has been specified that two retouched truncations found in Graves 21 and 22 (the oldest individuals, see Fig. 11) have a silica sheen on the edge and were probably used as sickles.[100]

[96] *Ibid., loc. cit.*

[97] According to the published plan and photographs (see note 16), as well as the plan of the necropolis at the permanent exhibition of the Museum of Vojvodina, Novi Sad.

[98] B. Brukner, *Rad vojvodanskih muzeja* 32 (n. 16), Abb. 2.

Social dimensions of burials at Gomolava and context of the settlement

The association of non-ceramic finds by age and sex structure of the deceased at Gomolava indicates some interesting relations (Fig. 11). The obvious importance of male individuals, with quantitatively and qualitatively "richest" graves, could not be questioned by any of previously mentioned dilemmas. As non-ceramic grave goods, there are axes in nine and flint artefacts (probably as sickle inserts) in four cases. In addition, a copper bracelet (around the wrist of a man ?) was found in Grave 12.

We can be sure that not all members of the community "deserved" a place in the necropolis. Also, not even all buried individuals were accompanied with personal objects (axe, flint artefact), probably reflecting certain status (e.g. "poor" Graves 5 and 18), in contrast to all other graves. On the other hand, some very distinct graves have been distinguished, such as Nos. 12, 2/73 or 21. It is also important to separate several rich graves of children. This is especially pronounced as regards Grave 8, where a child 0.5 - 1 years old was accompanied with seven copper beads and four ceramic vessels. This case could almost certainly imply the child's inherited status, with copper in function of a prestigious raw material and artefact, which was also found in the settlement context.[101] Two more child burials (Nos. 10 and 14), with an amulet (terra-cotta in shape of figurine ? - Grave 10) and bone beads (Grave

[99] J. Korek, *Szegvár-Tüzköves. A settlement of the Tisza culture*, in L. Tálas (ed.) (n. 14), 53, Fig. 14; O. Trogmayer, Der Gott mit Axt. Gedanken zu einem neuen Statuettenfund (Statuette V), *Alltag und Religion Jungsteinzeit in Ost-Ungarn*, Frankfurt am Main 1992, 66-69, Abb. 82-84.

[100] M. Kaczanowska and J. K. Kozlowski, *Gomolava - chipped stone industries of Vinča Culture*, Warsawa 1986, 103-104.

[101] B. Brukner, *Arheološki pregled* 17 (n. 16), 12.

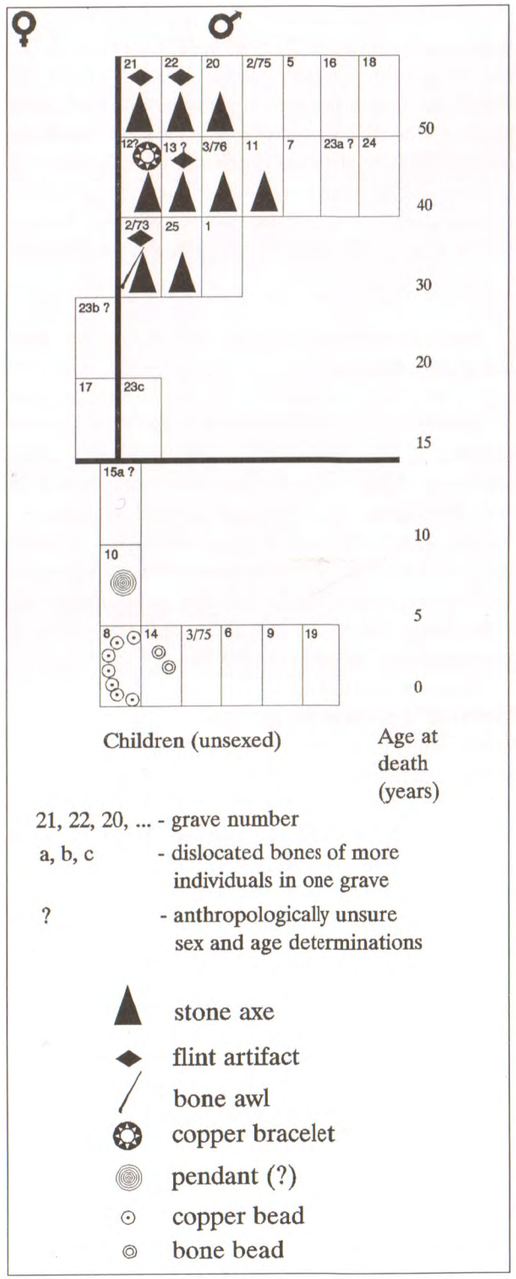

Fig. 11. - Distribution of non-ceramic grave goods by age and sex structure of buried individuals (each field representing an individual) at the Gomolava necropolis.

14), with two ceramic vessels in each, lead to the conclusion of the inherited status. Only in the cases of bone and copper beads (except ceramic vessels), there is more than one artefact of the same kind.

It is also worth noting the existence of malachite traces on the bones of the deceased. Powdered malachite might have been used as body decoration of the deceased in some cases (No. 13 and may be No. 12), however no malachite have been detected on the bones of skeleton 4. In the context of already mentioned use of copper in the necropolis, these cases would strongly emphasise its role, that was primarily prestigious and probably ritual.[102]

There are no figurines in the necropolis at Gomolava (except the uncertain amulet in the grave of a child - No. 10). Their meaning during the Neolithic was presumably formed in domestic context.[103] An important fact is that Layer Ia contains the greatest number of figurines. In a far less number, they have been found in Layer Ib, and it is possible that here burials took over the role of emphasising exclusive rights in the community, possibly now of a single group. This would point to the changeable form through which ideology was emanated, although expressing the same social function. Contrarily, at the single known necropolis of the early Vinča culture at Botoš near Zrenjanin, three figurines were found in mortuary area.[104]

The existing area inside House 4 (but also inside some other houses that have not been published yet) with bucrania fragments,[105] represents one more ritual element that is primarily in association with domestic domain. This is in accordance with similar areas found at other Vinča sites, especially Kormadin or Parta.[106]

A high redundancy value of the Gomolava necropolis (R = 0.89, Fig. 3.b) may indicate the type of social relations that is specific for those societies involved in the process of vertical stratification.

[102] Cf. J. C. Chapman, *The Vinča Culture of South-East Europe: Studies in Chronology, Economy and Society* (BAR, Int. Ser. 117, i & ii), Oxford 1981, 128.

[103] I. Hodder, *The Domestication of Europe: Structure and Contingency in Neolithic Societies*, Oxford 1990.

[104] M. Garašanin, Sahranjivanje u balkansko-anadolskom kompleksu mlađeg neolita, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* n.s. XI, Sarajevo 1956, 206-208; J. C. Chapman, *op. cit.* (n. 102), 56.

[105] J. Petrović, Arhitektura kuće 4 na Gomolavi. Naselje mlađe vinčanske kulture, *Rad vojvodanskih muzeja* 34, Novi Sad 1992, 21.

[106] See notes 38 and 39.

To summarise, it is reasonable to suppose that those individuals that have been buried at the Gomolava intramural necropolis, in this way were expressing their exclusive right in the community. They could also represent a kinship group. This is probably true for almost the same orientation of the skeletons at the main area of the necropolis. Quite different traits (even anthropological) could be observed in the mortuary *ritus* of those individuals buried away of the main formal disposal area.

The existing bias toward almost absolute representation of male individuals (the only positively identified female individual is No. 16 in Pit I) is astonishing, indicating strong sexual differentiation. Since no data on sex of the buried children are available, it may only be speculated that they were male individuals too.

Certainly, with the exception of some cases (Graves 2/73, 8, 12 and 21 in contrast to Graves 5 and 18), grave goods do not fully express clear status distinctions among those that have been buried. The actual differentiation inside the community was taking place in connection with the claim that this group accomplished - to be buried close to the living zone. The stone polished axes discovered in the graves are of low quality, as their function was to mask the actual difference between those that have been buried and the others. A strong need for this egalitarian mask is also visible in other traits shared by Vinča communities.[107] It seems that only Grave 12 has distinctive status marks in comparison to all other individuals buried at this necropolis. As we have already seen, all formal elements point exactly toward this direction. Also, strange representations of a human face at the handles of a vessel found in this grave, underneath the legs of the deceased, may be viewed just as an interesting coincidence in this context.

Conclusion

As we could witness, sequential separation of mortuary and domestic area in the symbolic sense, but also spatially, was taking place in the course of the Neolithic development in the Danube basin. The concept of *domus*[108] will soon be replaced, again symbolically and spatially, by a distinctive area of the dead - necropolis. Close connection of burial and house, i.e. domestic area, is obvious in the Starčevo culture. During the late phase of the Vinča culture, at the Gomolava necropolis, a process of sequential separation of the dead from the domestic arena is obvious, notwithstanding their continuing placement among houses, inside the settlement. However, some domestic elements, as figurines, disappear. The dead are still, as in the previous periods, "accessible and recognisable".[109]

The distribution of sites with burials in the central Balkans and Pannonia in the period of development of the first Neolithic communities, in spite insufficient state of research of certain areas, points to some common elements in expressing social needs for burials. Firstly, these are the specific geographical micro zones (vicinity of a river flow and in the past rich reservoirs of plant and animal species in the Pannonia), where the noted burial remains had the function of emphasising territorial rights of certain community. Probably, some of these elements continued their role in the burial practice even in the later phases of the Neolithic development. Appearance of necropolises, as specific areas at first formed in a contemporary unsettled part of settlement, where not all members of a community could have been buried, speaks, however, in favour of intensive social tensions. And some burials of the first Neolithic communities also indicate incipient stages of the later phenomena. These phenomena were common throughout south-east Europe in these periods. They represent the very beginning of the process that would eventually produce a social structure clearly reflected in the extensively excavated Early Eneolithic necropolis in north-east Bulgaria, with extremely rich grave goods. A claim that Varna represents (...) "the final flowering of an internally riven society,"[110] equally could respond another claim, that the necropolis near Botoš and the one inside the settlement at Gomolava represent the first signs of the already mentioned social process in the course of the Neolithic development of south-east Europe.

[107] I. Hodder (*op. cit.*, n. 103, 77-78) puts forward an assumption that symbolically the meaning of the Vinča figurines with a mask could follow the same line of meaning as clay masks in the cenotaphs of the Varna necropolis.

[108] *Ibid.*, *passim*.

[109] A. Whittle, *op. cit.* (n. 64), 164.

[110] J. C. Chapman, *op. cit.* (n. 60), 33.

UDK 316.728:393(497.113)"634":903.5-03"634"

The Eastern Settlement of the Vinča Culture at Pločnik: a Relationship of its Stratigraphy to the Hoards of Copper Objects

DUŠKO ŠLJIVAR, National Museum, Beograd

The settlement of Vinča culture at Pločnik near Prokuplje has already been a subject of scholarly studies in the past. The area of 1800 square meters was explored during excavations of M. Grbić in 1927, as well as a systematic research of B. Stalio in 1960-1978.[1] The abundant and significant inventory was recorded at Pločnik and hence it became an eponym for later phases of the Vinča culture. Besides, Pločnik was included among the most important archaeometalurgical sites because of four hoards of copper and stone objects found within the settlement. These objects remained to be a basis of typology and chronology of the first metal artifacts in the prehistory of South-East Europe.

This paper focuses only to one segment of this large evidence - a copper chisel found in stratigraphically defined layer of the Pločnik settlement. An unequivocal character of this evidence contributes both to better understanding of early copper metallurgy, and the role of Vinča culture regarding this important technological innovation in the prehistory of South-East Europe.

The noted tool was uncovered in 1978, during the final campaign of a long-term research of B. Stalio. The eastern limits of settlement were explored in a block consisting of three trenches. Size of trench VIII A, which contained the chisel, was 11,5 x 3 m (Fig. 1-3). It was almost parallel to the Toplica river course, oriented E-W, with 15° deviation to the North. Trenches VIII B and VIII C were 5 x 5 m large, set at the southern section CD of trench VIII A.

According to field documentation at our disposal, stratigraphy of the trenches is very clear. The culture layer ends at 2.14 m in trench VIII A, and at 2. 90 m in trench VIII B. A difference in culture layer thickness in such a small area may have been a consequence of ground configuration. According to field documentation and the site survey, it seems that the thickness of culture layer diminishes northwards as well as in the settlement periphery. This fact may also be confirmed by 3.5 m thick profile cut by the Toplica rivercourse, south from the trenches. It is yet another confirmation of the remarkable horizontal stratigraphy at the Pločnik settlement. Its total surface has not been precisely estimated yet. The river erosion, however, destroys the central part of this important site.

Character of the soils in the noted trenches is rather uniform. The surface layer is humic, with an average depth of 0.60 m, reaching 298.76 m above sea-level. It contains potsherds and amorphous stones of various size. An unaltered culture layer below the lower humic niveau consists of brown soil in darker and lighter nuances. The later layer of light brown soil is 1.00-1.20 m thick reaching 297.38 m a.s.l. It consists of other materials too. Large quantity of charcoal, ashes, areas of greenish clay and burned soil, fragments and small patches of house-rubble also appear, apart from a large number of potsherds. The stones also occur although in a lesser number and smaller size than before. The oldest part of culture layer consists of dark brown soil with an average thickness of 0.40 m in

[1] M. Grbić, Pločnik, *Änaeolitische Ansiedlung*, Narodni muzej, Beograd 1929. The material and field documentation from trench excavations at Pločnik are in the National Museum at Belgrade. On this occasion we wish to do a great honour to Dr. Blaženka Stalio for her long research, scholarly storing of the material and an opportunity to publish these finds in an adequate way.

trenches VIII A and VIII C. In trench B, it is 0.90 m thick reaching 296.44 m a.s.l. It is thus understandable why the stratigraphy has been most remarkable in the noted culture layer filled with charcoal, ashes, burned soil and house-rubble. The stones also occur sporadically.

Consequently, a vertical stratigraphy in these three trenches implies a continuos deposition of layers. Three culture horizons with several building phases may be noted on the basis of soil colour differences, the concentration of material and the surfaces thus formed. However, distinct traits of style and typology in the ceramic material were sufficient for verification of the chronology proposed as well as the three stratigraphically recorded culture horizons.

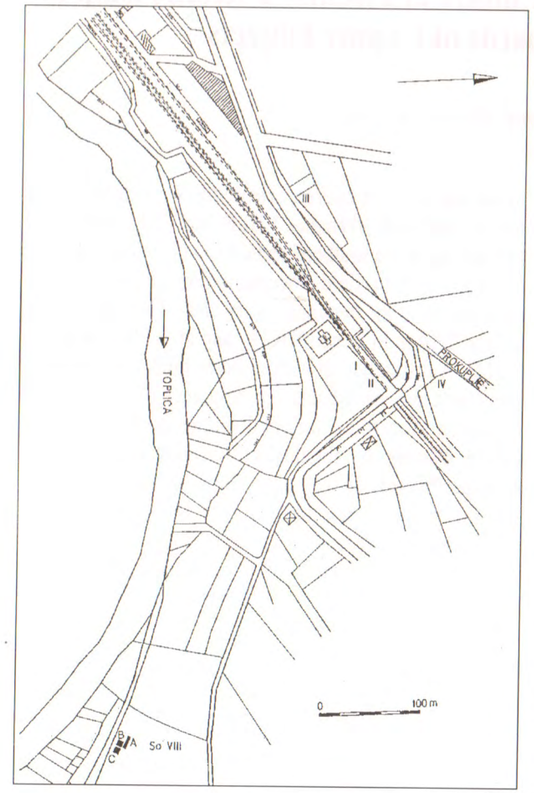

Fig. 1 - Pločnik, Šanac, situation plan.

HORIZON I, the earliest in this part of settlement, is marked by an ascertained building phase. It is most conspicuous in field sketches related to groundplans 7-9 of trench VIII C. Large quantity of charcoal, ashes, and crushed house-rubble my be noted, along with small patches of burned soil, clay and sporadic occurrence of crushed stones. Stratigraphically, this horizon is not clearly bounded in relation to later layers. A similar statement concerns the stylistic-typological traits of ceramic material (Fig. 4,5). A few shapes which are distinct in typological and chronological sense may be noted. These are biconical shouldered bowls, as well as the belly-like forms. Sherds of plates with thickened rim and pedestaled bowls with hollow foot are numerous. Amphorae of fine fabric with black burnished surfaces and large biconical shapes with cylindrical neck then follow. The repertory of handles consists of two types - ribbon handles and elbow handles with knob. Ornamental techniques and motives are more varying. Generally, the techniques of channeling and pattern burnish predominate, comprising the vessels of fine fabric. As regards the channeling, only linear motives occur: horizontal, oblique, vertical channels, and more rarely the interwoven channeling. Bowls are usually decorated on the shoulder or neck. Plates are decorated on the rim or on the interior surface. Burnish and polish appear at small bowls, with a rare occurrence of "stralucido" technique. Polishing is more frequent and is usually performed on painted bowls. After firing, the surface of these bowls was finished by lustrous polish. Several multicolored fragments belong to biconical bowls - black, red and ochre-brown zones are horizontally arranged. We assume that these were parts of bowls on hollow conical foot with red polished surfaces. Incised decoration occurs on large vessels, mostly the amphorae. The motives are represented by sheaves of lines or incised bands sometimes filled with punctations. This decoration may also be white encrusted. Sherds of pots and large vessels decorated by organized barbotine in diagonal or vertical rows are also frequent.

Therefore, a number of shapes occurring in this horizon, as well as the corresponding decoration, undoubtedly belong to Tordoš phases of the Vinča culture. According to analogies from other sites, and the settlement at Vinča itself, they represent final stages of Vinča-Tordoš I phase and a transition into later phase. It is most clearly illustrated by biconical shouldered bowls, small and large biconical amphorae with cylindrical neck, fragments of bowls on hollow conical foot with recipients typical for the bowls of this epoch.[2] As regards the decoration these are: channeling, vessels manufactured in polychrome technique, certain motives of incised decoration and fragments of vessels decorated by organized barbotine.[3]

[2] M. Garašanin, *Praistorija Srbije* I, Beograd 1973, 84-85; *Id.*, *Vinčanska grupa, Praistorija jugoslovenskih zemalja* II, Sarajevo 1979, 166-168, sl. 12.

[3] *Ibid.*

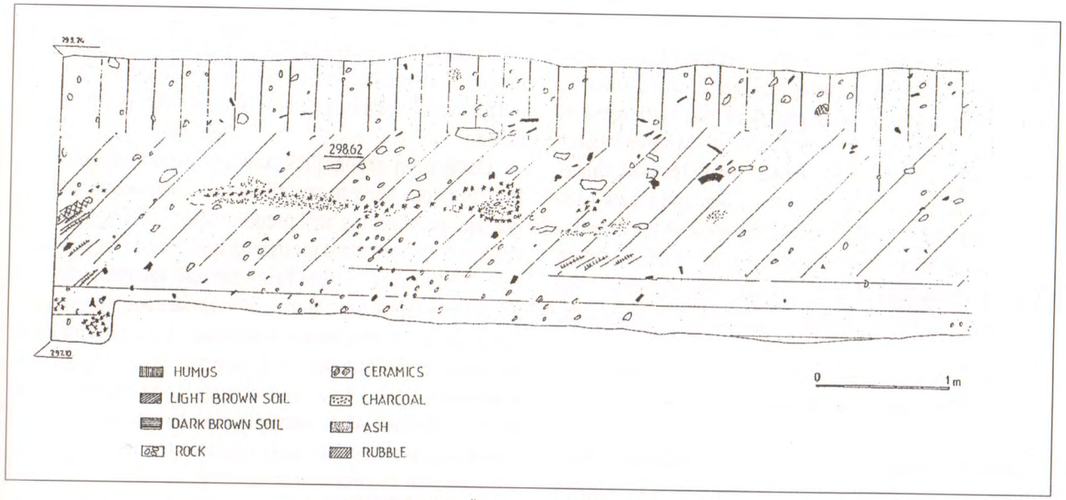

Fig. 2 - Pločnik, Šanac, trench VIIIA, profile C-D

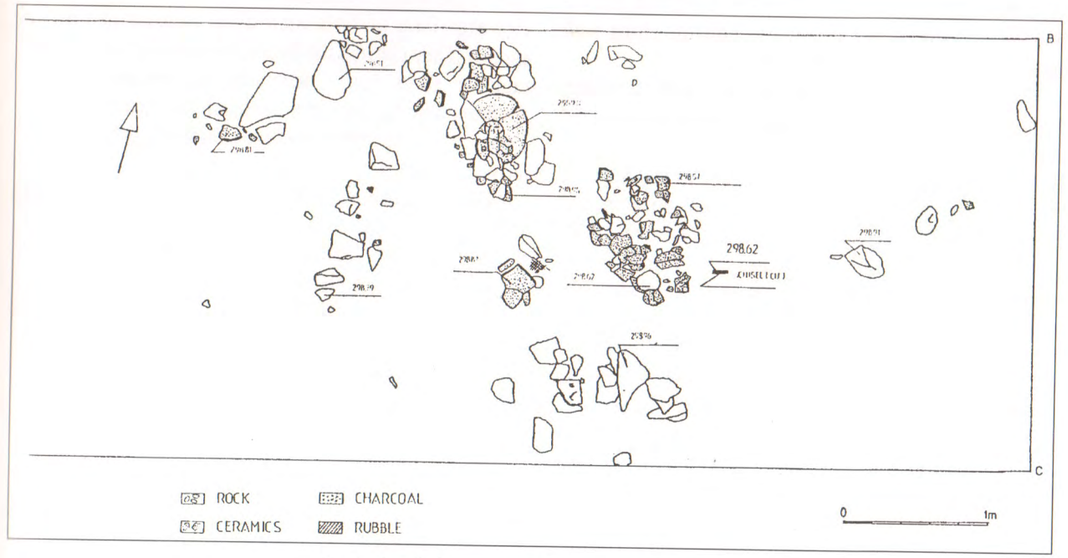

Fig. 3 - Pločnik, Šanac, trench VIIIA, plan 2,3, horizon III.

The material of this horizon shares many similarities with layer 8 at Supska.[4] A number of these finds has analogies in layers between 9 m and 8 m at Vinča,

[4] D. Garašanin-M. Garašanin, *Supska, "Stublina" - praistorijsko naselje vinčanske grupe*, Beograd 1979, 32-34, T.XXIX, 1-6, T.XXXI,1-3, T.XXXII,1-6, T.XXXIII,1-5.

although they are much more distinct around 8 m, as concerns the repertory of types and decoration.[5] Clear correspondence in stylistic-typological sense could also be noted in the material of phase A of the settlement at Belovode.[6] A specific shape of the South Morava variety of the Vinča culture is represented by plates with thickened rim, often decorated by channeling, and elbow handles with knob.[7] It must be noted that these shapes continue to occur in later horizons. Also, a typological evolution of certain forms may clearly be followed, beginning with the earliest shapes which appear in this horizon, until the latest.

HORIZON II, is characterized by at least three ascertained building phases. Stones still occur, but in a lesser degree. Other material are now present in larger quantity: house-rubble, burned soil, clay, charcoal and ashes. These features are especially manifest in trench VIII B, where a deposition of such layers is well recorded in field documentation at ground-plans 5-10. Vessel shapes and decoration are the same as in the previous horizon, along with appearance of the new material (Fig. 6,7).

Biconical shouldered bowls are still frequent. Typological innovation represents a more emphasized contour of the shoulder, hence it became more massive. Belly-like bowls cease to occur in the end of this horizon. Also, in the middle part of this horizon, an appearance of purely biconical bowl with equal cones has been recorded. Another shape which appears in this horizon and persists in later periods is biconical bowl with rounded shoulder and short vertical neck. Plates with thickened rim and bowls with hollow foot appear in equal number as in the previous horizon. Biconical amphorae with cylindrical neck now occur rarely. However, the noted shapes are enriched by new types in subsequent layers of this horizon. Belly-like amphorae appear, as well as those with biconical profile and funnel-shaped neck. These shapes persist in later periods, but the biconical amphora with short vertical neck is characteristic only in this horizon. Among other shapes, the cup with rounded rim and large pithoi are recorded for the first time.

Ribbon-handles and elbow handles with knob are accompanied by new shapes: button knob, "wishbone", tongue, lug, and half-moon. The latter two shapes appear only at small vessels, i.e., bowls of fine fabric and manufacture.

Decoration techniques and corresponding motives from previous horizon are still in use. Channeling, polishing, and polychromy still predominate. The fragments of vessels with burnished motive of spiral, and fragments of vessels painted red before firing are now recorded. Incised decoration corresponds to already known specimens. Later layers of this horizon are marked by conspicuous increase in the number of fragments decorated by the noted technique. The motive of angular band is recorded for the first time. Also, unevenly baked vessels with irregular spots on the surface also appear, although they could also stand for failures in manufacture.

Apart from ceramic material, this horizon provided other finds which are significant in a chronological sense. However, finds of the ceramic altars were not distinctive enough. They concern the fragments of triangular or quadrangular altars partly decorated by angular ribbons. Anthropomorphic statuettes are much more characteristic. They are of older, cylindrical type with obliquely or angularly incised eyes.

This horizon contains even more distinctive elements which undoubtedly belong to the earlier, Tordoš phases of the Vinča culture. Typological and stylistic traits indicate the Vinča-Tordoš II phase. Also, a number of these finds bear common traits of the Vinča culture of this period, and a number of them is marked by traits of the South Morava variant. The material in this horizon which was also recorded in the rest of the territory of this culture consists of: biconical bowls with rounded shoulder and short vertical neck, bowls with the same contour and increasingly emphasized shoulder, bowls of the same shape with equal cones, or a shorter upper cone.[8]

Another shape is represented by belly-like amphorae with funnel-shaped neck.[9] Bowls with hollow conical foot are also recorded. However, they could not be discussed in more detail because of the non-distinctive nature of these finds. The recorded decoration techniques are in conformity with the noted shapes: channeling, burnishing-polishing and polychromy, as well as the corresponding

[5] M. M. Vasić, *Preistorijska Vinča* IV, Beograd 1936, 21-31, T. IX-XI, T. XIV-XV.

[6] D. Šljivar-D. Jacanović, Veliko Laole, Belovode-Vinča Culture Settlement in Northeastern Serbia, *Préhistoire Européenne,* Vol. 8, Liége 1996, 176, Fig. 5.

[7] M. Garašanin, *Vinčanska grupa...*, 187 (see n. 2).

[8] M. Garašanin, *op. cit.,* 170.

[9] *Ibid.*

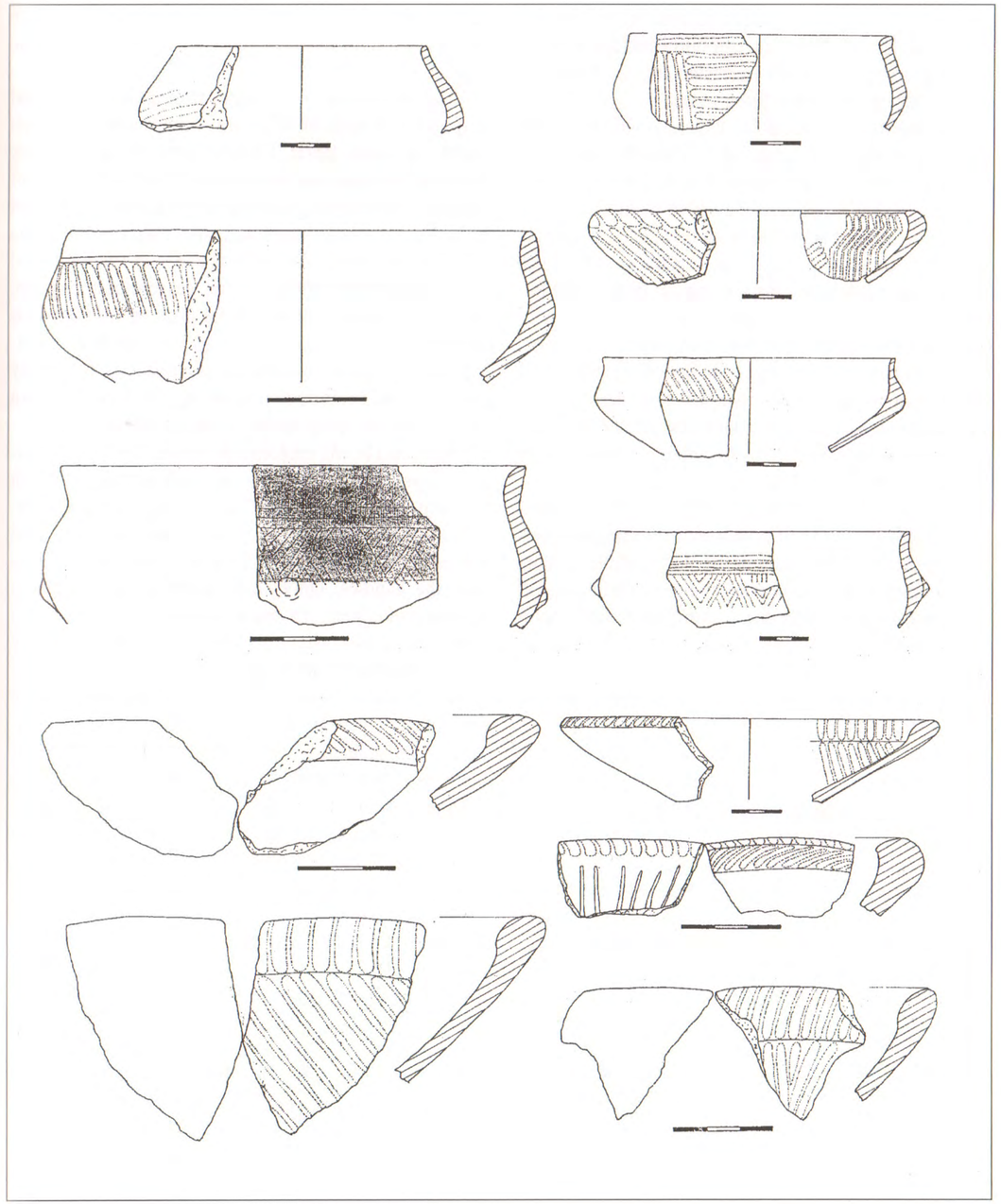

Fig. 4 - Pločnik, Šanac, trench VIII, horizon I.

motives. As concerns the incised decoration, the situation is also similar. The appearance of burnished spiral has to be noted, along with white encrusted angular bands and red painting applied before firing of vessels.

The analogies for the noted material could be sought in layer 7 at Supska.[10] A number of finds has parallels in building horizons I-IV at Selevac.[11] As concerns Vinča itself, the analogies with material between 8m and 7m are evident.[12] Finds of statuettes with distinctive traits may also be included there. Above all it is the shape of head and the eyes modeled by incised angular lines.[13] The following traits may be distinguished as a particularity of South Morava variant: plates with thickened rim marked by the absence of evolutive typological changes, and biconical amphorae with short vertical neck. Analogies for these shapes may be sought at the settlement of Belovode near Petrovac na Mlavi, although it does not belong to the same geographical area.[14]

Typological and stylistic traits of the material in horizons I and II in this part of settlement at Pločnik, undoubtedly indicate to older phases of the Vinča culture. A more clear definition of these phases in internal chronology of this period is not possible due to insufficient stratigraphical and typological differentiation in this part of settlement. It all may imply its specific development. Taking into account a remarkable horizontal stratigraphy at Pločnik, it is certain that both horizons could belong to early or developed stages of the Vinča-Tordoš II phase, an idea long ago sustained by M. Garašanin.[15]

Such perplexities do not appear regarding the chronological and culture definition of HORIZON III, the latest one in this part of Pločnik settlement. A building phase with abundant ceramic material and frequent use of stone, even the large blocks, is recorded there. Size and arrangement of this material, recorded in field documentation at ground-plans 1-3 of trench VIII A, confirms an opinion that it was a substructure of some object, probably a house (Fig. 2, 3).

The abundance of ceramic material is exceptional (Fig. 8,9). It consists of brown and brownish-gray potsherds of coarse fabric. Finds of finer fabric and black burnished surfaces are also recorded, but the polishing of vessels is rare. Typological repertory is diverse. Fragments of bowls, amphorae, plates with thickened rim and bowls with hollow conical foot predominate. Cups with rounded rim, beakers with handles on rim, casseroles and, again, small amphorae appear. A specific shape in this horizon is represented by deep conical vessel with handles on flattened rim, hence the opening of vessels is seemingly angular in shape. For the time being, this form is known only in the later layers in the settlement at Pločnik.

Biconical bowls predominate among this type of vessels. Types with inverted rim are quite rare. Shapes with rounded shoulder and short vertical neck are more frequent. Bowls with massive, almost triangular, hip-shaped shoulder are remarkably numerous. These vessel shapes lack the handles. Only small wart-like protuberances appear, undoubtedly having a decorative role. Also, it is conspicuous that channeling represents almost the only technique applied, and its quality depends on the fabric of vessel. The most frequent is horizontal channeled motive at the upper cone and neck of a vessel. Other linear ornaments also appear on burnished or polished surfaces of better quality potsherds. However, interwoven channels are rare as well as the channeled spiral. Several fragments were manufactured in polychrome technique, with zones of black, red and ochre nuances in regular, horizontal arrangement. We assume that these sherds belong to recipients of beakers on high pedestals. Parts of such pedestals, polished to the red luster, were also found in this horizon.

Another frequent shape is represented by amphorae. A majority of sherds is of coarse fabric, brown or brown-gray in colour and with burnished or polished black surfaces. Biconical shouldered amphorae are distinct for this horizon. Numerous specimens with same contour and funnel-shaped neck, noted also in the previous horizon, could also be included here. A similar remark concerns the large specimens of belly-like shapes. Repertory of handles on these vessels is diverse and it is not exceptional for this horizon only. Ribbon handles, button knobs and elbow handles with knob-like or horn-like terminations were also recorded previously. This horizon is marked by so-called

[10] D. Garašanin-M. Garašanin, T. XXI,1-7, T. XXII,1-7, T. XXIII,1-8, T. XXIV,1-5, T. XXV,1-5.

[11] R. Tringham-D. Krstić, Selevac a Neolithic Village in Yugoslavia, *Monumenta Archaeologica,* Vol. 15, Los Angeles 1990, 295-296, Fig. 9.3, Typ 314-316.

[12] M. M. Vasić, *op.cit.*,T. XV-XVI, sl. 60,62,71,73,88,91,93,94.

[13] D. Srejović, *Umetnost i religija, Vinča u praistoriji i srednjem veku*, SANU (ed), Beograd 1984, 46-49, sl. 33.

[14] D.Šljivar-D. Jacanović, *op.cit.*, 176-177, Fig. 6.

[15] M. Garašanin, *Vinča i vinčanska kultura u neolitu jugoistočne Evrope, Vinča u praistoriji i srednjem veku,* SANU (ed.), 1984, 61-62, sl. 37,38.

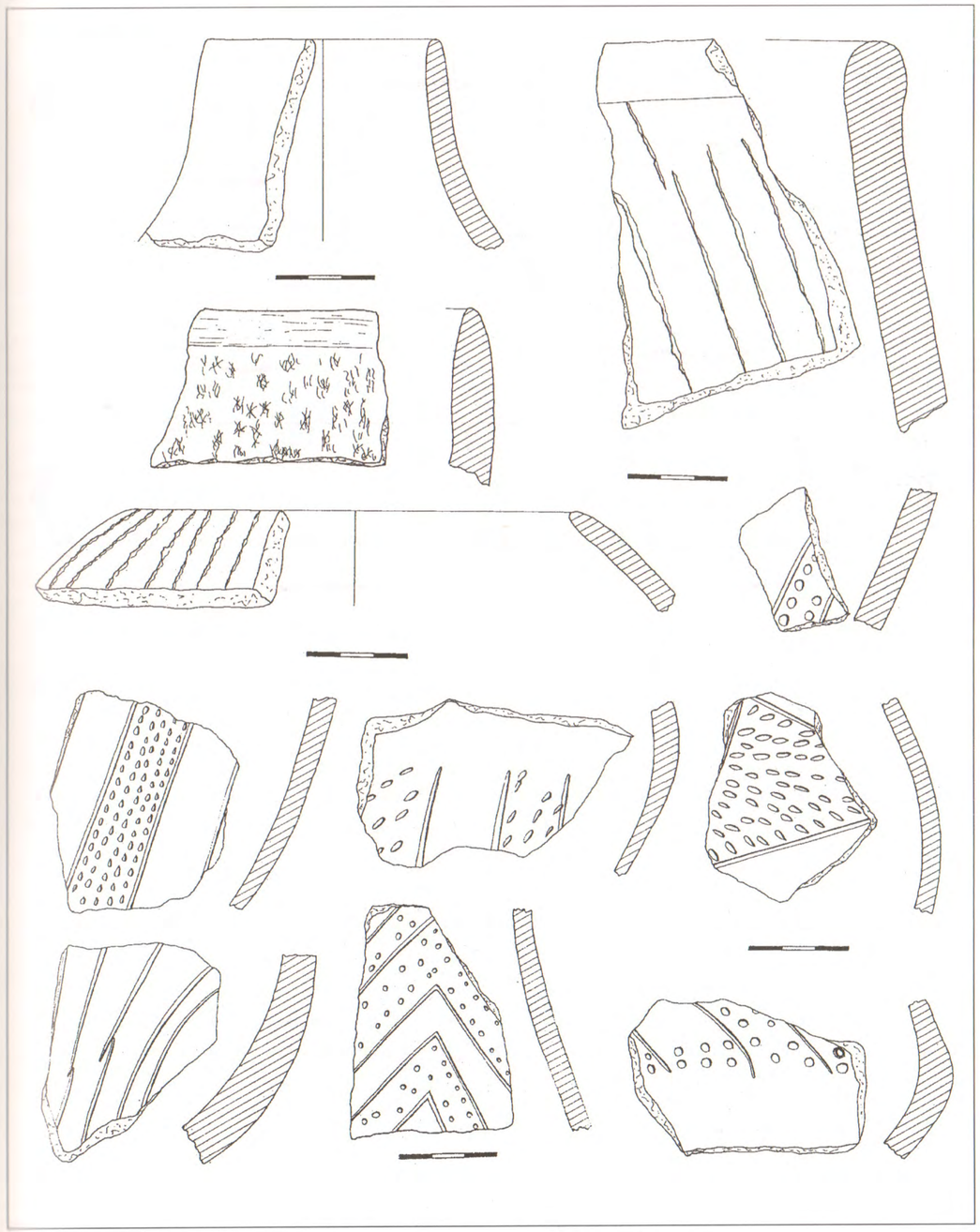

Fig. 5 - Pločnik, Šanac, trench VIII, horizon I.

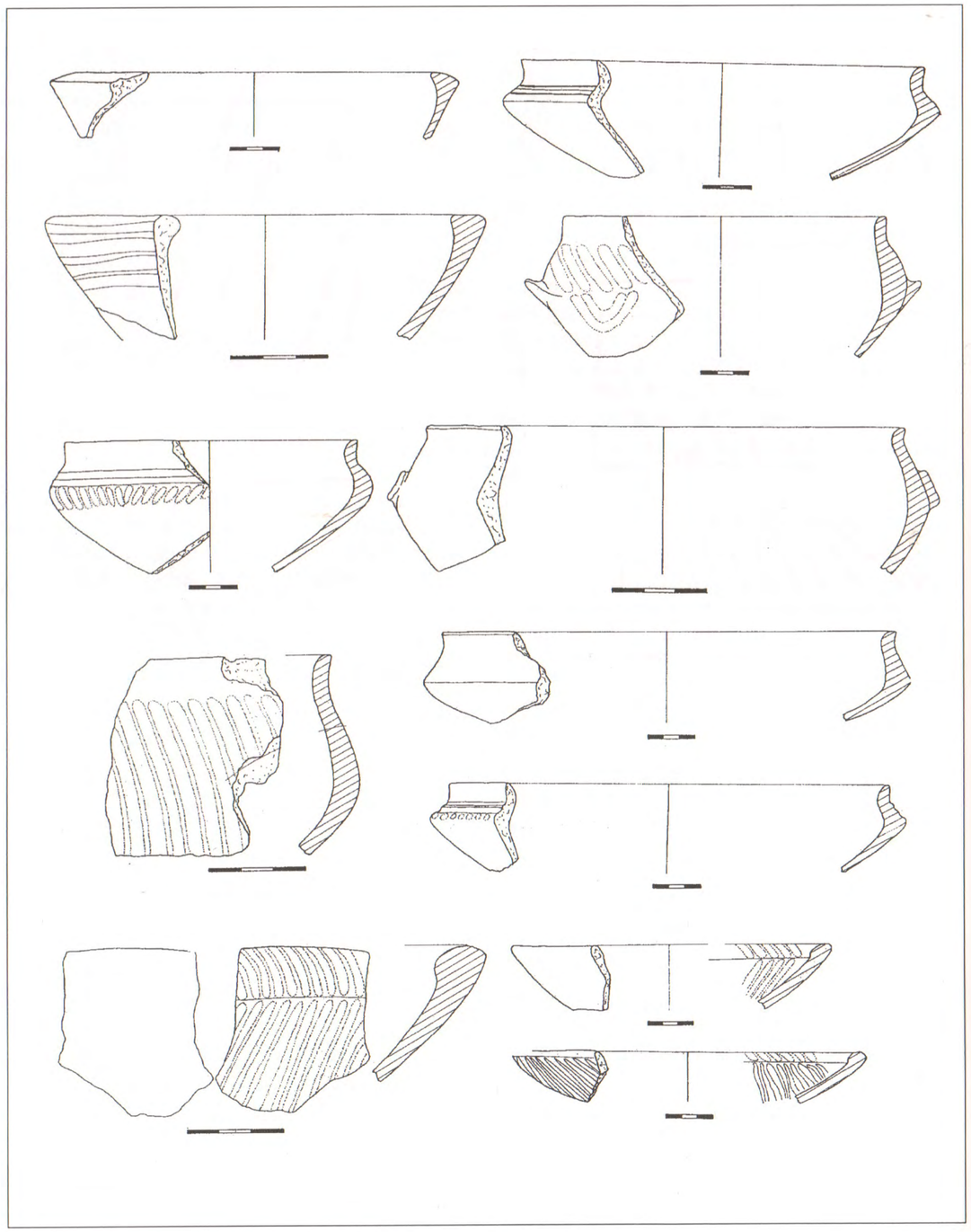

Fig. 6 - Pločnik, Šanac, trench VIII, horizon II.

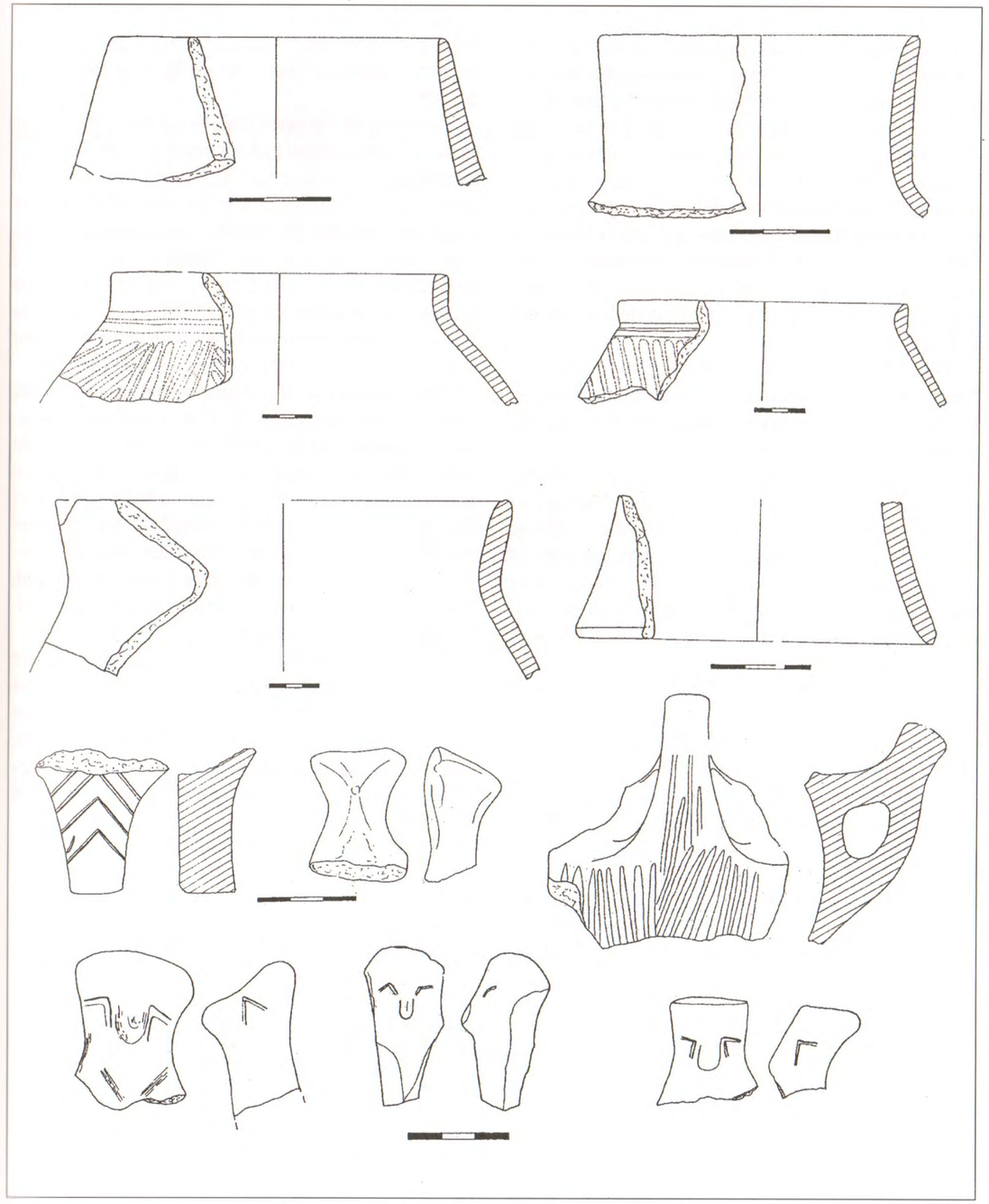

Fig. 7 - Pločnik, Šanac, trench VIII, horizon II.

fan-like handles of various size, usually of fine fabric.

The noted vessel shapes are marked by basic decorative techniques known from previous horizons and a corresponding choice of motives. Channeling became less common, mainly represented by horizontal rows at the amphora upper cone and neck. Channeled spiral is also rare, both on amphorae and bowls. Furrowed spiral appears for the first time now. A large number of amphorae is decorated by incisions, either entirely or partially, i.e. upper part of these vessels. Sheaves of lines or bands are usually incised, apart from rare meanders and angular bands. A number of these ornaments is white encrusted. Several fragments are decorated in stamped technique.

Other vessel shapes are as follows: rare fragments of beakers with handles on rim, slightly more bowls on hollow foot and a large number of plates with thickened, frequently channeled rim of fine fabric.

The sherds painted with red thick colour (crusted) appear for the first time. They are mainly related to cult objects - altars and antropomorphic statuettes. Ceramic altars, mostly small fragments of them, have triangular or quadrangular recipient. A number of altars is decorated by angular bands or thick red paint. Therefore, typological changes in relation to older specimens could not be noted. Prosopomorphic lids represent an innovation in this horizon, although they are not typologically distinct. These finds did not permit a more precise stylistic and typological analysis. However, fragments of several anthropomorphic figurines may provide a number of possibilities for it. A torso of statuette of the "Vidovdanka" type found in the middle layers of this horizon is remarkable.

As concerns both the chronological interpretation of this part of Pločnik settlement and a corresponding determination of the copper chisel, it is essential that horizon III may clearly be demarcated from previous horizons in all aspects. The correspondence of all finds to the stratigraphy is unequivocally ascertained. Regarding the ceramic material the following types are noted: biconical bowls with massive hip-shaped shoulder, biconical and belly-like amphorae with funnel-shaped neck decorated by channeled spirals, plates with thickened and channeled rims, bowls on hollow conical foot. Beakers and conical vessels with handles on rim are distinct for this horizon and the South Morava variant of the Vinča culture. Characteristic decoration consisting of incised sheaves of lines, bands and angular bands, often white encrusted, at the surface of vessels, have to be included here too. Besides, the appearance of prosopomorphic lids and altars with incised decoration in the shape of angular bands and anthropomorphic statuettes of the "Vidovdanka" type are also significant.

Generally, all the noted finds bear traits of the Gradac phase of Vinča culture, and a number of them is distinct for the South Morava variant This interpretation is based upon analogies in material at other Vinča sites. Shallow plates with thickened rim have the closest analogy in finds from Gradac, Pavlovac, and Vitoševac.[16] A number of finds corresponds to layers 5 and 6 at Supska.[17] Amphorae with channeled spirals are represented in ceramic hoards at Rudna Glava.[18] Biconical bowls with massive contour of shoulder appear at Vinča between 6.8 m and 6.00 m.[19]

Previous analyses of stratigraphy and typology of the material in trenches VIII A, B, C, may confirm the presence of a settlement belonging exclusively to the Vinča culture at this part of the site. This assumption has been advanced at the scientific meeting at Prokuplje.[20] It is entirely clear that the life at this part of Pločnik settlement ended with the Gradac phase. This phase, and all distinctions it bears in relation to the Vinča culture and its South Morava variant, has been recognized and defined by M. Garašanin on several occasions.[21]

All above noted facts were accentuated for they are very important in cultural-chronological determination of the copper chisel (fig. 10). Its provenance is recorded at sketches 2 and 3 of the trench VIII A groundplan. Consequently, the chisel belongs to horizon III of the settlement at Pločnik, and hence to the Gradac phase of the Vinča culture (Fig. 2, 3).

[16] For Gradac B. Stalio, *Zlokućani - "Gradac", Katalog keramike I,* Narodni muzej, Beograd 1955, T.VI,VII,XXVI,1a,b,XXVIII,11;For Pavlovac and Vitoševac: M. Garašanin, *Praistorija Srbije* I,103.

[17] D. Garašanin-M. Garašanin, 39, T. XIV-XX.

[18] B. Jovanović, *Rudna Glava,* Beograd-Bor 1982, sl. 119-126; *Id.,* Vinča and Larisa Cultures, Migrations or Autochtone Development, *Anatolica* XIX, Istanbul 1993, 64-68, Fig. 2.

[19] M. M. Vasić, *op.cit.*, 73.

[20] D. Šljivar, Pločnik kod Prokuplja, naselje vinčanske kulture i problem rane metalurgije bakra, *Zbornik radova sa naučnog skupa u Prokuplju* 1995. In print.

[21] M. Garašanin, *Praistorija Srbije* I, 101-104; *Id., Vinčanska grupa...*,174-175, 185-189; *Id., Vinča i vinčanska kultura...*, 59-61, Fig. 37,38; *Id.,* Der Übergang vom Neolithikum zur Frühen Bronzezeit auf dem Balkan und an der unteren Donau, J. Lichardus Hrg., Die Kupferzeit als historische Epoche, Bonn 1991, 206-207.

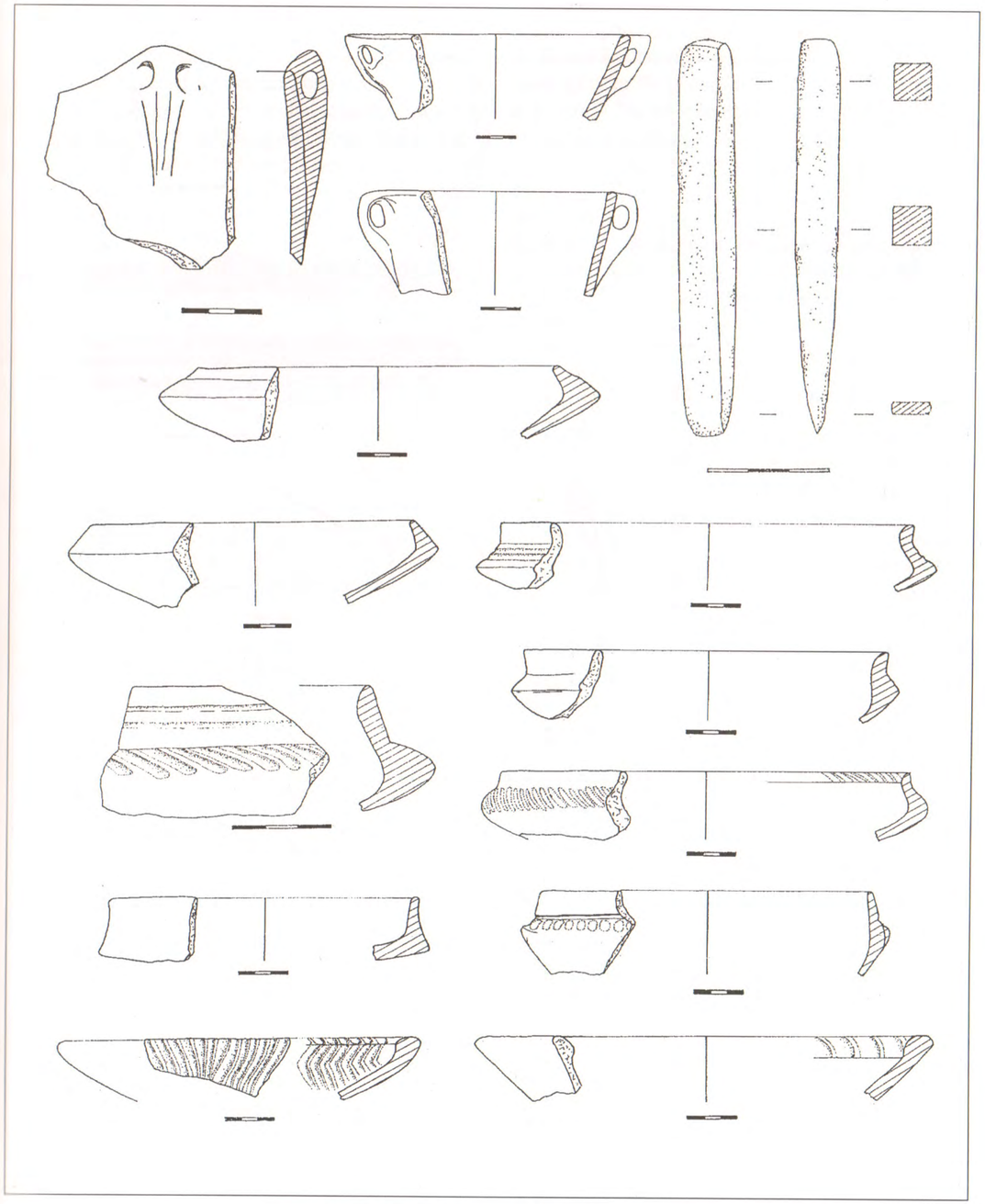

Fig. 8 - Pločnik, Šanac, trench VIII, horizon III.

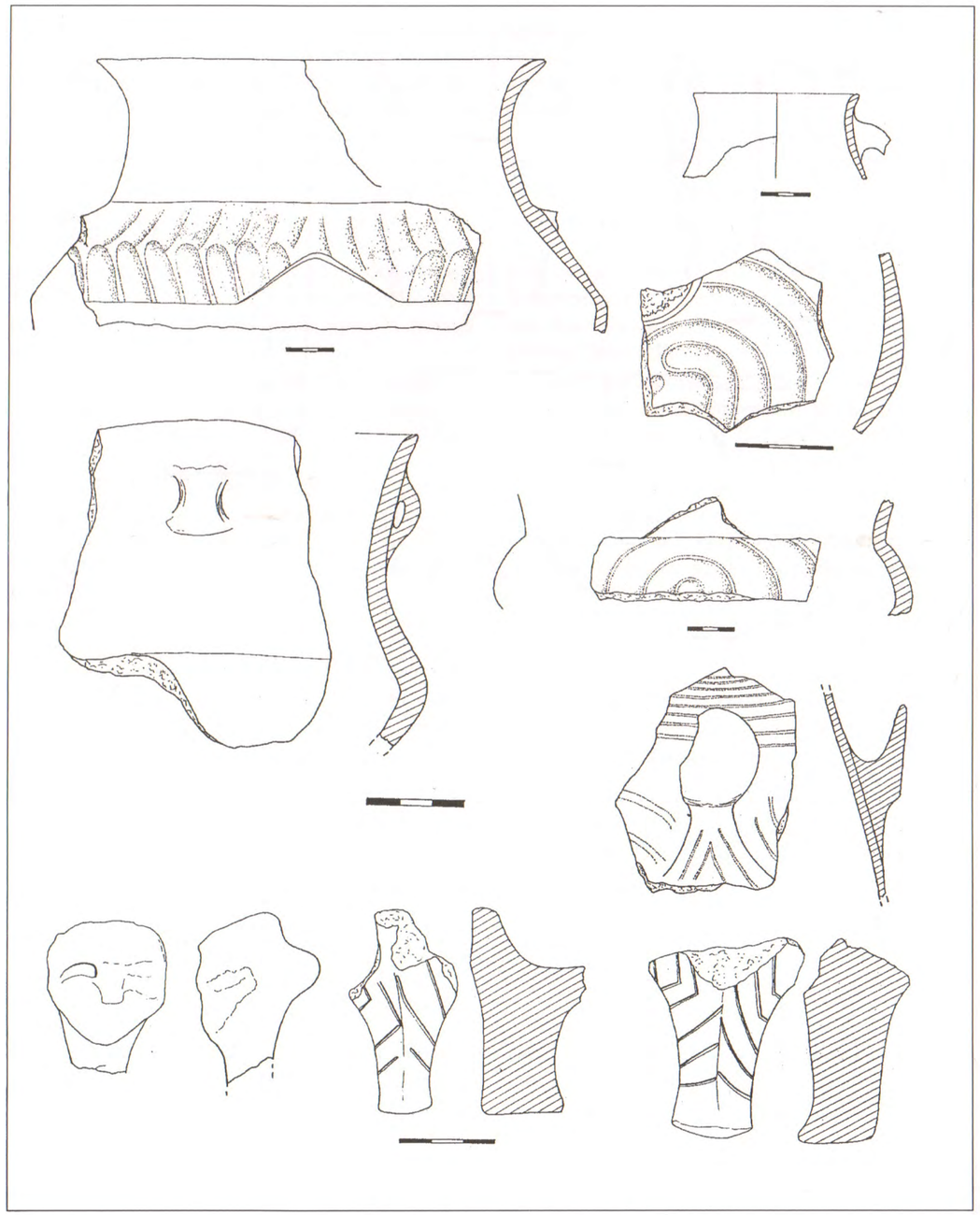

Fig. 9 - Pločnik, Šanac, trench VIII, horizon III.

The chisel was found at 298.62 m above sea-level or 0.62 m below the trench surface, i.e. in the intact zone of the surface layer bordering with later parts of horizon II. Also, according to field documentation, the chisel was found within an object which belongs to ascertained building phase horizon III. Distribution of stones, house rubble, parts of floor, charcoal and ashes, may indicate a larger quadrangular or rectangular object. Surfaces with sherds of large vessels are recorded in its interior.

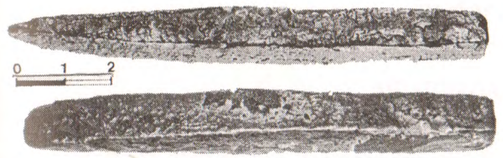

Fig. 10 - Copper chisel, horizon III, Trench VIII A, Pločnik, Šanac.

Size and appearance of this tool suggest an initial form overtaken directly from a stone model. Its section is quadrangular and the blade is slightly narrowed and plain. It was manufactured by hammering. Staying away from a more general typological and cultural-chronological discussion, we particularly wish to point to the relationship of this tool with material found in the hoards at this site. There are a few facts which may indicate certain correlations between these finds.

[22] M. Grbić, *op.cit.*, 9, Fig. 98-102:, B. Stalio, Novi metalni nalaz iz Pločnika kod Prokuplja, *Zbornik Narodnog muzeja* IV, Beograd 1964, 35-40, sl. 1-11; *Id.,* Četvrti nalaz bakarnog i kamenog oruđa sa Pločnika kod Prokuplja, *Zbornik Narodnog muzeja* VII, Beograd 1973, 157-160, sl. 1-14; B. Jovanović, *Metalurgija eneolitskog perioda Jugoslavije,* Beograd 1971, 25, T. IV, 1-27.

[23] Data and finding circumstances of both hoards are noted in the Inventory Book I for Prehistoric Collection in the National Museum at Belgrade.

[24] D.Šljivar, *op.cit.*

[25] B. Jovanović, *Metalurgija eneolitskog perioda Jugoslavije*,T. IV,17.

[26] B. Stalio, Novi metalni nalaz iz Pločnika kod Prokuplja, Fig.3; *Id.,* Četvrti nalaz bakarnog i kamenog orudja sa Pločnika,Fig. 5; B. Jovanović, *op.cit.*, T.IV,1.

The hoards of copper tools at Pločnik were found at relative depths similar to that of the tool from trench VIII A. Hoard I from 1927 was discovered at 0.80-1.00 m, hoard III from 1963 - at 0.70 m, and hoard IV from 1968 - at 0.30 m.[22] There are no data for the hoard II from 1927, but the circumstances of its discovery, which were identical as for hoard I, may imply that it probably pertained to the same niveau.[23] Stratigraphical association of these objects to the latest culture horizon at this settlement is indubitable, in spite of the reserve which may be expressed concerning the accuracy of the noted data.

Trench VIII A, which contained the chisel, was located in eastern, peripheral parts of the settlement. Hoards I, II, IV - found close one to another, and hoard III - found a little further, pertain to central parts of the Pločnik settlement. It means that they were located 1-1.5 km west from trenches VIII A, B, C (Fig. 1). Therefore, spatial distribution and stratigraphical affinity of these finds may define and singularize, apart from the size of settlement, a culture horizon they belong to.

Among 35 copper finds from the Pločnik hoards, 24 were chisels. [24] The specimen from trench VIII A has a direct analogy in hoard II.[25] Identical shape and size of both chisels may again suggest the same culture horizon and the same time of their production. Formal similarities may also be noted at several specimens from other hoards.[26] However, another chisel from hoard II, along with a majority of other finds, belongs to massive type of tools, with more or less elaborated blades. This fact indicates their typological evolution, and hence certain chronological differences too. We assume that this evolutive process has not been long, and that it did not exceed the chronological and cultural framework here defined.

The noted analogies, along with certain new finds, demand a more precise explanation of this problem. Previous analyses confirm that copper chisel from trench VIII A undeniably belongs to the Gradac phase. Furthermore, its chronological correspondence with the objects in Pločnik hoards may thoroughly affirm a thesis that the Gradac phase represents a full metalization of the Vinča culture.

Translated by
Ivana RADOVANOVIĆ

UDK 902.02(497.11):903.211.4-034.3"636"

Zur chronologischen und kulturellen Stellung von Junacite in der Bronzezeit

MILUTIN GARAŠANIN, Beograd

Es sind schon fünfzig Jahre vergangen seit, dank der unermüdlichen Tätigkeit von V. Mikov, die prähistorische Siedlung Junacite bei Pazardžik im oberen Marica - Becken in die Fachliteratur eingeführt wurde.[1] Allerdings war es damals noch unmöglich, aufgrund des knappen Grabungsberichtes und der mit heute längst überholten Mitteln zusammengestellten Daten die Stellung der Siedlung in der südosteuropischen Urgeschichte besser einzuschätzen. Immerhin hatte V. Milojčić schon 1949. die kulturelle und relativchronologische Stellung von Junacite erkannt. Er datierte es in die Zeitspanne von Frühhelladisch II bis in das beginnende Mittelhelladische.[2] Seit 1976. läuft nun in Junacite eine grosse systhematische, vorerst bulgarische, später bulgarisch russische Grabung. Darüber sind mehrere kurze Berichte und eine ausführlichere Zusammenfassung veröffentlicht worden. Im Jahre 1995. erschien der erste Band der Junacite Monographie. Ausser einer ausführlichen Erarbeitung der nachbronzezeitlichen Funde enthält sie eine Darstellung der Grabungsgeschichte, eine Übersicht der stratigraphischen Lage und einen Nachdruck des ersten Berichtes von Mikov.[3]

Dank diesen Arbeiten ist es schon jetzt möglich die kulturelle und relativchronologische Stellung der bronzezeitlichen Funde besser zu erfassen. Es ist eben die Aufgabe des vorliegenden Beitrages.

In der eindrucksvollen stratigraphischen Abfolge von Junacite liegen Schichten des Äneolitikums, der Bronze - und Eisenzeit und der späteren Perioden vor. In der Bronzezeit sind die frühe und beginnende mitllere Periode (Wohnniveaus XVII - I) vertreten. Nun zerfällt die Frühbronzezeit in einen älteren (Wohnniveau XVII - XIV) und einen jüngereren (Wohnniveau XIII - IX) Abschnitt. Die ersten Ablagerungen der mittleren Bronzezeit sind noch mit der ausgehenden Frühbronzezeit zu verbinden (Wohnniveau VIII - VII).

Im älteren Abschnitt der frühen Bronzezeit sind in allen Niveaus viereckige Häuser belegt. In Niveau XIV tritt zum erstenmal das Absidenhaus auf, das in den späteren Perioden weiter benutzt wurde.[4]

[1] V. Mikov, Selišna mogila pri s. Junacite, Pazardžisko, *Godišnik na Plovdivska Narodna bibkioteka i muzei*, 1937 - 1939, 55 - 84. Vrgl. Anm. 3.

[2] V. Milojčić, *Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel - und Südosteuropa*, 1949, 49 -52, 58.

[3] R. Katinčarov - V. Macanova, Raskopki na selišnata mogila pri s. Junacite Pazardžisko, *Praistoriski raskopki i izsledvania*, (Nachrufsschrift Georgiev), !993, 155 - 173; R. Katinčarov, N. J. Merpert, V. Macanova, L. I. Avilova, *Junacite I*, 1995. Besonders Kapitel III - IV: stratigraphische Abfolge bei der neuen Grabung, Grabungsgeschichte (S. 18 - 32). Nachdruck des Berichtes von Mikov, 135 - 155.

[4] Katinčarov - Macanova, a. a. O. (Anm. 3), 156. Der Begriff "Bronzezeit" wird hier im Sinn der bulgarischen Periodisierung übernommen. Schon nach der Grabung in Ezero wurde es klar, dass der Beginn der frühen Bronzezeit hier weit vor jenem der klassischen Reinecke A Periode liegt und mit der helladischen Chronologie zur verbinden ist. Vrgl. zuletzt I. Panaiotov, The Bronze Age in Bulgaria, Studies and problems, *Prehistoric Bulgaria*, 1995, 242 - 252, bes. 247 f. Ob dabei schon die Černavoda III Gruppe der frühen Bronzezeit zugewiesen werden kann, oder mit einer Übergangsperiode im Sinne rumänischen Chronologie (vrgl. V. Dumitrescu in Dumitrescu, A. Bolomay, F. Mogoşan, *Esquisse dEune préhistoire de la Roumanie*, 1983, 124 - 125; P. Roman, *Beiträge zur schnurverzierten Keramik in Südosteuropa*. Internationale Kommission für die Erforschung der Vorgeschichte des Balkans, 1992, 33 - 35; 57 -58) zu rechnen ist, kann hier nicht weiter diskutiert werden

In der Tonware sind Näpfe mit einziehendem Rand und Röhrenhenkel in allen bronzezeitlichen Schichten belegt und müssen daher als chronologisch unempfindlich betrachtet werden. Als Leitformen das frühen Abschnittes (Wohniveu XVII - XIV) ercheinen in der Haushaltware Näpfe mit schräg abgeschnittenem Rand und, besonders, grosse bauchige Gafsse mit verschieden langem Hals und mehr oder weniger stark ausbiegendem Rand. In der Verzierung liegen ein- und mehrfache Kerbenreihen, Kerben - und Tupfenleisten an Rand und Schulter der Gefässe vor. Dazu fügen sich noch ein- und mehrfache Reihen fein gestempelter Punkte. Oft tragen die Gefässe senkrechte Durchbohrungen am Rand. Der Askos ist in verschiedenen Spielarten in beiden Abschnitten der frühen Bronzezeit belegt. Eine weitere Gattung stellt eine feinere dünnwandige und dunkle Ware dar die durch dichte Rillenmuster verziert wird.[5]

Im jüngeren Abschnitt der frühen Bronzezeit (Wohnniveau XIII - IX) ist inkrustierte Ritzverzierung besonders beliebt. Als Muster werden eingeritzte Netze, genetzte durch Ritzlinien begrenzte Bänder und Dreiecke, schraffierte Dreiecke, gelegentlich Zick - Zack Linien verwendet. Sie kommen am schräg abgeschnittenen oder flach wulstartig modellierten Rand von Tellern, auch auf der Innen - und Aussenseite anderer Gefässe vor.[6] Dazu fügen sich auch stemplierte und in Schnurtechnik ausgeführte Muster bei. Als weitere Formen sind Näpfe mit einziehendem Rand und einem den Rand überragenden Henkel, Henkelschslen, Ausgussgefässe und troianische Deckel zu erwähnen. Besonders zu erwähnen ist die Fusschale aus der Grabung Mikov die in 4,50 m. Tiefe gefunden wurde und wahrscheinlich mit Wohnniveau X - XI zu vebinden ist.[7]

In den Wohnniveaus VIII bis I ist der ein - oder zweihenkelige Spitzbodenbecher besonders zu erwähnen. Gelegentlich tragen die Gefässe eingeritzte genetzte Bänder. Die Form ist in Wohnniveu VIII - VII noch selten, wird aber später besonders häufig.[8] Punkt- und Kerbenreihen, auch Tupfenleisten sind ebenfalls beliebt. Der doppelhenkelige Bubanj - Hum III Becher scheint ebenfalls belegt zu sein.[9]

Aus einem Vergleich mit den Kulturgruppen der benachbarten Gebiete an der unteren Donau, im Struma - und im Morava Becken, ergibt sich die kulturelle und relativ chronologische Stellung der bronzezeilichen Junacite - Funde. Dies ist besonders den neueren (Rumänien, Serbien) und neuesten bulgarischen Forchungen von S. Alexandrov und L. Nikolova zu verdanken. So ist es klar, dass die bronzezeitliche Kultur von Junacite von der Ezero - Kultur im östlichen Thrakien zu trennen ist, obwohl enge Beziehungen zwischen beiden Gebieten bestehen. Besonders im jüngeren Abschnitt der frühen Bronzezeit schliesst sich das Becken der Oberen Marica (Junacite, Dubene) an das Struma - und Morava - Gebiet an.[10]

Bei der relativ chronologischen Beurteilung des älteren Abschnitts der frühen Bronzezeit in Junacite (Wohnniveau XVII - XIV) ist besonders zu beachten:

Die gelegentlich angenommene zeitliche Gleichsetzung dieses Abschnittes mit der Černavoda III Gruppe ist unbedingt abzulehnen. In der tiefsten Ablagerkung von Radomir - Vakhovo, südlich von Pernik im Becken der oberen Struma ist die Černavoda III Gruppe tatschlich sicher belegt.[11] Nun kommen aber in den Niveaus

[5] Katinčarov - Macanova, a. a .O. (Anm. 3), Abb. 7, 1; 19, 2; 7, 3; 19, 6, 7. Allerdings biegt in den jungen Funden der Rand der Gefässe stärker ein und die Röhrenhenkel scheinen nicht ab Beginn des ältesten Abschnittes aufzutauchen. Vrlg. *Junacite I*, 23. Zum älteren Abschnitt der frühen Bronzezeit: Katinčarov - Macanova, a. a. O., Abb. 7, 1, 2, 5, 12 (Gefässe mit ausladendem Rand); 2, 5, 6, 9, 12 (Verzierung, gerillte Ware). Abb. 15, 1, 3, 5, Askoi. Bei den unnummerierten Abbildungen erfolgt die Zahlengebung immer von oben nach unten und von links nach rechts.

[6] Katinčarov - Macanova, a. a. O. (Anm. 3), 156 - 157, Abb. 14, 1, 3, 4, 6, 11, 12 (Muster); 3 (wohl Wulstrand); 12 (wahrscheinlich schräg abgeschnittener Rand). Abb. 15, 2, 4, 6 (Askoi). Vrgl. *Junacite I*, 20, 21; 28 - 29.

[7] Katinčarov - Macanova, a. a. O., Abb. 16, 5, 4, 1, 2. *Junacite I*, 149, Abb. 22. Die Zuweisung den Niveaus X - XI, beruht auf dem Unteschied in den Messungen bei Mikov und in der neuen Grabung (0,90 m.). Vrgl. Ebenda, 24.

[8] Katinčarov - Macanova, a. a. O. (Anm. 3), 157, Abb. 17, 1 - 3.

[9] Ebenda, Abb. 20, 5 - 6; 20, 4 (Bubanj - Hum III Becher ?). Vrl. Junacite I, 19 - 20; 27 - 28.

[10] S. Aleksandrov, The Early bronze Age in Wesrern Bulgaria, *Prehistoric Bulgaria*, 1995, 233 - 270. L.Nikolova, On the incrusted ceramics from the Early Bronze Age settlement of Dubene, in: *The Yugoslav Danube bassin and the neighboring regions in the secund millenium B. C., Symposium Vršac* 1995 (1996*). Abk. Symposium Vršac,*81-95.

[11] Aleksandrov, a. a. O. (Anm. 10), 253 - 256. Ders., The Prehistoric site Radomir Vakhovo. Some problems of the Early Bronze Age in Western Bulgaria. *Relations thraco - illyro - hellénique, XIV Symposium de thracologie*, Baile Herculane 1992 (1994), 117 -130, bes. 117 - 118, Pl. II.

Radomir II und III die von Aleksandrov der Frühbronzezeit 1 und 2 zugewiesen werden, sichere Funde der Orlea - Sadovec Gruppe und des Komplexes Baden - Kostolac (Bubanj - Hum Ib) des Verfassers.[12]Erst darauf folgen dann Funde die mit dem jüngeren Abschnitt der Frühbronzezeit in Junacite zusammenhängen. Dadurch ergibt sich zwischen Černavoda III und Junacite XIII - IX ein Vacuum, das unbedingt mindestens in den tieferen Ablagerungen des älteren Abschnittes von Junacite (ab Wohnniveau XVII) durch die Orlea - Sadovec Gruppe ausgefüllt wird. Hier sind die für die genannte Gruppe typischen Haushaltgefässe mit ausbiegendem Rand, ein- und mehrfache Kerbenreihen, Kerben - und Tupfenleisten, die in Reihen geordneten feingestempelten Punktmuster, senkrecht durchbohrte Ränder, auch die dichte Rillenverzierung zu erwähnen.[13] Eine ähnliche Lage ist wohl auch in Dubene anzunehmen: in dem der Zeit von Junacite Wohnniveau XIII - IX (Dubene IIb), vorangehenden Dubene IIa ist gerillte Verzierung besonders typisch. Dagegen sind Funde aus einer Grube der tiefsten Schicht von Dubene mit der Černavoda III Gruppe zu vebinden und in die Zeit vor Dubene IIa anzusetzen.[14] Durch die Teller mit schrägabgeschnittenen und wulstartig modelliertem, wieauch jene mit T - förmig gebildetem Rand, z. T. auch die typischen Ritzmuster ist nun Orlea Sadovec mit Coţofeni I und wohl einem Teil von Coţofeni II gleichzusetzen.[15] In diese Zeit fällt in Bubanj der Hiatus zwischen Bubanj Ib (Oltenița - Renie II) und dem Baden - Kostolac (Bubanj - Hum Ib) Horizont. Daraus ergibt sich folgende Synchronisation:

Junacite, älterer Abschnitt der frühen Bronzezitt (mindestens tiefe Ablagerungen) - Orlea Sadovec - Coţofeni I und Beginn II - Bubanj Hiatus zwischen Bubanj Ib und Bubanj - Hum Ib.[16]

Im späteren Abschnitt der frühen Bronzezeit (Wohnniveau XIII - IX) schliesst sich Junacite der Entwicklung im Becken der Struma und Morava völlig an. Dies wird durch die inkrustierte Ritzverzierte Ware, ihre Muster und Formen erwiesen die mit Bubanj - Hum II und Radomir II eng zu verbinden sind.[17] Allerdings ist hier mit einer inneren Feinchronologie zu rechnen die im bisweilen publizierten Material von Junacite nicht erkannt werden kann. Die von Aleksandrov im oberen Struma Becken erarbeitete Bronzezeit 2b ist in Radomir - Vakhovo selbst nicht belegt. Sie ist jedoch mit Bubanj - Hum II des Verfassers, der klassischen Bubanj - Hum II Periode sicher gleichzusetzen und wird durch typische Bubanj - Hum II Elemente (im Morava - Gebiet allerdings auch mit Beziehungen zu Kostolac) gekennzeichnet.[18] Dagegen fügen sich dazu in der Stufe 2 c1 von Aleksandrov in der Schicht Radomir - Valhovo II auch typische Merkmale der Vučedol - Gruppe. Eine ähnliche Lage scheint auch in Dubene IIb vorzuliegen wo ebenfalls Vučedol - Elemente sicher belegt sind.[19] Schliesslich dürtfte in der oberen

[12] Aleksandrov, a.a.O. (Anm. 11), 118 - 119, Pl. III (Orlea - Sadovec); IV, bes. 3, 4, 6, 8. Zu Bubanj - Hum I b bzw. Baden - Kostolac: M. Garašanin, Zur chronologischen und kulturellen Wertung der Bubanj - Funde, *Jahrbch. des Röm. - German. Zentralmuseum 26,* 1979, 154 - 166 (Stratigraphie Ebenda 157). Zu den Funden: M. Garašanin - N. Djurić, *Arheološki lokaliteti Bubanj i Velika Humska Čuka, Katalog*, Niš 1983, Nr. 116 - 131. In Westbulgarien wird auch die Anwesenheit der Fischbutte erwähnt, Aleksandrov, a. a. O. (Anm. 10), 262.

[13] Aleksandrov, a. a. O. (Anm. 10), bes. 262. Orlea Sadovec wird hier von der Coţofeni Gruppe nicht klar getrennt. Vrgl. jedoch: Ders., a. a. O. (Anm. 11) Pl. III, 1 (dichte Rillen), 11 - 12 (Verzierung und ausladender Rand). Zu Orlea Sadovec P. Roman, Complexul Orlea Sadovec, *Studi şi cercetari de istorie veche şi arheologie 27, 2,* 1976, 147 - 169 bes. Abb. 4, 3 - 11 (Tupfen und Kerbleisten), Abb. 5, 1 - 3 (desgl.) 4, 11; 5, 5 (gestempelte Punkte) Abb. 2, 1 - 7. 10 (Teller mit abgeschrgten und solche mit Wulstrand); Abb. 3, 7 (Teller mit T - Rand); Abb. 3, 5 (dichte Rillen). Aus Sadovec: H. Todorova, Die vorgeschichtlichen Funde von Sadovec , *Jahrbch. des Röm. - Germ. Zentralmuseums 15,* 1968, 15 - 63, Pl. 14, 7 - 13, 16 - 17 (gekerbte Muster), 15 (Tupfenreihen), 31 - 33 (Durchlochungen am Rand); 13, 5 (Wulstrand); 13, 3 und 14, 2 (dichte Rillenzier); Pl. 15, 12, 5, 7 Zuweisung der Orlea - Sadovec Gruppe nach P. Roman, a. a. O.

[14] Nikolova, Early Bronze Age settlement near the village of Dabene in Thrace, *Thracia XI*, 1995 (Festschrift A. Fol), 89 - 106, bes. 91. Zur Černavoda III Grube: Dies. in: *Early Bronze Age settlement patterns in the Balkans (cca 3500 - 2000 calibrated dates),* 1995, 20.

[15] Vrgl. Anm. 14, Aleksandrov, a. a. O. (Anm. 10), 236. Zu den Entsprechungen in der Coţofeni Gruppe: P. Roman, *Cultura Coţofeni*, 1976, Pl. 53, 11; 55, 10; 61, 11 - 12; 63, 15, 19 (Coţofeni I). Pl. 68, 16, 18; 70, 18; 71, 12, 14 (Teller); 78, 8 - 9 (Coţofeni II). Die in Coţofeni II vorliegende Kostolac - Keramik, Ebenda Pl. 78, 1, 5; 79, 12, 2, 5 ist wohl mit Baden - Kostolac (Bubanj - Hum I b) zu verbinden.

[16] In den Veröffentlichten Funden von Junacite ist der Horizont Baden - Kostolac vorläufig nicht vertreten..

[17] Zu Bubanj - Hum II: M. Garašanin, a. a. O. (Anm. 12) mit früherer Literatur. Dazu: M. Garašanin - N. Djurić, a. a. O. (Anm. 12), Kat. Nr. 135, 137 - 144. Zu Westbulgarien Aleksandrov, a. a. O. (Anm. 11), Pl. V (bes. 7); VI, 1 - 4.

[18] Ders. a. a. O. (Anm. 10), 264, Fig. 7, 95, 102 - 105.

[19] Ebenda, 226, Fig. 8, 111 -112, 116 und 114, 115, 117, 118 (an Vučedol anklingende Formen). Nikolova, a. a. O., (Anm. 14), Annex

Schicht von Radomir (Radomir I), die allerdings starke Störungen aufweist eine spätere, klassiche Vučedol - Stufe vorliegen.[20] Diese Betrachtungen werden durch die Stratigraphie von Ostrikovac bei Jagodina, am mittleren Lauf der Grossen Morava bestatigt. Hier gehört der Schicht Ostrikovac Ib eine Hütte mit typischen Bubanj - Hum II und Kostolac Material. Dieselbe Lage wird in der Schicht Ostrikovac Ic beobachtet, die wohl als der das Wohnniveau Ib überlagernde Schutt zu deuten ist. Dagegen tauchen in Ostrikovac Id neben Bubanj - Hum II und Kostolac auch Vučedol - Elemente auf.[21] Im Vergkeich zu Coţofeni ist wohl die Gleichsetzung mit Coţofeni III anzunehmen, wo Funde der Kostolac und in den jüngsten Ablagerungen auch solche der Vučedol - Gruppe erkannt wurden.[22] In diesem Falle ist wohl die Schicht Bubanj - Hum II in Bubanj als Bubanj - Hum IIa zu bezeichnen. Die Zeit von Bubanj - Hum IIb, das mit Ostrikovac Id und Radomir - Vakhovo II bzw. Bronzezeit 2 c1 nach Aleksandrov gleihzusetzen ist, entspricht dem in der Stratigraphie von Bubanj gesicherten Hiatus zwischen Bubanj - Hum II und III. In diesen Zeitabschnitt dürfte auch die von Aleksandrov angenommene Bronzezeit 2 c2 (klassisches Vučedol von Radomir - Vakhovo) fallen. Daraus ergibt sich folgende Gleichsetzung:

Junacite jüngerer Abschnit der frühen Bronzezeit (Wohnniveau XIII - IX), Frühbronzezeit IIb - c1 (c2) nach Aleksandrov) - Bubanj - Hun II - Coţofeni III.

Und in einer Feinchronologie:

Frühbronzezeit IIb nach Aleksandrov (in Radomir Vakhovo nicht belegt) - Bubanj - Hum IIa (Bubanj, Ostrikovac Ibc) - Coţofeni III früh.

Frühbronzezeit 2 c1 nach Aleksandrov (Radomir II) - Bubanj - Hum IIb (in Bubanj nicht belegt) - Ostrikovac Id - Coţofeni III - spät.

Frühbronzeit 2 c2 nach Aleksandrov (Radomir - Vakhovo I) - im Morava Becken nicht belegt - Coţofeni III - spät - Moldova Veche (?).

In der ausgehenden frühen und am Beginn der mittleren Bronzezeit entsteht eine gewisse Spaltung zwischen dem oberen Marica - Becken und dem Strumagebiet. In Junacite und Westthrakien sind Spitzbodenbecher eine führende Erscheinung die dann in der gesamten mittleren Bronzezeit eine bedeutende Rolle spielen.[23] Dagegen bleibt das Struma - Becken nach wie vor an das Moravagebiet und den grossen Raum vom Süd Banat bis Pelagonien und Mittelalbanien gebunden. Hier handelt es sich vor allem um die Bubanj - Hum III, die Armenochori (Pelagonische) Gruppe und Maliq IIIa.[24] Dazu fügen sich noch mehrere Siedlungen aus dem Südbanat, vor allem Pančevo - Donja Varoš, und Omoljica, Vecina Mala in Majur bei Jagodina (Svetozarevo), Novačka Ćuprija und Ljuljaci in Mittelserbien.[25]In der Keramik stellen die Doppelhankeligen "Bubanj - Hum III" Becher das bedeutendste Merkmal dar. Sie sind in mehreren Spielarten vertreten. So gibt es tiefere und flache, schwach profilierte (topfartige) und stark gegliederte Formen. Die Henkel

2, 3; 5, 3,6, 8; 8, 4, 6; 12, 1, 2, 6, 8, 12. Dies. a. a. O. (Anm. 10), Fig. 1, 2, 3; 3, 5, 6; 5; Pl. I, 1, 9; II, 9. Auch Ebenda 89 und a. a. O. (Anm. 14), 95 (Vučedol - Elemente).

[20] Aleksandrov, a. a. O. (Anm. 11), Pl. VIII.

[21] M. Garašanin - M. Stojić, Ostrikovac, gradinsko naselje iz metalnog doba, *Glasn. Arheol. društva 3*, 1986, 192 - 194 und bes. Tl. I, 2; Stojić, Praistorisko naselje Djula u Ostrikovcu, *Balcanica XX*, 1989, 171 - 190. Es ist schwer zu verstehen warum Stojić in diesem Beitrag, im Gegensatz zum von ihm und M. Garašanin früher vorgelegten Bericht, an dieser Stelle den Begriff Bubanj - Hum II völlig ausschliesst und mit Kostolac ersetzt. Dabei ist doch aus den von ihm vorgelegten Fundbeschreibungen und Vergleichen die Verbindung einer beträchtlichen Zahl von Funden mit Bubanj - Hum II ersichtlich. Dieses ohne jegliche Begründung vorgenommene Verfahren kann nur irreführend wirken. Trotzdem ist von Aleksandrov, a. a. O. (Anm. 10) 296 und Nikolova, a. a. O. (Anm. 10) die Beziehung zu Bubanj - Hum II und die Bedeutung der Stratigraphie von Ostrikovac richtig erkannt worden.

[22] P. Roman, a. a. O. (Anm. 4), 117 - 118.

[23] Katinčarov - Macanova, a. a. O. (Anm. 3), 158 (hier wird Velika Humska Čuka irrtümlich in das Vardartal versetzt), Abb. 17, 1 - 3. Vrgl. P. Detev, Traces de la cučture de Raskopanica en Transylvanie, *Apulum VII*, 1968, 61 ff. und bes. die chronologische und Typenfafel Fig, 29.

[24] Zu Bubanj - Hum III: M. Garašanin, a. a. O. (Anm. 12) mit früherer Literatur. Ders., Bubanj - Hum III grupa in: *Praistorija jugoslovenskih zemalja IV*, 1983, 719 - 722. Zu den Funden noch: M. Garašanin - N. Djurić, a. a. O. (Anm. 12), Kat.Nr. 154, 157 - 164. Zu Armenochori: W. A. Heurtley, *Prehistoric Macedonia*, 1939, 85 und Cat. 320 ff. Zu Maliq III a: F. Prendi, La civilisation préhistorique de Maliq, *Studia Balcanica III, 1*, 1966, 262 - 265. Zum Strumabecken: Aleksandrov, a. a. O. (Anm. 10), 266 - 268, Fig. 9, 124, 125, 127.

[25] S. Grčki - Stanimirov, Pančevo - Donja Varoš, Horizont der ersten Siedlungen der Frühbronzezeit im Südbanat, *Symposium - Vršac* Anm. 10) 69 - 80; Stojić, Praistorisko naselje Vecina Mala u Majuru kod Svetozareva, *Starinar N. S. XXXVII*, 1986, 145 - 152. D. Krstić - A. Bankoff - M. Vukmanović - F. Winter, Praistoriski lokalitet Novačka Ćuprija, *Zbornik Narodnog muzeja XII - 1 (Arheologija)*, 39 - 61. M. Bogdanović, Mittelserbien in der Bronzezeit und die Vattina - Kultur, *Symposium - Vršac* (Anm. 10), 97 - 109.

befinden sich in Lippenhöhe, können jedoch auch oft den Gefässrand überragen. Aufgrund der noch immer unausreichenden Funde, wäre es allerdings verfrüht neue regionale Gruppen zu erarbeiten. Immerhin lässt sich schon jetzt eine gewisse Feinchronologie andeuten die auch von Aleksandrov für das Strumagebiet angenommen wird. Dabei ist folgendes zu beachten:

- In Armenochori sind zwei frühbronzezeitliche Schichten belegt, wobei allerdings nur die Funde aus der jüngeren (Gefäss - Depot) veröffentlicht sind. Hier gibt es flache und tiefe, topfförmige und gut gegliederte Becher, deren Hankel den Gefässrand immer überragen. Ähnlich scheint auch die Lage in Karamani bei Bitola zu sein (Karamani III A - B);[26]

- In Vecina Mala in Majur, sind aus der Grube I nur einfache, topfartige Becher belegt. Dagegen kommen in der Grube II (Gefäss - Depot), topfartige und gegliederte Becher vor. Gelegentlich besitzen diese einen ausgezogenen oder elliptischen Rand der an Formen der Vattina Gruppe errinnert. Die Henkel befinden sich in Lippenhöhe;[27]

- In Bubanj ist der einfache topfförmige Becher vorherrschend. Es kommen jedoch auch gut gegliederte Becher vor, deren Henkel gelegentlich dazu neigen den Gefässrand zu überragen;[28]

- In Pančevo - Donja Varoš gibt es nur gut gegliederte Becher, deren Rand, ausnahmsweise ausgezogen werden kann;[29]

- In Ljuljaci sind topfartige und gut gegliederte Becher vorhanden, die gelegentlicht einen ausgezogenen Rand aufweisen. Bei den Henkeln sind beide Spielarten vertreten wobeii auch ein Ansatz zum ansa lunata Henkel der Vattina Gruppe gelegentlich zu bemerken ist.[30]

Daraus ergibt sich die Möglichkeit folgender Gliederung:

Bubanj - Hum IIIa: Bubanj, Vecina Mala - Grube I (Armenochori I ?);

Bubanj - Hum IIIb: Vecina Mala - Grube II, Pančevo - Donja Varoš, (Omoljica ?),[31]Ljuljaci[32] (Armenochori II).

Beziehungen zwischen Junacite Wohnniveau VIII - VII und dem Struma - Becken (Aleksandrov Frühbronzezeit III, Bubanj - Hum III), werden durch Funde der Spitzbodenbecher im Struma - und Moravagebiet, vielleicht auch die Bubanj - Hum III Becher in Junacite erwiesen.[33] Besonders wichtig sind die Funde des Opferhügels von Pelince im oberen Pčinja Tal bei Kumanovo (Nordmakedonien). Hier fanden sich Steinsetzungen die mit Kohlen, Aschen und Brandspuren ausgefüllt waren und in deren Keramik auch gut gegliederte Bubanj - Hum III Becher und Spitzbodenbecher gehoben wurden.[34]

Für einen Vergleich mit Rumänien ist die Siedlung der spätesten Stufe der Glina Gruppe in Ostrovul Corbului wichtig, die durch ihre Funde mit den Gruppen von Vinkovci - Somogyvár und Belotić - Bela Crkva zusammenhängt. Sie folgt auf die Stufe Govora - Rancuri wo auch Beziehungen zu Vučedol feztzustellen sind.[35]

Daraus ergibt sich folgende zeitliche Gleichsetzung:

Junacite VIII - VII (und später ?), Aleksandrov Frühbronzezeit III, Bubanj - Hum III, Armenochori, Maliq IIIa, Glina (Ostrovul Corbului), Belotić - Bela Crkva, Vinkovci - Somogyvár.

Abschliessend sei noch auf das Verhältniss Junacite - Ezero hingewiesen. Die schon von den Ausgräbern

[26] Heurtley, a. a. O. (Anm. 24), 58 - 59, Cat. 334 - 335, 338 - 340 (topfartig) 321 - 340 (gegliedert); 324 - 326; 329 - 335, 338 - 339; 341 - 342 (flach); 336, 340, 343 - 349 (tief). Vrgl. auch Karamani bei Bitola: D. Simoska u. a., Praistoriska naselba Karamani kaj Bitola, *Macedoniae Acta Archaeologica* 3, 1977, 9 - 27, bes. 23, Abb. 9.

[27] Stojić, a. a. O. (Anm. 25), Abb. 1 - 2 (Grube 1). Grube 2: Abb. 10. 11 (topfartig), 4, 7, 8, 12, 14 - 20 9 (mehr oder weniger gegliedert, - alle hoch) 4 - 11 (mit ausgezogenem Rand).

[28] Garašanin - Djurić, a. a. O. (Anm. 12), Kat.Nr. 157, 159,160, (topfartig); 156, 158, 164 (gegliedert, hoch); 161 - 163 (desgl flach). Nur Nr. 162 mit überragenden Henkeln.

[29] Grčki - Stanimirov, a. a. O. (Anm. 25) Tl. 1 - 3; II, 1 - 4 (gegliedert) Mit ausgezogenem Rand Tl. I, 5.

[30] Bogdanović, a. a. O. (Anm. 25), Tl. I, 3 - 4 (topfartig); II, 3, 6 (gegliedert, hoch); II, 4 (gegliedert, flach). Mit ausgezogenem Rand Tl. I, 5.

[31] Die Funde der tiefsten Schicht in Omoljica gehören zum Kreis der Bubanj - Hum III Becher und waren irrtümlich der Periamos (Maros) Gruppe zugewiesen. Grčki - Stanimirov, a. a. O. (Anm. 25), 75 und Anm. 7.

[32] In Omoljica und Ljuljaci sind die frühbronzezeitlichen Ablagerungen durch Schichten der Vattina - Gruppe überlagert.

[33] Aleksandrov, a. a. O. (Anm. 10), Fig. 9, 122, 126, 129. M. Garašanin, *39 Ber. der Röm. - German. Kommission*, 1958, Tl. 12, 1; Garašanin - Djurić, a. a. O. (Anm. 12), Kat. Nr. 181, 187, 188 (Bubanj und Velika Humska Čuka unstratifiziert).

[34] L. Trajkovska, *Rano bronzano svetilište kaj seloto Pelince*, 1995, Kat. 1, 16,39, 35.

[35] P. Roman, a. a. O. (Anm. 4), 117 - 118. Auch 115 - 116 (mit weiterer Literatur).

vorgeschlagene Gliederung von Ezero: Ezero A 1 (Schicht XIII - XII) A 2 (Schicht XI - IX) - A B (Schicht VIII - VII) B 1 (Schicht VI - III), B 2 (obere Schichten unausreuchend erarbeitet) wird heute allgemein übernommen.[36] Die Entstehung der Ezero Kultur scheint auf das gegenseitige durchdringen der Orlea - Sadovec und der frühen troanischen Kultur zurückzugreifen.[37] Die inkrustierte ritzverzierte Keramik von Ezero ist in den Mustern und Gefässformen mit Junacite XIII - IX und Bubanj - Hum II (Alekandrov Frühbronzezeit 2 b und c) gleihzusetzen. Sie ist hier vowiegend in den Schichten Ezero A 2 - Beginn B 1 belegt.[38] Schwerer ist es das Verhältniss der Ware mit stempelpunktierten geometrischen Mustern von Bubanj - Hum III und Ezero zu ermittlen. In Bubanj ist sie ausschliesslich in der Periode III belegt. In Ezero kommt sie hauptschlich in Ezero A B und B 1 vor ist also teilweise mit für Bubanj - Hum II typischen Erscheinungen gleichzeitig.Es kann angenommen werden dass diese Keramik unsprünglich im Marica - Gebiet vorkommt und erst später in der Bubanj - Hum III Gruppe übernommen wurde.[39]

Für das Verhältniss Junacite Wohnniveau VIII - VII (und später ?) - Bubanj - Hum III und frühhelladische Abgolge, scheint die Stratigraphie von Pevkakia ausschlaggebend zu sein. Spielarten der doppelhenkeligen Becher kommen hier in Pevkakia Phase VII und besonders der "Übergangsperiode" vor. Nun erscheint in der Phase VII die Frühhelladisch III zeitliche Hagia Marina Ware, während mynische Keramik (auch ab Frühhelladisch III bekannt) erst in der "Übergansperiode" vorkommt. Daraus ergibt sich für Bubanj - Hum III und die entsprechenden Erscheinungen in Junacite und dem Struma - Becken eine zeitliche Gleichsetzung mit der entwickelten Frühhelladisch III Periode etwa rund ab 2200 v. Chr.[40]

Aus den vorangehenden Ausführungen wird es unbedingt klar, dass schon jetzt, aufgrund der vorläufigen Veröffentlichungen zu den neuen Grabungen in Junacite, ein besseres Bild der relativchronologischen Beziehungen zwischen dem heutigen Südwestbugarien, Serbien und Makedonien zu ermitteln ist. Dies ist auch für die kulturhistorische Entwicklung dieser Gebiete in der frühen Bronzezeit wichtig. Durch weitere Forschungen in Junacite, dem Struma Tal und den westlich angrenzenden Gebieten wird in absehbarer Zeit dieses Bild wohl bedeutend ergänzt und verfeinert werden können.[41]

UDK 903.4(497.17)"637"

[36] G. I. Georgiev - N. J. Merpart - R. V. Katinčarov, D. G. Dimitrov, *Ezero, ranobronzovoto selišče*, 1979.

[37] P. Roman, a. a. O. (Anm. 4), 84 - 93, bes. 92.

[38] Georgiev - Merpert - Katinčarov - Dimitrov, a. a. O. (Anm. 36), 327, Tab. 167 (Typ 1, 2, 5 - 7); 329, Tab. 171 (Typ 21). Mehr komplizierte Muster scheinen hier früher aufzutreten: Ebenda, 328, Tab. 169, Typ 16.

[39] Zu den Mustern in Bubanj - Hum III: M. Garašanin, a. a. O. (Anm. 33), Tl. 14, 1. Ders. *Praistorija na tlu S R. Srbije* 1973, Tl. 36. Garašanin - Djurić, Kat. Nr. 171 - 172. Georgiev - Merpert- Katinčarov - Dimitrov, a. a. O. (Anm. 36), 333, Tab. 178, Typ 24, 25, 28; 334, Tab. 179, Typ 17. Muster in selber Technik und mehr komplizierter Zusammenstellung kommen gelegentlich auch früher vor: Ebenda, 333, Tab. 178, Typ 26. Zu möglichen Beziehungen zum adriatischen Gebiet und Südgriechenland vrgl. M. Garašanin, Zu den Problemen der beginnenden Bronzezeit auf dem mittleren Balkan (Festschrift H. Todorova - im Druck).

[40] E. Christmann, Die deutschen Ausgrabungen auf der Pevkakia Magula in Thessalien II, *Beiträge zur Ur- und frügeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer - Kulturraumes 29*, 1996, 196 - 202, Tl. 104, 6 - 8 (Übergangsperiode, mit Armenochori zu vergleichen). Abweichend: Tl. 93, 11 (Phase 7). Zur Chronologie zuletzt: J. Maran, Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend, *Archäologisches Nachrichtenblatt I*, 1996, 50 - 55 und Abb. 1 - 2. In der von I. Aslanis, Kastanas die frühbronzezeitlichen Funde und Befunde, *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 4*, 1985, 303, Abb. 125 veröffentlichen Zeittafel, ist die Bubanj - Abfolge zu spät angesetzt worden.

[41] Für einen Besuch der Grabungen in Junacite und Dubene, und die Einsicht in die Funde ist der Verfasser den Kolleginen V. Macanova (Pazardžik) und L. Nikolova (Karlovo) zu besonderem Dank verpflichtet. Ebenso auch L. Trajkovska (Kumanovo) und E. Petrova (Arheološki muzej na Makedonija, Skopje) für die Kenntniss der Funde von Pelince.

Early La Tène Between Pannonia and the Balkans

PETAR POPOVIĆ, Archaeological Institute, Beograd

The appearance and the spread of the La Tène style into the areas north of the Alps and the subsequent consequences of the Celtic movements towards northern Italy and the Carpathian basin, present a complex and long-lasting process which gradually, by different paces, changed the cultural pattern of the Early Iron Age. By the beginning of the IV century the Celtic expansion, after Moravia and Lower Austria, reached Slovakia, northwestern Hungary and then the areas all the way to the eastern parts of the Carpathian basin. By the end of the same century, descending towards south, the Celts reached the Central Balkans and came to a stop there.[1] According to the archaeological record, the consequences of these events are considerable cultural changes - mortuary practices, ceramic production, arms and tools, costume and, especially, jewellery, all markedly changed. At the time, the basic trait of the Carpathian area was the Hallstatt culture, along with a strongly felt presence, or influence, of the Scythians from the east and of the Balkan populations from the south. With the appearance of the La Tène style, the forms of the Early Iron Age gradually integrated with the new ones, until most of the area was dominated by the La Tène culture. The fact is especially marked along the main directions of the Celtic movements - the area along the middle Danube and the parts of Transdanubia. Southern Pannonia and especially western Balkans retained the Late Hallstatt character for a long time, that is the features of the last phases of the Early Iron Age.[2] Speaking of the problem of the direct or indirect Celtic influences into the area of Pannonia and the Balkans, as well as of the way in which these influences were transmitted, several interesting questions are always posed and different solutions offered to them. In this paper, all the suppositions and conclusions are grounded on the most numerous and most characteristic kind of jewellery - fibulae, dated into the early La Tène period and registered in this area. Most of the material is already published.

Zoomorphic fibulae from the cemetery at Szentlörinc (Fig.1.2-6)

There are only two significant sites from the southern parts of Pannonia, besides from a stray find from Sisak (Fig.1.1).[3] One is from the Hungarian Baranja, and the other, that will be discussed later, is from Slavonia. Near Pecs, at the place Szentlörinc, a biritual cemetery has been registered, with 72 excavated graves dated into the end of the V and the IV centuries B.C. The grave offerings consist mainly of fibulae - variants of the Certosa type. In the southeastern outskirt of the cemetery three graves are registered containing fibulae of the early La Tène pattern (Fig.1.2-6).[4] These pieces, according to their basic traits,

[1] M.Szabó, *Les Celtes en Pannonie.* Paris, 1988, 11-21; *idem, Les Celtes de l'est*. Errance, Paris, 1992, 9-29; B. Jovanović, The Formation of the Scordisci on the Basis of Archaeological and Historical Sources. In *Les Mouvements celtiques du Ve au Ier siècle avant notre ère*. P. -M. Duval - V. Kruta, eds. Paris, 1979, 179-187; id. in *PJZ* V, 836-838.

[2] Z. Marić, Keltski elementi u mladem železnom dobu Bosne i Hercegovine. *GZM* 18, 1963, 63-83; B. Čović, in *PJZ V*, passim.

[3] N. Majnarić-Pandžić, *Keltsko - latenska kultura u Slavoniji i Srijemu,* Vinkovci, 1970, T. 22.1.

[4] E. Jerem, The Late Iron Age Cemetery of Szentlörinc, *Acta Arch. Acad. Scient. Hungaricae,* 20, 1968, 159 sqq. T. 25 (Gr. 40.), T. 29 (Grs. 63,65); B. Teržan, Certoška fibula, *Arh. vest*. 27/1976, 1977, 380.

correspond to the fibulae preceding to the horizon Duchcov, or to the many variants influenced by the type Marzabotto. These are mainly dated into LT B1, i.e. to the first decades up to the third quarter of the IV century B.C.[5]

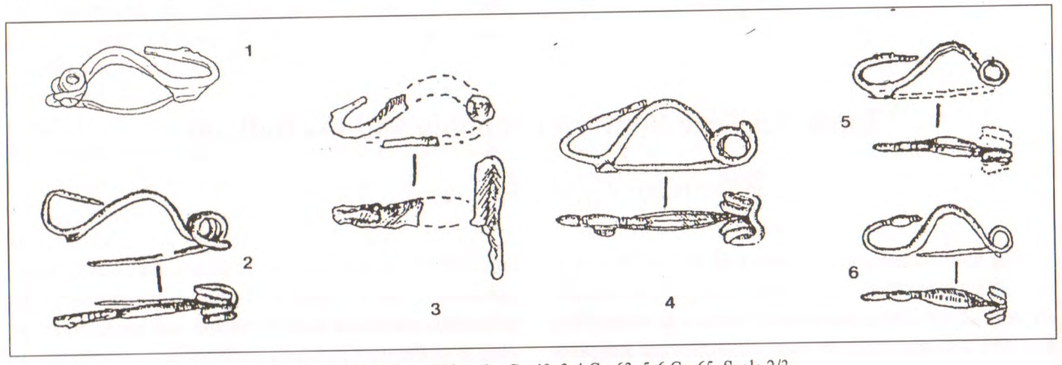

Fig. 1. 1- Sisak; Szentlörinz: 2 - Gr. 40, 3-4 Gr. 63, 5-6 Gr. 65. Scale 2/3.

Jewellery from the grave at Velika: Early La Tène fibulae (Fig.2) and other finds (Fig.3)

In the village Velika, north of Slavonska Požega, in the year 1979, while digging a septic tank, a rich grave of a female deceased was registered, belonging to the Early La Tène period. In the discarded earth, along with the poorly preserved bones, 12 bronze fibulae, three bronze and two silver bracelets, a silver ring, a ceramic spindle whorl, a damaged plate fibula and a great number of amber and white, blue and green glass beads were found. On the same spot, in 1980 a small-scale excavation was undertaken, yielding few bone fragments, beads and ceramic sherds. The grave was approximately at the depth of 1,5 m, roughly oval in shape and lay on the layer of pebbles.[6]

The Early La Tène fibula with a zoomorphic head on the foot and a winged bow is derived from the many variants of the Certosa type, and we shall extensively discuss these forms below (Fig.2.1). The majority of the rest of the fibulae with a low bow and a horizontally curved foot ending in a stylized zoomorphic head, is very close to the pieces from Szentlörinc. The ornamented bow and the V-shaped details, appearing in several cases, have their nearest analogies in the graves from northern Austria (Durrnberg), Czech and Moravia (Fig.2.2-6).[7] The high-curved bow fibulae bear some traits of somewhat younger forms, close to certain pieces of the Duchcov phase (Fig.2.10-11). The bronze bracelets correspond to the Early La Tène forms[8] while the ones out of twisted silver wire belong to the repertoire of the western Balkans and southeastern Pannonia (Fig.3.7-11). Territorially and typologically, they are very close to the silver bracelets from a grave in Baranja (Beremend), dated into the end of the V century B.C.[9] The necklaces of glass paste beads are quite a frequent find and among the ones from Velika the white beads, more precisely the translucent ones shaped as vases or amphoras are especially interesting (Fig.3.1,4). They occur in graves of the western Balkans and are particularly numerous in the Carpathian basin from Srem to Slovakia. Their Mediterranean origin is frequently cited and they are mainly dated into the end of the Early Iron Age and the beginning of the La Tène period (LT-B).[10] Due to the character of the offerings and the large amount of the beads (probably two necklaces), the grave at Velika was maybe a double one (woman and child). Conclusively, the contents of this find points to the IV century, more precisely to the second half of the century. It is worth noting that from this part of Slavonia originate only a few stray finds from Pleternica, also in the vicinity of Slavonska Požega, belonging to the somewhat later horizon.[11] A deformed fibula, most probably belonging to LT B2, several bracelets and glass beads, some in the shape of vases, are mentioned.

[5] V. Kruta, Duchcov-Münsingen: nature et diffusion d'une phase laténienne. In *Les Mouvements celtiques du Ve au Ier siècle avant notre ère.* P.-M. Duval - V. Kruta, eds., Paris, 1979, 81 sqq.; P. Holodnák - J. Waldhauser, Predduchcovsky horizont (fáze LT B1a) v Čechách. *Archeologické razhledy* 36, 1984, 31 sqq.; G. Kaenel, *Recherches sur la periode de La Tène en Suisse occidentale*, Lausanne, 1990, 223 sqq. with bibliography.

[6] D. Sokač -Štimac, *Arheološki pregled* 21, 1980, 200; *ead.* in *Arheološka istraživanja u istočnoj Slavoniji i Baranji,* Zagreb, 1984, 129-141.

[7] E. Penninger, *Der Dürrnberg bei Hallain* I, München, 1972, T. 28 A; J. Waldhauser et al., *BRGK* 68, 1987, T. 17.15; J. Meduna, *Arheologické rozhledy* 17.6, 1965, Obr. 226.4.

[8] V. Kruta, op.cit., (n. 5) Fig. 1 (Hostomice); H. Sedláčková - J. Waldauser, *Památky Arheologické* 78, 1987, Obr. 41 (LT B1a).

[9] E. Jerem, *Acta Arch. Acad. Scient. Hung.* 25, 1973, Abb. 7.2-5.

[10] N. Majnarić-Pandžić, op.cit., (n. 3), T. 23.5-6; I. Bognar-Kuzián in *Les dossiers d'archéologie* 77, 1983, 37; N. Venclová, *Prehistoric Glass in Bohemia*, Praha, 1990, 59.

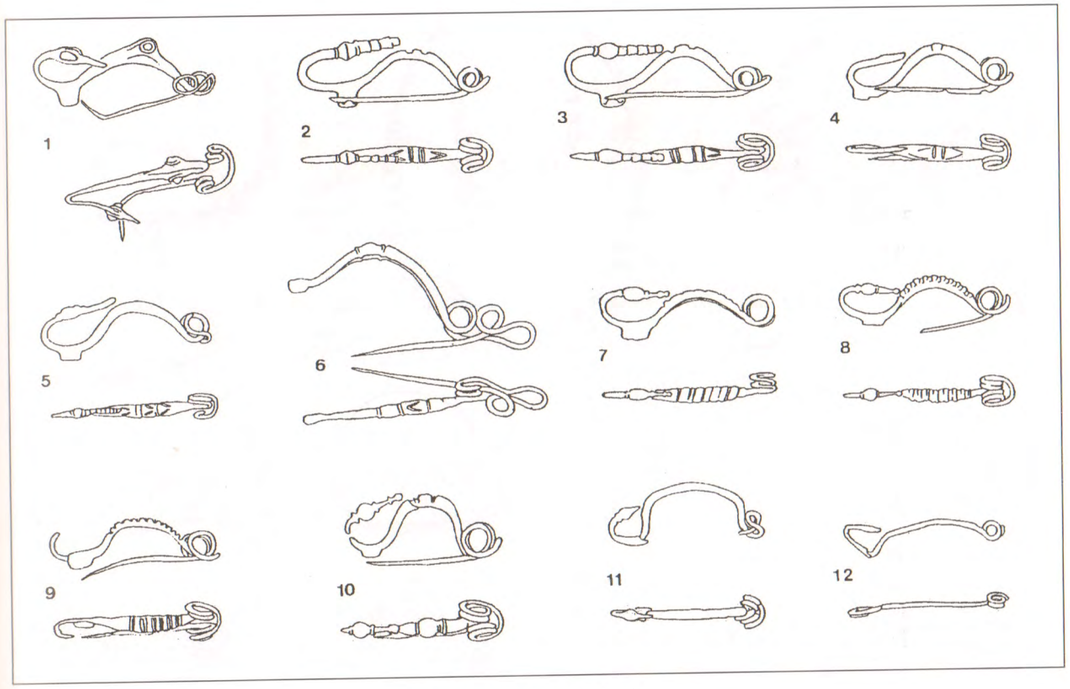

Fig. 2. 1-12 Velika. Scale 2/3.

Early La Tène fibulae from the graves at Donja Dolina (Fig.4)

Donja Dolina, the site continually inhabited for more than a thousand years - from the Late Bronze Age to the Roman conquest - represents one of the most important sites in this part of Europe. Due to the very favorable position many routes intersected in the spot, and therefore the archaeological material reflects the fusion of the west-Balkanic traditions and the influences from many sides.[12] At Donja Dolina, the early La Tène forms are represented almost exclusively by fibulae, regularly appearing along with the repertoire of the Early Iron Age finds. Five fibulae originate from the double grave 9 (S.Jakarić).[13] They vary from bow fibulae, characteristic of the older forms, over the hybrid design (bow with hemispherical "wings" as on the numerous fibulae of the Certosa type and spring and foot corresponding to the early La Tène construction), to the developed forms of LT B1 (Fig.4.1-5). Formally, they encompass the period of at least a hundred years. A pair of fibulae from a later grave (No.8) presents an infor-

[11] N. Majnarić-Pandžić, *op.cit.,* (n. 3), 62, T. 55.7-10.

[12] Z. Marić, Donja Dolina. *GZM* 19, 1964; B. Čović in *PJZ V,* 232-286, *passim.*

[13] Ć. Truhelka, *WMBH* 9, 1904, 107, T. 54.7, 11-14.

Fig. 3. 1-14 Velika. Scale 2/3.

mation on the chronological sequence of the jewellery used at this site (Fig.4.6-7).[14]

The grave 6 (M.Petrović Jr. ridge) comprised of a rich female set characteristic of the Early Iron Age.[15] Among the many offerings was a fibula with a bent serpent-shaped foot and a side spring, similar to the Certosa fibulae (Fig.4.8). Judging by all the traits, this piece represents an early form. In the grave 41 there was a pair of plate fibulae (as the piece from Velika), glass beads and a fibula with a ribbed bow, similar to one of the five pieces from the mentioned grave 9 (Fig.4.9).[16]

In the double grave 47 (M.Petrović Jr. ridge) there were glass beads and three fibulae: a pair with a zoomorphic ring on foot (in the shape of a dragon or a griffin) and one piece bearing the traits of the Duchcov variants (Fig.4.10-12).[17] The fibulae are often in pairs connected

[14] *Ibid.*106, T. 54.8-9.

[15] *Ibid.* 91. T. 43. 14.

[16] *Ibid.* 101, T. 47.27.

[17] *Ibid.* 102, T. 51. 18-21; B. Čović, *Inv. arch.* 1961, Y 29.

by a chain, or combined with a variant of the Duchcov type. Such is the case with the mentioned pieces from Donja Dolina and a pair of fibulae on a chain from Szentendre on the Danube.[18] The zoomorphic fibulae are registered on a number of sites in the Carpathian basin and are considered to be executed in this area after the examples of the older La Tène forms originating from the west. Incidentally, when affronted, as in Donja Dolina example, they remarkably invoke the affronted dragons from the early La Tène sword scabbards. Based on the fact that all the so far registered fibulae are of the same shape, differing solely in details on the bow, ornamented by incised zigzags and cross-hatched bands, the assumption is proposed that a single workshop is in question.[19] A recently registered fragmented fibula from the vicinity of Viminacium is also decorated by a cross-hatched band along the bow (Fig.12.3).[20] This piece bears a certain chronological relevance, since the La Tène finds in this part of the Balkans appear as late as the end of the IV century B.C. The fibulae with the zoomorphic ring on foot, thanks to the pieces of the Duchcov type, are dated into the second half of the IV or the beginning of the III century B.C.[21]

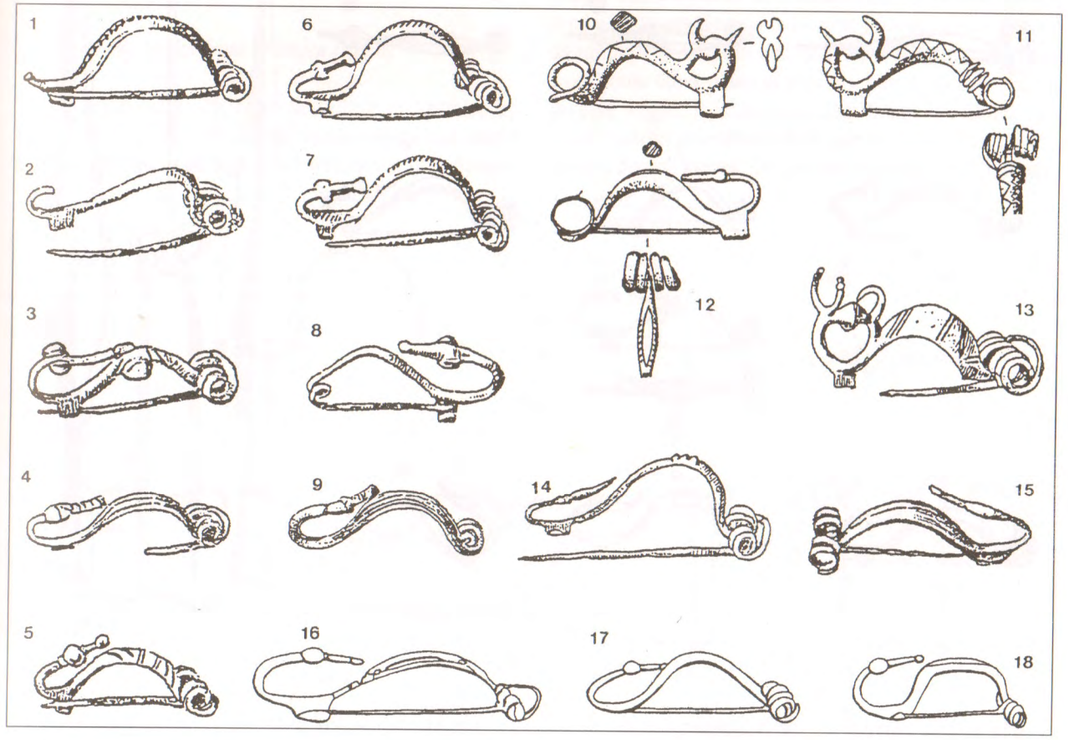

Fig. 4. Donja Dolina, 1-5 Gr. 9; 6-7 Gr. 8 (S. Jakarić); 8 - Gr. 6; 9 - Gr. 41; 10-12 Gr. 47 (M. Petrović, Jr.); 13 - chance find; 14 - Gr. 18 (N. Šokić); 15 - chance find; 16-18 ridge N. Šokić. Scale 2/3.

[18] M. Szabó, *Folia Archaeologica* 25, 1975, Fig. 1.

[19] *Ibid.* 83 sqq.

[20] During surface surveying in the area around Viminacium, along with some other finds, several early La Tène fibulae were registered (Fig. 12.3,5; 13.6). For the information, I am grateful to my colleague M. Stojić, Archaeological Institute, Belgrade.

[21] M. Szabó, *op. cit.*, (n. 1), 1992, 18; J. Bujna-M.Szabó, in *The Celts* (Bompiani), 1991, 283.

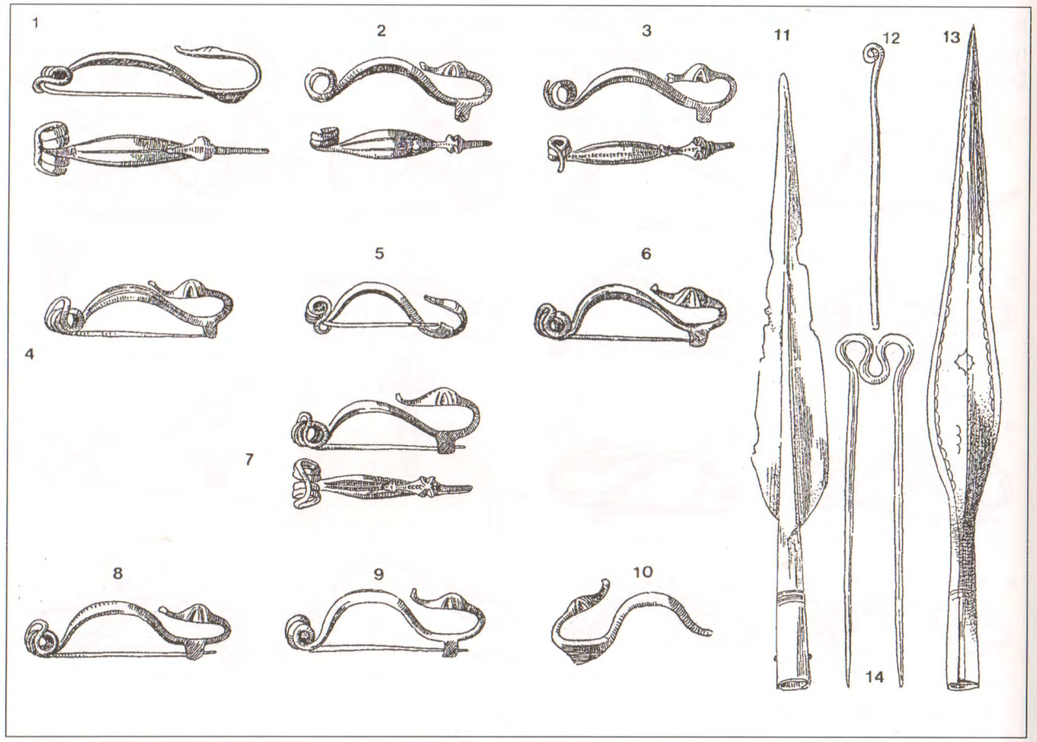

Fig. 5. 1-14 Vrućica. Scale 2/3.

The double grave from the N.Šokić ridge should be mentioned separately. On the occasion of the excavations at Donja Dolina in 1904 this grave is moved and exhibited in the Museum in Sarajevo.[22] The male skeleton, with an iron spear and a dagger, lay below the feet of a richly furnished female skeleton. Around the neck of the deceased there was a glass bead necklace (83 pieces), on the shoulders there were two plate fibulae, below each three early La Tène fibulae, and an iron blade on the chest. On either side there was a fibula with a long band bow and a serpent-shaped foot and two fibulae of the Duchcov type. (Fig.4.16-18). According to the basic traits these fibulae are dated into the second half or the end of the IV century B.C.

[22] Ć. Truhelka, *GZM* 18, 1906, 343; Z. Marić, *GZM* 19, 1964, T. 17.4,6-8,11-12; 26.34; *Keltoi. Kelti i njihovi suvremenici na tlu Jugoslavije*, Ljubljana, 1984, Fig. XI.

The Vrućica find (Fig.5)

About 70 km southeastern from Donja Dolina another famous find dated into the early La Tène period is registered. Above Usora, on an isolated hill by Vrućica, in the year 1900 two graves were found on the occasion of rock exploitation.[23] Two spears, two needles and eleven bronze fibulae are preserved. Due to the vague information it is unclear whether two graves are mentioned solely because of the number of the spears, or there may have been some other indication. Judging by the forms, the pieces from Vrućica correspond to some finds from Szentlorinc, Velika and Donja Dolina. However, the fact recorded on some of the pieces from Donja Dolina, is well manifested on all the pieces from Vrućica: the back-bent foot finishes in a serpent's head and is executed in the same way on almost

[23] Ć. Truhelka, *GZM* 13, 1901, 14, T.I.

all the fibulae. The head is triangular in shape, the eyes are emphasized and the muzzle is raised and bears a bifurcated tongue. It seems that these fibulae represent the products of the same master.

The group burial from Vratnica (Fig.6)

Further down south, near the village of Vratnica by Visoko, in the year 1966, during some construction works a chamber tomb was registered with several skeletons. The subsequent rescue excavations revealed an unique example of sepulchral architecture. The slab stone construction is oval, containing a rectangular inner room (3,5 x 2 m) where 16 to 20 individuals were buried. The skeletons with the grave goods were not found *in situ*, and an assumption was motioned that they were brought here from some other place of primary burial. In spite of the diverse origin, it is assumed that a single cultural and chronological assemblage is in question. Nineteen spears, several curved knives, 29 fibulae, 16 double pins, buttons,

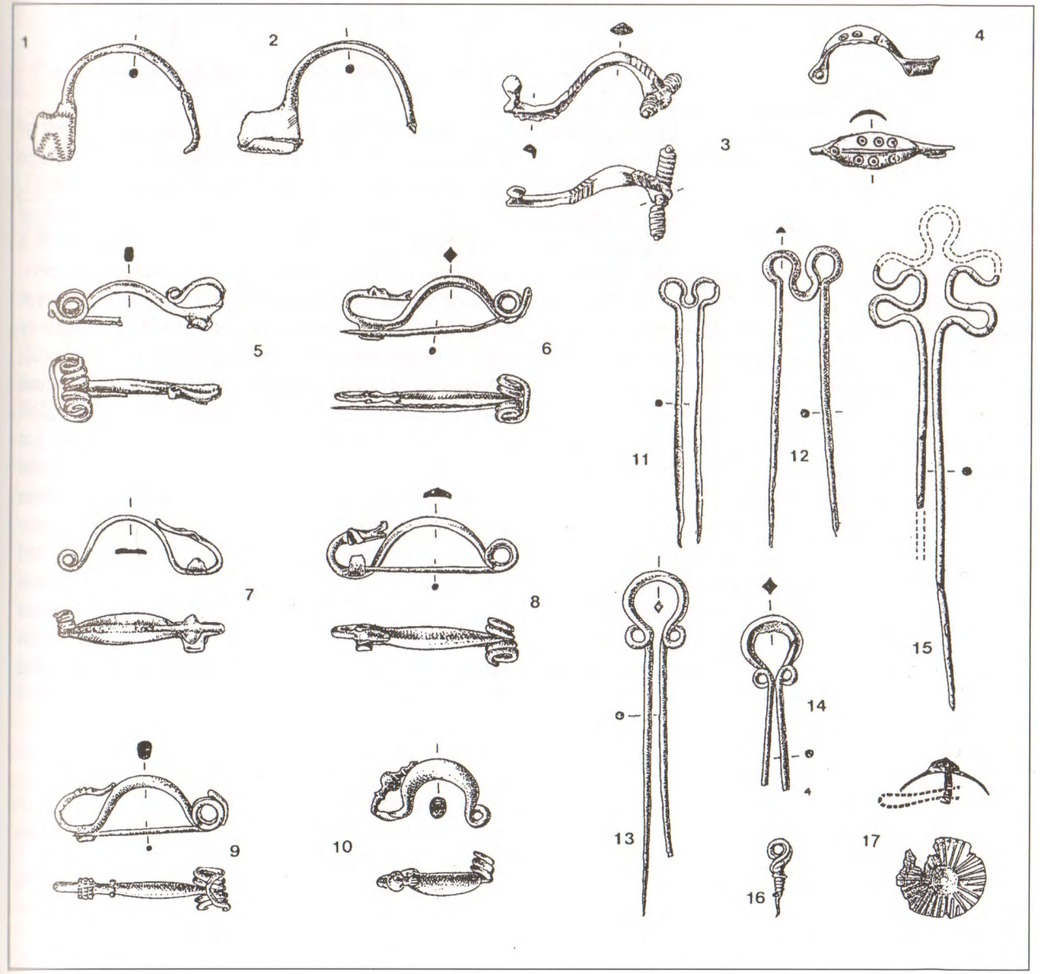

Fig. 6. 1-17 Vratnica. Scale 2/3.

appliques, pendants, six rings, three amber and 64 glass beads (seven of them vase-shaped) were found.[24]

The grave goods from the tomb cover the period of the V and IV centuries B.C. and are characteristic of this part of the Balkans, where the traditions of the autochthonous culture are mixed with the influences or even the presence of the forms coming from across Sava or from the Mediterranean. Various types of jewellery already well in use in the Balkans, originate from the south: five fibulae with square foot (Fig.6.1-2), various double pins, rarely penetrating further north from Sava, being especially numerous during the V/IV centuries, bronze "seal" rings and glass beads. This all comes from the Greek lands as imports, or the objects were produced in the western Balkans after the Greek models. Along with numerous fragments of crude hand-thrown pottery, several pieces of fine wheel-thrown vessels were registered, as well as several crude fragments with comb ornament. The local production is represented quite poorly by ceramic fragments, arms and small pieces of jewellery characteristic of the Glasinac cultural circle.[25] It is obvious that the majority of the jewellery originates from the eastern Alps or Pannonia. Four Certosa type fibulae show the autonomous development in the western Balkans, while three boat-shaped bronze fibulae with iron pins indicate the connections with Pannonia, having a close analogy from a grave in Szentlörinc (Fig 6.3-4).[26] Two fibulae display the early La Tène pattern, but the back-bent foot with a loop originates from the local fibulae from the lands of Delmatae, Liburnae or Iapodes (Fig.6.5).[27] The group of ten fibulae, though displaying numerous similarities to the examples from Vrućica, points to certain differences. Along with the ones with a low bow, arch fibulae also appear, and the foot ornamented by a serpent's head differs in some detail, making it obvious that they belong to the different series (Fig.6.6-8). Four arch fibulae bear all the traits of the early La Tène pattern and an original solution: the serpent's head is stylized, with three rows of granules and two separate granules in the place of the nose or bifurcated tongue (Fig.6.9). The last fibula belongs to the variants of the Duchcov type and is supposed to be the decisive piece of evidence in solving the chronological puzzle of this remarkable find (Fig.6.10). B.Čović, having completed the analysis of the material, stated that the most likely chronological frame of the tomb at Vratnica would be the last quarter of the IV century B.C. and it is hard to add more precision to his words.[28] It is possible, not as much because of the flexibility of the chronological limit LT B1-B2, but more due to the circumstances of the disclosure and the setting, to leave a somewhat wider range - the end of the IV and the very beginning of the III century B.C.

The group of the fibulae of the Zagrađe type (Fig.7)

A pair of fibulae of the early La Tène pattern, but of local manufacture, from a grave at the northwestern fringe of Glasinac, seeks separate analysis (Zagrađe, tumulus I/2, Fig.7.5-6).[29] The first piece is derived from the variants of the Certosa type: the foot is short and terminated in a small head; the knee-shaped bow bears "wings" and curvilinear incisions. This kind of shape is frequent in the areas of the western Balkans and eastern Alps. A close analogy may be sought for in the area around Priboj (Zabrnjica), where a piece is registered representing a rare find from the southeastern parts of the Glasinac circle (Fig. 7.2)[30] and in Slovenia (Idria pri Bači).[31] Similar fibulae, but bearing the traits of the early La Tène pattern, are the hybrid variant from Lower Austria, a small fibula from Durrnberg or a piece from Velika.[32]

The second fibula from Zagrađe is of a different origin. Namely, in a tumulus from the site Rudine-Rusanovići (Glasinac) five bronze hinge fibulae, double pins, rings, a silver earring, a pendant, glass beads (4 vessel-shaped) and a La Tene fibula with a side spring (Fig 7.3) are registered in the second group of six skeletons.[33]

[24] B. Čović, in *Visoko i okolina kroz historiju* I., Visoko 1984, 37 sqq.

[25] B. Čović, *op.cit.*, (n. 24); R. Vasić, *PZ* 57.2, 1982, 220 sqq.; *idem, Arh. vest.* 38, 1987, 51 sqq. Pr. 1.

[26] B. Teržan, *op.cit.*, (n. 4) Fig. 30, 375 sqq.; E. Jerem, *op.cit.*, (n. 4), Fig. 19, Grave 2.

[27] Cf. *PJZ* V, Fig. 20. 13-14; 26.15-16.

[28] B. Čović, *op.cit.*, (n. 24), 48.

[29] F. Fiala, *WMBH* 6, 1899, 51, Fig. 50; *PJZ* V, T. 65.8-9.

[30] For the information I am grateful to my collegue S. Derikonjić, the Museum of Priboj.

[31] M. Guštin, *Posočje in der jüngeren Eisenzeit*, Ljubljana,1991, T. 22.21.

[32] S. Nebehay, in *Keltske študije.* ed. M. Guštin, Brežice, 1977. Fig. 1.13; L. Pauli, *Der Dürrnberg bei Hallain* III, München, 1978, 102, Abb. 4.9; Velika - Fig. 2.1.

[33] A. Benac - B. Čović, *Glasinac* 2, Sarajevo, 1957, 24 sq. T.

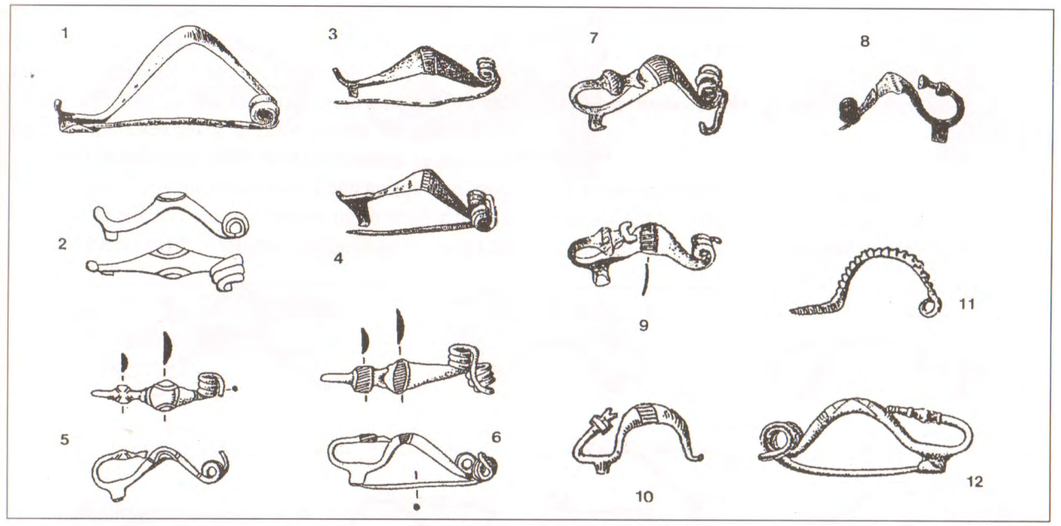

Fig. 7. 1, 4 - Gorica; 2 - Zabrnjica; 3 - Rudine-Rusanovići; 5-6 Zagrađe, tumulus I/2; 7 - Gosinja planina, tumulus 21; 8 - Podilijak; 9 - Varvara; D. Dolina: 10-12 Gr. 43 (M.Petrović Jr.). Scale 2/3.

A very similar piece, but bearing three coils on each side, is registered among the numerous fibulae from Gorica (Fig.7.4).[34] Both these pieces are fragmented, lacking the finitial of the foot, which is the crucial element for attribution. It is possible that these are the fragmented fibulae of the early La Tène pattern, but it seems more likely that they are influenced by the same exemplar - a local variant of knee-shaped fibulae with short foot and a small head, and a side spring, also from Gorica (Fig.7.1).[35] Going back to the other fibula from Zagrađe, it may be noted that it consists of a knee-shaped bow with a cross-hatched band, three coils on each side and a horizontally back-bent foot bearing a stylized cross-hatched serpent's head with a bifurcated finitial (Fig.7.6). The connections are obvious between the fibulae with the cross-hatched bow from Rudine and Gorica, and the piece from Zagrađe. The replicas of the fibula from Zagrađe are registered on several spots - Gosinja planina (tumulus 21), Podilijak and the site Varvara by the spring of Rama (Fig.7.7-9).[36] The design with the cross-hatched head appears on the fibulae from Debelo Brdo and Sanski Most, but they represent remote analogies (Fig. 9.5).[37] The last in the sequence of these finds is the fibula from a grave at Donja Dolina.[38] It is a local product of Duchcov variant, bearing the details of the Zagrađe type - cross-hatched band on bow, serpent's head on foot (Fig.7.10). The chronological frame for this group of fibulae is provided by two grave assemblages. The entire contents with the hinge fibulae from Rudine-Rusanovići is dated into the IV century B.C. and represents the Greek influences originating from the southern Balkans.[39] The offerings in Donja Dolina are of the forms characteristic of the end of the early Iron Age and two early La Tène fibulae (Fig.7.10-12). One is already mentioned, while the other of the type Duchcov appears along with the zoomorphic fibulae (Donja Dolina, Szentendre), or on the other sites from the Carpathian basin.[40] Thus the range may be determined from the appearance of the hinge fibulae, the characteristic shapes of the type Zagrađe

49.11; F. Fiala, *WMBH* 4, 1896, 26, Fig. 59.

[34] Ć. Truhelka, *WMBH* 8, 1902, 19, Fig. 24.

[35] *Ibid.* 18, Fig. 20.

[36] F. Fiala, *WMBH* 5, 1897, 21, Fig. 33; B. Čović, *GZM* 14, 1959, 67, T. 10.5; Z. Marić, *op.cit.*, (n. 2), T. 1.5.

[37] F. Fiala, *WMBH* 6, 1899, 132, Fig. 11; 94, Fig. 116.

[38] Ć. Truhelka, *WMBH* 9, 1904, 101, T. 50.22-24.

[39] R. Vasić, *Godišnjak. CBI.* 21, 1985, 145 sqq.

[40] K. Ludikovsky, *Památky archeologické* 55, 1964, Obr. 1.2; *Corpus of Celtic Finds* in *Hungary* I, *Transdanubia* 1 (*CCFH);* T. Kovács, É.Petres, M. Szabó, eds., Budapest, 1987, Pl. 18.4; N. Majnarić-Pandžić, *op.cit.,* (n. 3), T. 2.3; 4.4; D. Dolina, Fig. 4. 12; see n. 21.

to the pieces of the Duchcov type, from the middle of the IV to the beginning of the III century B.C.

The zoomorphic fibulae of the western Balkans (Fig.8)

The following examples illustrate the frequency of the early La Tène fibulae in the central parts of the western Balkans. They mainly belong to the forms from the aforementioned sites, having the common feature that they correspond to the local variants executed according to the exemplars of the fibulae of pre-Duchcov horizon. A certain clustering of these fibulae in the vicinity of the Adriatic coast seeks an additional note (Fig.8.4-6): namely, the architectural object by the village Gorica is well known for the numerous finds of jewellery and arms belonging to a wide chronological range.[41] It is considered that in this spot a sanctuary was situated, a fact that accounts for the different objects from various parts of the western Balkans being deposited here during many centuries (from the VII to the I century B.C.).[42]

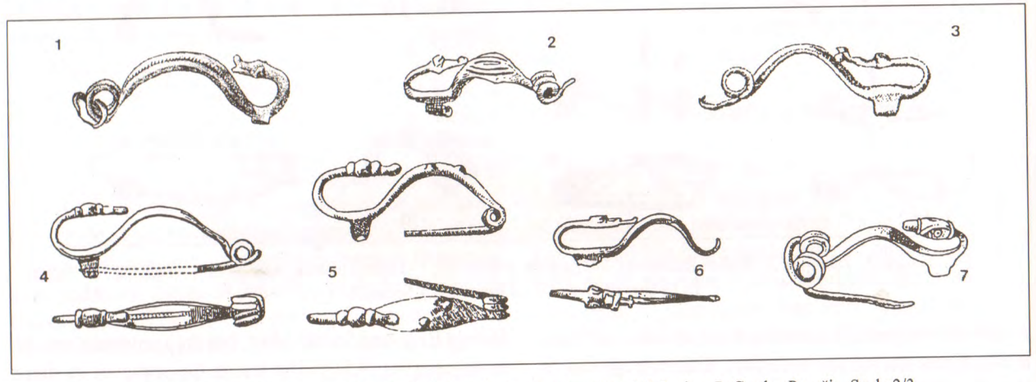

Fig. 8. 1 - Rusanovići, tumulus 33/1; 2 - Debelo brdo; 3 - Pod-Bugojno; 4-6 Gorica; 7 -Gradac Posušje. Scale 2/3.

The early La Tène fibulae of the northwestern Balkans (Fig.9)

The types of fibulae considered in this paper are very few in the outskirts of the western Balkans, bearing some distinct features. A good example is provided by the pair of fibulae from a grave in the cemetery at Sanski Most (Fig.9.1-2).[43] The first piece points to the mixture of the Certosa type and the early La Tène forms. The back-bent foot finishes in a triangular plate and a rivet, most probably wearing an amber, coral or glass bead. The second piece has an ornamented bow of the boat-shaped fibulae, a cross-bow spring and a back-bent foot with a button stylized in a form of an animal's head. The fibula from the next grave is typologically similar to the previous one, but still represents the next step towards the early La Tène forms (Fig.9.3). The whole group of fibulae reflects the adopting of the various technological patterns present in the late Hallstatt, i.e. early La Tène period. The piece from the site Jezerine is obviously of the local manufacture (Fig.9.4), while the offerings from a grave at Kompolje consist of a fibula of the Certosa type and one belonging to the variants of the type Marzabotto (Fig.9.6).[44] All these pieces are hard to determine chronologically in more detail. Roughly, they belong to the IV century B.C. and were probably manufactured under the influence of the forms from the eastern Alps and northern Italy. This direction is also indicated by the sparse finds of the early La Tène fibulae from Istra and Slovenia.[45]

41 Ć. Truhelka, *WMBH* 8, 1902, 3 sqq.

42 B. Čović, in *PJZ V*, 473 sq.

43 F. Fiala, *WMBH* 6, 1899, Fig. 112-111, 107.

44 V. Radimsky, *WMBH* 3, 1895, Fig. 481; T. Težak-Gregl, *Vj. Arh. muz. Zagreb* 14, 1981, 44, T. 5.9.

45 M. Guštin, *Arch. Iug.* 24, 1987, Fig. 2.2; 4.1.

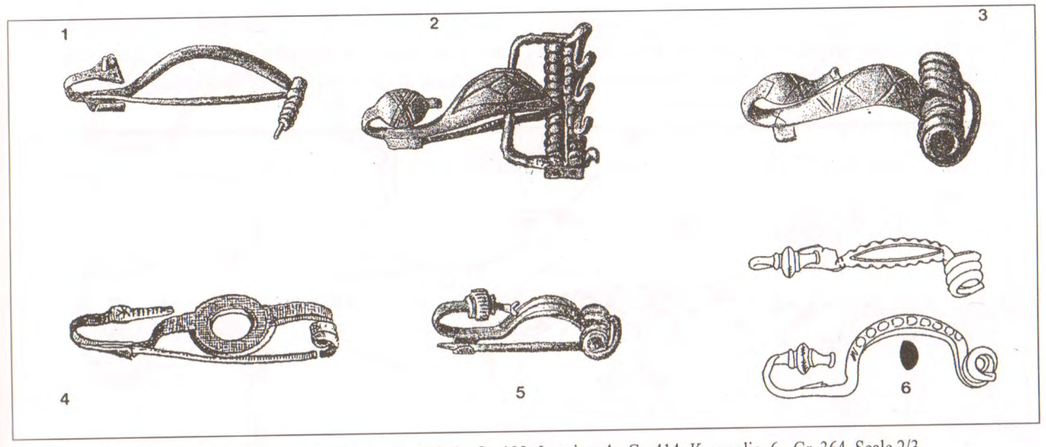

Fig. 9. Sanski Most, 1-2 Gr. 107; 3 - Gr. 104; 5 - Gr. 109; Jezerine, 4 - Gr. 414; Kompolje, 6 - Gr. 364. Scale 2/3.

Southeastern Pannonia and the central Balkans: Early La Tène forms (Fig.10.1-5; 12.2-3) and the fibulae of the Duchcov-Münsingen horizon (Fig.10.6-7; 12.1,4-14)

The appearance of the early La Tène fibulae in the southeastern parts of Pannonia, compared to the mentioned regions, offers a different picture. The oldest examples are rare and mainly without precise information, such as several pieces from Osijek (Donji grad) and Dalj (Fig. 10.1-5).[46] All the other material belongs to the typologically later forms, corresponding to the numerous variants of the Duchcov horizon. From this point stems the conclusion that the advance movements came along the Danube, over Transdanubia and the eastern parts of the Carpathian basin, superseded by the gradual settling of the Celtic population all the way down to the central Balkans. In lack of the more conclusive information, the archaeological material from the graves consisting of heterogeneous pieces (earlier-local and later-Celtic), may serve as a chronological starting point. Among the finds of this type, the prominent place is reserved for the hoard (or grave?)

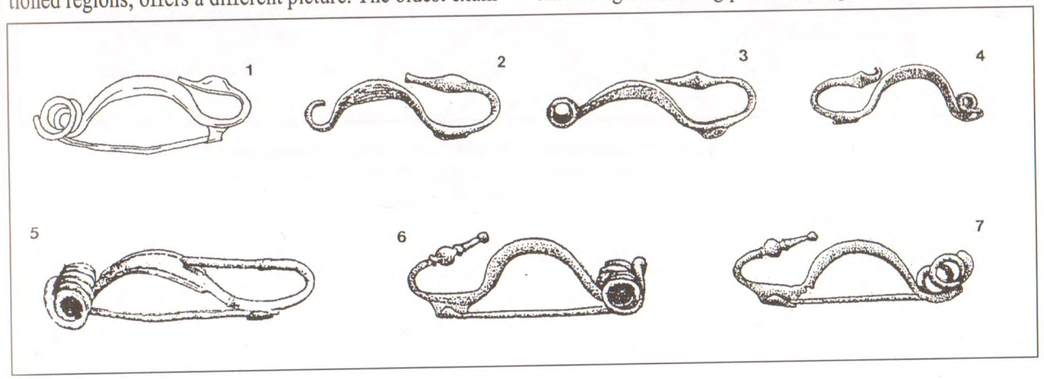

Fig. 10. Osijek-Donji Grad, 1 - Gr. 9; 2-3 Osijek; 4-6 Dalj; 7 - Kupinovo. Scale 2/3.

46 E. Spajić, *Osiječki zbornik* 4, 1954, T. 4.27 (Gr. 9); cf. D. Božič, *Arh. vest.* 32, 1981, Tab. 2; N. Majnarić-Pandžić, *op.cit.*, (n. 3), Osijek T. 25.1-2: Dalj T. 3.5; 4.1-2.

from Čurug in Bačka. The best part of the assemblage belongs to the silver jewellery originating from the south of the Balkans, while the bronze "loop" fibulae are associated to the Pannonian area. The only piece of the Celtic origin is the large bronze fibula of the Duchcov variant (Fig.12.1). Based of this fact, the hoard is usually dated into the second half of the IV century, but the rest of the jewellery, as is often the case, belongs to the somewhat earlier period.[47] Some close analogies between Čurug and the cemetery Pilismarot-Basaharc by Estergom, a fibula from a grave by Gyor (Menfocsanak) or the pieces from Donja Dolina should be noted.[48] Some common features are also noted on the silver jewellery from the grave unearthed at the beginning of the century in Bogdanovci by Vukovar. Two silver bracelets with serpent's heads, like in Čurug, and three bronze fibulae of the variant Duchcov with a medallion-shaped bow and several chain-pendants were found there. In the immediate vicinity two pairs of bronze fibulae with broadened bows were found, ornamented by a broad zigzag band.[49] They are probably a part of the inventory of a devastated grave corresponding to the same chronological horizon. Silver twisted earrings of

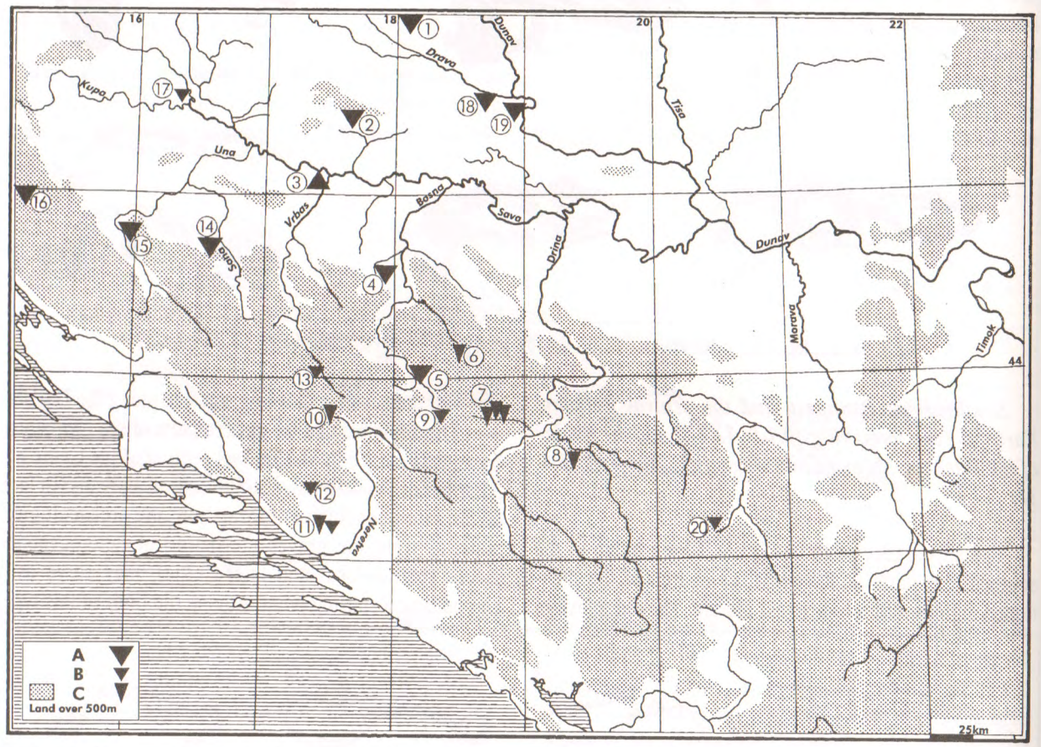

Fig. 11. The frequency of the pre-Duchcov (LT B 1) horizon fibulae: 1 - Szentlőrinz, 2 - Velika, 3 - Donja Dolina, 4 - Vrućica, 5 - Vratnica, 6 - Zagrađe, 7 - Gosinja planina, Podilijak, Rudine-Rusanovići, Rusanovići, 8 - Zabrnjica, 9 - Debelo brdo, 10 - Varvara, 11 - Gorica, 12 - Gradac-Posušje, 13 - Pod, 14 - Sanski Most, 15 - Jezerine, 16 - Kompolje, 17 - Sisak, 18 - Osijek, 19 - Dalj, 20 - Južac. (A - cemeteries or graves, B - chance finds, C - fibulae of the Zagrađe type).

[47] R. Vasić, *The Chronology of the Early Iron Age in Serbia*, BAR Suppl. Ser. 1977,54; *idem* in *Radionoce i kovnice srebra,* Narodni mizej Beograd, 1995, 83 sqq.; cf. D. Božić, *op.cit.*, (n. 46), 315 sqq.

[48] I. Bognar-Kuzián, in *The Celts in Central Europe. Alba Regia* 14, 1975, 35 sqq.; *ead.* (n. 10) 30 sqq.; *CCFH* (n. 40), 36, Pl. 18.5; D. Dolina, see n. 22.

[49] J. Brunšmid, *Vj. Hrv. arh. dr.* 10, 1908-1909, 232 sqq. Fig. 23.

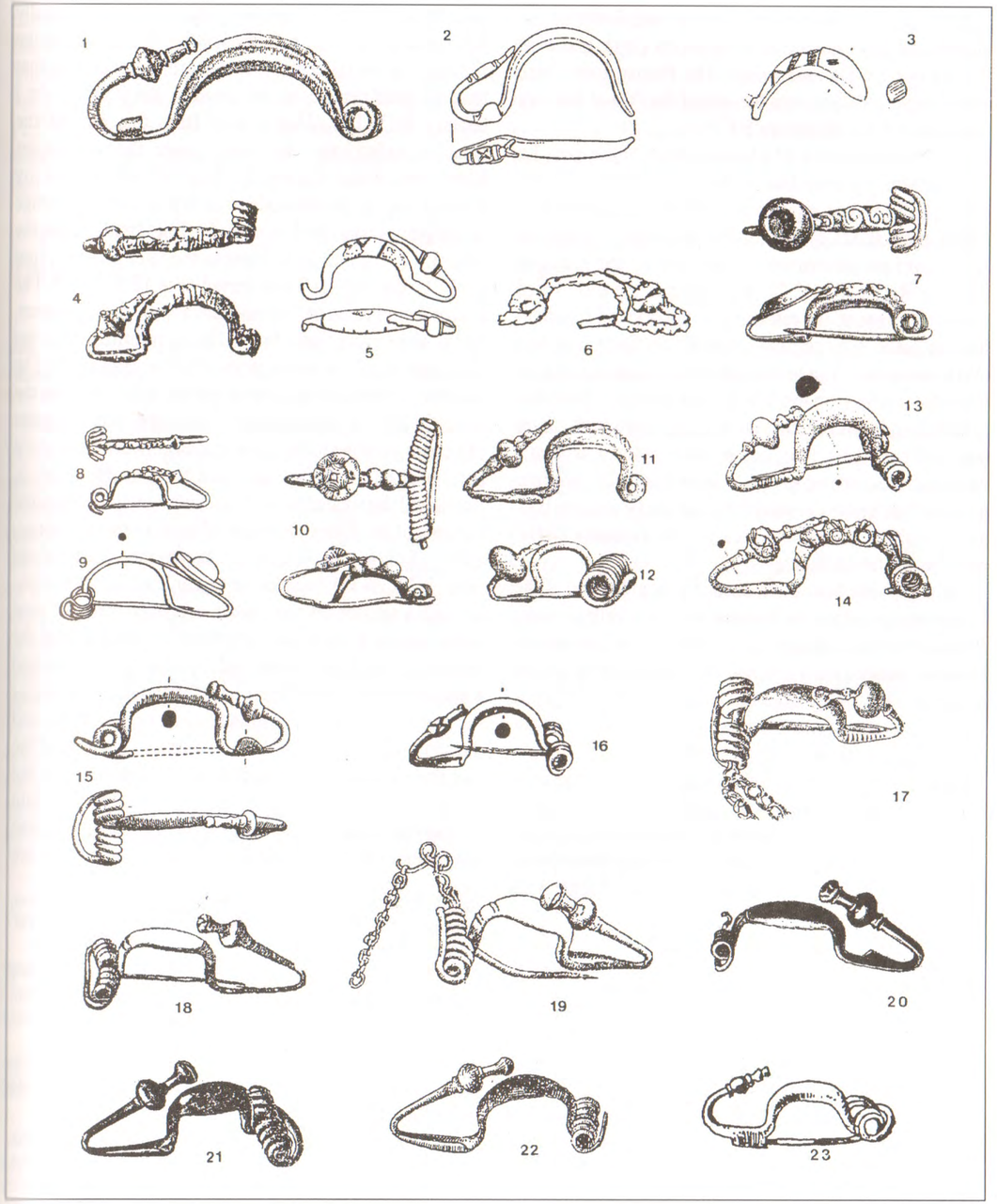

Fig. 12. 1 -Čurug; 2 - Južac; 3, 5 - Viminacijum, vicinity; 4 - Šabac; 6 - Kostolac; Pećine: 7 - Gr. G3-1201, 8 - Gr. G1-3 - 378, 10-12 Gr. G3 982, 9 - Bašaid; 13-14 Karaburma, Gr. 60; 15 - Gosinja planina, tumulus 35/1; 16 - Jezerine, Gr. 161; 17 - Rusanovići, tumulus 41/1; 18, 21,23 D. Dolina; 19 - Pod; 20 - Majdan; 22 - Jezerine, Gr. 116. Scale 2/3.

local origin from Karaburma, Pećine and Kostolac are determined into the horizon of the oldest Celtic graves in this part of the Danube valley. The fibulae from these assemblages are dated into the end of the IV and the very transition into the III century B.C.[50]

An unique example of a bronze fibula of the early La Tène pattern, the only find of the La Tène period in the central Balkans, was registered on the occasion of the test-trench excavations of the hill-fort settlement on the site Južac, over the monastery of Sopoćani, by the spring of the river Raška (Fig.12.2). According to the discovered pottery fragments, the remnants of the drywall fortification are dated into the final stages of the Early Iron Age (V-IV centuries). The settlement was abandoned and re-inhabited as late as in the Late Roman period.[51] This fibula corresponds typologically to the early forms with a high bow and back-bent foot, ending in a stylized serpent's head with a bifurcated tongue. Chronologically, the piece probably belongs to the second half of the IV century B.C. and it reached the remote area via the Glasinac circle, from the western Balkans.

It has already been mentioned that from the end of the IV century on, along the Danube and Sava valleys many fibulae of various variants of the Duchcov horizon appear. However, besides fairly detailed information on the graves investigated at Donji Grad in Osijek,[52] most of the sites yielded numerous finds from destroyed cemeteries. Such is the case with the pieces from Dalj (Fig.10.6),[53] Vukovar,[54] or, in the Sava valley, from Sremska Mitrovica[55] and Kupinovo (Fig.10.7).[56] Some chance finds, the fibulae from Gradina by Bosut, Novi Banovci, Zemun, and a piece of the Münsingen type from Banat (Bašaid, Fig.12.9),[57] should be mentioned. Along with several older forms, the collected material chronologically belongs to LT B2, i.e. to the end of the IV century and the first half of the III century. It is worth emphasizing that most of these cemeteries remained in use well into the I century B.C. The oldest pieces from this part of the Danube valley are the ones from the cemeteries Karaburma-Rospi Ćuprija in Belgrade and Pećine by Viminacium. At the Belgrade cemetery, a small percentage of the graves contained an early La Tène fibula, since the majority of the burials belongs to the later phases, especially to the late La Tène period (Fig.12.13-14).[58] The graves from Pećine by Viminacium are of special interest, due to some exceptional finds offering information on the first settling of the Celts in the Central Balkans.[59] The cemetery is partially excavated and the publication on the works in 1981 is in preparation. Therefore, only a number of fibulae pointing to the connections between the eastern parts of the Carpathian basin and the Danube valley in Serbia will be treated here. These are widely represented variants of the forms Duchcov-Münsingen which apparently follow the Celtic expansion southwards (Fig.12.7,8,10-12), such as the example of the small fibulae with a segmented bow, which expanded from the west to the eastern fringe of the Carpathinan basin and, over the cemeteries such as Piskolt and Gyoma, finally reached Karaburma and Pećine (Fig.12.8).[60] A certain clustering of the archaeological finds around Požarevac, Kostolac and the site of Viminacium becomes clearer in the light of the fact that an important communication, leading from the south, crossing the Danube and continuing into Transilvania, run over this area. Thus La Tène finds also are frequent in this region (Fig.12.6).[61] Two fibulae are

[50] B. Jovanović, in *Kulture gvozdenog doba jugoslovenskog Podunavlja,* ed. N. Tasić, Beograd 1994, 111 sqq.

[51] M. Popović, *Arheološki pregled* 27, 1987, 115, Fig. 3.

[52] E. Spajić, *op.cit.*, (n. 46), T. 3.19; 6.37,42-44; *idem*, *Osiječki zbornik* 5, 1956, T. 10.6; 11.1-2; *idem, Osiječki zbornik* 8, 1962, T. 14.8; 15.9; N. Majnarić-Pandžić, *op.cit.,* (n. 3), T. 25. 3.

[53] N. Majnarić-Pandžić, *op.cit.*, (n. 3), 16 sqq., T. 3.1-2,4,10; 4.3-5; 5.5.

[54] *Ibid.*, 59 sq. T. 51.10.

[55] *Ibid.,* 44 sqq. T. 23.1-2.

[56] *Ibid.,* 25 sqq. T. 9.1-2, 9-10.

[57] The piece found near Gradina at Bosut is now in the Gallery of Sava Šumanović in Šid; Novi Banovci: N. Majnarić-Pandžić, *op.cit.*, (n. 3), T. 27.5; J. Todorović, *Katalog praistorijskih predmeta*, Beograd, 1971, T. 61.11; 60.9 (Zemun); Bašaid: M. Girić, *RVM,* 1997, in print.

[58] J. Todorović, *Praistorijska Karaburma*. I, Nekropola mlađeg gvozdenog doba, Beograd, 1972, T. 21.6,8-9; 22.4; 23.2; 24.3; *id. Inv. arch.,* fasc. 6, 1963, feuilles Y 47-Y 56, Y 49.4; cf. D. Božić, *op.cit.*, (n. 46), Tab. 3.

[59] B. Jovanović, *Études Celtiques* 21, 1984, Fig. 3.1-2; 6.1-5; *idem* , in *PJZ V* 829 sqq. T. 79. 1-4,7; *idem,* in *Scordisci and the Autochthons*, N. Tasić ed., Beograd 1992, 19-32,83-94.

[60] I. Németi, *Thraco-Dacica* 10.1-2, 1989, 103(A 6); B. Maráz, *Archeologiai Értesito*, 1977, 104-1, Fig. 5.8,10-12; J. Todorović, *op.cit.*, (n. 58), T. 24.3.

[61] P. Popović, *Starinar* 43-44, 1992-1993, 1994, 17 sq.; D. Jacanović, *Viminacium* 2, 1988, T. I,III; D. Spasić, *Viminacium* 7, 1992, T. I.1.

chronologically interesting, with bows bearing broad bands of incisions. One is from the vicinity of Viminacium, and the other is kept in the museum of Šabac, and was probably found near the river Sava (Fig. 12.5-4).[62] The pieces of this kind are rare and may be associated to the mentioned ones from Bogdanovci or a find from Dalj.[63]

The Duchcov-type fibulae from the western Balkans (Fig.12.15-23)

The chance finds of the fibulae of the Duchcov horizon in the western Balkans come from Semberija (Rapanić Polje),[64] upper Vrbas valley (Pod, Majdan, Fig.12.19-20), as well as several pieces from the destroyed graves at Donja Dolina.[65] At Glasinac, several excavated graves contained, among other, the fibulae chronologically attributed into the final phase of the Glasinac culture. At that time, by the beginning of the III century B.C, "a complete silence ensues of the archaeological sources, as if the area was totally depopulated".[66] In a grave (Gosinja planina, tumulus 35/I, Fig.12.15), along with the jewellery of the Mediterranean origin, a fibula of the Duchcov type was registered, hardly later than the end of the IV century, according to its basic traits.[67] The contents of a grave from Rusanovići (tumulus 22/I) is partially similar and there was a fibula with an ornamented bow, to be discussed later (Fig.13.4).[68] From the same site (tumulus 41/1, Fig.12.17) there are six fibulae-repliques, having very close analogies in a cemetery in Slovakia (Chotin).[69] The fibulae from the grave by Gospić (Vrebac),[70] from the cemeteries by Una (Jezerine, Fig.12.16; Ribić, Golubić),[71] by Sanski Most,[72] or Donja Dolina (Fig.12.18,21-23)[73] correspond to the type LT B2, but often bear individual solutions with local traits, being executed in the middle La Tène period according to the older patterns.

The group of fibulae of the Duchcov horizon from the Danube and Sava valleys and the western Balkans (Fig.13.1-11)

The Danube valley and the western Balkans bear several other common traits, represented by the fibulae with ornamented bow bearing an oval plaque with a frame. At Karaburma, in the grave 63, along with silver earrings, a fibula of this kind was registered with two pairs of long chains (Fig.13.1).[74] The same trait - the bow in the shape of a medallion, is apparent on three fibulae with chains from Bogdanovci, as well as on a pair of fibulae, also with chains, from a grave in Osijek (grave 27, Fig.13.3).[75] Similar examples were found in Kupinovo and west of Drina, at the site Rapanić Polje.[76] The fibula from Rusanovići, at Glasinac, from the above mentioned grave, has its closest analogy in the piece from Karaburma (Fig.13.4). To the wider group of these finds belong a fragmented fibula from the Negotin Museum, probably from the Danube bank, and a piece from the vicinity of Viminacium (Fig.13.5-6).[77] Furthermore, a fibula from a grave at the cemetery Jezerine (Fig.13-2) morphologically corresponds to the older forms, while the pieces from Ribić and Golubić merely follow the example.[78] In wider sense, to the same family belong the fibulae with an oval

[62] I am grateful for the information to my colleague M. Vasiljević, from the Museum of Šabac.

[63] J. Brunšmid, *op.cit.*, (n. 49), Fig. 23.2; cf. N. Majnarić-Pandžić, *op.cit.*, (n. 3), T. 3.2: J. Todorović, *op.cit.*, (n. 57), T. 61.12.

[64] M. Kosorić, *Članci i građa za kulturnu istoriju Istočne Bosne* 14, 1982, 125, T. 4.35.

[65] Pod near Bugojno: *PJZ* V, T. 53.26; Majdan: V. Radimsky, *WMBH* 1, 1893, 182, Fig. 13; D. Dolina: Ć. Truhelka, *WMBH* 9, 1904, 143, Fig. 88-89; T. 81. 9.10-11.

[66] B. Čović, in *PJZ* V, 633.

[67] A. Benac-B. Čović, *op.cit.,* (n. 33), 23, T. 47.8; *PJZ* V, T. 65.12; cf. a similar fibula from the tumulus Podilijak see B. Čović, *GZM* 14, 1959, T. 3.5.

[68] A. Benac-B.Čović, *op.cit.*, (n. 33), 24, T. 48.4.

[69] *Ibid.* 25, T. 50.1-6; cf. L.Zahar, *Keltske umenie na Slovensku*, 1987, Fig. 27.

[70] R. Drechsler-Bižić, *Vj. Arh. muz. Zagreb* 1, 1958, T. 10.79.

[71] Z. Marić, *GZM* 23, 1968, (*WMBH* 1971), T. 3. 16,27,29; 8. 25,27; 9.5: Tab. 2-5; B.Raunig, *GZM* 23, 1968, T. 5.58.

[72] F. Fiala, *WMBH* 6, 1899, 77, Fig. 55.

[73] Ć. Truhelka, see n. 65.

[74] J. Todorović, *op.cit.*, (n. 58), T. 23.2.

[75] J. Brunšmid, *op.cit.*, (n. 49), Sl. 23.1; E. Spajić, *op.cit.*, (n. 52), T. 14.8; 15.9.

[76] N. Majnarić-Pandžić, *op.cit.*, (n. 3), T. 9.2; M. Kosorić, see n. 64.

[77] G. Janjić, Nalazišta i metalni nalazi mlađeg gvozdenog doba u Ključu i Negotinskoj Krajni, Beograd 1989 (manuscript of graduate study, Faculty of Philosophy, Belgrade).

[78] Z. Marić, *op.cit.*, (n. 71), T. 3.16; see n. 71.

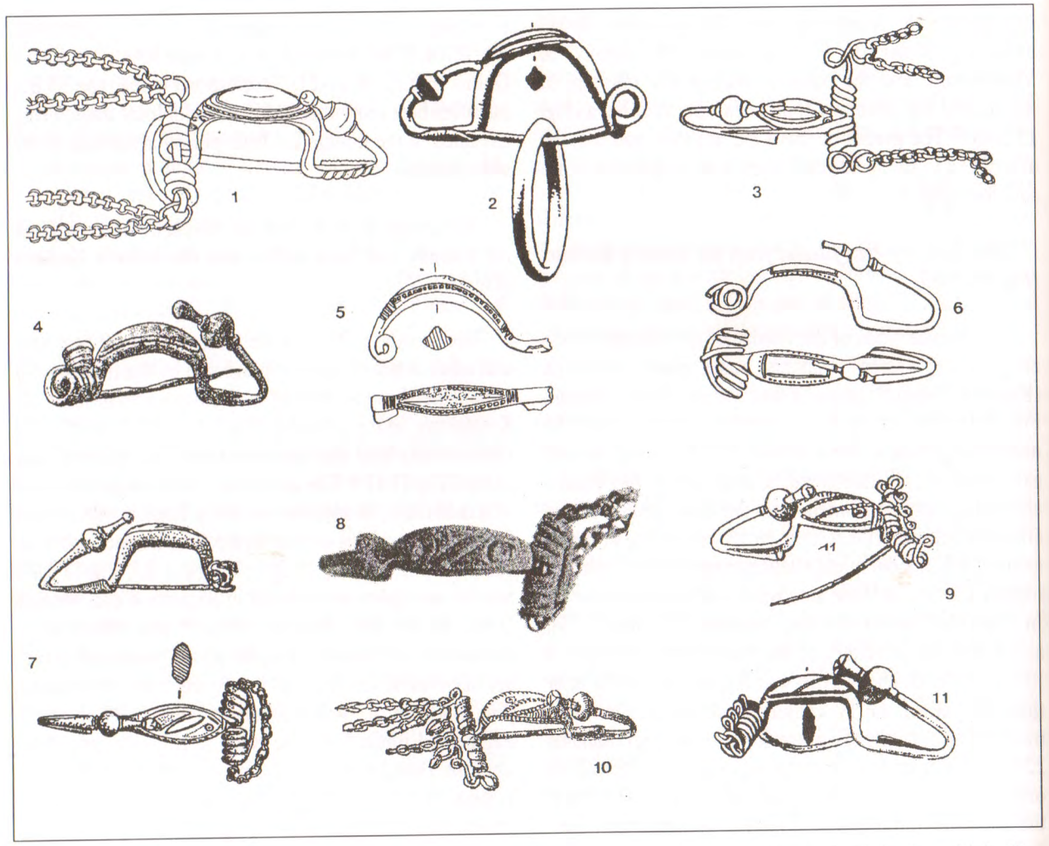

Fig. 13. 1 - Karaburma, Gr. 63; 2 - Jezerine, Gr. 88; 3 - Osijek, Gr. 27; 4 - Rusanovići, tumulus 22/1; 5 - Negotin; 6 - Viminacium, vicinity; D. Dolina: 7 - Gr. 13 (I. Stipančević), 10 - Gr. 23 (M. Petrović Jr.); 9, 11 chance finds; 8 - Kupinovo. Scale 2/3.

plaque on bow, bearing the S-shaped spiral. Such pieces come from Kupinovo, while the similar, though schematized and simplified ones were registered at Donja Dolina (Fig.13.7-11).[79]

The entire series of these finds bears some similar solutions, appearing as early as in the early La Tene period, but it seems that they were manufactured somewhere between Sava and the Danube, after the older examples. These forms were transposed to the western Balkans and were later manufactured there after the similar examples. Chronologically, these fibulae are placed into the period from the IV century till, at least, the middle of the III.

**

Even the superficial glance at the early La Tène fibulae shows that they undergo certain changes from Slavonia to Sava and the western Balkans. The pieces from Szentlörinc or Velika correspond to the early forms that came into these parts most probably from the northwest or north, across the Transdanubia and the Balaton. In lack of other information, one may safely assume that these pieces are the direct La Tène influence into the Pannonian millieu. As Sava is crossed, the cemetery at

[79] N. Majnarić-Pandžić, *op.cit.*, (n. 3), T. 9.9-10; Ć. Truhelka, *WMBH* 9, 1904, T. 76.3; 45.4; 81.11; Z. Marić, *op.cit.*, (n. 12), T. 18.7-9.

Donja Dolina presents a different picture, and further towards the hinterland the forms become even more elaborated and, along with the La Tène patterns, many hybrid and pseudo-La Tène forms emerge, with the traits of the older local production.

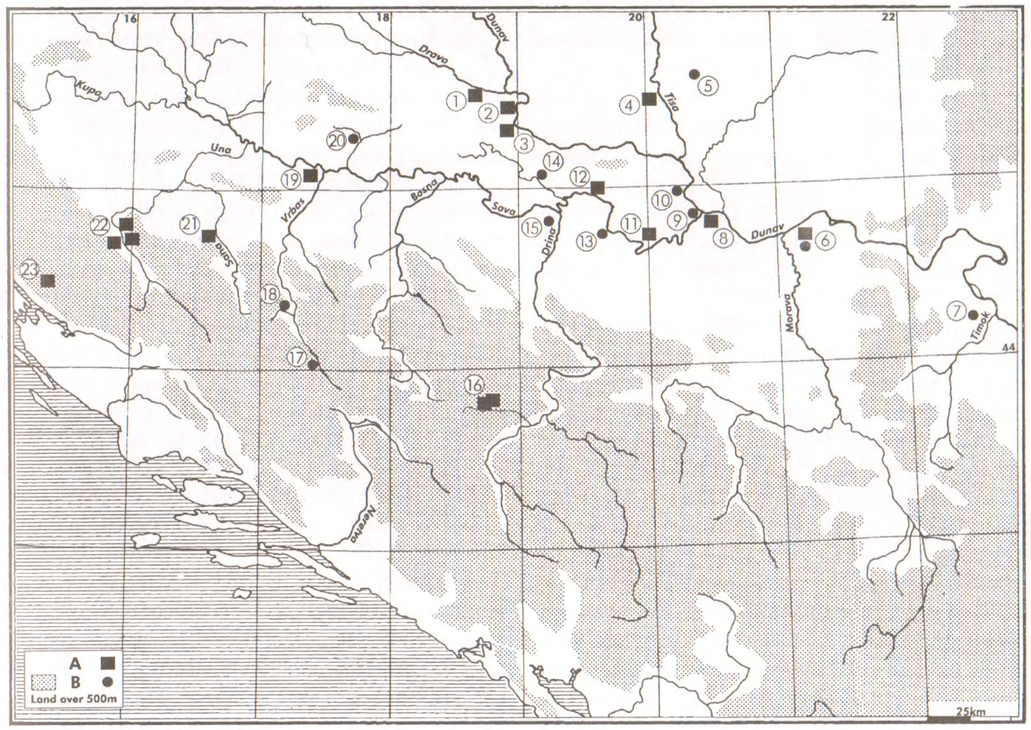

Fig. 14 The frequency of the fibulae of the horizon Duhcov-Münsingen (LT B 2): 1 - Osijek, 2 - Dalj, 3 - Bogdanovci, Vukovar, 4 - Čurug, 5 - Bašaid, 6 - Pećine, Viminacium, Kostolac, 7 - Negotin, 8 - Karaburma, Rospi Ćuprija, 9 - Zemun, 10 - Novi Banovci, 11 - Kupinovo, 12 - Sremska Mitrovica, 13 - Šabac, 14 - Gradina na Bosutu, 15 - Rapanić polje, 16 - Gosinja planina, Podilijak, Rusanovići, 17 - Pod, 18 - Majdan, 19 - Donja Dolina, 20 - Pleternica, 21 - Sanski Most, 22 - Ribić, Jezerine, Golubić, 23 - Vrebac (A - cemeteries or graves, B - chance find).

One of the most conspicuous details pointing to the differences between the areas north and south of Sava, is the way in which the foot of the early La Tène fibulae is modelled. In the first group, the foot is stylized, very often in a zoomorphic finitial, most frequently in a form of an aquatic bird, known from the end of the Bronze Age on. In the west parts of the Balkans, instead of the birds, the serpent's heads often appear. Apparently, in these parts, especially among the Illyrians, serpents bore some special meaning - they are associated to the chtonic symbolism, having a long tradition in the Balkans.[80] At any rate, stylized, or having all the basic traits (triangular head, emphasized eyes, bifurcated tongue), the representation of a serpent holds a prominent position in the ornamentation on fibulae, along with bracelets and other objects. In the western Balkans they probably had an apotropaic function as well, or some other meaning, but they surely were not mere decorative details.

Besides the serpent's heads, some other details point to the fact that in these parts the majority of the fibulae was manufactured in local workshops after the La Tène prototypes. These are above all various hybrid or extremely

[80] A. Stipčević, *Kultni simbol kod Ilira, CBI*, Sarajevo, 1981, 47 sqq.

inventive solutions which have no adequate parallels outside these regions. For this kind of activity, basic preconditions were raw materials, a certain level of technology and the artistic inclination to respond to the taste and needs of the people who wore the jewellery. Some parts of the western Balkans were rich in ores, and arms, tools and jewellery were intensely produced there from the late Bronze Age, and from the VIII century on iron is also in use.[81] We are primarily concerned with bronze, the metal suitable for the production of jewellery due to the technological process. So the source of raw material was at hand, but the major part of the alloy used for the manufacture of small objects was gained by recycling - recasting of the broken pieces.[82] The skill of the masters is best testified by the numerous finds from the cemeteries around the rivers Una and Sana, and the prosperity of the settlement at Donja Dolina depended largely not merely on the aptitude of the masters, but also on the ore sources in the hinterland.[83] Masters-craftsmen, besides executing the local forms, often imitated or copied the objects taken over from the neighbors and fellow-artisans. The string thus enlarged, making it difficult to discern whether we are dealing with cultural influences, population movements or technology transfer. A good example is the case of the Certosa type fibulae, spreading from the V century on from the west and penetrating to Pannonia and the western Balkans. Many pieces from these parts gain local traits and, indeed, must have been executed on the spot.[84] These fibulae thus played an outstanding role in the appearance of the new La Tène style, not only in the other parts of Europe, but also in the western Balkans.

There is another, maybe even better example, related to the buckles or plate fibulae of the Sanski Most type.[85] Long ago, M.M.Vasić suggested the possibility that plate fibulae with discs might originate from the paragnatidae of the Montefortino type helmets (Fig.15.1-2).[86] These pieces are roughly half of the size and executed in bronze foil fastened by iron rivet with cross-bow spring, characteristic of certain types of the Certosa fibulae (Fig.15.3). All the pieces, in spite of the minor differences in details, are executed in the same way and, for the time being, they do not have other analogies. They are registered in a relatively restricted area, in the graves of Donja Dolina and Sanski Most, and a piece at Ribić and Velika respectively (Fig.15.4-9;3.14).[87] Regularly they belong to female costume and are placed in pairs on shoulders of the deceased. The other offerings from these graves are dated into the second half or the very end of the IV century B.C. and encompass the period of the final phases of the Early Iron Age and early La Tène. The only exception is the piece from a grave at Sanski Most, found together with a middle La Tène fibula, that cannot be older than the end of the III century B.C.[88] In this case, a question rises if these buckles were produced over a long period, or had been worn for several generations before the moment of burial. In these parts there are many examples of a vast typological and chronological range of offerings in graves, especially female ones. It is highly likely that in a conservative millieu - a trait for which the area of the western Balkans is renown - traditional jewellery was worn for several generations successively, purposefully and perfectly intentionally.

The paragnatidae of the helmets of the Montefortino type make for an only, but very close model in making the buckles of the Sanski Most type. The shape is partially modified and reduced in scale, due to the completely changed function of the new objects. The helmets of the kind were surely very rare in this part of the Balkans and, besides the one from Vrankamen - without paragnatidae - the closest places of find are further to northwest - Šmarjeta (Bela Cerkev) and Trbinc.[89] In both these cases there are three discs on the paragnatidae, and the one from Šmarjeta is of the same type as the Vrankamen find. For the time being, it is safe to assume that these helmets reached the Balkans over northern Italy, and somewhere in the workshops around Sanski Most or Donja Dolina a new type of buckles was made inspired by the shape and ornaments on the paragnatidae. Taken into account that all the pieces are uniform, may it be possible that only one master was producing them? In the manufacture of these buckles, or any other jewellery for that matter, only one model was sufficient, testifying that the masters were not lacking technical knowledge, but much more the skills and inspiration to make the objects look new, more varied and prettier.

There are several more clues to the activity of these workshops. Almost all the fibulae from Vrućica are executed after the same fashion and make an impression of a gifted master, who was apt to include the early La Tène forms into a completely Balkan symbolism (Fig.5). The case is similar with the fibulae from Vratnica; there are several groups of very similar or even identical execution there. A series of four fibulae is interesting, with a stylized foot ornated with granules (Fig.6.9). Here also, like in the other cases, the message is quite clear - the serpent protects the owner from misfortune and evil. The group of fibulae from Glasinac, associated to the type Zagrađe, presents a different example (Fig.7). The cross-hatched band over the bows appears on the local fibulae of the Certosa type, and is susbequently transferred to the four same pieces of the early La Tène pattern with serpent's head; finally, the same details are repeated on a locally manufactured fibula of the Duchcov horizon. Disregarding the typological, as well as chronological changes, the same ornamental motive is retained. The appearance of the same fibulae on four different sites testifies for a relatively large production and it is highly probable that the workshop was somewhere in the Glasinac plateau. Certain types of fibulae of the early Iron Age concentrated precisely in this territory additionally back up the assumption.[90]

[81] B. Čović, *Godišnjak. CBI* 20, 1984, 129 sqq.

[82] *Ibid.* 132; cf. S. Champion in *Settlement and Society*, T. C. Champion-J. V. S. Megaw, eds, 1985, 134 sqq.

[83] Z. Marić, *op.cit.*,(n. 12); B. Čović, *op.cit.*, (n. 81), 131, sqq.

[84] Cf. B. Teržan, *op.cit.*, (n. 4), 375 sqq.

[85] B. Čović, in *PJZ* V, 260 sq.

[86] M. M. Vasić, *Starinar* 4, 1928, 253 sqq.; cf. U. Schaaf, Jahrb. *RGZM* 21. 1, 1974, Abb. 31.

[87] Ć. Truhelka, *WMBH* 9, 1904, T. 41.2-3; 44.9; 47.29-30; 54. 17-19; 81.2; *Keltoi, op. cit.,* (n. 22), Fig. XI; F. Fiala *WMBH* 6, 1899, 104, Fig. 154; Z. Marić, *op.cit.,* (n. 71), T. 8.13.

[88] F. Fiala, *ibid.* Fig. 153; cf. P. Popović, *Zbornik Narodnog muzeja* 15-1, 1994, 54.

[89] Ć. Truhelka, *WMBH* 4, 1896, 381; S. Gabrovec, *Arh. vest.* 41, 1990, Fig. 2.

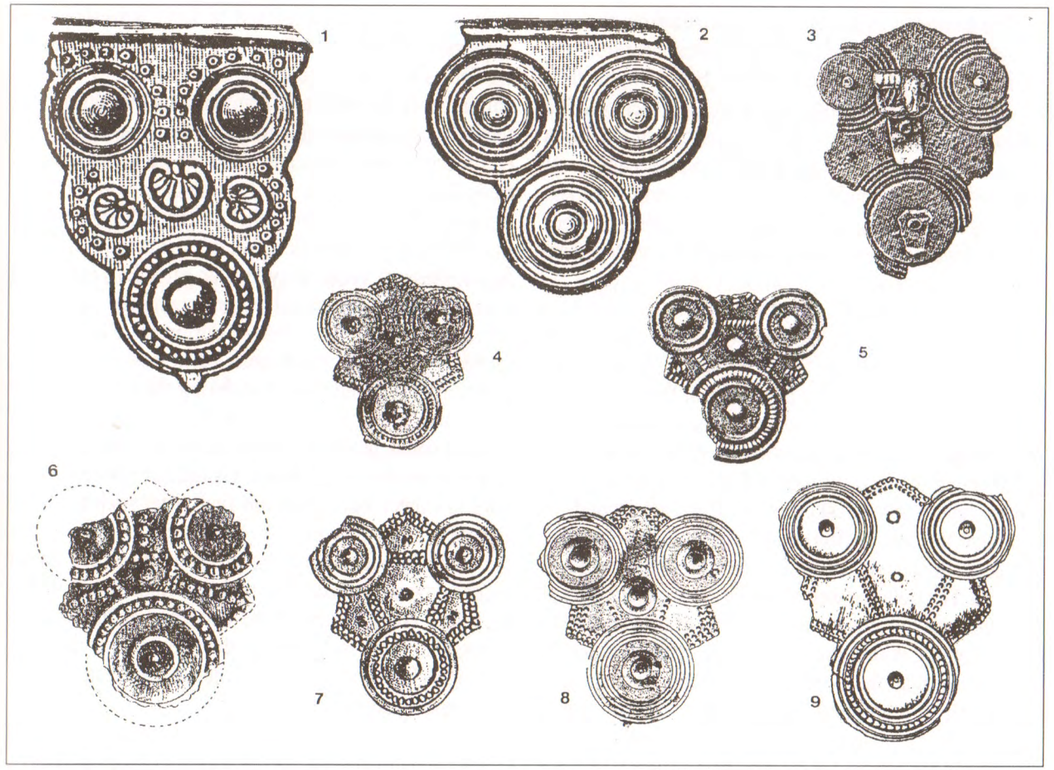

Fig. 15. 1-2 Montefortino; Donja Dolina: 3 - chance find: 4 - Gr. 9 (M.Petrović Jr.), 5 - Gr. 10 (S. Jakarić), 6 - Gr. 41, 7 - Gr. 61 (M. Petrović Jr.); Sanski Most: 8 - Gr. 150; 9 - Ribić. Scale 1/2.

[90] Cf. P. Popović, *Zbornik Narodnog muzeja* 15-1, 1994, 54.

The examples of the Duchcov horizon from the valleys of Sava and the Danube primarily originate from the Celtic workshops in the Carpathian basin, which then moved towards south, following the Celtic settlement. The production is much larger and the repertoire of the forms much wider, making it more difficult to detect and compare the pieces belonging to the same or similar series. Maybe the only exceptions are the pairs or groups of fibulae which were acquired, worn and finally buried together.

**

Finally, a few words about the Celtic presence in the Balkans. The beginning of the IV century is conventionally considered to witness the beginning of their settling in the Carpathian basin.[91] The ancient authors scarcely knew of these parts and, when mentioning these events, their data is contradictory, meager and consist mainly of the reminiscences of the past events.[92] There are grounds to hope that the vast territorial and chronological lacunae will gradually be bridged by the future archaeological discoveries. The Celts, as well as the La Tène culture, spread from the west towards the eastern parts of the Carpathian basin, keeping within the wide valley of the Danube. It thus seems that the southern parts and Slavonia, as opposed to the northern Transdanubia, remain in the periphery of the main stream of events. The sites such as Szentlörinz and Velika, for the time being, merely indicate a strong influence or the Celtic presence in a foreign - Pannonian millieu.

On the occasion of the recent excavations of the settlement at Donja Dolina, a mighty layer of burning, dated into the first half of the IV century B.C. was registered. It is considered possible that the destroy of the horizon of houses should be associated with one of the Celtic raids. Furthermore, the settlement was renewed after the same layout, and the way of life of the autochthonous population did not change after the great fire.[93] The information is very indicative but a more detailed report from the excavations is yet to come.

The Celtic finds from the western Balkans consist almost exclusively of fibulae, mainly corresponding to the early La Tène forms executed in local workshops. An impression is thus formed that an indirect influence of the La Tène style was in question, or a technology transfer, coming over Slovakia and Transdanubia into this part of the Balkans; a direct Celtic influx by the means of imported objects is less likely and there are no archaeological finds from these parts to testify more clearly to the Celtic presence. The only undoubtedly Celtic find, registered in the vicinity of the Adriatic coast, dated into the IV/III centuries, presents a real rarity. It is an early La Tène sword with a leather scabbard and a bronze reinforce on bottom, taken out of the river Cetina.[94] But, in spite of the very meager information, it is impossible, at least theoretically, to discard the assumption that during the IV century the Celts may have undertaken an impact from Pannonia towards south, probably by the valleys of Vrbas or Bosna, and then reached the Adriatic via the river Neretva. It is hard to expect more abundant finds after such an event. Besides, for the time being even the great Celtic invasion towards Macedonia and Greece in the year 279 is not archaeologically traced. The probable finds would indeed be a nice confirmation of the existence of the Adriatic Celts, who came to Alexander the Great in the year 335, as reported by Arianus.[95] Nevertheless, all these speculations remain theoretical.

The Celts came into the Balkans over the eastern parts of the Carpathian basin and the Danube. From the end of the IV century B.C. on, they inhabited the region around Sava and the Danube, expanding onto a narrow belt of the Central Balkans. Along with their presence from the end of the IV century and the beginning of the III, the La Tène influences spread westwards, via the valley of Sava, towards the western Balkans. After the aborted campaign in the south and the formation of the Scordisci, after the year 279, the Celts retained the lands they had inhabited in the first coming. The same way as the Celtic influences spread over Transdanubia from the middle of the IV century on, now the Scordisci brought, peacefully or forcefully, in these parts a gradual latenization, but the history of this process is a whole new chapter, devoted to the Scordisci and the middle La Tène period.

[90] B. Teržan, Arch. Iug. 24,1987, Fig.11-14.
[91] M. Szabó, 1988. (n. 1), 13 sqq.
[92] Cf. L. Pauli, in Settlement and Society, T.C. Champion-J.V.S. Megaw, eds., 1985, 23 sqq.; M. Szabó, 1992 (n. 1), 13 sqq.
[93] Z. Žeravica, *Materijali* 20 (1980), Beograd, 1985, 29 sqq.
[94] A. Milošević, *Arheo* 15, 1992, 87, Fig. 2.
[95] Cf. M. Garašanin, in *Adriatica Praehistorica et Antiqua*, Zagreb, 1970, 393 sqq.; M. Szabó, *Acta Antiqua Acad. Scien. Hung.* 32, 1989, 55 sqq.

Abbreviations:

GZM - Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, Sarajevo

PJZ - Praistorija jugoslovenskih zemalja V, A. Benac ed., Sarajevo, 1987

WMBH - Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Herzegovina, Wien

Sources of ilustrations **Fig. 1**: 1 - Majnarić-Pandžić (n. 3), 2-6 - Jerem (n. 4); **Fig. 2-3** - Sokač Štimac (n. 6); **Fig. 4**: 1-9 Truhelka (n. 13-16), 10-12 Čović (n. 17),13-15 - Truhelka (ibid. T. 81.15, 64.7, Fig. 87),16-18 - Marić (n. 21,22); **Fig. 5**: 1-14 Truhelka (n. 23); **Fig. 6**: 1-17 Čović Sl. 8-9 (n. 24); **Fig. 7**: 1 - Truhelka (n. 35), 2 - (n. 30), 3 - Fiala (n. 33), 4 - Truhelka (n. 34), 5-6 - PJZ (n. 29), 7 - Fiala (n. 36), 8 - Čović (n. 36), 9 - Marić (n. 2, 36), 10-12 - Truhelka (n. 38); **Fig. 8**: 1 - Benac-Čović T. 48.1 (n. 33), 2 - Fiala (WMBH 4, 1896, 36), 3, 5 - PJZ (T. 53.29, 50.28), 4, 6 Truhelka (n. 41), 7 - Fiala-Patsch (WMBH 3, 1895, 264); **Fig. 9**: 1-3 - Fiala (n. 43), 4 - Radimsky (n. 44), 5 - Fiala (n. 37), 6 - Težak Gregl (n. 44); **Fig. 10**: 1 - Spajić (n. 46), 2-7 Majnarić-Pandžić T. 25.2, 25.1, 4.1, 3.5, 25.7, 9.1 (n. 3); **Fig. 12**: 1 - PJZ (T. 57.1), 2 - Popović (n. 51), 3, 5 (n. 20), 4 (n. 62), 6 - Jacanović (n. 61), 7, 8, 10-12 - PJZ (n. 59), 9 (n. 57), 13-14 Todorović (n. 58), 15 - PJZ (n. 67), 16 - Marić T. 3.27 (n. 12), 17 - Fiala (WMBH 4, 1896, 16. cf. n. 69), 18 - Truhelka (WMBH 9, 1904, 145), 19 - PJZ (T. 53.26), 20 - Radimsky (n. 65), 21, 23 Truhelka (WMBH 9, 1904, 145, T. 81.9), 22 - Radimsky (WMBH 3, 1895, 90); **Fig. 13**: 1 - Todorović (n. 74), 2 - Marić (n. 78), 3 - Spajić (n. 75), 4 - Benac-Čović (n. 68), 5 - (n.77), 6 - (n. 20), 7 - Čović (Inv. arch., 1961, Y 30), 8 - Majnarić-Pandžić (n. 79), 9-10 Truhelka (WMBH 9, 1904, T. 81.11, 45.4), Marić T. 1.20 (n. 2); **Fig. 15**: 1-2 after Montelius, 3, 5 - PJZ (T. 29.14, 16), 4, 6-7 Truhelka (WMBH 9, 1904, T. 44.9, 47.29, 41.2), 8 - Fiala (n. 87), 9 - Marić (n. 87)

Translated by
Staša BABIĆ

UDK 903.25(497)"6387":739.031.18(497)

Der Paganismus in Viminacium*

LJUBICA ZOTOVIĆ, Archäologisches Institut, Beograd

Im Militärlager und dem Stadtgebiet von Viminacium, sind bisweilen keine systematische Grabungen vorgenommen worden. Die Daten der Lesefunde aus diesem Raum werden durch die Forschungsergebnisse in den Südnekropolen der Stadt ergänzt, und liefern die einzigen Ausgangspunkte für die Erforchung der Religion und der Kulte der Bevölkerung von Viminacium. Diese Denkmäler erlauben jedoch nicht die Erarbeitung eines vollständigen Bildes der einzelnen Kulte und ihrer Verbreitung in der Bevölkerung der Stadt. Im unerforschten Raum des Lagers, der Canabae, des Municipiums und der Kolonie sind grosse Möglichkeiten für die Erarbeitung dieser Probleme, vielleicht auch für die Kenntniss anderer, noch unbelegter Kulte und Gottheiten zu erwarten.

Auf Grund der allgemein herrschenden Kriterien sind die Kultdenkmäler von Viminacium in vier Gruppen zau gliederen: 1. Götter des offiziellen römischen Pantheons; 2. weitere römische Gottheiten; 3. orientale und 4. thrakische Götter.

Die Anwesenheit eines Kultes wird durch die Daten der Inschriften und der schriftlichen Überlieferung, die Denkmäler der Architektur (Heiligtürmer), die monumentale Skulptur und die Votivreliefs erwiesen. Andere figürliche Darstellungen, so Bronzestatuetten oder Terakotten sind hier nur von sekundärer Bedeutung. Darstellungen der Kleinplastik, besonders jene die in den Inschriften keine Bestätigung finden, besitzen meistens einen nur dekorativen Charakter. Dies gilt auch von den mythologischen Darstellungen. Die von Handwerkern oder Künstlern gefertigte Kleinplastik erlaubt es höchstens auf die Beliebtheit einzelner Gottheiten und mythologischer Themata zu schliessen. Daher wurde hier der ursprüngliche religiöse Inhalt dieser Kunstwerke allmählich immer mehr verschleiert, um schliesslich die Stelle dem rein ästhetischen Sinn zu überlassen. Eine Ausnahme stellen nur die kleinen, summarischen Darstellungen von Gottheiten und Symbolen dar, die als Amulette zu betrachten sind und eine apotropäische Macht besassen.

Die recht heterogene Zusammenstellung der Bevölkerung von Viminacium: Einheimische, Militärbesatzung, neu eingezogene und wandernde Kaufleute stellt den Grund für die Anwesenheit relativ vieler Gottheiten und Kulte mit entsprechend zahlreichen Denkmälern dar.

Römische Götter

Aufgrund der vorliegenden Daten enthalten die meisten epigraphischen Denkmäler die Weihung den als Götter betrachteten Seelen der Ahnen die mit der Formel *Diis manibus* ausgedrückt wird. Die Formeln *Dis manibus sacrum* und *Dis infernis manibus* sind in Viminacium nicht belegt. Diese Weihungen liefern keine weitere Angaben über den Totenkult. Die beinahe typisierten Inschriften enthalten nur Angaben über den Verschiedenen, gelegentlich auch die Person die das Denkmal gestellt hatte. Wichtig ist dagegen, dass den *dii manes* Gläubige verschiedener ethnischen Zugehörigkeit ihre Denkmäler widmeten. Der Glaube an das Leben im Jenseits und and die Gottheiten der Unterwelt denen die Seelen der Verstorbenen gleichgesetzt wurden war Priestern, Soldaten, Reichen und Armeen wie auch Skleven gemeinsam. An sie wendeten sich Römer und romanisierte Einheimische in allen Provinzen. Die zahlreichen Denkmäler aus Viminacium (68) sind der Beweis

*Alle besprochenen Denkmäler sind in der Fachliteratur schon entsprechend publiziert worden wie dies im Text unseres Beitrages auch immer mit Hinweis angegeben wird.

des Glaubens ans Jenseits und der Verehrung der als Götter betrachteten Ahnen bei der Bevölkerung.

Die Götter der Unterwelt sind in Viminacium nur einmal ikonographisch als Pluto und Persephone dargestellt. Das göttliche Paar sitzt auf einem zweiteligen Thron, der an den Seiten und hinten Lehnen besitzt und sich auf einer Plinte befindet. Rechts thront Pluto, links Persephone. Neben Pluto hockt ein Hund. Der Kopf und die Hände der Götter sind absichtlich ausgemetzt worden.[1]

An zweiter Stelle befinden sich Denkmäler des Iuppiter. Es sind bisweilen 11 Denkmäler bekannt, davon nur zwei mit bildlilcher Darstellung.[2] Alle Inschriften haben die übliche Weihunsformel *Iovi Optimo Maximo*. Dadurch wird der offizielle, staatliche Charakter des kapitolinischen Kultes in Viminacium belegt, der im gesamten Reich sehr verbreitet ist.

Zwei in die Festung von Smederevo eingebaute Inschriften (M. Mirković, Nr. 1 und 21)[3] und drei weitere aus dem engeren Stadtgebiet von Viminacium (nr. 18-20) sind dem *Iuppiter Capitolinus* ohne weiteren Beinamen gewidmet. Die Namen der Dedikanten liefern keine Daten zu ihrer völkischen Zugehörigkeit, auch fehlen Angaben über ihre Beschäftigung. Es handelt sich um private Weihgaben. Ihre Fertigung aus Sand- und Kalkstein, ihr bescheidener künstlerischer Wert, bezeugen offenbar die Zugehöorigkeit der Dedikanten den niedrigen Gesellschaftsschichten.

Bekanntlich wird der Name Iuppiters oft von verschiedenen Epitheten begleitet, wodurch auch die Mehrzahl seiner Funktionen und die Allmacht des obersten Gottes ausgedrückt werden. Je nach Bedarf des Dedikanten wird durch das Epithet eine bestimmte Funktion des Gottes betont. Meistens escheinen Capitolinus, Cohortalis, Conservator, Culminalis, Fulgurator, Nundinarius, Partinus, jedoch kommen auch andere Beinamen vor.

Davon ist in Viminacium nur der Beiname Conservator belegt der auf zwei Denkmälern erscheint, die für die Kenntniss des Iuppiterkultes in der Stadt von Bedeutung sind.[4] Auf dem Altar (oder Basis?) wird der Gott als Beschützer des Kaisers Lucius Septimius Severus bezeichnet. Das Denkmal ist von M. Petronius Piero, decurio quinquennalis des Municipium Aelium Viminacium gestellt worden, gelegentlich der Ernennung seines Sohnes zum Priester. Bei dieser Gelegenheit stiftete er der (wahrscheinlich municipalen) Kasse X *libri* und 100 000 *sestertia*. Nach Mirković[5] bezieht sich "X *libri*" auf eine Statue aus Silber. In diesem Fall würde es sich um die Basis einer Kaiserstatue oder, wohl weniger wahrscheinlich einer Statue des Iuppiter handeln. In beiden Fällen müsste jedoch das Denkmal in einem Tempel oder am Forum errichtet sein. Durch die Ernennung zum Priester und die erwähnte Stiftung wird der Bau oder die Erneuerung eines Tempels wahrscheinlicher. Die zweite Weihung an *Iuppiter Conservator* wurde vom Fähnerich (wohl der Legio VII Claudia) *Cassius Gemelus* gestellt.

Noch zur Zeit der Republik galten *Iuppiter Optimus Maximus*, *Iuno Regina* und *Minerva Augusta* als die höchste Trias die den Hauptplatz im offiziellen Kult einnahm. Zahlreich sind die ihr im Reich gestellten Denkmäler. Aus Viminacium ist bisweilen nur ein Denkmal dieser Trias bekannt. Es wurde zu Ehren des *Septimius Severus* und seines Sohnes *Caracalla* gestellt. Die Weihung lautet: *Iovi Optimo Maximo, Iunoni Reginae, Minervae, ceterisque Dis Deabusque*.[6] Weihung und Masse des Altars (80x35x35 cm) erlauben es auf ein in einem Tempel (wohl des Iuppiters) errichtetes Denkmal zu schliessen. Der kapitolinische Iuppiter wird auf noch einem Denkmal genannt, hier jedoch zusammen mit anderen Gottheiten (*di deaeque*) und den Hauslaren (*Lari domestici*). Es ist zu betonen, dass die im Reich zahlreichen Weihungenan Iuppiter und Iuno in Viminacium bisweilen nicht belegt sind. Ebenfalls sind Weihungen an Iuppiter und Minerva hier noch immer unbekannt. Es fehlen auch Darstellungen dieser Gottheiten.[7]

Zwei bildliche Denkmäler Iuppiters sind bei ihrem

[1] M. Mirković, Viminacium et Margum, *IMS* II, Beograd 1986, *passim*. Zur Darstellung von Pluto und Persephone: N. Vulić, *Spomenik SKA* XXXIX, 1903, 65, Abb. 8.

[2] Zu den epigraphischen Denkmälern vrgl. Mirković, a.a.O. (Anm. 1), Nr. 17-25. Zu den bildlichen Darstellungen: Vulić, *Jahreshefte d. Osterr. Arch. Inst.* IV, 1901, Beibl., Abb. 10, Nr. 119; Ders., *Spomenik SKA*., a.a.O. (Anm. 1), 64a. Dazu noch M. Tomović, *Roman Sculpture in Upper Moesia*, Beograd 1992, Nr. 42, Abb. 38, 3 (ohne Bestimmung)

[3] Aufgrund der Angabe, dass der Baustoff für die Festung von Smederevo aus Viminacium verschleppt wurde, wird für alle in ihre Mauern eingebaute Denkmäler die Herkunft aus dieser Stadt angenommen. Dies ist mit Vorbehalt zu übernehmen, da sich bei Smederevo der römische Ort Vinceia befand.

[4] Mirković, a.a.O. (Anm. 1), Nr. 22-23.

[5] Ebenda, 48.

[6] Ebenda, Nr. 25.

[7] Ebenda, Nr. 24.

schlechten Erhaltungszustand nicht weiter zu werten. Der Adler als tierisches Symbol des Gottes ist nur in einem Fall erhalten.[8] Trotzdem ermöglichen es die erhaltenen Denkmäler aus Viminacium eine beilaüfige Rekonstruktion seines Kultes in Viminacium zu vesuchen. Mit grosser Wahrscheinlichkeit ist im Legionslager und der Civilstadt ein dem kapitolinischen Iuppiter gewidmeter Tempel anzunehmen. Allerdings war der Gott als höchste Gottheit von der Bevölkerung der Stadt nich messenhaft aufgenommen. Allem Anschein nach war sein Kult, den staatlichen Vorschriften gemäss nur im Masse und bei Gelgenheiten wo dies vorgesehen war entsprechend ausgeübt. Das Fehlen von Denkmälern, des Iuppiter und Iunona oder des Gottes und Minerva bestätigt ebenfalls, dass der Kult der höchsten offiziellen Gottheiten keinen grossen Kreis in der Bevölkerung von Viminacium umfasste. In diesem Gebieten scheint Iuppiter nicht eindeutig als höchster Gott übernommen worden zu sein. Diese Annahme wird auch durch die Weihungen an Iuppiter und "andere Götter" oder die Hauslaren erhärtet. Alle erwähnten Denkmäler scheinen dem II-III Jh. zugewiesen werden zu können. Dies ist um so wahrscheinlicher, dass in dieser Zeit die stärkste staatliche Kontrolle der religiösen Vorschriften bestand, besonders im Gebiet der grossen Provinzialstädte.

Denkmäler des Herkules stehen zahlenmässig an zweiter Stelle. Bisweilen sind aus Viminacium acht seiner Denkmäler bekannt.[9] Der Herkules-Kult war in Rom und allen Provinzen sehr verbreitet. Sein Name wird je nach der in verschiedenen Gelegenheiten hervorgehobenen Funktion von verschiedenen Beinamen begleitet, so: *Augustus, Conservator, Deus, Invictus, Sanctus, Victor*.[10] Auch abhängig von seiner Funktion wird er auf den Inschriften oft zusammen mit anderen Göttern genannt: *Iuppiter, Mars, Asclepius, Sol, Minerva, Demeter* und *Dionysus*. Verehrt wurde er als chtonischer Gott, jedoch auch als Krieger und Beschützer kriegerischer Spiele und der Arena, auch des Kaiserreiches und Herdes.[11] In bildlilchen Darstellungen erscheint er zusammen mit Telephus, Mercur, Venus, Iuppiter, Bacchus, dem geflügelten Genius und als Psychopompos. In Viminacium besitzt er folgende Beinamen: Augustus, Deus, Sanctus, Victor und Kyrios (griechische Transkription).

Von den Weihungen sind vier von Soldaten gestellt worden. In einem Fall wird der Beruf des Dedikanten nicht genannt, der Gott trägt jedoch den Beiname Victor, was an Hercules als Kriegsgott denken lässt.[12] In keiner Inschrift und keiner Darstellung erscheint Hercules zusammen mit anderen Göttern. Sein Sohn Telephus stellt lediglich eine Ausnahme dar. Daraus dürfte geschlossen werden, dass in Viminacium Hercules ausschliesslich als Gott des Krieges verehrt wurde und seine Verehrer vorwiegend unter den Angehörigen der Militärbesatzung zu finden seien.

Zwei bildliche Darstellungen mit Weihinschrift sind in schlechtem Erhaltungszustand auf uns gekommen. In einem Fall sind nur die Füsse des Gottes erhalten. Im anderen sieht man neben den Füssen einen Teil seiner Keule die auf einem Widderkopf ruht und einen Teil der ihn begleitenden Hirschkuh. Es handelt sich um die Darstellung einer der bekannten Taten des Hercules. Solche Darstellungen sind nicht als allgemeiner Bestandteil seiner Ikonographie anzusehen. Allerdings ist es klar, dass in diesem Fall der Mythus des Hercules dem Dedikanten bekannt war. Ähnlich ist es auch mit der monumentalen Statue des Hercules und Telephus wo zu Füssen des Gottes sein Sohn als kleines Kind dargastellt ist. Die Gruppe der Hercules-Denkmäler wird durch eine vorzügliche Statuette ergänzt, die allerdings eher als Kunstwerk ohne religiösem Inhalt zu betrachten ist. In allem Fällen handelt es sich um typisierte ikonographische Darstellungen, die als Nachahmungen hellenistischer prunkhaft gefertigter Vorbilder anzusehen sind.

Die Votivara (Mirković Nr. 14) das Denkmal mit der Hirschkuh und besonders die künstlerisch hochstehende Statue von Hercules mit Telephus, zeugen allem Anschein nach von einem Tempel des Gottes in Viminacium, oder vielleicht von einem kleinerer Militräheiligtum im Rahmen des Legionslagers.

[8] Vulić, a.a.O. (Anm. 1) 64a (mit Abbildung).

[9] Zwei Altäre (Mirković, a.a.O. - Anm. 1 - Nr. 10, 13), zwei Statuenbasen (Ebenda Nr. 11, 15-griechisch), ein Votivrelief mit Inschrift (Ebenda, 14) eine Gruppe (Ebenda Nr. 122). Zu Hercules und Telephus: D. Srejović, A. Cermanović-Kuzmanović, *Rimska skulptura u Srbiji*, Beograd 1987, 116, Nr. 49. Die unveröffentliche Statuette ist im Museum Požarevac nicht mehr vorhanden.

[10] R. Marić, *Antički kultovi u našoj zemlji*, Beograd 1933, 43.

[11] A. Cermanović-Kuzmanović u. D. Srejović, *Leksikon religije i mitova drevne Evrope*, Beograd 1992, 223-224.

[12] N. Vulić, *Spomenik SKA* LXXI, 1931, Nr. 628; 135, Nr. 325. P. Petrović, Novi votivni natpisi iz Južne Srbije, *Starinar* XV-XVI, 1964, 24, Marić, a.a.O. (Anm. 10) s.v. Herakle.

Das Fehlen genau datierter, Weihinschriften macht die Bestimmung für de Beginn des Hercules-Kultes in Viminacium unsicher. Ausschliesslich vom Militär übernommen konnte er gleicher Massen in Friedens und Kriegszeiten aufblühen. M. Mirković beruft sich auf Domaszewski der zu Beginn des III Jh. die Verbreitung des Kultes annimmt.[13] In Viminacium könnte die Zeit des Septimius Severus ebenfalls angenommen werden, was auch durch die Stielmerkmale der bildlichen Darstellungen erhärtet werden kann.

Aus Viminacium stammen nur zwei Altäre die dem Gott Neptunus geweiht wurden.[14] Auf einem führt der Gott den Beinamen Conservator. Es wurde von einem Soldaten der Legio VII Claudia zu ehren des Kaisers Diocletianus und seiner Mitherrscher gestellt. Das zweite Altar errichtete *C. Valerius Vibianus*, nach Mirković ein *nautarius quinquenaris, "pro salute Augusti"*. Von ihm oder seinen Genossen wurde ein Tempel des Neptunus erneuert in welchem auch ein signum Matris Deum gestellt wurde. Zu diesem Zweck wurden 2000 Sestercii gestiftet. Am oberen Teil diese Altars befindet sich eine Offnung für Libationen, wodurch das Bestehen solcher Opfer im Tempel des Neptunus bestätigt wird.

Denkmäler des Neptunus sind in Obermösien im allgemeinen recht selten. Bekannt ist nur eine Bronzestatuette aus Karataš (Diana) am Donau limes.[15]

Neptunus ist eine der ältesten Gottheiten des römischen Pantheons. Ursprünglich wurde er als Gott fliessender Wasserläufe, später mit Poseidon gleichgesetzt, als Gott des Meeres und der Seemänner verehrt. Im Viminacium handelt es sich offenbar um die ursprüngliche Funktion. Hier befand sich auch ein Hafen an der Mlava-Mündung, der archäologisch leider nicht belegt ist. Die Schiffer, die hier landeten, haben den Tempel ihres Beschützers erbaut und wiederhergestellt. Von einem nauclarus wurde in Viminacium auch eine Weihung an Mithras gestellt.[16]

Der chronologische Rahmen für den Neptunus Kult in Viminacium kann natürlich nicht auf Grund nur zweier Denkmäler festgestellt werden. Es ist jedoch sicher, dass dieser noch zur Zeit der Tetrarchie bestand.

Mater Deum, Magna Mater und *Cybelae* sind eine Gottheit die bei verschiedenen Gelegenheiten unter einem der drei Namen erscheint. Sie ist phrygisch-kleinasiatischer Herkunft wurde jedoch schon sehr früh in Rom vererht. Ab Mitte des I Jh. verbreitete sich ihr Kult im gesamten römischen Reich. Ihr Charakter wird durch die Benennung *Mater Deum* und *Magna Mater* betont.

In Obermösien ist Viminacium der einzige Ort wo zwei Denkmäler ihres Kultes zum Vorschein kamen.

Ausser dem Denkmal mit der Erwähnung ihres Signum im Tempel des Neptunus, kennen wir noch eine Statue der Göttin. Sie sitzt auf einem Thron mit hoher Lehne. Rechts davon befindet sich in hohem Relief die Darstellung eines Löwens, des unumgehbaren Begleiters der Göttin.[17] Diese Darstellung steht dem Bild der *Magna Mater* näher als jenem der Cybelae.

Die beiden erwähnten Denkmäler erlauben es nicht über die Verbreitung des Kultes der *Magna Mater* und *Mater deum* in Viminacium weitere Schlüsse zu ziehen. Wohl besass sie hier kein Heiligtum, da einer ihrer seltener Verehrer ihr Signum im Tempel des Neptunus aufstellte, obwohl ihre Gemeinschaft mit diesem Gott nirgends nachgeweisen wurde.

Mercur-der Gott des Handels, später auch Psychopompos scheint in Viminacium keinen Kreis seiner Verehrer besessen zu haben. Es ist beinahe unglaublich, dass in diesem wichtigen Handels- und Verwaltungszentrum und seinen organisierten Nekropolen der Kult dieses Gottes nicht Fuss gefassen hat. Selbstverständlich ist es möglich, dass dieses Bild durch neue Funde sich ändern könnte. Beide vorliegende bildliche Darstellungen sind dekorativer Art. Dazu fügt sich eine Weihinschrift wo der Gott zusammen mit Liber und Libera genannt wird.[18]

Auch diese beide Gottheiten-altrömische Fruchtbarkeitsgötter haben keine Verehrer im reichen Gebiet von Viminacium gefunden. Ausser dem schon erwähnten Bruchstück einer Weihinschrift für Liber, Liber und Mercurius besitzen wir kein weiteres schriftliches oder bildliches Zeugniss ihres Kultes. Dies ist um so merkwürdiger, weil Liber und Lilbera dem offiziellen Pantheon

[13] Mirković, a.a.O. (Anm. 1), Anm. zu Nr. 11.

[14] Ebenda, 13; 61.

[15] Srejović u. Cermanović-Kuzmanović, a.a.O. (Anm. 9), 54, Nr. 1.

[16] Mirković, a.a.O., Nr. 31.

[17] Lj. Zotović, *Les cultes orientaux sur le territoire de la Mésie Supérieure*, Leiden 1968, 102, Nr. 46; Pl. XV, 2 (irrtümlich der Kybele zugwiesen).

[18] Zur Bronzenstatuette: J. Brunšmid, *Vjesnik Hrv. Arh. Dr. N. S.* XIII, 1913-1914, 221, Abb. 30; Srejović und Cermanović-Kuzmanović, a.a.O. (Anm. 9), 66, Nr. 24; Mirković, a.a.O. (Anm. 1), Nr. 28.

gehören und weil Viminacium die Hauptstadt der Provinz Obermösien war. Auf ihren Kult könnten vielleicht die in den Gräbern von Viminacium zahlreichen Phalli hinweisen. Als Anhänger gedacht sind sie aus Bronze oder Ton gefertigt worden. Der Phallus, Symbol des Gottes Liber, ist aus Brand- und Skelettgräbern bekannt. Er findet sich auch auf den Opferstellen wo Totenmale stattgefunden haben.

Schwer zu erklären ist auch das Fehlen von Widmungen an Silvanus. Die Verehrung dieses Gottes verbreitete sich sehr früh aus Rom in die Balkan-Provinzen, wo er mit den Beinamen Domesticus, Invictus, Conservator, Silvester, etwas früher auch Augustus erscheint. Aus Smederevo und der municipalen Siedlung von Kalište sind Weihungen an Silvanus Domesticus bekkant.[19] Daher ist in Viminacium wohl mit einer Forschungslücke zu rechnen. Dies scheint auch durch den Fund eines Altars mit der Weihung Deabus silvestris seine Bestätigung zu finden. Es wurde von einem Sklaven gestellt, der den griechischen oder hellenisierten Namen Achilleus führt.[20] Die Deae silvestrae sind wohl mit den Nymphen gleichzusetzen, die mit Silvanus in enger Verbindung stehen. Allerdings bleibt diese Frage beim angeführten Einzelfund und dem Mangel an bildlichen Darstellungen noch immer ungelöst.

Aesculapius und Hygiea, das Paar der Heilgottheiten, sind vom den Römern unvermittelt aus dem griechischen Pantheon übernommen worden. Auch für sie fehlen in Viminacium schiftliche Nachweise. Bekannt sind nur zwei Basen, auf welchen die Füsse des Gottes erhalten geblieben sind. In beiden Fällen befindet sich neben den Füssen eine Schlange.[21] Dagegen ist Hygia auf einer beschädigten Marmorstatue dargestellt worden.[22] Ihre Identifikation beruht auf der um ihren rechten Arm umwickelten Schlange.

Die Genii sind eine Art von Gottheiten zweiter Reihe. Im allgemeinen sind sie als Beschützer anzusehen. In der römischen Religion sind genii einzelner Gottheiten und Kaiser jedoch auch einzelner Collegia und Städte bekannt.[23] Aus Viminacium sind drei Weihungen an Genii bekannt.[24] Eine davon ist sehr beschädigt: nur das Wort Genio ist erhalten geblieben. Die zweite Weihung befindet sich auf einem Votivrelief mit der Darstellung einer Göttin. Hier auch ist am oberen Rahmen des Reliefs nur das Wort Genio erhalten. Nach Mirković handelt es sich bei diesses Darstellung mit Kalathos und Mauerkrone um den Genius der Göttin Tyche oder wahrscheinlicher, um die Verkörperung des Municipiums und der Kolonie Viminacium. Die dritte Weihung ist auf einer Säule. Es wird der *Genius mensorum et legionis* genannt. Das Denkmal wurde in den Jahren 250-252 vom Alexander, einem Sklaven der Fortunata gestellt der Rechnungsverwalter der Horrea vom Viminacium war. Nach P. Petrović hätte die Säule im Militärlager gestanden, wo sie als Bezeichnung einer Rast- bzw Versammlungsstelle zu deuten wäre.[25]

Diesen Denkmälern ist auch ein Relief anzuschliessen mit der Darstellung der als Gottheit verkörperten Beschützerin der Provinz Obermösien. Die Göttin deren Kopf ein Schleier verhüllt, steht zwischen einem Stier und einem Löwen. Sie legt ihre Hände auf die Köpfe der Tiere die als Symbole beider Legionen der Provinz, der IV Flavia und VII Claudia gelten.[26]

Die ursprünglich griechische Göttin Nemesis wurde zur Zeit des Synkretismus in Rom und dem Osten übernommen. In Rom ist sie Göttin der Gerechtigkeit, aber auch Beschützerin der Soldaten und Teinehmer an Sportspielen. In Viminacium erscheint sie auf drei bildlichen Darstellungen mit Weihinschriften.[27]

Vom ersten Relief ist nur die linke Unterecke mit der Weihung Deae Nemesi erhalten und einem Teil einer knieenden Figur. Auch in der Marmorgruppe von Viminacium sind nur die Füsse der Göttin zum Teil erhalten. Offenbar stand sie auf einer liegenden weiblichen Figur deren Gesicht zum Beschauer gerichtet war. Erhalten blieb auch der Unterkörper eines ebenfalls liegenden Greifs. Das Denkmal trägt die Weihung an Dea Regina Nemesis und wurde vom Aelius Pompeius, einem Orientalen der

[19] Mirković, a.a.O. (Anm. 1), Nr. 297, 300, 310.

[20] Ebenda, Nr. 41 (mit Erläuterung).

[21] Vulić, *Spomenik SKA* XLVII, 1909, 135 und Abb.; Ebenda LXXI, 1931, 130, Nr. 315 (mit Abbildung).

[22] Tomović, a.a.O. (Anm. 2), 96, Nr. 107, Abb. 18, 6.

[23] Cermanović-Kuzmanović u. Srejović, a.a.O. (Anm. 11), s.v. Geniji.

[24] Mirković, a.a.O. (Anm. 1), Nr. 7, 8, 40.

[25] Ausführlich besprochen bei P. Petrović, Schola mensorum u Viminacijumu, *Živa Antika* 21, 2, 1971, 523-527.

[26] Vulić, a.a.O. (Anm. 1), 66. F. Kanitz, *Römische Studien in Serbien*, Wirn 1892, 17 (mit Abbildungen). Die Darstellung der Provinz Mösien befindet sich auch an Münzen von Viminacium, vrgl. B. Borić-Brešković, *Novac kolonije Viminacium*, Beograd 1976.

[27] Mirković, a.a.O. (Anm. 1), Nr. 35-37; vrgl. Kanitz, a.a.O. (Anm. 26), 19 (mit Abbildung).

Frumarius (wahrscheinlich der Legion VII Claudia) war gestiftet. Das dritte Denkmal ist eine beinahe völlig erhaltene Statue der Göttin (Höhe 59 cm) mit absichlich abgebrochenem Kopf und Armen. Nemesis trägt den langen Chiton mit dem Mantel. Sie steht auf einer Plinthe welche die Inschrift Deae Sanctae Nemesi trägt. Ihre linke Hand ruht auf dem teilweise erhaltenen Steuer. Ein geflügelter Greif hockt zeischen dem Steuer und dem linken Fuss der Göttin. Mit seiner linken Pfote stützt er das Steuer.

Aus diesen Denkmälern und trotzt ihrer geringen Zahl, erfahren wir, dass Nemesis ihren Kult in Viminacium hatte. Als Beinamen kommen hier Regina und Sancta vor. Sie wird durch die in der römischen Ikonographie üblichen Attribute begleitet: das Steuer und den Greif. Es handelt sich hier um das romanisierte orientale Schema wobei die Göttin römische Beinamen führt. Da die Göttin erst zur Zeit des Synkretismus in die römische und orientale Religion eingetreten war, können die Denkmäler nicht vor das III Jh. datiert werden.

Die altrömische Fruchtbarkeitsgöttin Ceres, die später auch als chtonische Gottheit nachgewiesen ist, wird in Viminacium durch zwei in die Festung von Smederevo eingebaute Bruchstücke belegt.[28] Vorerst die Ara mit dem Beinamen Augusta, gestellt von C. Servius Valens, decurio und questor des Municipium Aelium Viminacium. Dann mit einem weiteren Ara-Bruchstück, wo sie den Beiname Conservatrix führt, wobei der Name des Dedikanten nicht erhalten ist. Allerdings ist es auch möglich, dass die beiden Denkmäler aus dem benachbarten Vinceia stammen. Auf den beiden Inschriften werden ihre Eigenschaften als fruchbarkeits-bzw. chtonische Gottheit nicht erwähnt.

Diana, die römische Göttin der Jagd und der Wälder erscheint in Viminacium auf zwei Denkmälern.[29] Einmal ist es eine Votivara, die aufgrund ihrer Masse (97x47x33 cm) wahrscheinlich in einem Heiligtum stand. Gestellt wurde sie im Jahr 195. vom M. Laelius Maximus, einem Legat der Legio VII Claudia. Das nächste Denkmal ist eine beschädigte Statue aus weissem Marmor. Da es sich um ein gutes Werk handelt ist es möglich, dass die in einem Heiligtum oder einer Kapelle gestellt wurde. Der Kopf, der rechte Arm und der untere Teil der Beine sind nicht erhalten. Sie trägt ein kurzes Kleid (tunica). Das Denkmal ist in das III Jh. anzusetzen. Für das Bestehen eines Diana-Heiligtums in Viminacium besitzen wir keine Daten. Die Votiv-Denkmäler standen wahrscheinlich im Tempel einer anderen Gottheit bzw. Göttergruppe.

Die Ehrung der italischen Göttin Venus ist im Gebiet von Viminacium nachgewiesen. Aus den Werkstätten der Töpfer von Viminacium stammen zahlreche Terakotten der Venera Pudica. Auch in der Marmor- und Bronze-Kleinplastik wird die Göttin wohl als Erzeugniss der Kunst, nicht als Gegenstand des Glaubens dargestellt.

Die nackte weibliche Gestalt wurde von den frühen Christen nicht als religiöse Darstellung empfunden, woduch sich auch die Tatsache erklären lässt, dass diese Figuren nicht absichtlich beschädigt wurden. Dies wird auch durch den Erhaltungszustand zahlreicher Statuetten bestätigt.

Ähnlich ist es auch mit der römischen Interpretation der griechischen Aphrodite die mit ihrem griechischen Namen in den römischen Pantheon eingeführt wurde. Einige mit dieser Göttin identifizierte Marmorköpfe sind ausschliesslich als Kunstwerke zu betrachten, stellen daher für den Kult der Göttin keinen Beweis dar. Für Viminacium ist diese Erscheinung selbstverständlich. Die Göttin der Liebe, die Schönheitsgöttin konnte ber einer vorwiegend militärischen und aus Händlern, Handwerkern und Ackerbauern bestehenden Bevölkerung keine Anhänger finden. Auch die Magistraten der Stadt hatten wenig Verständnis für eine Göttin die im Rom selbst keine besonders ausgeprägte Eigenschaften besass. In der römischen Religion erscheint Aphrodite als Gottheit nur selten. Dagegen sind Szenen aus ihrem Mythus oft dargestellt worden die ausschliesslich einen künstlerischen und dekorativen Charakter besitzen.

Orientale Gottheiten

Unter den orientalen Göttern befindet sich Mithra einwandfrei an erster Stelle. Als altpersische Gottheit trat er recht früh in den römischen Pantheon ein wo auch seine Ikonographie ausgeprägt wurde. Er wurde überall im römischen Reich verehrt.

In Viminacium ist Mithra ikonographisch und epigraphisch nachgewiesen. Sogar falls die ganz kleinen Bruchstücke von Votivreliefen ausser Acht gelassen werden, ist festzustellen, dass die Zahl seiner Denkmäler in Viminacium mit jener der Iuppiter-Denkmäler zu vergleichen ist.

[28] Mirković, a.a.O. (Anm. 1), Nr. 3-4.

[29] Ebenda, Nr. 5; Tomović, a.a.O. (Anm. 2) 92, Nr. 91, Abb. 18, 3.

Es handelt sich dabei ausschliesslich um Lesefunde deren Fundumstände unbekannt sind.[30] Auf zwei Heiligtürmer des Gottes lassen nur die epigraphischen Denkmäler schliessen. Das eine wurde am Berg Sopot unweit Viminacium gefunden. Es erwähnt die Rekons-truktion eines Mithratempels durch C. Iulius Valens einen gewesenen Veteran der VII Legion und beneficiarius consularis der die Würde eines Decurio Viminacii bekleidete. Ein zweites Heiligtum wird durch eine Ara erwiesen (Mirković, Nr. 32) die nach Herstellung und Massen (95x62x32 cm) wohl in einem Heiligtum gestellt werden konnte.

Die Anhänger des Mithras-Kultes waren vorwiegend Angehörige der Legio VII Claudia. Dazu fügen sich noch ein *vestiarius*, ein *nauclerus* und ein *decurio aedilis coloniae Viminacii*. Als Consecrationformel kommt meistens Deo Invicto Mithrae vor, die von Soli Invicto Mithrae und nur in einem Fall von Mithrae Soli Invicto begleitet wird. In den Donauprovinzen erscheinen alle erwähnte Formeln im II Jh.

Alle Darstellungen aus Viminacium gehören dem kanonisierten und entwickelten ikonographischen Schema. Trotzdem sind auf drei der Votivreliefs gewisse Details zu vermerken, die eine tiefe theologische Kenntniss der Gläubigen bestätigen.[31] Auf einem dieser Reliefs ist die Darstellung der solaren Flamme zu sehen. Auf einem weiteren halten die Dadophoren das Pedum mit welchem die Fackel ersetzt wird. Das dritte ein Votivrelief aus Ton, das in einem Modell gefertigt wurde, führt die weibliche Gestalt in die mithräische Ikonogra-phie ein. Es wurde in einem Brunnengrab gefunden dessen Bestattung ins III Jhdrt. zu datierten ist. Das Relief ist ein Beweis für die weite Verbreitung des Mithraskultes in Viminacium. Es bestätigt den Bedarf einer schnellen und billigen Produktion die für die armen Kreise der Bevölkerung vorgesehen war.

Einen mittelbaren Beweis für den Mithraskult in Viminacium liefern auch die Löwenfiguren, die als selbständige Skulptur erscheinen. Es handelt sich nicht um Teile von Grabdenkmälern da Beobachtungen vorliegen die es bestätigen, dass sie nicht auf Grabstelen befestigt waren. Gefertigt wurden sie in grobkörnigem Kalkstein. Ihr Erhaltungszustand schliesst eine Aufstellung unter offenen Himmel aus. Im Laufe der neueren Grabungen wurden drei Löwendarstellungen gefunden deren eine in einen dörflichern Bau de IV Jh. eingemauert war. Mehrere Löwenfiguren im Museum von Požarevac wurden als Lesefunde gehoben. Es ist anzunehmen, dass solche Löwen die Heiligtümer des Mithras zu schützen hatten. Bei ihren kleinen Massen (40 - 50 cm) konnten sie auch in Kulträumen einzelner Häuser gestanden haben.

Auf den "Attis-Grabsteinen"ist der Dadophorus Cautopates dargestellt, dessen symbolische Bedeutunug den Bewohnern von Viminacium gut bekannt war. Daher erscheint auch Cautopates als dekoratives Motiv auf zahlreichen Grabsteinen nicht nur in Viminacium.[32] Den Denkmälern, die auch mittelbar den Einfluss des Mithraismus und seiner Iknographie beweisen, schliessen sich ebenfalls zahlreiche Lampen aus den Werkstätten von Viminacium an. Am Diskos dieser Lampen finden sich folgende Symbole: die phrygische Mütze (als Symbol des Mithras), der Dolch und der Rabe. Der Mithraskult ist in Viminacium seit dem II Jh. bekannt. Er hält sich bis ins IV Jh.

Bei der Beliebtheit des Mithraskultes in Viminacium stellt sich auch die Frage ob die Frauen aus seinem Kult ausgeschlossen waren, der besonders darauf gerichtet war die grösst mögliche Zahl von Verehren zu versammeln. Es besteht kein Zweifel darüber, dass nur Männer in den engsten Kreis der Gläubigen eingeführt und Mysten seines Kultes werden konnten. Aufgrund der zahlreichen tragbaren Votivreliefs und der Tatsache, dass auch einzelne Familien in ihrren Hauskapellen besassen in welchen verschiedene Kulte gehalten wurden ist anzunehmen, dass der Mithraskult viele Anhänger besass wobei jedoch nur an eine kleine Zahl von eingeweihten Mysten zu denken ist. Daraus wird es glaubwürdig , dass auch Frauen unter den Anhängern des Kultes ihren Platz hatten, natürlich ohne Recht in das Ritual und die Mysterien eingeweiht zu werden. Da der Mithraismus Bestandteil der solaren Theologie war konnten die Frauen über den Kult der

[30] Weihinschriften: Mirković, a.a.O. (Anm. 1), 29-34; 308. Zur Ikonographie und dem Kult: Lj. Zotović, *Mitraizam na tlu Jugoslavije*, Beograd 1973; Dies., Da li je u Viminacijumu postojala zajednica Mitraista?, *Festschrift D. Srejović* (in Vorbereitung).

[31] Lj. Zotović, Simbolički prikaz vatre na Mitrinoj ikoni iz Viminacijuma, *Starinar* XXX, 1979, 89-96; Dies., Keramička ikona Mitrinog kulta, Ebenda XL-XLI, 1990 (Festschrift M. Garašanin), 197-201; Dies. a.a.O. (Anm. 30), Nr. 38 (Dadophoren mit Pedum).

[32] Dies., Predstava mladićkog para na nadgrobnim cipusima Jugoslavije, *Starinar* XX, 1970, 431-440.

Mondgöttin sich dem Glauben an das solare göttliche Paar Sol und Luna anschliessen. Den Beweis dafür bieten die Reliefs der donauländischen Reiter wo die wichtigste und einzige immer anwesende Gestalt die weibliche Gottheit bleibt. Sie steht zwischen den beiden Reitern, genau wie Mithra zwischen seinen Dadophoren. In den Mysterien des Mithras ist der Stier das Opfertier, in jenen der Mondgöttin der Widder.[33] Taurobolien und Criobolien besitzen denselben kultischen und mystischen Inhalt.

Aus dem Gebiet von Viminacium sind zahlreiche Votivreliefs der Mondgottheit bekannt. Sie sind meistens aus Bronze oder Blei, seltener aus Marmor und ganz selten aus Ton. Die Metallreleifs wurden in Modellen gegossen die auch aus Viminacium bekannt sind. Es handelt sich um eine Massenproduktion, die daher auch billiger war als jene aus Stein. Gefertigt wurden die Reliefs in lokalen Werkstätten wobei mit einer Bestrebung nach künstklerischem Wert nicht zu rechnen ist. Einen solchen Wert besitzen auch die Marmorreliefs nicht. Sie sind das Produkt lokaler Steinmetzer die nur die genaue Übertragung des ikonographischen Schemas anstrebten. Aus Viminacium stammt auch das Bruchstück einer Marmorplatte mit den erhaltenen Buchstaben LUN.[34] Da die Platte stark beschädigt ist bleibt es schwer zu entscheiden ob in diesem Fall mit dem Namen der Göttin Luna zu rechnen sei.

Dolichenus, eine Gottheit syrischer Herkunft, wurde vom römischen Pantheon schon im I Jh. übernommen. Hier wird er mit dem Hauptgott Iuppiter gleichgesetzt. Die Weihung auf seinen Denkmälern lautet Iuppiter Optimus Maximus Dolichenus. Die Kartierung seiner Denkmäler aufgrund der von Merlat zusammengebrachten Daten,[35] bestätigt, dass dieser Kult sich entlang der Donau und des Rheins verbreitete. Die meisten Denkmäler stammen von Orten wo archäologisch oder aufgrund der schriftlichen Überlieferung Militärlager nachgeweisen sind. Zur Zeit der schriftlichen Überlieferung Militärlager nachgewiesen sind. Zur Zeit der Severen erfreute sich der Dolichenuskult einer starken kaiserlichen Unterstützung, wodurch auch die Staatsbeamten angeregt wurden ihm ihre Widmungen zu setzen.[36]

Aus diesen Gründen wäre es berechtigt zu erwarten, dass in Viminacium zahlreiche Denkmäler des Gottes zu finden seien. Dies um so mehr dass Septimius Severus und Caracalla zweimal in der Stadt geweilt hatten. Es ist jedoch nicht der Fall wahrscheinlich daher, dass die civile Siedlung und das Legionslager unerforscht geblieben sind. So besitzen wir nur zwei sichere ikonographische Darstellungen. Bei einer davon ist nur der Kopf des Gottes mit der phrygischen Müze erhalten. Bei der anderen, der Darstellung des Gottes auf dem Stier sind das linke Bein, z. T. der Mantel und der Körper des Stieres mit abgebrochenen Beinen erhalten.[37] Mit Vorbehalt könnten, aufrund der historischen Überlieferung und dem Inhalt gewisser Inschriften, noch drei teilweise erhaltene Inschriften aus Viminacium mit Dolichenus verbunden werden. Die Votivara zu Ehren der Kaiser Antoninus Pius und Aurelius Verus ist von Spendon dispensator gestellt worden, der einen Tempel wieder aufgebaut hatte. Falls die Weihung an Dolichenus gedacht wurde, was aufgrund der Entsprechungen mit sicheren gut erhalten Inschriften möglich wäre, dürfte es sich um einen Tempel oder eine Kapelle des Dolichenus handeln. Wahrscheinlicher scheint die Zuweisung dem Gott bei einer Inschrift die mit Deo (allerdings vielleicht Deae) beginnt und die zu Ehren der Kaiser Septimius Severus und Caracalla gesetzt wurde. Die Namen der Dedikanten sind nicht erhalten, man sieht jedoch dass es sich um Personen die in der municipalen Verwaltung eine Stellung hatten handelt. Die Inschrift einer Statuenbasis trägt die Weihung an Caracalla und Iulia Domna und wurde von *M. Antonius Ponticus decurio flamen municipii Aelii Viminacii* gestellt. Nach Cumont wog die Statue 50 Libri. Für die Errichtung des Denkmals hält Mirković das Datum 214. für möglich, aufgrund der Tatsache, dass in diesem Jahr der Kaiser im Donaugebiet reiste, wahrscheinlich bei der Besichtigung der Militärlager. Die Basis mit der Statue des Kaisers und seiner Mutter die von einem Priester gestellt wurde, konnte nur in einem Tempel gestanden haben. Dabei glauben wir, dass es sich um einen Dolichenus-Tempel handele. Wir

[33] Dies., Les éléments orientaux dans le culte des cavaliers danubiens. Hommage M. Vermaseren, vol. III. Leiden 1978, 1351-1371. Zum erstenmal wurde eine solche Ansicht von J. Todorov ausgedrückt, *Paganism v Dolna Mizija*, 1928, 149-151.

[34] Mirković, a.a.O. (Anm. 1), Nr. 262.

[35] P. Merlat, Répertoire des inscriptions et monuments figurés du culte de Jupiter Dolichenus. Essai d'interprétation et synthèse, Paris 1951, *passim*.

[36] F. Cumont, *Les religions orientales dans le paganisme romain*, Paris 1929, 105-106; J. Fitz, Der Besuch Septimius Severus in Pannonien, *Acta Arch. Acad. Scien. Hungaricae* XI, 1959, 232-237.

[37] Srejović u. Cermanović-Kuzmanović, a.a.O. (Anm. 9), 108, Nr. 45; Merlat a.a.O. (Anm. 35), 51, Nr. 53, Abb. 10.

halten es auch für sicher, dass durch weitere Grabungen, vor allem im Militärlager unsere Kenntniss über den Dolichenus-Kult in Viminacium wesentlich bereichert wird. Dafür spricht auch die Tatsache, dass in Viminacium eine Gemeinschaft von Syriern aus Doliche durch eine grichische Inschrift erwiesen ist.[38]

Unter den seltenen Orten wo im Römischen Reich der Kult des Gottes Turnmasgad nachgewiesen ist, befindet sich auch Viminacium. Diese uralte Gottheit der Höhen und des Krieges wurde erst spät in dem römischen Pantheon aufgenommen. Auf den seltenen auf uns gekommenen Inschriften wird er Iuppiter gleichgesetzt. Verehrt war er besonders beim Militär im Laufe des III Jh. Ob seine Ikonographie in Rom oder in Syrien entstand ist allerdings nicht zu ermitteln. Obwohl Turmasgad im III Jh. erscheint wird er in seiner teriomorphen Form dargestellt: der heilige Adler des Gottes (der Gott selbst?), fasst mit seinen Krallen einen Hirschen, einen Stier, ein Pferd oder einen Widder, jedenfalls ein tierrisches Symbol.[39] Aus Viminacium besitzen wir zwei fragmentarisch erhaltene Denkmäler des Turmasgad. In einem Fall handelt es sich um den Kopf eines Stieres auf welchem das Bein eines Vogels mit den Krallen erhalten ist. Das zweite Denkmal ist die Figur eines Adlers. Es fehlen der Unterteil der Beine und die Basis der Skulptur. Am unteren Teil des Kopfes befindet sich ein Loch das wohl zur Begestigung an eine Basis oder ein Altar diente.[40] Im Stil und der Darstellung steht dieses Denkmal jenem des Turmsgad aus Romula recht nahe.[41] In Dakien wurde der Gott im III Jh. verehrt ein Zeitansatz der auch für den Fund von Viminacium als passend angesehen werden kann.

Eine Inschrift aus Viminacium wurde dem Deus Aeternus von P. Aelius Hermes, einem orientalen errichet.[42] Es ist eine 97x58x35 cm messende Ara. Zwischen den Akroterien ist ein Adler dargestellt der im Schnabel eine Schlange hält. Nach ihren Massen und der Tatsache, dass sie aus Marmor gefertigt wurde stand sie wahrscheinlich in einem Tempel. Nach Mirković ist Deus Aeternus aus vielen Weihungen des II-III Jh., vor allem in Dakien bekannt. Aeternus ercheint auch als Beiname eines Gottes so besonders oft des Mithras. In unserem Fall wendet sich jedoch der Stifter an Aeternus als Gottheit. Aeternus ist orientalen Ursprungs und gehört zu den Göttern der solaren Theologie, die im III Jh. besonders verbreitet waren. Am nächsten scheinen ihm Mithra und Turmasgad zu stehen.

Domnus und Domna sind orientale Gottheiten die unter diesem römischen Namen erst zur Zeit des Synchretismus, im III Jh. zu auftauchen scheinen. Domna findet sich auch als Beiname der Kybele. Alle Denkmäler sind epigraphisch. Es scheint, dass die Römer diesen Gottheiten nur ihren Namen gaben ohne sie in den offiziellen Pantheon einzureihen.

Ein weiteres Denkmal aus Viminacium ist Domno und Dominae gewidmet. Gestellt wurde es von der Sklavin Crescentilla.[43] Aus Naissus ist eine Weihung an Domna Regina, Domnus und Bonus Eventus bekant.[44] Im Gegensatz zu Viminacium steht hier die Göttin an erster Stelle, schon wegen ihres Beinamens. Aus diesen beiden bekannten Denkmälern ist nur zu schliessen, dass Domnus und Domna in Obermösien keinen breiten Verehrerkreis besassen. Auch bei den Sklaven scheinen sie nur wenig aufgenommen worden zu sein, ebenfalls bei den Soldaten die ihren Kult in die Provinzen einführten, Die ursprünglichen Namen dieser Gottheiten, auch ihre Funktion sind für uns unklar geblieben.

Hier ist es nicht möglich die Stellung der aus einer Weihinschrift bekannten Dei Angeli weiter zu ermitteln.[45] In der Fachliteratur wurden sie verschiedentlich beurteilt. Sie wurden verschiedenen Kulten vom hebraisch-hellenistichen bis zum Mithraismus und dem frühen Christentum beigefügt. Diesem Denkmal sollte daher ein Sonderbeitrag gewidmet werden.

Thrakische Gottheiten

Von den thrakischen Gottheiten sind in Viminacium nur der Thrakische Reiter und Sabazios verehrt worden.

Der Thrakische Heros ist eine Heil- und Schutzgot-

[38] Mirković, a.a.O. (Anm. 1), Nr. 42, 43, 56. Durch Nr. 213 (in griechischer Sprache) wird eine Gemeinschaft der Syrier in Viminacium besttigt.

[39] Lj. Zotović, Prilog proučavanju Turmasgadovog kulta, *Starinar* XXV, 1976, 33-41, bes. Nr. 7.

[40] Tomović, a.a.O. (Anm. 2), 123, Nr. 230, Abb. 54, 6.

[41] D. Tudor, Jupiter Turmasgadis Romula, *Dacia* XI-XII, 1945-1947, 271-272.

[42] Mirković, a.a.O. (Anm. 1), Nr. 1.

[43] Ebenda, Nr. 6.

[44] P. Petrović, Naissus-Remesiana-Horreum Margi, *IMS* IV, 19 (Naissus Nr. 3)

[45] Mirković, a.a.O. (Anm. 1), Nr. 2.

theit, ein Behüter der Haustiere und der Vegetation. Auf Grabdenkmälern tritt er als Psychopompus auf. In den Weihinschriften ist er mit Asklepius, Aesculapus, Dionysos und Silvanus gleichgestetz worden. Üblich trägt er die Beinamen Hero, Sanctus Hero und erscheint auch in der Formel Deus Sanctus Hero. In der Rundplastik ist er sehr selten vertreten. Die meisten Denkmäler stammen aus dem II Jh. Dargestellt wurde er als jugendlicher ruhender Reiter oder als Jäger. Begleitet wird er vom Hund, der einen Ebber oder einen Hasen überfällt. An einzelnen Votivreliefs erscheint auch ein Baum um welchen sich eine Schlange windet.[46]

Aus Viminacium sind drei bildliche Darstellungen des Reiters und eine Ara mit Weihinschrift bekannt.[47]

Von einem der Votivreliefs ist nur der Unterteil erhalten, mit den Hinterbeinen des Pferdes und einem Bein des Reiters, einer männlichen Figur die das Pferd am Schweif fasst und dem Hinterkörper des Hundes. Am Zweiten Denkmal trägt der Reiter einen gegürtelten Chyton und die flatternde Chlamis. Die rechte Hand liegt auf der Seite des Pferdes, unter welchem sich ein Hund befindet. Die dritte Darstellung des Heros befindet sich auf einem Sarkophag aus weissem Marmor, einer qualitätvollen Arbeit. Auf der linken Seite ist der Reiter in rechter Seitenlage dargestellt. In der Rechten, erhobenen hält er eine Lanze mit welcher er einen fliehenden Hasen treibt. Als Gegenstück befindet sich an der rechten Seite eine auf einem Stuhl sitzende weibliche Figur, deren Füsse auf einem Schämmel ruhen. Die Verzierung des Sarkophage, wird durch zwei Genii ergänzt die Guirlande mit Trauben halten. Am Deckel befindet sich in hohem Relief das Bild des Verstorbenen. Die Votivreliefs, reihen sich in die bekannte Ikonographie der Gottheit ein. Vielleicht ist der Heros am Sarkophag als Psychopompos zu deuten. In diesem Fall könnte die weibliche Figur als Persephone gedeutet werden.

Die Votivara ist dem Gott Hero gewidmet: die Widmung lautet Deo Heroni. Das Denkmal wurde von Aurelius Gaius, einem Veteran der VII Legion gesetzt. Der thrakische Heros erscheint auch auf der Inschrift eines Silberringes der in einem Skelettgrab der Nekropole Pećine gefunden wurde.[48] Auf dem breiten bandförmigen Ring ist die Inschrift Deo Sancti Heroni S. eingeritzt. Vielleicht gehörte der Besitzer einer kultischen Gemeinschaft des Heros.

Der thrako-phrygische Gott Sabazius taucht in der römischen Religion ersts im II Jh. auf obwohl sein Name schon viel früher den Römern bekannt war.[49] Vom Gebiet von Viminacium ist nur das Bruchstück eines grob erarbeiteten Reliefs bekannt. Erhalten ist die Darstellung des Adlers in rechter Seitenansicht. Der halbkreisförmige Oberrand des Reliefs trägt die Widmung an Sabazios in grichischer Sprache.[50] Unter den Zierstücken die auf den Kult des Gottes hinweisen befinden sich zwei Haarnadeln, die eine aus Bronze die andere aus Knochen. Der Nadlkopf stellt die bekannte Sabazius-Hand dar. In einem Fall hällt sie einen Tannenzapfen, die andere ist als die *benedictio latina* dargestellt. Beide stammen von der Nekropole Više grobalja in Viminacium. Die meisten Gräber dieser Nekropole gehören dem III Jh. wodurch auch ein *terminus ante quem non* für die Nadeln geliefert wird.

Trotz den unausreichenden Daten die durch diese meistens Lesefunde geliefert werden, besonders im Fall vereinzelter und seltener Weihungen, lässt sich doch ein beiläufiges Bild des religiösen Lebens in Viminacium abreissen. Vor allem ist festzustellen, dass römische, orientale und thrakische Gottheiten hier verehrt wurden. Auffallend ist, dass die Kulte der kapitolinischen Iuppiters und Mithras etwa gleichberechtigt vertreten sind vielleicht sogar mit einer gewissen Vorliebe für letzteren. Archäologisch ist in Viminacium bisweilen kein einziger Tempel belegt. Doch ist es möglich auf Umwegen zum Schluss zu gelangen, dass Iuppiter, Neptunus, Hercules, Mithra und Dolichenus, hier wahrscheinlich ihre Heiligtümer besassen.

Bemerkbar ist auch die Vorherrschaft männlilcher Gottheiten. Interessant ist daher, dass die Personifikation der Provinz und der Beschützerin der Stadt als weibliche Genii ercheinen. Auf den Bildwerken, besonders der Rundplastik sind absichtliche Beschädigungen wahrzunehmen die wahrscheinlich zur Zeit des frühen Christentums enstanden sind. Köpfe, Arme und Attribute wurden

46 Zum thrakischen Reiter ausführlich: Cermanović-Kuzmanović, Nekoliko spomenika tračkog konjanika iz naše zemlje, *Starinar* XIII-XIV, 1962-1963, 113-124 bes. S. 120, Nr. 4; Dies., Die Denkmler des thrakischen Reitergottes, *Archaeologia Iugoslavica* IV, 1963, 31-55.

47 Ebenda, Nr. 2-4. Zu den Inschriften Mirković, a.a.O. (Anm. 1) Nr. 16.

48 Mirković, a.a.O. (Anm. 1), Nr. 221.

49 J. Todorov, *op. cit.*, 88.

50 Mirković, a.a.O. (Anm. 1), Nr. 39.

abgeschlagen um die Identität der Gottheit zu vernichten. Die Schlüsse des Concil von Sardes aus dem Jahr 419. sind ein schriftlicher Beweis für diese Annahme.[51]

Manche römische, ebenso später orientale, keltische und einheimische Gottheiten, sind uns aus Viminacium noch immer unbekannt. Bei der unausreichenden Erforschung des Stadtgebiets ist es zur Zeit nicht zu entscheiden, welche von diesen aus den benachbarten Städten bekannten Göttern tatsächlich nicht in Vimina-cium mit ihrem Kult Fuss gefasst hatten.

51 N. Milaš, *Pravila pravoslavne crkve*, Novi Sad, Knj. II, 1896, 197-pravilo 58; 219-pravilo 83; 220-pravilo 84.

Übersetzung
Milutin GARAŠANIN

UDK 904-03(497.11-21):726.825.032.7(497.11):292.21

Certain Traits of the Roman Silver Jewelry Manufacture in the Central Balkans

IVANA POPOVIĆ, Institute of Archaeology, Beograd

The manufacture of silver objects represents a final phase of the procedure started by ore extraction and processing. The extent of their production is hence closely related to the number of silver mines and an intensity of their exploitation, as well as to the presence of certain number of metallurgical centers. In spite of the fact that local mines in the Balkans have been exploited since prehistory, their flourish began at the outset of Roman domination. A tradition of mining had no major significance in Italy, and therefore the Romans enhanced this activity in the provinces. The character of silver jewelry production in the Balkan provinces was marked by intensive exploitation of silver ore. It also relied heavily upon general cultural-historical conditions in this area at the time of Roman domination. Two separate evolutive directions in the production of silver jewelry and silver vessels could thus be noted during the first three centuries AD. Both directions were rooted in different traditions. The Balkan silver jewelry is basically marked by an intensive production and conservative application of previously known forms and techniques of decoration. On the other hand, the production of silver vessels had no tradition in pre-Roman period, and hence it had to follow the basic trends in Roman toreutic. Its low intensity in production has been interrupted by an establishment of large workshops at *Sirmium* and *Naissus*, which supplied the products intended for Imperial promotion during the IV century. Inferences from the analysis of entire fund of silver objects in the Central Balkans represent a basis for discussion on essential traits of the locally manufactured jewelry and silver vessels.

A rich fund of Roman silver jewelry in the interior of the Balkans is a result of symbiosis of the autochtonous traditions and the long-term cultural impulses from Greek world. In our previous studies we have proposed its division into two basic horizons.[1] The first one is related to the northeastern regions of Upper Moesia, which were exposed to strong influences from Dacia. Chronologically it belongs to the closing decades of I century, i.e., a period of hoards with silver objects at Tekija and Bare. The jewelry in these hoards is distinctive for the last phase of so-called Dacian hoards with silver objects: massive bracelets and circlets with overlapping spirally coiled ends, twisted torques, bracelets in the shape of snake, and torques with bird-like terminations. The jewelry in "Dacian style" was created under the intensive additional influences of the Greek culture circle. These influences primarily arrived from the colonies at the Black Sea coast. In the best way they are confirmed by a motive of so-called Hercules' knot at certain circlets in the Bare hoard.[2]

However, the second horizon of silver jewelry is more important for understanding general traits of the material culture in the Balkan provinces during first centuries of

[1] I. Popović, Autochtonous and Hellenistic Tradition in Roman Jewelry from the First to the Third Century, in: *Antique Silver from Serbia,* Belgrade, 1994, 89-94; *idem,* Roman Silver Jewellery as a Reflection of Early Hellenistic Greek Influence, in: *Antique Silver from Serbia,* Warsaw, 1996, 34-38.

[2] Characteristics of this horizon are analyzed within a monograph on the Bare hoard (I. Popović, Archaeological Aspect of the Bare Hoard, in: I. Popović - B. Borić-Brešković, *The Bare Hoard*, Belgrade, 1994, 63-103).

Roman domination. It is represented by single finds or, more often, by hoards which sometimes contain silver coins as well. The closed finds of this type are recorded in the entire Balkan-Danubian region (Bela Reka, Bare-Tribovo, Bukovica, Gornji Vakuf, Janja, Dvorska, Salzacska, Nova Božurna, Aţel, Vîtropu, Arčar). A date between the end of II and the middle of III century may be implied for the entire horizon, on the basis of coinage contained in them. Characteristic forms of silver jewelry in this period are: anchored fibulae, plaited chains with tubulus-like or rosette-like endings decorated by filigree and granulation, with or without heart-shaped or lunate pendants, bracelets in the shape of snake, as well as bracelets and circlets with overlapping and spirally coiled endings which were recorded already in the first horizon of the Roman hoards of silver jewelry. Within closed finds, these shapes appear in various combinations (fig. 1). A relatively restricted number of ornament types participating in hoards from this period and a similarity in the composition of hoards,[3] provided a possibility of distinguishing the separate culture horizon. Apart from a mass production of certain forms of silver jewelry, the character of this horizon is also marked by application of filigree and granulation techniques. These techniques were previously accepted from the Greek culture circle. On the other hand, these techniques ceased to be employed in the western provinces of the Empire, and silver ornaments were produced in a very restricted quantity at the noted time. A comparison of the composition of hoards in the Balkan-Danubian region clearly points to the described common components,[4] although the parts of some hoards were, unfortunately, scattered. A character of certain closed finds, especially of those lacking the coinage, is not entirely clear: whether they represented treasuries, devastated graves or precious objects stored up for some other purpose.

	ANCHORED FIBULA	PLAITED CHAIN	CHAIN TUBULUS; FILIGREE GRANULATION	CHAIN ROSETTE FILIGREE GRANULATION	HEART SHAPED PENDANT	LUNATE PENDANT	NECKLACE WITH SILVER SHEET BEADS	BRACELET IN THE SHAPE OF SNAKE	BRACELET OF TWISTED WIRE	BRACELET WITH OVERLAPPED SPIRALLY COILED ENDS	TWISTED TORQUE	LAST COINAGE
JANJA	XX	X	X	X	X							GALLIENUS 254
DVORSKA		X	XX	XXX	XX							GALLIENUS 254
BELA REKA	XX	X	XX				X		X+ X (GOLD)			COMMODUS 182
SZALACSKA I	X	XXXXXX XXXXXX	XXXXX XXXXX						X			GALLIENUS 258
SZALACSKA II	X											III CENTURY COINS
SZALACSKA III		XXX XXX	XXXX			X			XX			GALLIENUS 258
GORNJI VAKUF	X	X	XX	X	XXXX	X		X				—
BUKOVICA	XX	XXXX										—
BARE-TRIBOVO	XXX								XX		X	—
NOVA BOŽURNA	X	XXXX	XX		XXXXX XXXX			X				—
AR•AR	XXXX XXX	XX				X					XX	—
AŢEL	XXX	X										GORDIANUS III 242
VÎTROPU	XXXX XXX	X			X				XX		X	GORDIANUS III 242

Fig. 1 - Characteristic forms of jewelry in the Balkan-Danubian hoards.

[3] This horizon was defined and analyzed within a monograph on the Bela Reka hoard (I. Popović, Archaeological Aspect of the Bela Reka Hoard, in: I. Popović - B. Borić-Brešković, *The Bela Reka Hoard*, Belgrade, 1994, 45-76).

[4] Composition of hoards in this horizon: Bela Reka: two anchored fibulae, plaited chain with tubuli decorated by filigree and granulation, necklace of plaited chain, per-shaped beads and clasp, bracelet of twisted and wrapped up silver and gold wire with specific clasp system, decorated filigree and granulation, golden ring with gem, patera, two beakers, box for jewelry and coins, as well as 322 denarii from Marcus Antonius to Commodus, last coinage from 182, see: J. Petrović, Ilirsko-Rimsko blago iz Šapca, *Glasnik hrvatskih zemaljskih muzeja u Sarajevu*, LIII, 1941 (1942), 11-23; : I. Popović - B. Borić-Brešković, *The Bela Reka Hoard*, Belgrade, 1994; I. Popović, Catalogue in: *Antique Silver from Serbia*, Belgrade, 1994, cat. 83-88, 191-193; *idem*, Catalogue in: *Antique Silver from Serbia*, Warsaw, 1996, cat. 83-88, 191-193; B.Borić-Brešković, Catalogue in: *Antique Silver from Serbia*, Belgrade, 1994, cat. 89; *idem*, Catalogue in: *Antique Silver from Serbia*, Warsaw, 1996, cat. 89; Bare-Tribovo: three anchored fibulae, two twisted bracelets, one twisted torque, see: C. Patsch, Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina*, XII, 1912, 151-152, fig. 94; K. Patsch, Zbirke rimskih i grčkih starina u bos.-herc. Zemaljskom muzeju, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XXV, 1914, 206, fig. 10; Bukovica: two anchored fibulae, two bracelets with overlapped and spiral coiled endings, four fragments of plaited chains, ring, hair-pin, see: W. Radimsky, Die vorgeschichtlichen und römischen Alterthümer des Bezirkes Županjac in Bosnien, *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina,* IV, 1896, 159-160, fig. 57-67; Gornji Vakuf: necklace formed bu plaited chain with four heart-shaped and one lunate pendant, bracelet in the shape of snake, anchored fibula, see: I. Čremošnik, Nošnja na rimskim spomenicima u Bosni i Hercegovini, *Glasnik Zemaljskog muzeja,* XVIII, 1963, 55-57, fig. 2; Janja: anchored fibula, fragments of another anchored fibula, heart-shaped pendant, chain tubuli, hair-pin head in the shape of bird - published here (fig. 9-11), roman coins, last coinage Gallienus 254. See: I. Popović, Catalogue in: *Antique Silver from Serbia*, Belgrade, 1994, cat. 136; *idem*, Catalogue in: *Antique Silver from Serbia*, Warsaw, 1996, cat. 136; B.Borić-Brešković, Catalogue in: *Antique Silver from Serbia*, Belgrade, 1994, cat. 137; *idem*, Catalogue in: *Antique Silver from Serbia*, Warsaw, 1996, cat. 137, as well as the objects published here (fig. 12-14); Szalacska, hoard i (uncovered in 1910): four plaited chains with endings in the shape of miniature vases, eight fragments of plaited chains with preserved tubuli at two of them, chain clasp, anchored fibula, bracelet of twisted and wrapped up wire with a tubulus at one end, roman coins, last coinage of Gallienus 258, along with necklace, two pairs of ear-rings, pâte de verre beads, etc., see: D. Kálaman, Ujabb leletek a Szalacskai barbr kelta pénzverö- és öntömühely területén, *Archaeologiai Értesítö*, XXXI, 1911, 311-328, T. I-III; Szalacska, hoard II: (uncovered in 1931): anchored fibula, loop-shaped chain, bracelet, III century coins and other portable material, see: I. Jórdányi-Paulovics, Szalacska, a kapasvölgyi römaikori fémmüvességi központ, *Archaeologiai Értesítö* , 80, I, 1953, 115-129, T. XXV, XXVIII, A, XXX ; Szalacska, hoard III (uncovered in 1931): two plaited chains, one of them with lunate pendant, four fragments of chains with tubuli, two fragmented tubuli, bracelets of twisted wire with hook and loop, bracelet of twisted and wrapped up wire, several beads of golden sheet - some of them in the shape of miniature vases, coins, last coinage of Gallienus 258, as well as ear-rings, rings, bulb-shaped fibulae and other portable material, see: I. Jórdányi-Paulovics, *op. cit.* T. XXVII, XXVIII B, XXIX; Nova Božurna: anchored fibula, two pairs of angular fibulae, four plaited chains - one of them with tubuli decorated by filigree and granulation, three rectangular rings with heart-shaped pendants, three heart-shaped pendants at circlets with overlapped and spirally coiled ends, bracelet in the shape of snake, fragmented silver ear-ring in the shape of Hercules' knot, a pair of golden ear-rings, three golden ear-rings, necklace with pendants of golden sheet, a prehistoric fibula, patera, fragmented mask of silver silver sheet, two spoons, see: *Praistorijske kulture Pomoravlja* i *istočne Srbije,* Niš, 1971, cat. 505-510, 512, 513, 515-519, 528, 530-533; A. Jovanović, *Nakit u rimskoj Dardaniji*, Beograd, 1978, 75-83; ; I. Popović, Catalogue in: *Antique Silver from Serbia*, Belgrade, 1994, cat. 90-102, 195-197; *idem*, Catalogue in: *Antique Silver from Serbia*, Warsaw, 1996, cat. 95-102, 195-197; Aţel: plaited chain with circular pendant, three anchored fibulae, Roman coins, last coinage of Gordian III in 242, bow fibula, two bracelets with open ends, two rings with gemms, see: I. H. Crişan, le trésor d'Aţel et ses relations balkano-danubiennes, *Dacia* III, 1959, 353-367, Fig. 2; Vîtropu: seven anchored fibulae, plaited chain with heart-shaped pendant, twisted torque, two bracelets and Roman coins, last coinage of Gordian III in 242, see: I.H. Crişan, *op.cit.*, 1959, 353-367, Fig. 3. 4.15; Arčar: two pairs of anchored fibulae connected by plaited chains, three anchored fibulae, two twisted torques, two bracelets, see: I. Velkov, Novootkriti starini, Izvestija na Blgarski arheologičeski institut, VII, 1932/33, 407, fig. 159-162.

[5] D. Sergejevski, Iz rimske arheologije, *Glasnik Zemaljskog muzeja,* XLVII, 1935, 19-20, T. IV, 2.

[6] C. Patsch, Archäologisch-epigrapische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina,* XI, 1909, 177, Fig. 124.

[7] *Ibid.,* 157-158, Fig. 70.

[8] *Ibid.,* 159, Fig. 71.

[9] R. Zotović, Rimski nadgrobni i votivni spomenici iz epigrafske zbirke Zavičajnog muzeja, *Užički zbornik,* XIX, 161-163, sl. 16.

[10] D. Sergejevski, *op.cit.* 18-19, T. V, 3.

Within a fairly broad Balkan-Danubian culture complex, it may be possible, in our opinion, to distinguish a more restricted group of finds marked by above noted basic traits in silver jewelry: anchored fibulae and plaited chains worn in a specific mode, combined with heart-shaped pendants. This style of adornment was used among local female population. It is very well represented in a series of tombstones recorded along the middle Drina rivercourse (fig. 2). Anchored fibulae with suspended chains and heart-shaped pendants were worn upon the shoulders. They were further arranged across the breast and interconnected by chains with the attached heart-shaped pendants. These fibulae are reproduced on female busts at the monuments from Voljevica[5] (fig. 3) and Crvica[6] (fig. 4) near Srebrenica, from Skelani[7] (fig. 5), Bajina Bašta[8] (fig. 6), as well as Seča Reka[9] (fig. 7) near Užička Požega. Apart from a female figure at the frontal side of monument from Seča Reka decorated in the noted manner, there is another female figure whose upper dress is affixed on the shoulders by anchored fibulae with suspended chains and heart-shaped pendants. A girl represented at the lateral side of the same monument also wears the same type of fibulae (fig. 8). The tombstone relief from Lisičići[10] near Konjic may also be assigned to this group of reliefs. Therefore, the greatest concentration of relief representations of anchored fibulae decorated and interconnected by chains with hearth-shaped pendants is conspicuous along both banks of Drina, and specific local fashion may thus be assumed. Apart from the noted relief representations, this argument may be justified by certain closed finds from the same area which were not fully rec-

ognized previously. Namely, the hoards from Janja near Bijeljina and from Dvorska near Krupanj acquired by the National Museum at Belgrade in the fifties of this century,

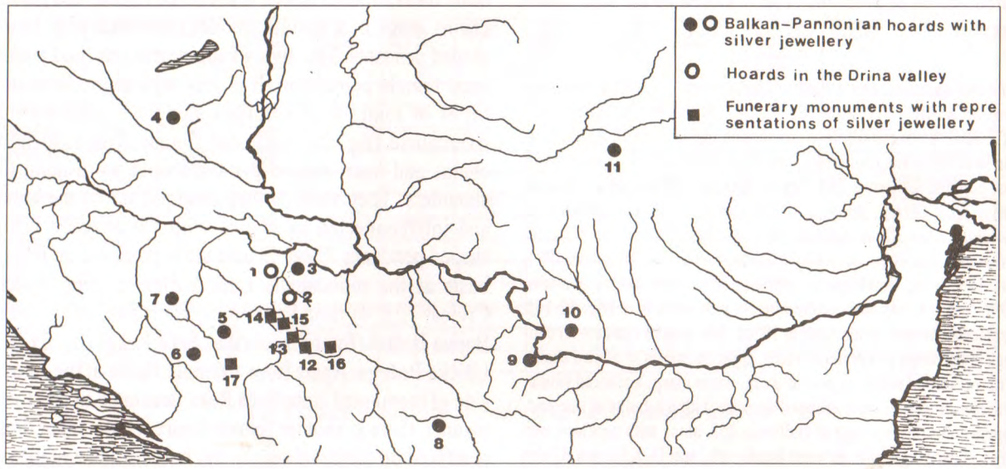

Fig. 2 - Hoards of silver jewelry and tombstones with representation of its use: 1 - Janja; 2 - Dvorska; 3 - Bela Reka; 4 - Szalacska; 5 - Gornji Vakuf; 6 - Bukovica; 7 - Bare-Tribovo; 8 - Nova Božurna; 9 - Arčar; 10 - Vîtropu; 11 - Aţel; 12 - Bajina Bašta; 13 - Skelani; 14 - Voljevica; 15 - Crvica; 16 - Seča Reka; 17 -Lisičići.

contain a number of complete and fragmented specimens of silver jewelry[11], apart from silver coinage (fig. 9-14).

The Janja hoard consists of: 26 antoninianii - the latest is Gallienus' piece from 254,[12] anchored fibula[13] with a circlet on its pin, a double plaited chain suspended from that circlet, and a rosette appliqué with filigree decoration at its beginning, below the circlet (fig. 9, 11.1); two fragments of hinge (fig. 10, 11.2); a pin (fig. 10, 11.3) and a rivet of another, probably also anchored fibula (fig. 10, 11.4), two circlets of the same fibula for chain attachment (fig. 10, 11.5); distorted heart-shaped pendant (fig. 10, 11.6); distorted chain tubulus decorated by filigree line (fig. 10, 11.7); hairpin head in the bird shape decorated by linear incisions (fig. 10, 11.8).[14]

The Dvorska hoard contains: 472 denarii and antoninianii from Septimius Severus until Gallienus, with the last coinage also from 254,[15] then, a triple plaited chain[16] interconnected with tubuli terminated by ribbed circlets

[11] The material from the hoard found at Dvorska was purchased in a period between 1950-1953 by the National Museum. Triple chain with heart-shaped pendants is registered as No. 896/II in the Inventory of the Collection of Roman Material Culture and Art, ; (I. Popović, Catalogue in: *Antique Silver from Serbia*, Belgrade, 1994, cat. 136; *idem*, Catalogue in: *Antique Silver from Serbia*, Warsaw, 1996, cat. 136). Fragments of the jewelry published here, remained in the custody of Numismatic Collection, together with the coins. For coins in the hoard, see: B. Borić-Brešković, Catalogue in: *Antique Silver from Serbia*, Belgrade, 1994, cat. 137; *idem*, Catalogue in: *Antique Silver from Serbia*, Warsaw, 1996, cat. 137, with previous bibliography.

[12] The Janja hoard was uncovered in 1958, during agricultural works. The monetary part of the find is prepared for publishing by Svetlana Miljanjić (*Numizmatičar*, 20, 1997).

[13] The fibula is registered as No. 3460/III (length 4.8 cm, width 4.1 cm, length of the chain 6 cm) in the Inventory of the Collection of Roman Material Culture and Art. This object was not published in detail, although it was noted in the analysis of distribution of silver anchored fibulae, see: I. Popović, Archaeological Aspect of the Bela Reka Hoard, in: I. Popović - B. Borić-Brešković, *The Bela Reka Hoard*, Belgrade, 1994, 50).

[14] Jewelry is in the custody of Numismatic Cabinet of national Museum: fragments of fibula hinge (length 1.8 cm and 1.4 cm), a rivet (R- 0.4 cm), pin (length 3.7 cm), circlets (R-o0.9 cm), heart-shaped pendant (length 3.5 cm, width 1.8 cm), tubulus (length 0.9 cm, R-0.8 cm), hair-pin head (length 2 cm, width 1.7 cm). Unpublished.

[15] B.Borić-Brešković, Catalogue in: *Antique Silver from Serbia*, Belgrade, 1994, cat. 137; *idem*, Catalogue in: *Antique Silver from Serbia*, Warsaw, 1996, cat. 137, with previous bibliography.

[16] I. Popović, Catalogue in: *Antique Silver from Serbia,* Belgrade, 1994, cat. 136; *idem,* Catalogue in: *Antique Silver from Serbia, Warsaw*, 1996, cat. 136.

bearing filigree and granulated rosette-appliqués, and heart-shaped pendants suspended at two of the appliqués (fig. 12); two distorted chain tubuli decorated by filigree and granulation (fig. 13), one tubulus with a filigree running spiral within the frieze (fig. 14.1), and another one of conical shape (fig. 14.2); five fragments of bronze wire bracelet (fig. 13), one of them entwined by double spirally coiled silver wire (fig. 14.3), and another is plain (fig. 14.4), i.e., the coils being detached from it (fig. 14. 5-7); curved arch-shaped channeled band of silver sheet, probably a chain circlet (figs. 13, 14. 8).[17] Apart from coins and jewelry from the noted hoard, another fragmented multiple plaited silver chain was uncovered at Dvorska (fig. 15), along with a fragment of ring-like ornament made of silver sheet[18] decorated by filigree and granulation, with a circlet attached at one end (fig. 16). The ring was decorated by a frieze bordered by plait-like filigree line. The

Fig. 3 - Tombstone. Voljevica

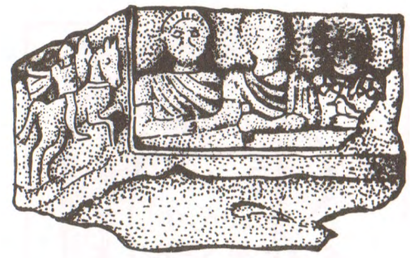

Fig. 4 - Tombstone. Crvica.

inner zone of this decoration consists of filigree line coiled into a running spiral with a granule above its arched fractions. This richly decorated, seemingly enigmatic object, in our opinion may represent a part of silver chain, its terminal decoration. This ornament was probably in the shape of stylized miniature vase, narrowed in its lower part into some kind of tubulus with one end of the chain attached inside of it. Another end of the chain went through a circlet at the lateral side of ring, which in fact represents a preserved part of the decorated vase neck (fig. 17.1). Silver chains finished by ornaments in the shape of miniature vases were first discovered at Szalacska[19] in Hungary (fig. 17.2). Similar filigree decorated ornaments, with terminations in the shape of snake head, appear at terminations of certain silver plaited chains from the cemetery at Trebenište.[20] As a general rule, jewelry components in the shape of miniature vase appear already in the Archaic period of the Mediterranean basin, and their widespread utilization is confirmed with certainty in the Hellenistic period. Appearance of this motive in the interior of the Balkans and Pannonia,[21] along with application

[17] Fragmented jewelry is in the custody of Numismatic Cabinet of the National Museum: tubulus (length 1.5 cm, width 0.9 cm), tubulus (length 1.2 cm, R-0.9 cm), fragments of bracelet (length 3.7 cm, 2.8 cm), coils from the bracelet and the channeled circlet (length 1.3 cm). Unpublished.

[18] Milan Pindić brought these objects to the National Museum after a field survey at Dvorska in 1950. The chain is registered as No. 960/II (length 11 cm), and ring-like decoration as No. 961/II (R-1.9 cm, length 1.4 cm) in the Inventory of the Collection of Roman Material Culture and Art. Unpublished.

[19] D. Kálmán, *op.cit.*, 313-314, T. I.

[20] B. Filow, *Die archaische Nekropole von Trebenischte,* Berlin-Leipzig, 1927, 38, Abb. 34. 3.

[21] Beads of golden sheet in the shape of miniature vase are

of decorative techniques of filigree and granulation, may confirm a strong and long-term influence of the Greek world, as well as the conservatism of local population which has been inefficiently romanized at a slow pace.

Fig. 5 - Tombstone. Skelani.

The above described jewelry from Janja and Dvorska could refer to the forms worn in a mode depicted on tombstones along both banks of Drina. In the National Museum at Belgrade there are silver chains of unknown provenance, with or without heart-shaped pendants, along with a few pendants of this type which were probably the parts of similar chains.[22] We may only assume that they could also be ascribed to the same group of finds. These are multiple chains, interconnected by a kind of fastener with small circular rosette attached to it. The rosette is decorated by filigree and granulation. Such chains are recorded only at the hoards of Janja and Dvorska for the time being.

Although the Dvorska hoard lacks anchored fibulae - probably because they were lost, a composition of finds it contained clearly reflects a local style of adornment: anchored fibulae and silver chains with heart-shaped pendants, such as those represented on tombstone reliefs. These chains are sometimes composed of several strings with several heart-shaped pendants suspended at them (fig. 12) such as those from Dvorska. The arrangement of interconnected chains upon the breasts created a specific ornament, very well illustrated on a tombstone at Bajina Bašta (fig. 6). A double chain could have been suspended at a circlet on fibula, as in the case of specimen from Janja (figs. 9, 11.1). A heart-shaped pendant was suspended at one chain, and another chain, traversing the breasts, was fastened by a fibula placed at the opposite shoulder. Female figures represented at the monuments from Voljevica (fig. 3), Crvica (fig. 4), Skelani (fig. 5) and Seča Reka (fig. 7) wear fibulae and plaited chains in a described mode. Although this mode of adornment has been characteristic in the Drina region, it was also sporadically present in the Bosnian interior, according to the monument from Lisičići near Konjic. However, on the basis of closed finds and representations on tombstones, we may assume that the anchored fibulae and silver plaited chains were worn in a different manner in central and western parts of Bosnia. Namely, the find from Gornji Vakuf, apart from a stylized variety of anchored fibula and snake-shaped bracelet, contains a necklace finished with a clasp and composed of silver chain with four heart-shaped and one lunate pendant.[23] Furthermore, at Bare-Tribovo

Fig. 6 - Tombstone. Bajina Bašta.

uncovered in the cemeteries of Guberevac and Babe in the mining region of Kosmaj, as well as in Kostolac (*Viminacium*), see: I. Popović, *Les bijoux romains du Musée national de Belgrade. II Les bijoux d'or*, Belgrade, 1996, cat. 119, 122-124. Similar beads are recorded in a hoard uncovered in 1936 at the site of Szalacska, see: I. Jórdnyi-Paulovics, *op. cit.* T. XXIX.

[22] I. Popović, Catalogue in: *Antique Silver from Serbia,* Belgrade, 1994, cat. 121-135; *idem*, Catalogue in: *Antique Silver from Serbia,* Warsaw, 1996, cat. 121-135.

[23] I. Čremošnik, *op.cit.,* 1963, 119, sl. 10-12; N. Miletić, *op.cit.,* 55-57, fig. 2.

only anchored fibulae, twisted torques and bracelets were preserved.[24] The find from Bukovica also contains anchored fibulae, silver plaited chains without fibulae, and bracelets with overlapped and spirally coiled ends.[25] A specific mode of adornment by this jewelry is represented on a monument from Zenica:[26] silver chains with heart-shaped pendants could be noted on a female bust. They are vertically arranged upon the breasts, descending to the waist-band of her dress. Therefore, the Drina region represents a specific area with certain local distinctions of silver ornament utilization, although the finds of silver jewelry are basically the same or similar in form to those from its hinterland, and could certainly be related to the central Bosnia. The southern boundary of this area is delineated by upper Drina rivercourse, the Lim valley and

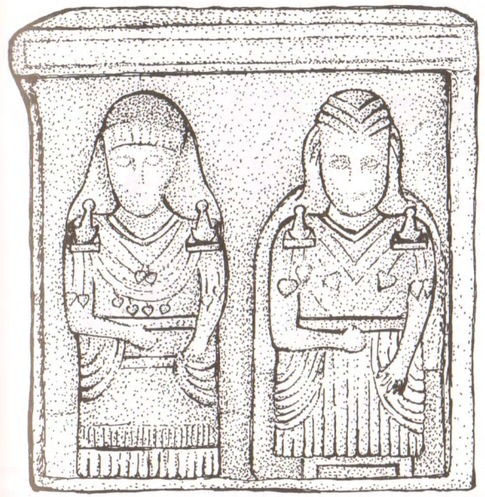

Fig. 7 - Tombstone. Seča Reka (frontal side).

Fig. 8 - Tombstone. Seča Reka (lateral side).

northeastern Montenegro, where, according to the finds from cemetery at Kolovrat, the jewelry in autochtonous style appears in somewhat different form, if compared to that in the middle and lower Drina valley. Namely, the angular fibulae interconnected with silver plaited chains, the lunate and heart-shaped pendants did not represent the components of a chain or a necklace. They were amulets and ear-rings of Hercules' knot type, ear-rings of spiral coiled wire, a bracelet in the shape of snake,[27] i.e. the jewelry marked by traits which may primarily be related to Dardanian regions, and not to those recorded in the middle and lower Drina rivercourse. Instead of anchored fibulae, the find from Nova Božurna near Prokuplje, as well as a grave from Kolovrat, contain two pairs of angular fibulae and silver chains which interconnected them.[28] Both finds also contain heart-shaped pendants separately from the chains and an ear-ring in form of Hercules' knot. Apart from specimens from Kolovrat[29] and Nova Božurna,[30] the

[24] S. Patsch, Archäologisch-epigrapische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina,* XII, 1912, 151-152, fig. 94; K. Patsch, Zbirke rimskih i grčkih starina u bos.-herc. Zemaljskom muzeju, *Glasnik Zemaljskog muzeja,* XXV, 1914, 206, sl. 110.

[25] W. Radimsky, *op.cit.,* 159-160, fig. 57-67.

[26] D. Sergejevski, Spätantike Denkmäler aus Zenica, *Glasnik Zemaljskog Muzeja,* XLIV, 1932, 45-46, T. XXI, Fig. 10.

[27] A. Cermanović-Kuzmanović, Predmeti i nakit od srebra iz Kolovrata, u: *Silver Workshops and Mints,* Beograd, 1995, 227-250, sl. 1-15.

[28] A. Jovanović, *op.cit.,* 82, kat. 12, 13, 9, sl. 166, 166a, 163.

[29] A. Cermanović-Kuzmanović, *op.cit.,* 228, sl. 14.

[30] A. Jovanović, *op.cit.,* 82, kat. 7, sl. 71.

latter are registered in the interior of the Balkans at Mala Kopašnica,[31] Prahovo,[32] the district of Varna,[33] and the unknown site in Bulgaria.[34] All these elements may reinforce the argument that an area of upper Drina and Lim

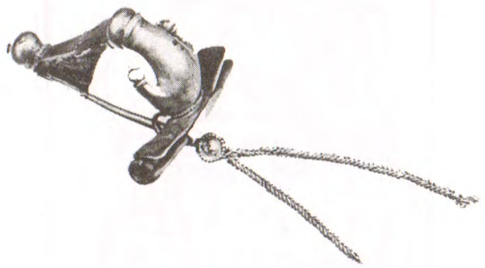

Fig. 9 - Janja (hoard), fibula.

valley gravitated to the Dardanian/Eastern Balkans complex. This complex, as concerns the silver jewelry, belongs in a wider sense to the Balkan-Danubian horizon of finds, but at the same time it differs in certain particularities from those marked along both banks of the middle and lower Drina rivercourse.

The boundaries of middle and lower Drina valley are not be accepted too strictly, even though the finds of certain jewelry forms and a mode of their utilization may imply that it was a distinct area. We have already noted to the unequivocal culture relations of this region with central Bosnia and the parts of western Bosnia. As concerns the silver ornaments, these relations are reflected in utilization of the same or very similar forms of jewelry which could be worn in a different manner in various regions. The impulses running along South-North route, precisely along the Drina valley - one of the most important routes in the Balkans - are also very significant. A penetration of these impulses into Pannonia as far as Balaton, could be confirmed by three closed finds from Szalacska, which contain, among other things, silver plaited chains with terminations in the shape of miniature vases, chains with tubuli decorated by filigree and granulation accompanied by lunate pendant, as well as the

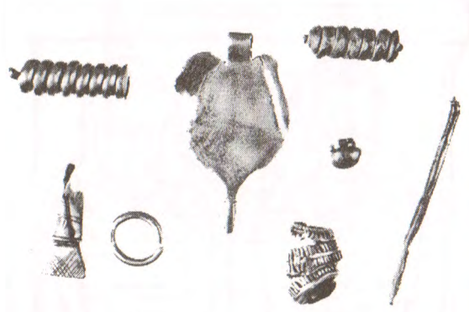

Fig. 10 - Janja, jewelry from the hoard.

anchored fibulae.[35] The hoard from Bela Reka is geographically closer to the Drina group. It was hidden after 182 AD, and aside from silver vessels and a box where the coins and jewelry were placed, it contained a pair of anchored fibulae, a plaited chain with tubuli decorated by filigree and granulation, a bracelet of silver and golden twisted wire with specific clasp mechanism - also richly decorated by filigree and granulation, as well as a massive necklace composed of plaited chain, pear-shaped beads and a clasp ornamented by the noted refined goldsmith techniques.[36] The noted necklace is a good example of the perseverance of strong culture impulses from the South. Its style and technique of manufacture has the best analogy in a luxurious breast jewelry from Kruševica near Raška, created in the middle of V century B.C..[37] In any event, the find from Bela Reka represents a link between hoards in the Drina valley located more in the South, and the Pannonian hoards from the site of Szalacska. However, the noted finds contain certain forms, for the time being not recorded in the finds along Drina, such as the bracelets of twisted wire wrapped up with a string, and

[31] *Ibid.*, 40, kat. 26, sl. 70; J. Pešić, Zlatni nakit iz rimske nekropole u Maloj Kopašnici, *Leskovački zbornik,* XXXV, 1995, kat. 9, 10.

[32] The ear-rings are in association with other golden jewelry found in a sarcophagus in the vicinity of Prahovo (*Aquae).* They are in the custody of the Krajina Museum at Negotin. We are preparing a publication of this find.

[33] Lj. Ruseva-Slokoska, *Roman Jewellery. A Collection of the National Archaeological Museum - Sofia,* London, 1991, cat. 26.

[34] *Ibid.*, cat. 27.

[35] D. Kálmán, *op.cit.,* 313-314, T. I; I. Jórdányi-Paulovisc, *op.cit.,* T. XXVII, 2, 3, XXVIII B, 1, 3-6, XXVIII A, 1.

[36] See note 4.

[37] *Masters of Silver. The Iron Age in Serbia,* Belgrade, 1990, cat. 138/8, 10-12, 15-17.

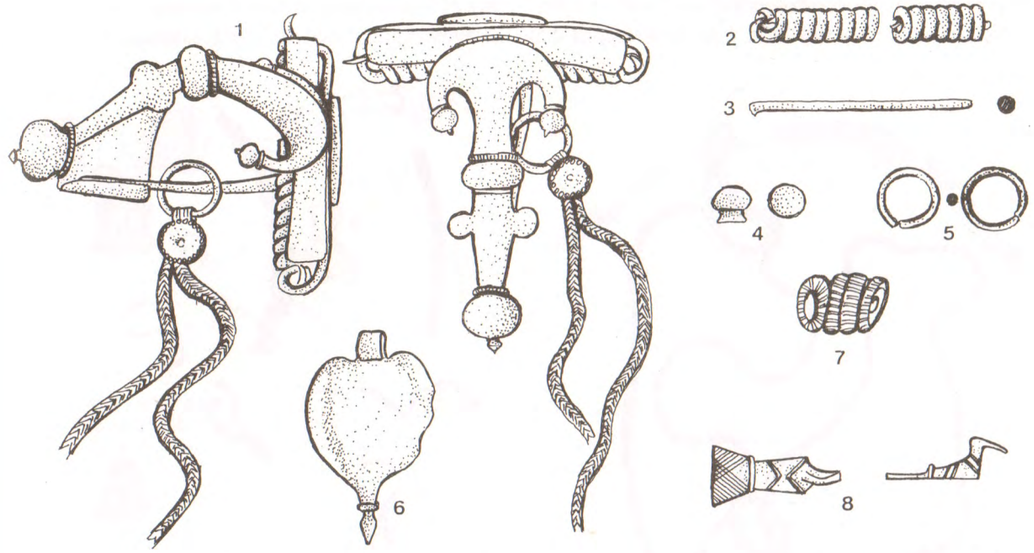

Fig. 11 - Janja, jewelry from the hoard: 1-fibula; 2-hinge fibulae; 3-pin fibulae; 4-rivet; 5-circlets; 6-heart-shaped pendant; 7-chain tubulus; 8-hair-pin head.

an original system of fastening. Such bracelets with similar, although simplified, mechanism of fastening are recorded in the find from Mahovljani,[38] near Banja Luka. Perhaps a fragmented bracelet from Dvorska (fig. 14. 3-7) could also belong to an almost identical type. It was manufactured of smooth bronze wire, wrapped up by silver string. Its clasp was unfortunately not preserved. An absence of plaited silver chains with heart-shaped pendants suspended at fibulae or interconnecting them in the Bela Reka and Szalacska hoards represents a specific trait. It confirms distinguishing these finds from those in the Drina valley. However, a specimen of chain with circlets for attachment of the fibula from the Szalascka hoard III, has a lunate pendant.[39] Therefore, the hoards uncovered at the sites of Bela Reka and Szalacska could be considered as reflections of culture influences coming to Pannonia from the South (including also a broad region of the Central Balkans). However, the lower Drina valley, together with plains of Semberia and Mačva, represented an ideal space for penetration of culture influences not only in the South-North direction, but also vice-versa. The Drina hoards of silver jewelry are thus related to Pannonia in a particular way. Namely, the Janja hoard contains, among other objects, a silver hair-pin head in the shape of bird (fig. 11.8). The same form of silver hair-pin head was found in III century grave at the cemetery of Beška[40], and a silver hair-pin with gilded head in the shape of bird was a part of grave inventory at the Emona cemeteries.[41] In general, the hair-pins with head in the shape of bird are not distinctive in the Central Balkans. They are neither recorded in the Upper Moesian bone inventory,[42] nor

[38] K. Patsch, Zbirke rimskih i grčkih starina u bos.-herc. Zemaljskom muzeju, *Glasnik Zemaljskog muzeja,* XXV, 1914, 207, sl. 109.

[39] I. Jórdányi-Paulovisc, *op.cit.,* T. XXVII, 2.

[40] V. Dautova-Ruševljan, Rimski srebrni predmeti u Muzeju Vojvodine, u: *Silver Workshops and Mints,* Belgrade, 1995, 244-245, T. I, 12.

[41] S. Petru, *Emonske nekropole,* Ljubljana 1972, 133, kat. 189, T. XCIV, 52.

[42] S. Petković, *Rimski predmeti od kosti i roga sa teritorije Gornje Mezije*, Beograd, 1995, 28-35. Bone hair-pins with head in the shape of bird were neither registered in the material of the Dunjić collection, which derives from the cemeteries of Guberevac and Babe in the Kosmaj region.

among bone objects found at Sirmium - although bronze hair-pins of this type nevertheless appeared there.[43] A few bone pins fashioned in this form were uncovered at the

Fig. 12 - Dvorska (hoard), chain.

castelum of *Brigetio*[44] in Hungary. Therefore, the appearance of silver hair-pins with head in the shape of bird at Janja and Beška may be related to Pannonian influences. These currents may indirectly be confirmed by a luxurious fibula at the necklace from Bela Reka. Its hook is finished in the shape of bird's head,[45] in a similar mode as the endings of torques uncovered at Pannonian sites of Tata and Zalahosszúfalu dated to II-III centuries.[46] A contact

Fig. 13 - Dvorska, fragmented jewelry from the hoard.

between the regions of Drina valley and Pannonia may additionally be confirmed by a pair of decorated silver anchored fibulae, uncovered in a grave at the cemetery at Beška.[47] The described jewelry from Bela Reka, Buđanovci,[48] Szalacska,[49] together with a ring-like decoration from Dvorska published on this occasion, belong to a group of luxurious ornaments typical for the Pannonia and Drina valley, but not for the interior of Bosnia where an autochtonous component overpowers the influence of cul-

[43] V. Šaranović-Svetek, Tipologija koštanih predmeta iz Sirmijuma, *Rad Vojvodanskih muzeja*, 27, 1981, 151-155; There are several bronze pins with a head in the shape of bird in the Museum of Srem at Sremska Mitrovica, and one specimen of this type (C-33/1966) was uncovered in a grave during recent excavations of the Early Roman cemetery (site 80).

[44] M. Bíró, *The Bone Objects of the Roman Collection*, Budapest, 1994, 34-35, Pl. XXXV, 376-378.

[45] I. Popović, The Archaeological Aspect of the Bela Reka Hoard, in: I. Popović - B. Borić-Brešković, *The Bela Reka Hoard*, Belgrade, 1994, 54-55, fig. 3.

[46] A. Radnóti, A. Zalahosszúfalasi Ezüstlelet, *Folia Archaeologica*, III-IV, 1941, 122, T. II, 7-10, III, 1.

[47] V. Dautova-Ruševljan, *op.cit.*, 248-249, T. III, 1-2; I. Popović, Catalogue in: *Antique Silver from Serbia*, Belgrade, 1994, cat. 103, 104; *idem.*, Catalogue in: *Antique Silver from Serbia*, Warsaw, 1996, cat. 103, 104.

[48] Z. Pejović, Srebrna ostava iz Budjanovaca, *Rad Vojvodjanskih muzeja*, 32, 1990, 95-96, sl. 1-9; I. Popović, Catalogue in: *Antique Silver from Serbia*, Belgrade, 1994, cat. 74-79; *idem.*, Catalogue in: *Antique Silver from Serbia*, Warsaw, 1996, cat. 74-79.

[49] D. Kálmán, *op.cit.*, T. I, 6-8; I. Jórdányi-Paulovics, *op.cit.*, T. XXVIII B.

ture heritage from Hellenistic world. An explanation for this circumstance may probably be found in a fact that reception of impulses from the Greek culture circle had a

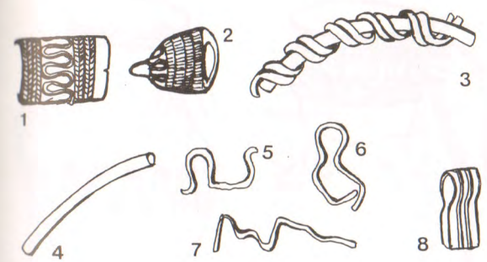

Fig. 14 - Dvorska, jewelry from the hoard: 1-chain tubulus; 2-chain tubulus; 3-fragment of bracelet; 4-fragment of bracelet; 5-7- fragments of bracelet coils; 8-chain circlet.

strong tradition in southern parts of Pannonia. The Čurug hoard from IV century B.C. and other familiar finds of silver jewelry decorated by stylized palmettes, along with the techniques of filigree and granulation, are the best illustration of this argument. A direction of those currents is well represented by ear-rings from the Čurug hoard, themselves directly related to somewhat earlier, above noted find from Kruševica.[50] The relationship of these regions in the Roman period is by all means reflected in other archaeological material too, above all in tombstones with "reduced" depiction of funeral feast, which are numerous in the Drina valley, and Pannonia as well.[51]

The similitude in composition of silver jewelry hoards in Bosnia, Danube valley, Mačva and southern parts of Pannonia could be explained by geographical proximity of these territories, and by the reliance of ethnically related populations on various contacts. However, as concerns the finds of same character from the eastern part of Upper Moesia and from Dacia, a number of questions may be posed, among other things related to the identification of

Fig. 15 - Dvorska, chain.

tribes settled around Drina. Seven silver anchored fibulae are found at Arčar (*Ratiaria*), and two pairs of them were interconnected by silver plaited chains[52]. The composition of finds from Aţel and Vîtropu in Romania is very similar to hoards from the Central Balkan-Pannonian region. The hoard from Aţel contains, among other things, three silver anchored fibulae and a multiple chain with a clasp and a circular pendant, richly decorated by filigree and granulation. The finds from Vîtropu are represented even by seven anchored fibulae and a plaited chain fastened by circular ring with a heart-shaped pendant suspended at it.[53] The chain endings are missing and thus it could not be ascertained whether it served for interconnection of fibulae or it was worn around neck as a necklace - similar to the chain with heart-shaped pendant represented at a sculpture in the Museum of Bucharest.[54] As the composition of the noted hoards indicates to an unequivocal relation with the Central Balkan hoards, the whole problem have to be observed in a more complex way in our opinion. It should include the analyses of grave construction forms and grave inventories in these regions. A great similarity of the Mala Kopašnica-Sase type of graves and corresponding grave inventories has already been noted in relation to the cemeteries of the antique *Domavia*, to the grave forms in the mining areas of Dacia, above all in the zones of Muntelu-Bard, Zlatna, *Apulum*, *Romula* and Miţia.[55] A research should continue in this direction and it

[50] R. Vasić, Srebrni nakit IV veka pre n.e. na teritoriji srednjeg Podunavlja, in: *Silver Workshops and Mints*, Belgrade, 1995, 83-89, with related bibliography.

[51] These are monuments with representation of horseman at the back side and funeral feast at the front side. The scene with the deceased at bedstead is replaced by a representation of bust. For the monuments of this type in the Drina valley, see: N. Vulić, Trački konjanik i druge ikone iz antičkog doba, *Spomenik Srpske akademije nauka*, XCVIII, 1941/48, 304-305. M. Vasić indicated to their relations with monuments in Pannonia (*Adiaunum, Intercisa, Aquincum*), *Nadgrobni spomenici (stele i cipusi) u rimskoj provinciji Dalmaciji od I-IV v. n.e.*, Beograd, 1975 (manuscript of Ph.D. dissertation).

[52] I. Velkov, *op.cit.*, 407, fig. 159.

[53] I. H. Crişan, *op.cit.*, 353-367, Fig. 2, 3.4

[54] D. Tudor, Monuments de pierre au Musée national des antiquités, *Dacia*, IX-X, 1041/44, 421, fig. 16.6.

should also expand to the problem of transference of a part of Central Balkan population into the mining regions of Dacia, as it was undoubtedly confirmed for Pirustae.[56]

Fig. 16 - Dvorska, fragmented ring-like ending of a chain.

Parts of the population settled around Drina were presumably also transferred to Dacia, and it could explain the similarity of grave constructions and portable archaeological material between these regions. However a question remains open which tribes, except Pirustae, were transferred to Dacia, i.e. which tribe was settled in the middle and lower Drina valley maintaining a specific style of adornment by plaited chains with heart-shaped pendants attached to them. Recently, a hypothesis was set that it were the Breuci,[57] reinforced by ethnonyms found in the neighborhood of the *Alburnus Maior* site in Dacia.[58] Although a territory settled by the Breuci is not precisely defined, it is generally assumed that they resided in southwestern Srem, and , possibly the parts of lower Drina valley.[59] Their close relations with Desidiates and a joint participation in the insurrection of Pannones and Delmates in 6-9 AD. are solid grounds for inferences about close rela-

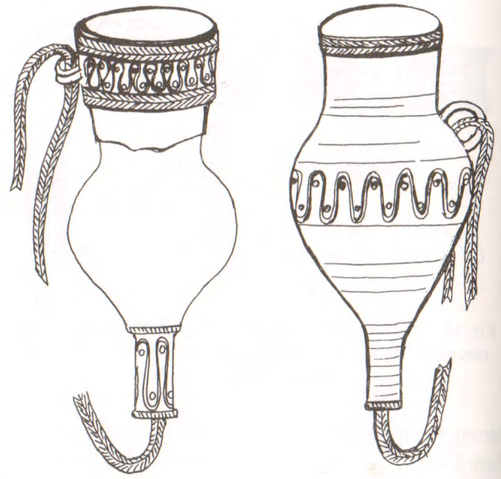

Fig. 17 - Decorations on chain endings: 1-Dvorska, reconstruction; 2-Szalacska, hoard I.

tions of the Drina valley with Bosnian hinterland, as well as with Pannonia confirmed by our analysis of silver jewelry closed finds. However, a problem of identification of the tribe resided in the middle and lower Drina valley remains open, as for the time being the evidence which might link the archaeological material from this area with a particular population is not yet complete. In any event, we may assume with certainty that both banks of Drina were settled by a single population, in respect to the concentrations of specific silver jewelry finds, as well as to the representations of its use on tombstones.

An inference about cultural unity of the territories on both Drina banks, implied by an analysis of silver jewelry and a group of tombstone memorials, conforms to inferences obtained in the epigraphic research. The magistrate

[55] A. Jovanović, *Rimske nekropole na teritoriji Jugoslavije*, Beograd, 1984, 101-110, with noted bibliography.

[56] The Pirustae, able miners, were transferred into the mining regions of Dacia during Trajan's government. It is testified by epigraphic monuments with an ethnic group noted (*vicus Pirostarum*) and a domicile (*Dassius Verzonis Pirusto ex k/astello/ Aviert/o/)* along with grave construction of simple grave pits, with or without burned sides, see: *Ibid.*, 64-68, with noted bibliography.

[57] *Idem,* Prilog istraživanju eksploatacije srebra kod Breuka, in: *Silver Workshops and Mints,* Belgrade, 1995, 111-115.

[58] The name *Breucos* is recorded on a tombstone from this region. Certain *Dasius Breucus* is mentioned at the wax tablet *(tabula cerata VII)*, see: D. Protase, Les Illyriens en Dacie à la lumière de l'epigraphie, *Godišnjak Centra za Balkanološka istraživanja* XVII/15, Sarajevo, 1978, 127-135.

[59] For the territory of the Breuci, see also the following maps with location of the Balkan tribes in the pre-Roman period: A. Graf, *Ubersicht der antiken Geographie von Pannonien*, Budapest, 1936; A. Mócsy, Pannonia, *Pauly's Real-Encyclopädie*, Suppl. IX, 1962, 531; F. Papazoglu, *The Central Balkan Tribes in Pre-Roman Times*, Amsterdam, 1978 (Scordisci).

of municipium *Malvesatium* is noted at the tombstones from Rudo and Misailovina, and from Stari Brod near Rogatica, suggesting that the municipal territory encom-

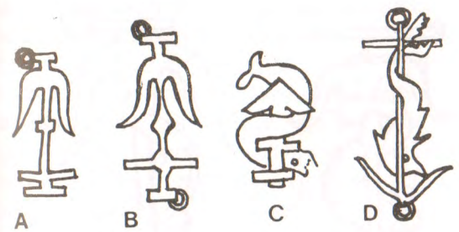

Fig. 18 - Motive of the anchor and dolphin symbiosis on coins and mosaics: A - coin of Seleuc I (301-280 B.C.); B-coin of Demetrius II (146-144 B.C.); C - coin of the Indo-Greek king Nicias (around 70. B.C.); D - mosaic from Delos (late II century B.C.). After: M. Pfrommer, *Metalwork from the Hellenized East*, Malibu, 1993, Fig. 21.

passed large areas on both banks of Drina - including modern towns of Ljubovija, Bajina Bašta, Užice and Užička Požega on the right bank, Skelane and Višegrad on the left bank - in addition to Rudo in the Lim valley[60]. *Ager coloniae metalli Domaviani* was located at the north, with a seat at Gradina near Srebrenica. An important settlement of *Domavia* was perhaps an administrative mining center for Dalmatia and Pannonia, and as it may be, the silver mines in the lower Drina valley, *argentariae Pannonicae,* were under its jurisdiction.[61] The silver mines located around modern Krupanj, as well as the mines of silver-bearing lead around Srebrenica, flourished in II and III century[62] and have engaged a large part of local population in these activities. An intensive exploitation of silver ore in the lower and middle Drina valley provided relatively extensive production of silver jewelry. On the other hand, a considerably larger use of simple golden ornaments was recorded among the local population in the neighbouring region of Kosmaj, than it was the case with silver objects.[63]

An explanation for the appearance of specific silver jewelry forms in this region may be sought in the noted mining orientation of the local population. Heart-shaped pendants, suspended at silver plaited chains, perhaps represent the ivy-leaves. Their appearance may further be related to the cult of Dyonisus. The importance of this cult in the Balkan mining regions was well ascertained: the formulation *Deo Baccho sacrum*[64] appears at the handle of silver pattera from the find at Branetići, in the vicinity of large silver mines in the mountain of Rudnik; at the inscription from Rogatica in east Dalmatia this formulation is expressed as *Libero Baccho.*[65] In fact, it is a dedication to romanized Liber the Father *(Liber Pater)*, a cult closely related to that of Mother the Earth (*Terra Mater*) and other chthonic deities, greatly respected in the mining regions.[66] A cult of Liber and Silvanus, his companion, is especially well documented by a series of tombstones along Drina valley, with representations of Attis, who merged with Silvanus in the period of Roman syncretism.[67] The role of dolphins in this cult is perhaps clarified by the pyramid-like tombstone from lapidarium at

[60] P. Petrović, *Rimski kameni spomenici iz Karana,* Titovo Užice, 1986, 36-37.

[61] For the traces of antique mining in the vicinity of Krupanj, and relations of this region with *argentariae Pannonicae*, see: S. Dušanić, Organizacija rimskog rudarstva u Noriku, Panoniji, Dalmaciji I Gornjoj Meziji, *Istorijski glasnik* 1-2, 1980, 21-22; idem, Dve rimske stele iz Srbije, *Zbornik Narodnog muzeja*, VIII, 1975, 136. For the history of Domavia, urban settlement area, urbanism and significance of the town as a center of Roman mining in eastern Dalmatia (*argentariae Delmaticae*) and southeastern Pannonia (*argentariae Pannonicae*) see:, I. Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Sarajevo, 1988, 193-203.

[62] The gold exploitation in central Bosnia declines after I century, at the time of silver-bearing lead mines flourish in eastern Bosnia, focused around the mining center of *Argentaria,* and the adjacent town *Domavia*. *Domavia* develops into a large settlement *municipium Domavium* during the first decades of III century, see: S. Dušanić, *Rudarstvo Jugoslavije*, Beograd, 1982, 119-120.

[63] It was inferred upon the analysis of golden and silver jewelry from the sites of Guberevac, Babe and Stojnik in the Kosmaj region, treasured in the National Museum at Belgrade, see: I. Popović, *Les bijoux romains du Musée national de Belgrade. II Les bijoux d'or*, Belgrade, 1996, 155.

[64] I. Popović, Počeci lokalne proizvodnje srebrnog posuđa u Gornjoj Meziji, in: *Silver Workshops and Mints*, Belgrade, 1995, 154-155, with noted bibliography.

[65] I. Bojanovski, Rimski kameni spomenici iz Rogatice, *Naše starine,* XI, 1967, 148-149.

[66] On the chthonian cults in mining regions, see: I. Popović, Počeci lokalne proizvodnje srebrnog posuđa u Gornjoj Meziji, in: *Silver Workshops and Mints*, Belgrade, 1995, 152-161, with noted bibliography.

[67] For tombstones with representation of Attis, see: S. Kojić, Jedan prilog proučavanju religije Ilira u rimsko doba, *Starinar*, XIII-XIV, 1962/63 (1965), 223-229.

Karan with depictions of Attis in characteristic posture, the vine leaves and dolphins.[68] Apart of it, the motive of vine leaves and dolphins appears on tombstones at Another fibula from the Atel hoard, apart from a flapper-like widening at the bow, has a catchplate in the shape of fish-tail.[74] The anchored fibulae depicted at the front side

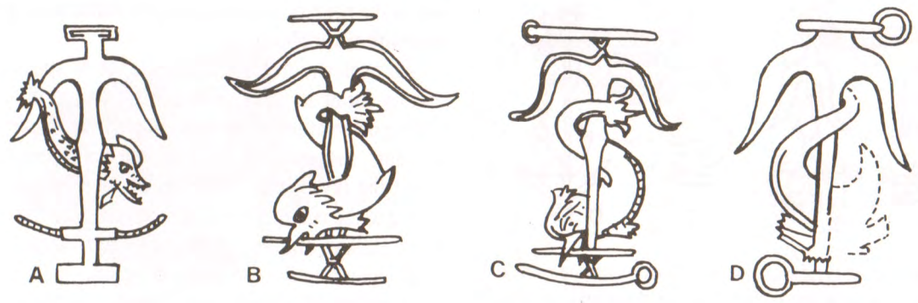

Fig. 19 - Motive of the anchor and dolphin symbiosis in the silver bowl medallions, II and I century B.C.: A-C- Museum of Paul Getty; D-private collection. After: M. Pfrommer, *Metalwork from the Hellenized East*, Malibu, 1993, Fig. 20.

Skelani,[69] Nova Varoš[70] and Prilipac[71] in this region. In addition, a silver fibula in the shape of dolphin was uncovered in western Herzegovina, in the vicinity of Ljubuški.[72] The significance of dolphin, an animal dedicated to Apollo, is well known, although its role in the noted regions may have been understood in a broader sense, if percepted through tombstone representations, along with other archaeological material. Namely, the shape of anchored fibulae, well represented in the Bosnian finds and often depicted on tombstones, may indicate not only to an anchor, but also to a dolphin, representing a certain symbiosis of these two motives. It may be clearly noted at fibulae from Janja (fig. 9, 11.1) and Bela Reka,[73] as their bow has been widened in the shape of flapper.

of monument at Seča Reka, on the shoulders of a female bust at the right (fig. 7), are also similar to figural representations of dolphin. A combination of anchor and dolphin motives appears on the coins of the Parthian King Mithridates II (II century B.C.). an the Indo-Greek King Nicias (I century B.C.)[75] (fig. 18). However, the best examples of this motive are represented in the central medallions of silver vessels from the Early Parthian period (fig. 19), created in II and I centuries B.C., three of them stored at Paul Getty Museum at Santa Monica. This motive - an emblem of the ruling house of Seleucidae, indicates a divine origin of these rulers through a depiction of dolphin. Their legendary forefather was Apollo, and an anchor signifies his fatherhood. Later, the Parthian upper classes adopted it, along with Indo-Greek King Nicias.[76] A combined representation of dolphin and anchor also appeared in II century B.C. at Delos, at the mosaic in the house owned by a person of Syrian origin.[77] However, this motive was maintained also in the Roman period, as it appears at the reverse of Domitianus coins minted in

[68] P. Petrović, *op.cit.*, 27, br. 20, sl. 23.

[69] C. Patsch, Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, *Wissenschaftlichte Mittheilungen aus Bosnien und Herzegovina,* XI, 1909, 168, Fig. 99; P. Petrović, *op.cit.*, sl. 37.

[70] P.Petrović, *op.cit.*, sl.38.

[71] J. Bučić, P. Petrović, Rimski vicus i terme u Prilipcu, *Užički zbornik,* 14, 1985, 6-7, sl. 4, 5.

[72] K. Patsch, Zbirke rimskih i grčkih starina u bos.-herc. Zemaljskom muzeju, *Glasnik Zemaljskog muzeja,* XXV, 1914, 205, sl. 107.

[73] I. Popović, The Archaeological Aspect of the Bela Reka Hoard, in: I. Popović - B. Borić-Brešković, *The Bela Reka Hoard,*Belgrade, 1994, 48, fig. 2. 2,3. Pl. II, 2, 2,3; *idem*, Catalogue in: *Antique Silver from Serbia,* Belgrade, 1994, cat. 87, 88; *idem,* Catalogue in: *Antique Silver from Serbia,* Warsaw, 1996, cat. 87, 88.

[74] I. H. Crişan, *op.cit.*, Fig. 2. 3.

[75] M. Pfrommer, *Metalwork from the Hellenized East,* Malibu, 1993, 23-24.

[76] *Ibid.*, 23-26, cat, 1-3.

[77] *Ibid.*, 23.

Alexandria, and Titus coins minted in Rome in 80[78] (fig. 20). The role of Apollo, a dolphin being his symbol, became dominant after the reforms of Roman religion under Augustus, and the erection of a temple dedicated to Apollo at Palatine in 28. Augustus regarded himself a son and earthly representative of this god. Apollo will keep the principal place in Roman pantheon until the Flavian epoch, when Jupiter became the supreme deity after an establishment of the Divine Triad.[79] A re-use of the symbiotic motive of dolphin and anchor, symbol of the ruling house descending from Apollo, on the coins of Titus and Domitianus could be thus perceived in this light. The earliest recorded specimen of anchored fibula was found in a grave at *Doclea*, together with Domitianus' coins,[80] and we assume that this fact is not irrelevant. A question remains open whether we can count on more intensive subsequent production of this type of fibulae, or more probably, we could relate their local production to the adoption of dolphin and anchor symbols which have attained new properties in autochtonous milieu. Anchored fibulae are well represented in the central Bosnia and parts of the western Bosnia, i.e. adjacent to the territory settled by Iapodes. Therefore a local adoption of this motive could be related to the cult of Iapodic god Bind, who was equated to Neptune at an early stage of the process of *interpretatio romana*. According to epigraphic data, the sanctuary of Bind-Neptune at the fountainhead of Privilice near Bihać was dated to the Flavian epoch, i.e. to a time when the symbiotic motive of dolphin and anchor was again employed as imperial symbol. The devotees to this god were natives, together with immigrant Italics. Bind was represented at an altar as a nude bearded man holding a dolphin in one hand, and a trident in another. It could be implied that the dolphin was one of his attributes.[81] The name *Bidna* on a monument at Donja Bukovica[82] on the right bank of Drina perhaps relates to this deity, as a theophoric name, witnessing a large distribution of the cult of Bind, away from the strictly Iapodic territory. However, apart from the noted epigraphic evidence and tombstones with representations of dolphins along with

Fig. 20 - Reverse of the Titus coin.

symbols of the cult of Dyonisus, there are no other reliable elements which might suggest his role in the local cults. Consequently, a relationship between mass production of anchored fibulae with the cult of Bind must remain in a domain of hypothesis.

Closed finds of silver jewelry from the Balkan-Danubian region may provide a good insight to the material culture of local population during II-III century. Separately analyzed hoards from lower and middle Drina valley, together with relief depictions from this area, provide a clear picture of adornment styles used by female population of the region. It is significant that a large number of hoards from this horizon also contain silver coins which provide a determination of terminus post quem for their concealment based upon analysis of monetary material. They may also reveal historical circumstances which have caused hiding of precious objects. The hoard of Bela Reka was the earliest among hoards from this horizon, according to the last coinage of Commodus in 182. The causes of its concealment are not clear as regards the contemporary historical events, so they could be personal.[83]

[78] *Ibid*; H. Mattingly, E. Sydenham, *The Roman Imperial Coinage,* II, London, 1962, nr. 26, Pl. III, 49.

[79] For Apollo's cult in the Roman period, see: W. H. Roscher, *Ausführiches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, I, Leipzig, 1884-1890, 443, 448.

[80] A. Cermanović-Kuzmanović, D. Srejović, O. Velimirović-Žižić, *Antička Duklja-nekropole,* Cetinje, 1975, 231.

[81] I. Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Sarajevo, 1988, 371. For the iconography of Bind-Neptune, see: K. Patsch, Japodi, *Glasnik zemaljskog muzeja*, VIII, 1896, 117, figs. 5, 6.

[82] On the monument from Gornja Bukovica a name *Ulpia Ma/rcif/Bidn/a* is noted, see: S. Kojić, *op. cit.* 227.

[83] B. Borić-Brešković, Roman Denarii from the Bela Reka Hoard, in: I. Popović - B. Borić-Brešković, *The Bela Reka Hoard,*

Concealment of other finds could relate to unstable circumstances produced by particular events, above all by the raids of barbaric tribes. The Romanian hoards from the sites of Atel and Vîtropu were hidden around 244, directly after the invasion of Carpi in 242.[84] The Drina valley hoards from Janja and Dvorska were concealed in 254, at the same time as the hoards of coins found at Smederevo, Jablanica and Supska.[85] The reasons for such a substantial concealment of coins and precious objects may be sought in the fear of the raids of Quadi, the Iazyges, as well as the Marcomanni assaults in Pannonia, precisely in 254.[86] At the same time, the Scythians crossed the Danube, and raiding through the Thrace advanced as far as Thessalonica.[87] This situation led to a general instability in the entire Illyricum, urging the local population to hide valuable objects. Situation was nothing better in Pannonia - Gallienus gave over its parts to the Marcomanni, after their attack in 254.[88] In the next few years violent events took place related to usurpation of Gallienus' throne by *Ingenuus*, and subsequently by *Regalianus*. Both usurpators proclaimed themselves emperors in 258-259 at Sirmium, and a decisive battle of Imperial army with Ingenuus took place in the vicinity of *Mursa*.[89] A chaotic state of affairs, caused by these conflicts, was probably a reason of hiding the three treasuries at Szalacska, two of them containing the last coinage of Gallienus, dating precisely from 258.[90]

The analysis of previously unpublished objects from Janja and Dvorska, and an acquaintance with entire composition of these hoards, may confirm our former inference about a decisive role of autochtonous component in silver jewelry production of the Balkan-Danubian region during first three centuries of Roman domination. In this context, the term autochtonous additionally includes the elements taken in by local population in previous epoch, from the Greek culture circle, and adopted through a long-term utilization - such as the techniques of filigree and granulation. Although similar in the entire region, silver jewelry forms bear certain traits which are distinguished in particular areas, and are especially conspicuous in the region of middle and lower Drina valley. We attempted to explain the noted local traits in jewelry forms and modes of wearing them within a comprehensive social-economic framework, which greatly affects various manifestations, such as the local beliefs and cults which are undoubtedly very significant in the formation of style in adornment with particular jewelry.

Translated by
Ivana RADOVANOVIĆ

UDK 739.1.032.7(497):904-032.42

Belgrade, 1994, 141-144.

[84] I. H. Crişan, *op.cit.*, 354-355.

[85] M. Vasić, Ostave 247. i 254. godine u Narodnom muzeju u Beogradu, *Arheološki vestnik,* XXIII, 1972, 57-66.

[86] Eutropius 9, 7.

[87] Zosimus 1, 31.

[88] *Ibidem.*

[89] These events are recorded in historical evidence: Aur. Victor. *De Caes.* 33, 1, *SHA Tyr. Trig.* I, 1; *Vita tyr. Trig.* 10, 9 (*Illyrici duci*). For usurpations of *Ingenuus* and *Regalianus*, see also: J. Fitz, *Ingenuus et Regalien*, Coll. Latomus, LXXXI, Bruxelles-Berchem, 1960, 7-8; I. Popović, *La cuirasse romaine d'apparat de Ritopek*, Belgrade, 1993, 42-45.

[90] D. Kálmán, *op.cit.*, 315; I. Jórdányi-Paulovics, *op.cit.*, 128.

La forteresse de Slankamen

MARKO POPOVIĆ, Institut archéologique, Beograd

Les vestiges du passé subsistant à Slankamen et dans ses alentours constituent un thème de première importance pour l'étude des événements historique survenus sur le territoire de l'actuelle Voïvodine. Une excellente position géographique, sur la rive droite du Danube, à proximité du confluent de la Tisa, confère, depuis plusieurs millénaires, une importance exceptionnelle à ce site. Occupant une plate -forme dominante- connue sous le nom de Gradina - formée par l'avancée d'un plateau de loess surplombant ici la rive du fleuve, il jouissait même d'une remarquable position stratégique dont l'intérêt a été très tôt remarqué. Les traces de fortification, à présent en grande partie disparues, ont été remarquées par les voyageurs ayant parcouru ces régions au XVIème et XVIIème siècle, tandis que l'imagination populaire a forgé des légendes sur leurs origines. Les trouvailles archéologiques fortuites provenant de ce territoire, ainsi que l'importance historique de Slankamen, attirèrent dès le XIXème siecle l'attention du monde scientifique.[1] Ceci amena l'exécution sur ce site de fouilles archéologiques systématiques en 1955-1957, qui furent reprises en 1965 (fig. 1).[2] Bien que d'ampleur limitée, ces recherches apportèrent toute une série de nouvelles connaissances, tout en révélant aussi la problématique très complexe de ce site. Dans leurs rapports, les chercheurs, et notamment D. Dimitrijević, qui a partiellement publié les résultats de ces fouilles, ont distingué trois thèmes principaux pour les recherches à venir, à savoir: le problème de la formation et de la chronologie du plus ancien habitat préhistorique et l'établissement de son rapport vis-à-vis de la strate celte; le problème de l'antique Acumincum et la détermination de sa position dans le cadre du limes romain danubien; et enfin, le problème de la fondation de la forteresse médiévale, incluant des interrogations sur sa structure physique, la composition de sa population, et tout particulièrement, son importance en tant que possession et place-forte des despotes serbes à l'époque de la conquête turque.

Tout en suivant les résultats des recherches l'attention du monde scientifique s'est avant tout concentrée sur l'habitat protohistorique et l'Acumincum romaine,[3] tandis que la ville médiévale avec sa forteresse est, dans une large mesure, restée en marge de cet intérêt. C'est pour cette raison qu'il a été décidé de revenir, dans le cadre du projet intitulé "La Joupanie du Srem au moyen âge",[4] sur

[1] I. Ruvarac, *Stari Slankamen*, Zemun 1892; J. Brunšmid, Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije - Stari Slankamen, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* I, 1895, 181-182; *Ibid.*, XI, 1911, 78; *Ibid.*, XII, 1912, 265; *Ibid.*, XIII, 1913-14, 261; Gj. Szabo, *Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 1920, 154-156; Dj. Bošković, Srednjovekovni gradovi u Vojvodini, in: *Vojvodina* I, Novi Sad 1939, 316-322.

[2] M. Gorenc-D. Dimitrijević, Gradina u St. Slankamenu, *Rad Vojvodjanskih muzeja* 5, 1956, 150-154; D. Dimitrijević, Rad Zemunskog Narodnog muzeja na rimskom limesu /Recherches du Musée National de Zemun sur le limes romain/, *Starinar* VII-VIII, 1958, 303-305; *Id.* Gradina u Starom Slankamenu /Gradina a Stari Slankamen/, *Starinar* IX-X, 1959, 179-181; D. Dimitrijević, Nekoliko podataka o rimskom limesu u istočnom Sremu, in: *Limes u Jugoslaviji I*, Beograd 1961, 93-107; J. Kovačević-D. Dimitrijević, Stari Slankamen (Acunincum), Indjija, Praistorijsko, antičko i srednjovekovno nalazište, *Arheološki pregled* 7, 1965, 115-120.

[3] D. Dimitrijević, Protoistorijski i antički Acumincum, *Zbornik za likovne umetnosti* 6, Matica Srpska Novi Sad, 1970, 269-277; *Id.*, Istočni Srem pod rimskom vlašću, in: *Zemun*, ed. "Poslovna politika", Beograd-Zemun 1987, 29-52.

[4] Le projet "La joupanie de Srem au Moyen âge" a été mis en oeuvre par la Matica Srpska de Novi Sad, avec pour directeur l'académicien S. Ćirković ayant pour collaborateurs D. Dimitrijević et M. Popović.

les résultats de ces recherches en tentant de consacrer une plus grande attention à la stratigraphie et à la chronologie de la forteresse de Slankamen, et plus particulièrement l'objet d'un examen très poussé.[6] Les résultats intéressants auxquels nous sommes arrivés, viennent compléter les conclusions des chercheurs antérieurs, tout en les corrigeant dans une certaine mesure. Observé selon une ligne chronologique, le développement de l'habitat et de la forteresse sise sur la Gradina de Slankamen présenterait les étapes suivantes:

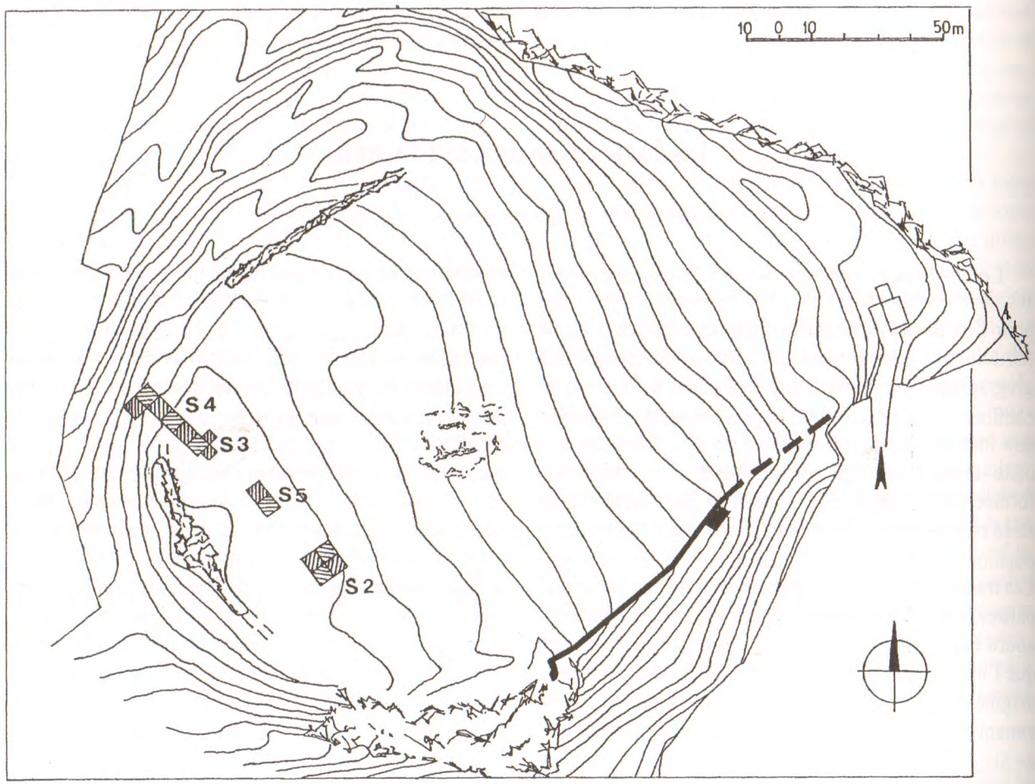

1. Gradina à Slankamen, plan des sondages archéologiques

aux vestiges des fortifications médiévales. En plus de la documentation conservée,[5] le fondement d'une telle approche a été fourni par un traitement détaillé des trouvailles archéologiques n'ayant pas fait jusqu'à présent

Le plus ancien habitat identifié jusqu'à présent appartiendrait à l'âge du Bronze Final et au hallstatt tardif.[7] Il

[5] La documentation originelle recueillie sur le terrain lors des recherches effectuées en 1955-1958 et 1965 se trouvait au Musée national de Zemun. Cette documentation a disparu après le rattachement de ce musée au Musée de la ville de Belgrade. Dans l'institut régional pour la protection des monuments historiques de Novi Sad sont conservées des copies du journal des fouilles archéologiques, ainsi que des copies d'une grande partie de la documentation technique, lesquelles nous ont été accessibles pour ce travail.

[6] Toutes les trouvailles céramiques conservées ont été traitées dans l'Institut archéologique par V. Bikić. Nous tenons à exprimer nos remerciements à mme D. Dimitrijević, un des directeurs des recherches sur la Gradina de Slankamen, qui nous a permis d'avoir accès au matériel et à la documentation, et nous a encouragé à en aborder le traitement.

[7] D. Dimitrijević, Protoistorijski i antički Acumincum, 271.

abritait une forte population, mais était, à ce qui semble, démuni de fortifications. L'horizon suivant, protohistorique, pourrait correspondre à un habitat fortifié des Scordisques datant de l'époque La Tène Finale. C'est à cet habitat qu'appartiendrait le plus ancien rempart, dont les vestiges présentant un appareil en pierres grossièrement taillées, liées avec un mortier à basse de boue, ont été mis au jour dans le sondage 4. C'est à ce même système de défense qu'ont été rattachées des traces de plates-formes, de rampes et de remparts en terre se développant en forme de segments concentriques, légèrèment arrondis, en épousant la forme de la Gradina depuis le nord-ouest au sud. D'après les trouvailles archéologiques cet habitat fortifié a été daté du premier siècle de notreère, c'est-à-dire de l'époque précédant immédiatement la conquête romaine.[8]

A la suite de l'établissement de la frontière septentrionale de l'Empire sur le Danube, l'importance stratégique de ce site trouva sa pleine expression. C'était là, en l'occurrence, une des conditions principales pour la fondation de l'Acumincum romaine. La Gradina pouvait en effet constituer, de par sa position surplombant la rive du Danube, un bastion défensif tout en offrant un espace susceptible d'abriter une des unités militaires, comme cela a été supposé par les chercheurs antérieurs.[9] Toutefois, une analyse détaillée des trouvailles archéologiques, en particulier des nombreux fragments de céramique, ainsi qu'une nouvelle observation de la stratigraphie des couches et des restes d'architecture, d'après la documentation conservée, amène à une indispensable révision des suppositions antérieurement exposées. Il a été remarqué à cette occasion que la strate antique dégagée sur la Gradina est constituée de deux horizons clairement séparés chronologiquement et différant par l'intensité d'utilisation de l'espace. Le plus ancien, datable d'une vaste époque couvrant les IIème et IIIème siècles, est représenté par une couche n'apparaissant clairement que par endroit dans les sondages et par un nombre relativement faible de trouvailles parmi lesquelles figurent des terra sigillata en relief. On note aussi avec intérêt la présence, à certains endroits, entre cette couche et celle de La Tène, plus ancienne, d'une intercouche de loess stérile, suggérant une discontinuité dans l'occupation de l'aire de la Gradina. Parmi les restes d'architecture on remarque des pavement en mortier de construction compacte, des restes de murs et des fragments de revêtements muraux en marbre, et par contre l'absence totale de restes de fortification. De toute évidence la Gradina n'était donc pas fortifiée durant cette période, ce qui remet sérieusement en cause les suppositions antérieures et impose de rechercher les fortifications pouvant correspondre à l'Acumincum romaine sur un site voisin,[10] ce qui n'est pas l'objet de ce travail. On pourrait donc voir dans ce premier horizon antique les traces d'une insula d'habitation liée à une agglomération civile romaine fondée au pied de la Gradina, à l'emplacement de l'actuel Stari Slankamen. On ne peut non plus exclure l'existence à cet endroit d'une villa isolée.

A la différence de ce premier horizon antique, le second, plus récent, datable de l'antiquité tardive et plus précisément du IVème et des premières décennies du Vème siècle, est représenté par de très nombreuses trouvailles céramiques et la presque totalité des trouvailles monétaires enregistrées.[11] Sur la masse totale de la céramique antique provenant de la Gradina, qu'il nous a été possible d'examiner pour ce travail, 90% des fragments appartiennent à cet horizon. L'utilisation intensive de l'aire de la Gradina durant cette période se voit aussi attestée par la présence dans cet horizon de couches clairement séparées apparaissant dans toutes les surfaces explorées n'ayant pas été perturbées par des fouilles postérieures. Le sondage 4 (blocs III et IV) a également mis au jour des vestiges d'un rempart appartenant à ce second horizon antique. Cet ouvrage, pouvant être suivis jusqu'à une profondeur de 2,80 et 5 m, repose par ses fondements sur la couche La Tène et se trouve plus en retrait vers le centre de la Gradina par rapport au rempart celte antérieur. L'ensemble de cette construction est conservé de façon fragmentaire et son parement est fortement démantelé.[12] Malheureusement, les chercheurs n'ont pas procédé dans le journal des fouilles, ni dans les rapports publiés, à une description détaillée de ce rempart, de sorte qu'on ne peut qu'indirectement conclure du caractère friable de la pierre utilisée et de la faible qualité du lien employé. Du côté intérieur de l'enceinte, la couche chronologiquement déterminée par une céramique du IVème et peut-être des premières décennies du Vème siècle a livré des vestiges de murs en pierre de facture sommaire, révélant plusieurs niveaux

[8] *Ibid.*, 273.

[9] *Ibid.*, 275-277; D. Dimitrijević, Istočni Srem pod rimskom vlašću, 35.

[10] D. Dimitrijević, *op.cit.*, 35.

[11] D. Dimitrijević, Protoistorijski i antički Acumincum, 276-277.

[12] Carnet de fouilles, 1957,14 , 22.

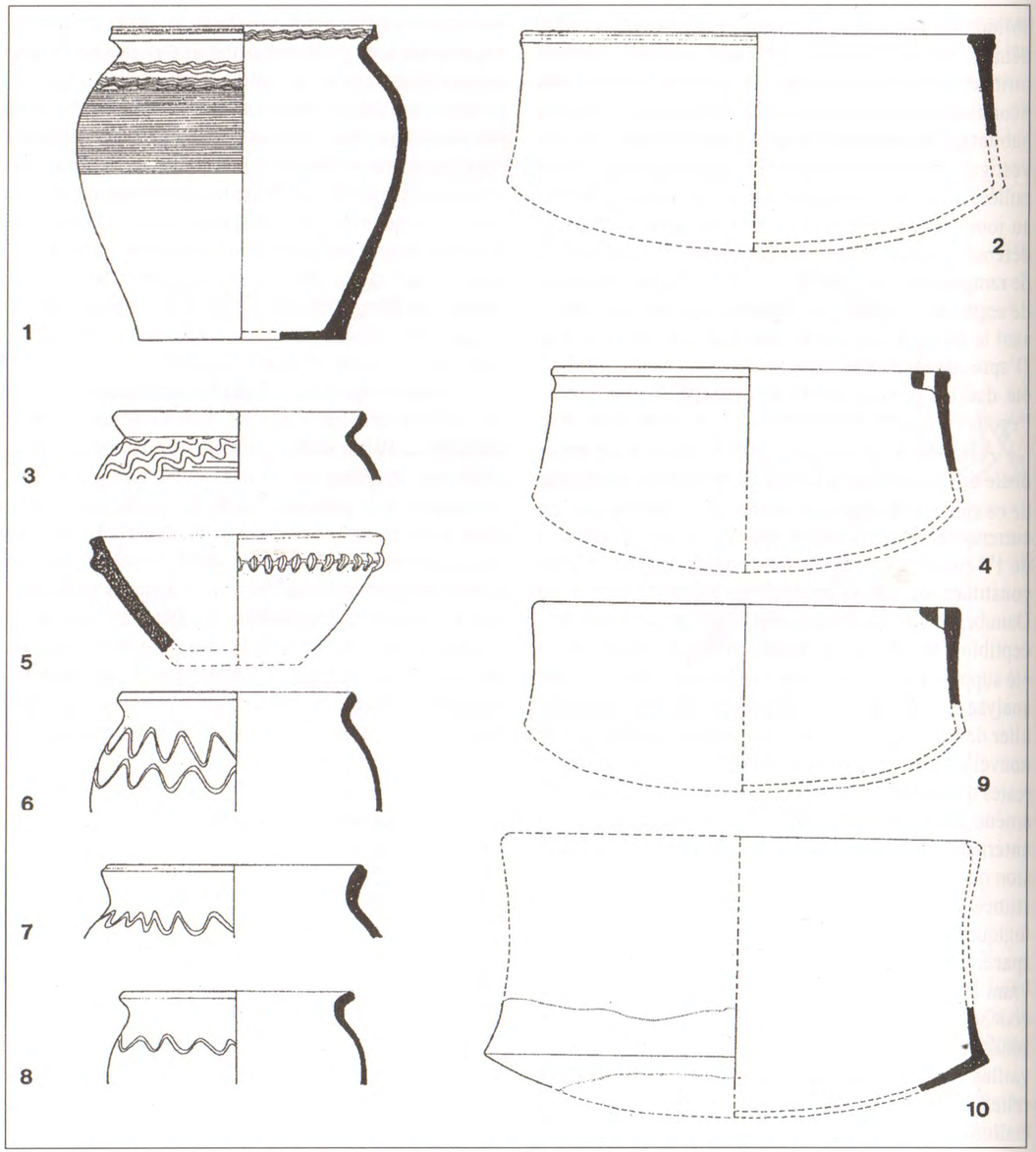

2. Gradina à Slankamen, céramique provenant de la couche du XIIème siècle

d'habitation et portant des traces d'incendie. Cette couche renfermait une monnaie de bronze que les chercheurs ont datée de la fin du IVème siècle.[13] C'est également à cet horizon que peut être attribué un mur, selon toute évidence en pierre sèche, mis au jour au-dessus d'un l'ancien sol antique dans le sondage 2.[14]

Observé dans sa totalité l'horizon antique tardif révèle, à la différence de l'horizon antérieur, une utilisation nettement plus intensive de l'aire de la Gradina qui était alors fortifiée. La nature friable du rempart et la construction primitive des édifices, qu'il est possible de dater du IVème siècle, et plus vraisemblablement de sa seconde moitié, suggèrent que cet habitat faisait peut être office de lieu de refuge. Cette époque est en effet marquée, sur ce secteur de la frontière, par les guerres contre les Sarmates, puis par l'invasion gothique et l'effondrement du système de défense de l'Empire sur le Danube. L'insécurité générale contraignit apparemment la population d'Acumincum à abandonner son habitat au pied de la colline, le long du fleuve, et à s'installer sur la Gradina qui offraient de meilleures possibilités défensives. Il est difficile de préciser à quelle époque cet habitat, ou lieu de refuge fortifié, fut détruit ou abandonnée. Cela pourrait avoir lieu vers la fin même du IVème ou dans les premires décennies du Vème siècle, en tout cas pendant la période prenant fin avec l'irruption des Huns en 441.

A en juger d'après les résultats des fouilles archéologiques, le plateau de la Gradina, où ne subsistaient à la surface du sol que de modestes vestiges des fortifications de la fin de l'antiquité, est resté désert durant prés d'un millénaire. Aucune trace de l'époque de la Migration des peuples, ni du début du moyen âge, n'a été enregistrée sur ce site jusqu'à présent. En ce sens il est intéressant de noter que certaines surfaces fouillées ont révélé la présence, entre la strate de l'antiquité tardive et celle du moyen âge tardif, d'une intercouche de loess stérile[15] qui dénote un certain hiatus chronologique. Au-dessus de la couche de l'antiquité tardive, ou de l'intercouche qui la recouvre par endroit, les premières rares trouvailles ne sont datables que du XIIème siècle. Le sondage 3 a livré, à une profondeur de 2,80 m[16], un foyer dont la base renfermait des fragments de deux pots et d'un chaudron (fig. 2/1-3). Il est ici question d'une céramique qui, en toute certitude, peut être datée de la deuxième moitié du XIIème siècle. Il est intéressant de noter qu'il s'agit des seules trouvailles de céramique datant de cette période dans ce sondage, et qu'une telle céramique est absente dans les couches de culture des sondages 2 et 4. Ce n'est qu'exceptionnellement qu'ont été découvertes dans le sondage 5, au niveau 6 ou 7 de la couche de déblaiement, à une profondeur de 1 m, des traces d'une couche renfermant plusieurs fragments de céramique du XIIème siècle (fig. 2/4-10). Tout comme pour la base du four il s'agit de fragments de chaudrons et de pots.

Le plus jeune horizon de culture sur le plateau de Gradina est constitué par des couches du moyen âge tardif que l'on peut être avec certitude dater du XVème et des premières décennies du XVIème siècle. Cette couche stratigraphiquement dominante a été mise au jour dans tous les sondages mais s'avère d'épaisseur inégale. Dans le sondage 5, effectué sur la cote la plus élevée de la Gradina, elle peut être suivie jusqu'à une profondeur de 1 m, alors que plus à l'ouest, où le terrain est en pente, son épaisseur s'accroît. Dans le sondage 3 elle avoisine ainsi une profondeur de 1,50 à 2,50 m, et l'on retrouve une situation semblable dans le sondage 4.

La trouvaille la plus importante provenant de cette strate de culture est constituée par les vestiges d'un rempart médiéval qui ont été mis au jour et examinés dans deux secteurs du sondage 4. Le parement de cet ouvrage, dont la couronne se trouvait presque à fleur de terre, a été suivi jusqu'à une profondeur de 2 mètres. La partie supérieure du mur étant toutefois très endommagée, sa masse compacte n'apparaît réellement qu'en-deçà de 1 m de profondeur où a été constaté un appareil en pierres grossièrement taillées liées par un mortier friable de mauvaise qualité. La base du rempart, dénuée de toute fondation particulière, repose sur une couche d'humus aplanie présentant de nettes traces de terre calcinée et de suie. Sous la masse de ce mur médiéval ont été découvertes six poutres horizontales, doublées l'une sur l'autre, disposées parallèlement à des intervalles d'environ 1,30 à 1,40 m et perpendiculaires au rempart sous lequel elles se glissent partiellement.[17] Ce système de poutres visait de toute évidence à stabiliser le terrain lors de l'érection du rempart, compte tenu qu'elles sont plus jeunes que la couche d'incendie assurément datable d'avant la construction de ce mur. Cette couche d'incendie, qui pourrait se révéler d'un intérêt exceptionnel pour notre observation, est malheureusement très faiblement documentée. Le journal des fouilles note seulement la présence dans cette couche, d'ailleurs pauvre en trouvailles, de petits fragments atypiques de céramique médiévale et antique tardive. Parmi le

[13] *Ibid.*, 10.
[14] D. Dimitrijević, Rad na rimskom limesu u Sremu, 305-306.
[15] *Ibid.*
[16] Carnet de fouilles, 1955, 15.
[17] Carnet de fouilles, 1957,2-3, 13, 26.

matériel conservé, qui nous a été accessible pour ce travail, les fragments sont regroupés dans le cadre de l'ensemble de la couche de déblaiement, sans distinction particulière, de sorte que l'on acquiert l'impression d'un ensemble mélangé renfermant aussi bien une céramique antique tardive du IVème siècle que des fragments avec caractéristiques typologiques du XVème siècle. Ceci s'avère insuffisant pour permettre une datation sûre de la couche d'incendie mentionnée, qui pourrait provenir de quelque palissade ayant précédé la fortification maçonnée médiévale.

Du côté intérieur du rempart, dans les secteurs I et IV du sondage 4, a été découverte une puissante couche du bas moyen âge, d'une épaisseur de 2,50 m, présentant deux horizons de construction. Le plus récent est défini par un sol en mortier, d'une épaisseur de 15-20 cm, recouvrant un soubassement de gravas constitué par des éclats de brique et de pierre. La couche recouvrant ce sol a livré un grand nombre de fragments de céramique hongroise de la fin du XVème et du début du XVIème siècle, structure de trouvailles que l'on retrouve également au-dessous de ce sol, jusqu'à un sol plus ancien à une profondeur de 2,50 m. Ce second sol était en terre battue, tandis que la couche de ruine le recouvrant révèle l'existence de quelque construction modeste en matériel léger, maçonnée avec l'emploi de boue.[18] Il est important de noter que ce sol plus ancien repose sur une fine couche de cendres avec fragments de bois calciné, qui, de toute évidence, est contemporaine de celle constatée sous la substructure du rempart médiéval. De toute évidence, il s'agit sur cette aire de la plus ancienne couche stratigraphique médiévale, compte tenu qu'au-dessous d'elle apparaît l'intercouche d'humus et l'horizon ayant livré des trouvailles antiques tardives.

Des traces d'architecture monumentale médiévale, s'enfonçant profondément par ses fondations dans les couches antérieures, ont été découvertes dans le sondage 2. Il s'agit d'un vaste édifice orienté selon un axe nord-sud. Ses murs massifs, d'une épaisseur de 1,20 m, présente une construction en pierres grossièrement taillées, liées avec un mortier à base de chaux. Les gravas qui recouvraient cet édifice ont livré une colonnette de fenêtre géminée, ainsi que des blocs de pierre équarris provenant peut-être d'un arc. Aux côtés d'éclats de verre de fenêtre, on y a également trouvé des poêles en céramique et des petites carreaux décoratifs céramo-plastiques, attestant le riche aménagement intérieur de cet édifice.[19] A en juger d'après la couche qui la recouvre, il est permis de conclure que cette construction a été détruite dans les années ayant précédé la prise de la ville par les Turcs. Ceci est suggéré par la présence de céramique hongroise tardive et l'absence totale de matériel turc.

Dans les couches de l'horizon de culture du moyen âge tardif les trouvailles les plus nombreuses sont constituées par des fragments de céramique. Parmi les formes présentes on note divers types de pots, fruits d'une production céramique hongroise du XVème et des premires décennies du XVIème siècle, d'ailleurs fréquents sur notre territoire.[20] En nombre moins important figurent des pots de cuisine de type dit Viennois. On doit rattacher à ce second groupe des couvercles fermant de tels pots, alors que les écuelles sont très rares (fig. 3). A la vaisselle de table pourraient appartenir plusieurs cruches, ainsi que des fragments de coupes. Par leurs formes, ces récipients suggèrent une production d'ateliers hongrois, ou d'Europe centrale de la seconde moitié du XVème siècle.[21] Seule, par sa décoration en glaçure verte peinte ainsi que sa forme, se détache une cruche dont l'origine pourrait être recherchée sur le territoire serbe au sud de la Save et du Danube (fig. 4). Parmi les éléments en céramique il convient également de mentionner la présence de poêles se caractérisant par leurs formes modestes et leur facture simple. On note néanmoins parmi ceux-ci quelques exemplaires plus particuliers avec ouverture en quatre-feuilles, rappelant fortement la décoration céramoplastique des églises de l'architecture moravienne en Serbie.[22] Une apparition exceptionnelle est constituée par des carreaux céramiques circulaires qui, de toute évidence, faisaient partie d'une décoration plastique intérieure (fig. 5). En plus du matériel céramique, les couches de l'horizon médiéval tardif ont également livré de nombreuses trouvailles en métal, parmi lesquelles il convient de souligner un dépôt de carreaux d'arbalète, de pointes de flèche, d'éperons, etc. Observées dans leur ensemble toutes les trouvailles archéologiques provenant de ces couches constituent un ensemble chronologique homogène qui peut

[18] *Ibid.*, 4.

[19] J. Kovačević-D. Dimitrijević, *op.cit.*, 116-117.

[20] V. Bikić, *Srednjovekovna keramika Beograda,* Beograd 1994, 73-80.

[21] *Ibid.*, 83-90.

[22] A. Deroko, *Monumentalna i dekorativna arhitektura u srednjovekovnoj Srbiji*, Beograd 1953, 258-265,Fig. 387-396.

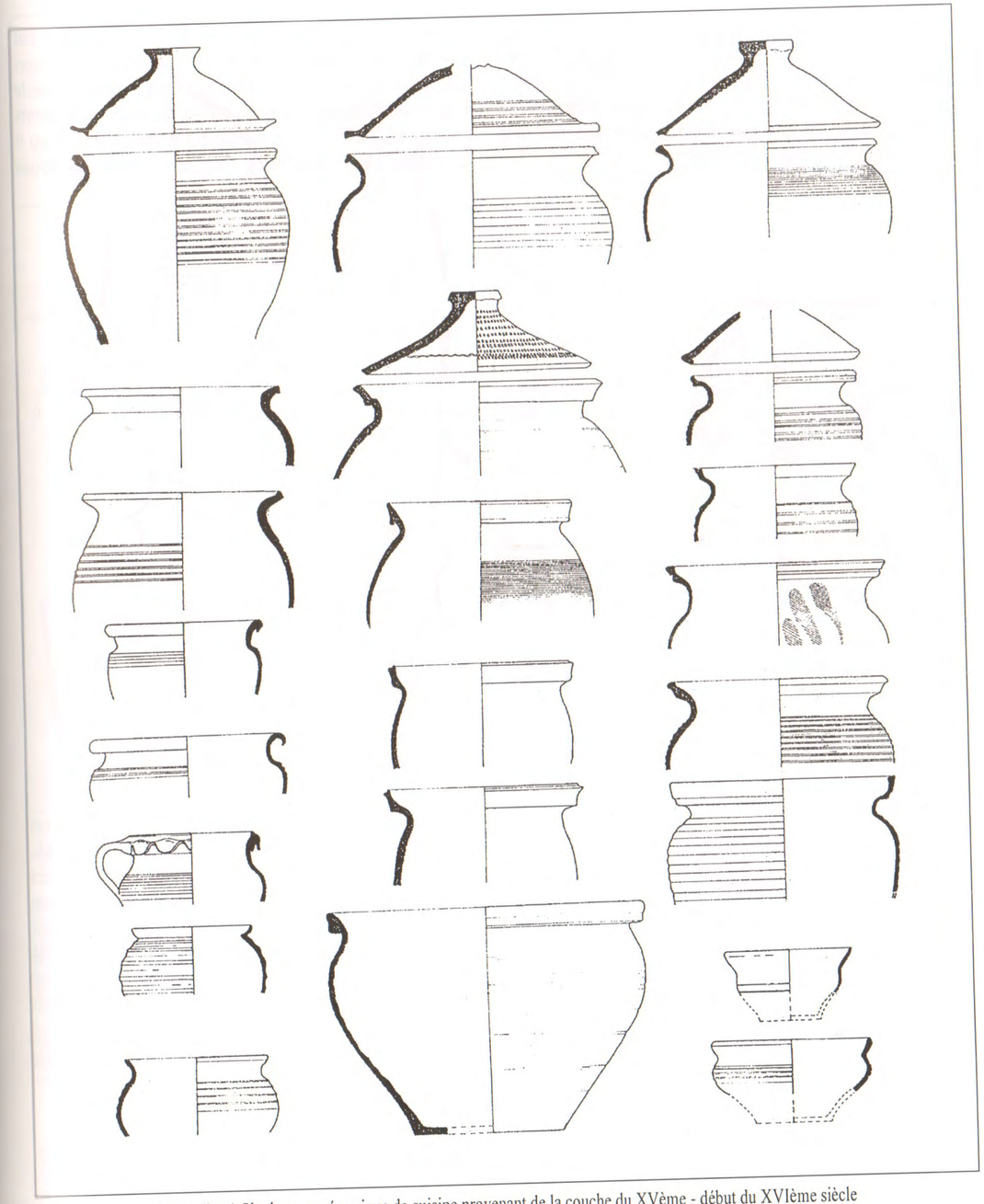

3. Gradina à Slankamen, céramique de cuisine provenant de la couche du XVème - début du XVIème siècle

être approximativement daté, comme cela a déjà été signalé, du XVème et des premières décennies du XVIème siècle, tout en notant une présence nettement plus importante des formes céramiques des dernières décennies du XVème siècle, ce qui pourrait suggérer une vie plus intense de la forteresse à cette époque.

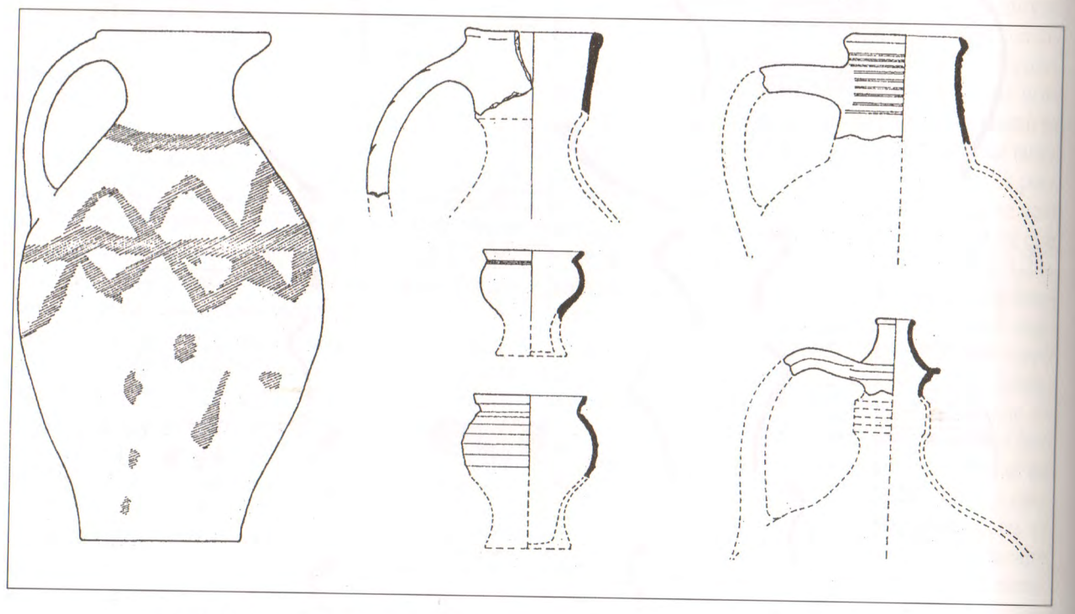

4. Gradina à Slankamen, céramique de table provenant de la couche du XVème - début du XVIème siècle

Avant de nous lancer dans des conclusions sur l'époque de la fondation et l'importance de la forteresse de Slankamen, il convient d'examiner les données, connues de longue date, fournies par les sources historiques. La première mention de Slankamen, sous son nom slave actuel, apparaît en 1072 l'époque de la campagne du roi de Hongrie Salomon contre Belgrade.[23] Arnold de Lübeck mentionne Slankamen /...ad urbem Sclankemunt.../ dans sa relation de la marche de l'armée des croisés qui, en route pour la Terre Sainte, s'avançait le long du Danube dans la seconde moitié du XIIème siècle.[24] Un siècle plus tard, le 11 novembre 1280, le roi de Hongrie octroya une charte à Slankamen,[25] alors qu'en 1287 un document fait état de commerçants venant de cette agglomération /mercatores de Zolunkemen/.[26] Tout au long du XIVème siècle le nom de Slankamen apparaît dans plusieurs documents conservés,[27] alors qu'un document du pape, datant du 9 décembre 1400, mentionne l'église de la Bienheureuse vierge Marie "in oppido Zalancament".[28] Slankamen est également mentionnée à plusieurs reprises, en tant qu'oppidum ou agglomération urbaine commerçante, au cours du XVème siècle, et on notera pour notre observation l'importance particulière d'un document de 1441, faisant état pour la première fois, en plus de l'agglomération, de la forteresse /... Castrum etiam Zalankemen vocatum, ac oppidum similiter Salankemen.../.[29] A cette époque la ville appartenait au despote Djuradj Branković On peut ici se demander à quelque date cette ville a été offerte à un des

[23] *Historiae Hungaricae fontes domestici* III, ed. M. Florianus, Lipsiae 1884, 78.

[24] *Arnoldus Lubecensis Chronica Slavorum,* ed. A. F. Gombos, Catalogus I, 302-303; I. Ruvarac, *op.cit.*, 11.

[25] *Codex diplomaticus patrius VI*, Budapest 1876, 318-319.

[26] *Codex diplomaticus Hungariae ecclestiatcus ac civilis,* V/3, ed. G. Fejer, Budae 1835, 39.

[27] I. Ruvarac, *op.cit.*, 18.

[28] Mentionné d'après: I. Ruvarac, *op.cit.*, 18.

[29] G. Fejer, *Cod. dipl.* X/6, 503.

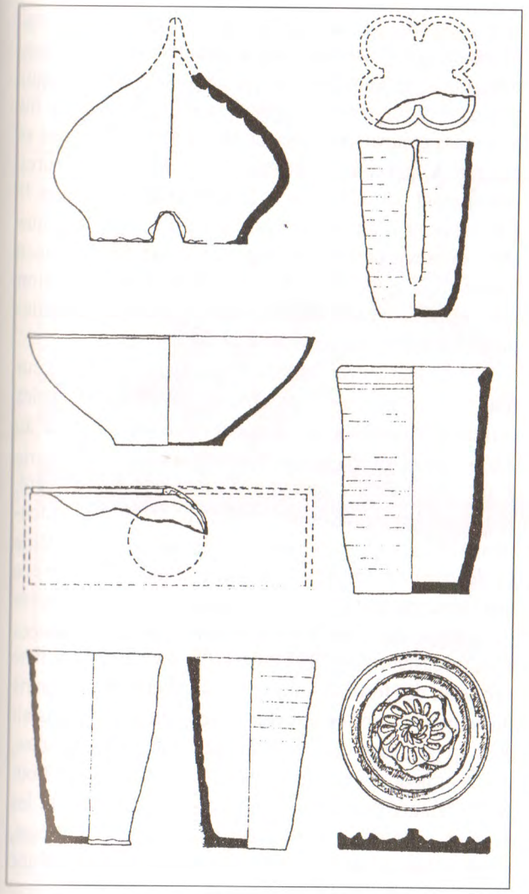

5. Gradina à Slankamen, poêle provenant de la couche du XVème - début du XVIème siècle

despotes serbes, et si elle faisait déjà partie des possessions cédées par le roi de Hongrie Sigismond au despote Stefan Lazarević vers 1425.[30] En tout état de cause le despote Djuradj tenait toujours cette ville en 1451, et la situation ne semble pas avoir changé jusqu'à sa mort en décembre 1456.[31] Lors du célèàbre siège de Belgrade par les Turcs, en été de la même année, la flotte chrétienne, qui se préparait à se porter au secours de la ville menacée, se regroupa à Slankamen.[32] A l'époque des luttes intensives contre les Turcs au cours des années soixante-dix et au début des années quatre-vingt du XVème siècle, et plus tard aussi, c'est ici que se trouvait une des bases de la flotte hongroise. Les équipages de l'escadre locale de barques danubiennes étaient en majeure partie recrutés parmi les Serbes.[33] Il est donc permis de supposer, compte tenu de cette forte présence de Serbes à Slankamen, que cette ville était tenue par un successeur du despote Djuradj au cours de la seconde moitié du XVème siècle, bien qu'il n'existe aucune preuve le confirmant dans les sources conservées.[34] La grande importance que revêtait alors pour les Serbes Slankamen est également attestée par l'érection de l'église Saint-Nicolas dans les dernières décennies du XVème siècle.[35]

Vers la fin du XVème siècle, Slankamen, en tant qu'importante place-forte hongroise sur la Danube, entra dans le cadre des plans de conquête ottomans. C'est dans ce contexte que cette place-forte apparaît parmi les autres forteresses environnantes sur une carte turque de Belgrade datant de 1492, dessinée lors des préparatifs de l'attaque contre cette ville hongroise frontalière. Bien que le nom de cette forteresse ait été omis dans la légende, sa seule position permet de l'identifier avec certitude. Elle y apparaît comme une forteresse flanquée de cinq tours dont deux sont garnies de canons en action.[36] Slankamen figure également sur les cartes de Hongrie de cette époque. Une carte de 1480-84, oeuvre du Florentin Francesko Roseli réalisée sur ordre du roi Mathias Corvin, nous montre ainsi, le long du Danube, entre Ilok et Zemun,[37] une "Slancamen" qui apparaît régulièrement sur le matériel

[30] S. Ćirković, Srpska despotovina izmedju Turske i Ugarske - kretanja prema severu, in: *Istorija srpskog naroda* II, Beograd 1982, 322; E. Fugedi, *Castle and society in medieval Hungary (*1000-1437), Budapest 1986, 137.

[31] A l'époque du siège de Belgrade en 1466 le despote Djuradj, dans une lettre adressé à Hunyadi, note " ... *in oppido nostro Zalonkemen....*" /L. Wadding, *Annales Minorum* XII, Ad Claras Aquas 1931, 758-759/.

[32] J. Kalić, *Beograd u srednjem veku,* Beograd 1967, 143-149.

[33] S. Ćirković, Ostaci državnog života u doba turske prevlasti - Srpski življ na novim ognjištima, in: *Istorija srpskog naroda* II, 437.

[34] S.Ćirković, O despotu Vuku Grgureviću, *Zbornik za likovne umetnosti* 6, Matica Srpska-Novi Sad 1970, 288-290.

[35] V. Korać, Stara crkva u Slankamenu i njeno mesto u razvitku srpske arhitekture kasnog srednjeg veka, *Zbornik za likovne umetnosti* 6, 309; S. Petković, Freska sa likovima Tri jerarha u crkvi sv. Nikole u Starom Slankamenu, *Zbornik za likovne umetnosti* 6, 324.

[36] G. Elezović-G. Škrivanić *Kako su Turci posle više opsada zauzeli Beograd*, Beograd 1956, 5-16, Fig.1.

[37] G. Tomović, Srbija na starim geografskim kartama od antike do kraja *XVI veka*, in: *Srbija i susedne zemlje na starim geografskim kartama*, Katalog Galerije SANU 70, 1991, 34-35.

cartographique ultérieur du XVIème siècle. Sans aborder une analyse détaillée de ces sources nous attirerons l'attention sur la désignation intéressante de Slankamen sur la première carte topographique de Hongrie, réalisée dans la troisième décennie du XVIème siècle par Lazarus, secrétaire de l'évêque d'Esztergon. La ville, sise sur le Danube, y est symbolisée par une tour travers laquelle on pénétrait dans la forteresse,[38] ce qui, comme nous le verrons, coïncide avec un détail réel des fortifications de Slankamen.

Dans la dernière décennie du XVème siècle, plus précisément en 1498, le "castrum Zalonkemen" était tenu par Ivanis Korvin, alors qu'en 1502, cette place est qualifiée de "civitas regis Zalonkemen".[39] Deux ans plus tard on la trouve à nouveau mentionnée avec la précision qu'elle a été dotée de nouveaux murs / ...civitati Zalonkemen, que de novo muratur.../.[40] A l'occasion de la conclusion d'une trêve entre le roi de Hongrie Ludvig ÍI et le sultan Selim Ier, Slankamen est mentionnée à côté de Belgrade, Zemun et Titel, en tant que ville royale sur le Danube.[41]

Vers le milieu de la deuxième décennie du XVIème siècle, le Srem, tout comme les autres territoires de la Hongrie, fut touché par les troubles suscités par les "croisés" révoltés conduits par Gyorgy Dozsa. Ce mouvement, dirigé contre la noblesse, toucha presque tous les territoires où vivaient des Serbes. A Slankamen il semble que les révoltés reçurent le ralliement de la totalité de la troupe rattachée à l'escadre fluviale locale.[42] Ce soulèvement, qui s'accompagna d'attaques et de dévastations à l'encontre des possessions des nobles et de l'Eglise, fut toutefois de brève durée et rapidement jugulée. Les sources ne font pas état de l'ampleur des dégâts alors subis par Slankamen, mais, à en juger d'après ce que l'on sait pour les autres territoires, ils pourraient avoir été assez importants. Dans le cadre de la préparation du siège de Belgrade en 1521, Slankamen tomba sous le coup des attaques turques. Haïdar Çelebi, auteur du journal de la campagne de Soliman, rapporte que cette forteresse ne pouvait être prises sans canons.[43] Il est donc permis de supposer que la ville disposée de solides fortifications. Slankamen repoussa d'ailleurs la première attaque turque, mais, quelques jours plus tard, le 28 juillet 1521, la population ayant fui avec la garnison, la ville abandonnée fut prise sans combat, puis, peu de temps après, incendiée et rasée.[44] A la veille de la bataille de Mohač les Turcs restaurèrent partiellement la forteresse de Slankamen.[45] Ces mesures s'avérèrent toutefois provisoires puisque cette forteresse perdit toute importance du fait de l'avance turque en Europe, à la différence de l'agglomération urbaine ou ville basse, abritant une population principalement chrétienne, qui continua à se développer.

Finalement, nous sommes également renseignés sur Slankamen par les notes que nous ont laissées les écrivains voyageurs qui parcoururent ces contrées au XVIème et XVIIème siècle. En 1553 Antun Vrančić parle d'une faible forteresse ceinte d'un ancien mur délabré, dans laquelle n'existe aucun bâtiment digne d'être mentionné.[46] Evly Çelebi a noté, vers le milieu du XVIIème siècle, que cette forteresse est ceinte de murs de pierre et a une forme quadrangulaire.[47] L'aspect de Slankamen après l'expulsion des Turcs nous est connu grâce aux données d'un recensement autrichien de 1702. A cette époque il ne subsistait des fortifications que des secteurs des remparts incluant trois portes solidement construites. Il existait aussi trois églises, deux catholiques, entièrement détruites, et une orthodoxe - l'actuelle église Saint-Nicolas. On trouve également notée la présence d'un hammam dont les vestiges sont aujourd'hui encore visibles. La forteresse, d'une longueur de 131 toises (environ 247 m) et d'une largeur de 67 toises (environ 126 m), était entièrement détruite et abritait en son centre les vestiges d'une belle église sans toit.[48] La description mentionnée se voit parfaitement complétée par une oeuvre picturale contemporaine. Il est question d'une gravure du célèbre F.L. Marsigli qui a séjourné à Slankamen à l'époque de la conclusion de la Paix de Karlovac en 1699 et du repli de la frontière de l'Empire ottoman.[49] Cette image, représentant

[38] *Ibid.*, 42.

[39] G. Fejer, *Genus, incunabula et virtus Joannis Corvini de Hunyad*, Budae 1844, 153.

[40] D'après, O. Zirojević, Jedan vek turske vladavine u Slankamenu, *Istorijski časopis* XIV-XV, Beograd 1965, 29.

[41] *Ibid.*

[42] S. Ćirković, Poslednji Brankovići, in: *Istorija srpskog naroda* II, 1982, 463-464.

[43] G. Elezović-G. Škrivanić, *op.cit.*, 51.

[44] O. Zirojević, *op.cit.*

[45] *Ibid.*

[46] P. Matković, Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI vijeka, Putovanje Antuna Vrančića u Carigrad 1553, *Rad JAZU* 71, Zagreb 1884, 17; Sur les données fournies par d'autres voyageurs: I. Ruvarac, *op.cit.*, 35-39.

[47] E. Čelebi, *Putopis*, Sarajevo 1967, 510.

[48] T. Smičiklas, *Dvijestogodišnjica oslobodjenja Slavonije* II, Zagreb 1891, 292.

la ville vue de la rive gauche du Danube, nous en offre en fait une vision incluant des éléments d'une représentation cartographique (fig. 6). La Gradina y apparaît défendue

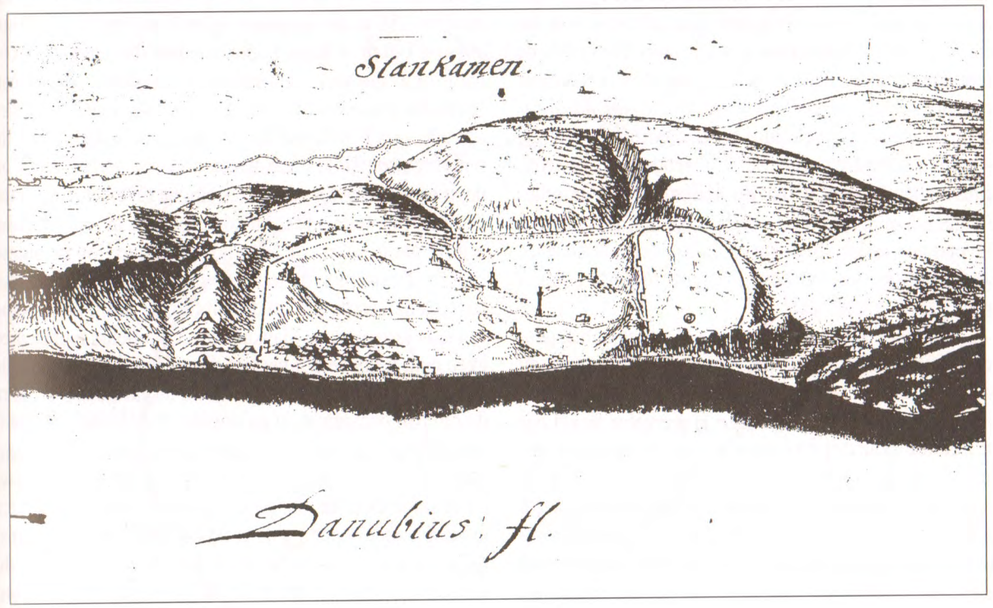

6. Dessin de F. L. Marsigli, vers 1700

par des tour et ceinte de remparts sur trois côtés. Du côté est, donnant sur la ville-basse, se dressent deux tours dont les vestiges sont encore visibles. On note également de ce côté la présence d'une porte sise sur le tracé même de la route actuelle qui conduit au cimetière et au sommet de la Gradina. Le rempart sud est percé d'une seconde porte s'ouvrant à travers une tour carrée, tandis que du côté ouest le rempart est démuni de tour. A l'intérieur de la forteresse on distingue des traces de bâtiments en ruines. Des fortifications de la ville-basse seul apparaît clairement le rempart oriental avec une tour semi-circulaire se dressant sur la rive,à côté de laquelle s'ouvre une porte. Du côté sud le tracé du rempart est uniquement indiqué par endroits, alors que dans sa partie centrale on remarque un passage à travers une grande tour carrée, ce qui correspond à la position des vestiges de porte localisés sur le site appelé Manastirina. A l'intérieur de la ville-basse, parmi divers bâtiments dont une mosquée en ruine, se détache l'église Saint-Nicolas, le long du rempart oriental. Il convient aussi de noter sur cette gravure de Marsigli, à l'est de la ville-basse, l'indication du tracé de la nouvelle frontière.

Les données fournies par les sources historiques se voient parfaitement complétées par les résultats des fouilles archéologiques. Tout cela concourt à offrir une image d'ensemble sur la fondation et le développement du Slankamen médiéval, laquelle, bien que fragmentaire, peut servir de base pour la suite des recherches. Il est évident que le Slankamen médiéval s'est formé au pied de la Gradina, sur la berge du Danube, à l'emplacement de l'agglomération civile de l'antique Acumincum. A en juger d'après le toponyme conservé il pourrait s'agir d'un habitat slave antérieure à l'arrivée des Hongrois. Une telle conclusion devra être confirmée par les recherches à venir sur l'aire du Stari Slankamen actuel. Cette agglomération n'avait pas, à ce qui semble, une grande importance militaire et resta longtemps non fortifiée, ce qui ressort également des sources historiques qui ne signalent aucune

[49] Autographie en couleur du legs F. L. Marsigli, Bibliotheque universitaire à Bologne, sig. 1044, vol. 21, c. 2.

forteresse à cet endroit jusqu'à la première moitié du XVème siècle. Ceci est aussi confirmé par la situation archéologique constatée sur la Gradina. Après la destruction de l'habitat de la fin de l'antiquité cet espace est resté désert jusqu'au XIIème siècle date à laquelle on y note les premières traces d'habitation. Les très rares trouvailles de céramique datant de cette époque, enregistrées seulement dans deux sondages, révèlent la faible intensité d'utilisation de cette aire et, en quelque sorte, confirme le fait que la Gradina n'était pas fortifié. L'absence total de trouvailles archéologiques datant du XIIIème et XIVème siècle amène à conclure à un nouvel abandon de ce site à cette époque, ce qui, bien sûr, doit être accepté qu'avec réserve, puisque les fouilles n'ont encore porté que sur une aire relativement faible.

L'érection des remparts médiévaux à Slankamen peut avec certitude être datée des premières décennies du XVème siècle, c'est-à-dire de l'époque antérieure à 1441, année où ils sont mentionnés pour la première fois. Leur construction pourrait être placée dans le contexte des efforts du roi Sigismond visant à renforcer le système de défense sur la frontière méridionale de la Hongrie grâce à de nouvelles fortifications.[50] Une question, attendant encore d'être étudiée, porte sur le fait de savoir si le despote serbe s'est vu offrir une ville déjà fortifiée ou bien si les remparts de Slankamen ont été érigés à son époque. Sans entrer dans une élaboration détaillée de cette question nous nous contenterons d'une analyse des vestiges conservés de la forteresse de Slankamen, en tentant de concevoir son ancienne structure physique.

Le plateau de la Gradina était ceint de remparts médiévaux qui ne reposent pas sur les traces des fortifications antérieures, mais s'élevaient plus à l'intérieur de cet espace (fig. 7). Les vestiges de remparts ou le tracé de leurs fondations, conservés sur trois côtés, forment un plan ellipsoïdal dû à la configuration du terrain, qui, dans une large mesure, correspond à la description offerte par le dessin de Marsigli. Les traces de remparts disparaissent sur la pente s'abaissant sur le Danube, alors que du côté nord, au-dessus des falaises rocheuses surplombant la rive, on ne note aucune trace de fortification. De ce côté escarpé, naturellement défendu, s'élevait vraisemblablement un modeste rempart de construction légère, dont les traces ont à présent totalement disparu. Compte tenu que cet ouvrage défensif suivait le bord même de la falaise rocheuse de structure friable, ses vestiges ont pu disparaître lors d'éboulements dont les traces apparaissent clairement. L'aire défendue de la forteresse s'étendait sur environ 250 m de longueur selon l'axe nord-sud et sur environ 140 m de large. L'enceinte fortifiée était renforcée par trois à cinq tours dont sont encore visibles, du côté est, les restes d'une tour carrée et d'une tour semi-circulaire ouverte vers l'intérieur de l'enceinte. A la différence du rempart oriental, le tracé du rempart occidental, que l'on devine grâce aux formes du terrain, ne révèle aucune trace de tour. Une telle situation correspond à la reproduction offerte par le dessin de Marsigli, bien que l'on ne puisse exclure l'existence de tours de ce côté compte tenu des besoins défensifs. Sur un dessin turc de la fin du XVème siècle la forteresse de Slankamen est d'ailleurs représentée avec cinq tours ce qui permet d'envisager l'existence de deux autres tours, dont toute trace a disparu, dans le cadre du rempart occidental ou au sommet des falaises surplombant la rive. La cinquième tour pourrait être celle du rempart sud à travers laquelle on pénétrait dans la forteresse. La position de cette tour peut être établie de façon précise grâce à la représentation de la fin du XVIIème siècle, ainsi qu'à ses traces, encore visibles dans la configuration du terrain. La seconde porte de la forteresse, aujourd'hui entièrement disparue, reliait la forteresse et la ville-basse et se trouvait insérée dans le rempart oriental. Les remparts de Slankamen étaient construits en grès local, de faible qualité, qui s'effrite en raison de l'action des intempéries. Le parement extérieur est constitué par des blocs grossièrement taillés dont l'appareil ne laisse que rarement apparaître des assises régulières, tandis que l'intérieur du mur est formé par un blocage. L'emploi de fragments de briques, et ce exclusivement antiques, n'apparaît que par endroits sur le parement des remparts. La partie conservée du mur de la tour semi-circulaire montre par contre un emploi régulier de fragments de briques et de tuiles pour niveler les assises lors de la construction. Les remparts de la forteresse de Slankamen étaient large de 1,40 m et atteignait, du côté intérieur, 3 à 3,5 mètres de haut au niveau du chemin de ronde, comme le révèle l'empreinte du mur sur le flanc de la tour semi-circulaire. Du côté extérieur, compte tenu de l'enfouissement partiel du rempart et du terrain en pente, la hauteur du rempart était quelque peu plus élevée. Le chemin de ronde était protégé par un parapet crénelé, dont les ouvertures avaient selon l'usage 60 cm de large, et atteignant environ 2 m de haut. Du côté extérieur, les remparts de Slankamen, y compris le parapet crénelé, pouvaient donc atteindre entre 6 et 7 m de haut.

[50] E. Fugedi, *op.cit.*, 123-147, L. Gero, *Chateuax forts de Hongrie, Budapest* 1969, 27-29.

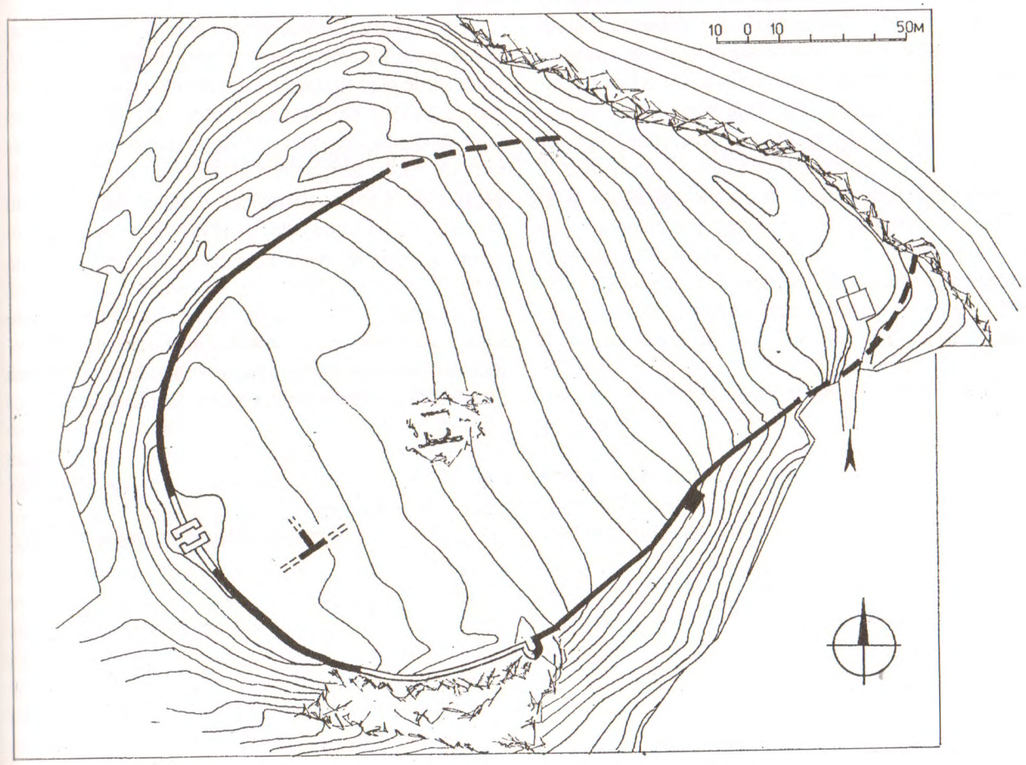

7. Forteresse de Slankamen, XVème - début du XVIème siècle, reconstitution du plan.

Concernant l'aspect de l'espace intérieur de la forteresse le matériel disponible ne nous offre pour l'instant que quelques indications sommaires. Au centre se trouvait une église qui, à en juger d'après les traces conservées, atteignait 20 m de longueur et 11,5 m de large.[51] Il s'agissait d'un édifice érigé en pierre de qualité dans un appareil régulier, présentant des traits stylistiques de l'architecture gothique. Au-dessous de cette église se trouvait une crypte.[52] Au sud-est de l'église s'élevait un grand édifice résidentiel dont les vestiges ont été mis au jour dans le sondage 2. Des traces d'architecture médiévale ont également été constatées dans les autres sondages ce qui prouve l'existence de plusieurs bâtiments dans l'aire défendue de la Gradina. De même, la structure de la couche de culture, et en particulier son épaisseur, révèlent clairement l'utilisation intensive de l'aire avec l'aménagement et la reconstruction d'édifices, surtout au cours de la seconde moitié du XVème siècle.

La dévastation des structures de la forteresse de Slankamen commence avec la prise de cette place-forte par les Turcs en 1521. Toutefois, certaines destructions pourrait être légèrement antérieures à l'attaque turque, notamment celle de l'édifice résidentiel dont les vestiges ont été découverts dans le sondage 2. On ne peut en effet

[51] Dj. Szabo, *op.cit.*, 156.

[52] Les vestiges de l'église sur la Gradina à Slankamen ont été fouillés au début de ce siècle par J. Brunšmid. Les trouvailles provenant de ces fouilles sont conservées au musée archéologique de Zagreb.

totalement exclure que certains bâtiments de Slankamen, parmi lesquels cet édifice résidentiel, furent détruits à l'époque de la révolte de Gyorgy Dozsa en 1514.

En plus des fortifications de la citadelle s'élevant sur la Gradina, l'agglomération civile de Slankamen, c'est-à-dire la ville-basse, était elle-même entourée de remparts, certes moins puissants et moins hauts. De cette enceinte subsistent les vestige de la porte principale avec un contrefort se terminant par un arc gothique,[53] ainsi que des traces de remparts à proximité de l'église Saint-Nicolas. Il est pour l'instant difficile de dire à quelle époque ont été érigés ces remparts, et s'ils sont contemporains ou postérieurs à ceux de la Gradina. Les restes de la porte de la ville-basse révèlent des solutions gothiques tardives qui sont proches de l'architecture militaire de la seconde moitié et de la fin du XVème siècle. On ne peut exclure la possibilité que la donnée précédemment mentionnée, datant de 1504, faisant état de nouvelles constructions à Slankamen se rapporte en fait aux remparts de la ville-basse.

Après la prise de Slankamen par les Turcs et sa dévastation, cette forteresse perdit pratiquement toute importance sur le plan stratégique. En dépit de données faisant état de travaux de rénovation ultérieurs, elle fut, selon toute évidence, très peu utilisée, comme l'attestent les rares trouvailles de matériel turc, ainsi que de l'absence de couche de culture clairement définie. Au cours du XVIème et XVIIème siècle, les voyageurs nous rapportent même que ses remparts ne subsistaient qu'à l'état de ruine. Finalement, la prise de Slankamen par les Autrichiens au cours de la guerre qui aboutit à la paix de Karlovac en 1699 mit un terme à l'histoire de cette forteresse sur la Gradina. Son présent et son futur appartient désormais aux chercheurs se penchant sur le passé.

Traduit par
Pascal DONJON

[53] J. Kovačević-D.Dimitrijević, *op.cit.*, 118-120.

UDK 711.459.6.033(497.113):904(497.113)"653"

Nouvelle variante de boucles d'oreille medievales à trois fraises en Serbie

DUŠICA MINIĆ, Institut d'archéologie, Beograd.

Les boucles d'oreille à trois fraises symétriquement disposées sur la partie inférieure d'un anneau circulaire appartiennent à une sorte particulière de bijoux médiévaux en Serbie.[1] En variantes diverses, depuis les boucles d'oreille d'un simplicité extrême jusqu'aux boucles d'oreille richement décorées, elles apparaissent dès le XIe-XIIe siècle, et leur usage se prolonge jusqu'aux bijoux populaires.[2] Dans l'état actuel des connaissances, elles ont été surtout à l'usage du XIIe au XIVe siècle, et peu de temps avant la fin de cette période, on les retrouve de temps à autre sur les représentations de portraits féminins de la peinture médiévale serbe.[3] Parmi les exemplaires archéologiques existant, des différences se remarquent dans la forme, la taille et l'exécution des fraises, et dans ce contexte se distinguent deux boucles d'oreille de la nécropole médiévale de Ribnica près de Donji Milanovac. Ces deux boucles d'oreille ont été découvertes dans la tombe 203, de chaque côté du crâne d'un squelette de femme adulte (fig. 1).[4]

Les boucles d'oreille de Ribnica sont identiques. Elles sont exécutées en bronze et leur surface est recouverte d'une mince couche d'argent, conservée seulement par endroits. L'anneau est ouvert, fait de deux fils métalliques plus épais enroulés l'un autour de l'autre dans la moitié supérieure. Sur la partie inférieure de l'anneau se trouvent trois fraises, celle du milieu de plus grande taille, tandis que les fraises latérales sont nettement plus petites. La fraise du milieu est en fer blanc fin, composée de deux moitiés simplement assemblées. Les fraises latérales diffèrent tout à fait de la fraise médiane et donnent sa caractéristique fondamentale au bijou. Elles sont exécutées en fils de métal fins enroulés de façon à former sur la surface une petite pelote. Trois fils s'enroulent l'un contre l'autre, et chaque fois le sens change pour que chaque nouvelle boucle passe sur les précédentes. Ils se glissent en même temps l'un sous l'autre, ce qui a permis d'obtenir à la fois un certain effet et la solidité et la longévité de la décoration. L'ouvrage est malgré tout assez maladroit, et les fraises mêmes ne sont pas circulaires mais ellipsoïdales. Un fil passe sur l'anneau à côté de chaque fraise, et le même fil est jeté sur la fraise médiane, comme une sorte de renforcement. Les deux exemplaires ont la même dimension, 3,1 - 3,3 cm de diamètre.

A en juger par la forme fondamentale, les boucles d'oreille de Ribnica ressemblent au type des boucles d'oreille à trois fraises bien connues chez lesquelles la fraise médiane est de plus grande taille que les fraises latérales, et que l'on désigne habituellement comme type de Tokaj.[5] Cependant, aucun des exemplaires de ce type connus jusqu'à présent ne présente des fraises exécutées avec des

[1] S. Ercegović Pavlović, Prilog proučavanju naušnica u Srbiji od 9. do 13. stoljeća, *Starinar* XXI, Beograd 1972, 45, 46.

[2] M. Ljubinković, Ka problemu narodnog nakita, *Zbornik Etnografskog muzeja u Beogradu*, Beograd 1951, 205, 206; M. Bajalović Hadži-Pešić, *Nakit VIII do XVIII veka u Muzeju grada Beograda*, Beograd 1984, 35.

[3] J. Kovačević, *Srednjovekovna nošnja balkanskih Slovena*, Beograd 1953, 155, fig. 87; B. Radojković, *Nakit kod Srba*, Beograd 1969, 211.

[4] D. Minić, Ribnica-praistorijsko i antičko nalazište, srednjovekovno naselje sa nekropolom, *Starinar* XXXIII-XXXIV, Beograd 1984, 263, t.IV/6,7.

[5] M. Ćorović-Ljubinković, Naušnice tzv. tokajskog tipa, *Rad Vojvodjanskih muzeja* 3, Novi Sad 1954, 81, 82.

fils métalliques ainsi enroulés, et c'est une des raisons pour lesquelles les exemplaires de Ribnica sont distingués en tant que variante particulière. Certains autres détails contribuent également à cela, comme la fraise médiane en forme de boule sans aucun ornement, et l'aspect général des boucles d'oreille extrêmement modeste en comparaison avec les exemplaires luxueux de Tokaj découverts et les autres exemplaires semblables de ce même type.[6]

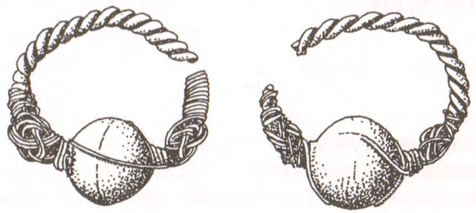

Fig. 1 - Boucles d'oreilles de la tombe 203 à Ribnica

En ayant en vue les bijoux médiévaux publiés, les boucles d'oreille de Ribnica semblent ne pas avoir d'analogie directe, ni en Serbie ni en dehors de ses frontières. Il existe bien, à vrai dire, des boucles d'oreille décorées de fraises identiquement formées, mais elles appartiennent au type dit de Kiev, qui se caractérise par un simple petit anneau de fil métallique fin auquel sont attachées trois fraises de même forme et de même taille. Dans le cadre du type de Kiev, qui se présente sous plusieurs variantes, les boucles d'oreille à fraises en fil métallique enroulé en forment une particulière. On les désigne habituellement comme nodales, car soi-disant, leurs fraises ont la forme de noeuds.[7] Elles sont en réalité sphériques et faites de boucles doubles ou triples de fils lisses ou filigranés toujours combinés avec soin. Leur exécution est bien meilleure que ce n'est le cas des boucles d'oreille de Ribnica. Ces boucles d'oreille sont en général de petites dimensions, environ 2-2,8 cm de diamètre. Les exemplaires trouvés jusqu'à présent l'ont été en Russie, et leur plus grande concentration se trouve dans les régions de Rostov, de Suzdalje, de Vladimir et au sud jusqu'à Rjazan. On considère pour cette raison que ces boucles d'oreille sont caractéristiques des parties centrales de la Russie, à savoir des tribus russes moyennes.[8] En dehors de ce rayon, elles sont bien plus rares. Il existe quelques exemplaires de Novgorod, ensuite de Lepjava et Glibov dans le Pridnjeprovlje de Kiev, etc.[9] Une boucle d'oreille de Dukovo près de Trnava en Slovaquie marque actuellement la limite occidentale de leur diffusion.[10] (fig. 2)

Fig. 2 - Boucle d'oreille de la nécropole de Dukovo, Slovaquie

Les boucles d'oreille de Ribnica diffèrent donc beaucoup de cette variante du type de Kiev. Le procédé technique d'exécution est leur point commun, mais seulement quand il s'agit des fraises. Les exemplaires de Ribnica appartiennent à un milieu tous à fait différent, tant géographique que culturel, où les formes originelles des boucles d'oreille de Kiev n'ont jamais été particulirement

[6] Z. Kádár, Der Schatzfund von Tokaj und seine byzantinisch-slawischen Beziehungen, *Slavica* 1, Debrecen 1961, 193-209; K. Mesterházy, Azún. tokaji kincs reviziója, *Folia archaeologica* XLIII, Budapest 1994, 196-205, fig.1-6; M. Ćorović- Ljubinković, *op.cit.*, 82-89; D. Teodoru, Rannefeodaljnij klad ukrašenij najdennih v Vojnešti /Jassi/, *Dacia* V, Bucureşti 1961, 512-516, ris.7, 8; M. Janković, Srebrni nalaz iz Prahova, *Zbornik Narodnog muzeja* IX-X, Beograd 1979, 274-275, fig. 2/1 (avec la littérature correspondante).

[7] A. V. Arcihovskij, *Kurgani Vjatičej*, Moscou 1930, 65, fig. 50

[8] A. L. Mongajt, *Rjazanskaja zemlja*, Moscou 1961, 193, fig. 80 /4; M. V. Sedova, Raskopki suzdaljskih kurganov v 1967, *Kratkie soobščenija* 120, Moscou 1969, 99, fig. 42/1; R.L. Rozenfelt, Jegorevskaja kollekcija rjazanskih veščej, *Archeologija Rjazanzkoj zemlji*, Moscou 1974, 188, fig. 2/15 M.V. Sedova, *Juvelirnie izdelija drevnego Novgoroda* /X-XV vv/, Moscou 1981, 13; V.V. Sedov, *Vostočnie Slovjane v* VI-XIII *vv*, Moscou 1982, 190, t.LIX/9.

[9] M. V. Sedova, *op. cit.*, 14, fig. 3/6; V.V. Sedov, *op.cit.*, 110, t.XXVII/33; S. S. Širinskij, Kurgani XI-XII vv u der. Glibov, *Kratkie soobščenija* 104, Moscou 1965, 122, fig. 4/2.

[10] A. Ruttkay, *Problematika historického vývoja na územi Slovenska v 10-13, storroci z hladiska archeologického bádania, Velika Morava a počátki československé statnosti,* Praha 1985, 172, fig. 11.

acceptées.[11] Des remarques semblables se rapportent également à deux boucles d'oreille de Roumanie, sur lesquelles se trouve une seule fraise de plusieurs fils métalliques, et qui dans leur milieu constituent également un phénomne isolé. Sur la première, de Tirgşor (région de Ploesti), la fraise se trouve dans la moitié inférieure d'un anneau circulaire simple,[12] tandis que sur la seconde, de la nécropole de Netezi (région de Neamt), elle est fixée à l'extrémité verticalement recourbée de l'anneau.[13] Dans les deux cas, les fraises sont assez maladroitement formées, comme dans celui des exemplaires de Ribnica. Pratiquement, ces trois exemplaires, les deux de Roumanie et le troisime de la partie serbe des rives du Danube, appartiennent à des types différents, des types qui dans la période donnée étaient justement caractéristiques de la région dans laquelle ils ont été découverts. Il en découle que dans ces mêmes régions, sur des formes déj stables de bijoux, une technique spécifique de travail a été appliquée qui n'était pas propre à l'orfèvrerie de ces régions. Il s'agit donc de l'acceptation d'une nouvelle manire de décoration des bijoux existants de production locale.

Les bijoux à fraises en fils métalliques ne sont pas partout datés de la même époque. On a établi pour les boucles d'oreille à trois fraises de Russie une datation de la période des XIe-XIIIe siècles, principalement sur la base de ce qui les environnait, en fonction des autres objets découverts dans les localités en question.[14] L'exemplaire de Novgorod, par exemple, a été découvert dans une couche culturelle de la seconde moitié du XIe siècle, tandis que la boucle d'oreille de Glibov a été découverte dans une tombe fermée avec une petite croix décorée d'émail cloisonné, ce qui fait dater tout l'inventaire tombal de la fin du XIIe et du début du XIIIe siècle.[15] A ces cadres appartiennent également les autres exemplaires publiés de Russie, et les boucles d'oreille de Dukovo en Slovaquie et de Tirgşor en Roumanie sont datées semblablement. Seule la boucle d'oreille de Netezi, qui, affirme-t-on est un produit de l'orfèvrerie locale du XVe-XVIe siècle, s'écarte d'une telle valorisation chronologique.

En ce qui concerne les boucles d'oreille de Ribnica, il n'existe pas de données permettant d'établir une datation exacte, car ce sont les seuls objets découverts dans la tombe 203. Cependant, certains détails dans leur exécution les identifient avec les autres formes de bijoux, aussi bien de cette nécropole que d'autres des environs. Tout d'abord, elles sont en bronze argenté comme certaines boucles d'oreille décorées de fil recourbé en spirale qui apparaissent le plus souvent au cours du XIIIe siècle.[16] Un fil métallique est jeté sur la fraise médiane, comme c'est le cas des boucles d'oreille de la nécropole voisine à Boljetin, et de celles de la nécropole un peu plus éloignée à Lešje, dont les datations s'établissent dans les cadres du XIIIe-XIVe siècle.[17] En prenant tout ces éléments en considération, les boucles d'oreille de Ribnica devraient dater à peu près de la même période. Une telle supposition peut être corroborée par la forme de la moitié supérieure de leurs anneaux, faits de fil métallique double enroulé, comme dans le cas des boucles d'oreille du type de Tokaj et d'autres similaires à trois fraises inégales. En comparaison avec la datation des boucles d'oreille à trois fraises de Russie, elles correspondraient donc à la limite chronologique supérieure, et le temps de leur fabrication et de leur usage devrait certainement se prolonger jusqu'au XIVe siècle. Dans ces régions, sur la ceinture riveraine du Danube, elles n'appartiennent en tout cas pas aux bijoux des XIe et XIIe siècles.

Cette opinion est également corroborée par certaines autres formes de bijoux qui présentent des éléments déco-

[11] Les boucles d'oreille à trois fraises du type de Kiev sont caractéristiques d'un territoire assez grand peuplé au moyen-âge de Slaves, cependant, sur l'espace de la Serbie actuelle, elles sont relativement rares - S.Ercegović-Pavlović, *op. cit.*, 45, 46, fig. 12; *Idem*, Rückblick auf slawische Orhrringe in Serbien und die Frage ihrer Beziehung zu denjeningen im dalmatinischen Kroatien, *Balcanoslavica* 5, Prilep 1976, 42, 43.

[12] N. Constantinescu, *Santierul archeologic Tirgşor, Materiale şi cercetari arheologice* VI, Bucureşti 1959, 741, fig. 8/3.

[13] L. Bătrina şi A. Bătrina, Reşedinţa feudală de la Netezi / jud. Neamt/, *Studii şi cercetàri de istorie veche şi arheologie* 36-4, Bucureşti 1985, 309, fig. 5/6.

[14] V. V. Sedov, *op. cit.*, t.XXVIII / sur le tableau les boucles d'oreilles sont classées parmi les bijoux des XIe-XIIe sicles / ; M.V. Sedova, Raskopi suzdaljskih kurganov, *Kratkie soobščenija* 120, Moscou 1969, 99 et note 4; A.L. Mongajt, *op. cit.*, 193.

[15] M. V. Sedova, *Juvelirnie izdelija drevnego Novgoroda,* Moscou 1981, 14, fig. 3/6; S. S. Širinskij, *op. cit.*, 122.

[16] D. Minić, Spiralno navijena žica na srednjovekovnom nakitu iz Srbije, *Starinar* XXXVIII, Beograd 1988, 77, t.I/6.

[17] S. Ercegović Pavlović, Srednjovjekovna naselja i nekropole u Boljetinu i Hajdučkoj Vodenici, *Djerdapske sveske I monografije*, Beograd 1986, 27, fig. 7/4; D. Milošević, Srednjovekovna nekropola u selu Lešju kod Paraćina, *Zbornik radova Narodnog muzeja* III, Beograd 1962, 158, t.III, et no. 3931.

ratifs exécutés de la même façon. En effet, de la même nécropole de Ribnica proviennent cinq petits tubes creux en forme de rouleau de 2-2,5 cm de long. Chacun d'eux, approximativement en son milieu, est décoré d'une boule exécutée de la même manière que les fraises latérales des boucles d'oreille de la tombe 203 (fig. 3). Ces petits tubes

Fig. 3 - Petits tubes de la tombe 69 à Ribnica

sont en fil de bronze délicatement combiné. Le fil était jadis enroulé densément autour d'un objet galbé dont l'artisan orfèvre s'est servi pendant son travail. Les ornements sphériques sont également travaillés avec un soin particulier, ce qui contribue à ce que les tubes semblent bien plus luxueux que les boucles d'oreille, même si les deux sortes de bijoux sont issues du même procédé technique et du même matériau. Il n'est pas exclu qu'ils aient été plaqués d'argent comme les boucles d'oreille, mais la couche d'argent supposée n'a été conservée nulle part.

Ces petits tubes ont été découverts dans la tombe d'enfant 69, près de la main droite d'un squelette. Les os de la main ayant été constatés au niveau de la ceinture, on ne peut pas dire si ces parties métalliques constituaient un bracelet, ou bien si elles étaient fixées à une ceinture, où elles auraient été disposées aux deux extrémités ou à une seule, comme ornement. Vu que tous les tubes sont creux, il est clair qu'ils étaient enfilés sur une sorte de bande de tissu ou de cuir, qui a disparu. Deux d'entre eux sont prolongés toutefois aux extrémités par une chaîne tressée en filet en partie conservée, ce qui crée des difficultés supplémentaires quant à l'aspect final du bijou et à sa destination. Comme les boucles d'oreille, cette sorte de bijou n'a pas d'analogie directe ni en Serbie ni dans les pays voisins. Il existe seulement les parties d'un collier très luxueux exécuté de la même façon découvert près de Nikopolje en Bulgarie, dans le cadre d'une grande cache de bijoux, de vaisselle, de monnaie et d'autres objets d'argent et d'or.[18] Le collier est en argent et se compose d'une bande horizontale en filet exécutée à l'aide de petits granulés liés entre eux, avec une série de maillons le long du bord inférieur auxquels sont attachées des petites chaînes. Ces chaînettes sont terminées par des petits pendentifs en forme de lune, et au milieu de chacune se trouve une fraise sphérique de fil métallique triple entrelacé (fig. 4).

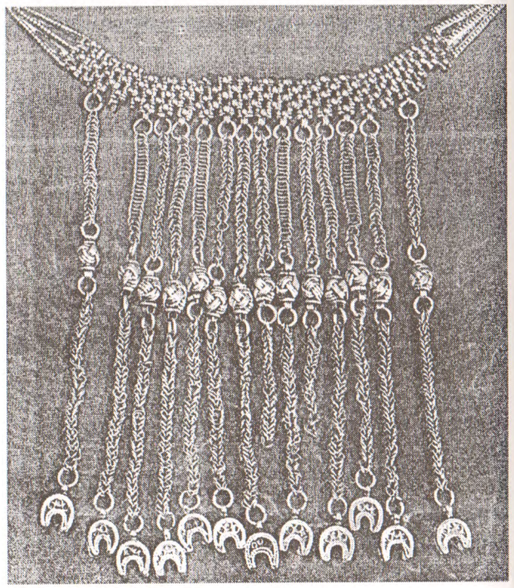

Fig. 4 - Collier de la cache découverte près de Nikopolje, Bulgarie

Du côté des fraises il n'y a pas de filet, mais elles sont rattachées aux chaînettes tout à fait simplement à l'aide d'un petit anneau. Ce collier fait manifestement partie des meilleures réalisations de l'orfèvrerie médiévale, où plusieurs techniques différentes, depuis le filigrane et la granulation jusqu'à l'élaboration d'éléments variés en fil métallique ordinaire, sont appliquées avec autant de soin

[18] E. Genova, *Nikopolskoto skrovišče*, XIII-XIV vek, Sofia 1981, 1-3, D. 19618.

que d'adresse. Il est donc particulièrement important que les ornements sphériques du collier et des petits tubes de Ribnica aient été fabriqués avec la même précision, et cela signifie que ces petits tubes devraient être classés dans la catégorie des produits d'orfèvrerie de valeur. Ce sont certainement l'oeuvre d'un excellent artisan qui a approvisionné son marché en bijoux qui n'étaient modestes qu'en apparence. Une telle modestie, toutefois, ne se reflétait que dans le matériau utilisé et non dans la qualité de l'exécution. C'est ce que montrent aussi les parties de chaînette qui ont été conservées aux extrémités de deux petits tubes, car elles sont tressées de la même manière que les chaînettes du collier. Tout cela pousse à conclure que ces deux sortes de bijoux sont apparues à la même date, ou au moins approximativement la même. Etant donné que l'on a découvert dans la cache de Nikopolje de la monnaie de Jovan Vatac (1222-1254) et de Manuel II Comnène (1391-1423), on a établi comme date à laquelle elle a été enfouie la fin même du XIVe siècle, du temps du siège de Nikopolje, à savoir de la forteresse de Nikopolje, ou bien immédiatement à sa chute sous la domination turque. Les objets de la cache sont datés en totalité du XIIIe et du XIVe siècles, mais il est plus vraisemblable qu'ils datent du XIVe siècle étant donné les formes des récipients métalliques et des représentations qui y figurent, ainsi que quelques exemplaires de bijoux.[19]

Pendant le XIVe siècle, certains produits précieux d'orfèvrerie ainsi exécutés servaient non seulement de modèles à la fabrication de bijoux plus modestes, mais étaient imités dans un matériau encore plus simple. De nombreux objets ornementaux sont en argent massif, mais les mêmes éléments décoratifs ont été utilisés pour donner l'aspect fidèle des modèles métalliques. A de telles fins servaient, entre autres, les bijoux à fraises exécutées en fils de métal, comme en témoignent les exemplaires de cordons de quelques nécropoles médiévales en Bulgarie. Dans la nécropole de Negovanovci près de Vidin, on a trouvé par exemple des morceaux de cordon en fibres de coton enveloppés d'argent massif, qui ressemblent en tout point aux petits tubes de Ribnica. Ils présentent même des ornements sphériques exécutés de la même manière, endommagés pour la plupart. Ils ont été découverts dans la tombe 29, dans la région du cou d'un squelette féminin, et l'on suppose pour cette raison qu'ils faisaient partie d'un collier, bien qu'il soit plus vraisemblable qu'ils aient été cousus au bord du col d'un vêtement.[20] De cette même tombe proviennent également quatre boucles d'oreille. La partie supérieure de l'anneau d'une d'elles est en fil de métal double recourbé, comme les boucles d'oreilles de la tombe 203 de la nécropole de Ribnica. Des cordons semblables, mais en argent plaqué d'or, ont été découverts également dans la nécropole près de l'église des Quarante martyrs à Trnovo, où ils ont été constatés dans la tombe 39 des deux côtés du crne d'un squelette. A en juger par leur position, ils servaient, semble-t-il, de bandes aux bouts desquelles étaient portées des boucles d'oreille.[21] Les morceaux de cordon de la tombe 100 de la nécropole I à Jantra avaient la même fonction, car ils se trouvaient également à côté du crâne, tandis que dans la tombe 127 de la nécropole voisine, le cordon se trouvait dans la région de la ceinture d'un squelette d'enfant, et l'on pense qu'il s'agissait d'un ruban servant de ceinture à son vêtement.[22] Les objets découverts dans la tombe 100 ont des ornements en relief exécutés de la même façon que les fraises des bijoux de Ribnica, tandis que les exemplaires de la tombe 127 sont tout à fait simples, exécutés exclusivement en boucles épaisses d'argent. Ils revêtent cependant une importance particulière, car ils sont datés avec certitude. De la même tombe proviennent des pièces de monnaie dont les exemplaires les plus anciens appartiennent aux imitations latines du XIIIe siècle, et les plus récents au despote d'Epire Jovan II Orsini du début du XIVe siècle.[23] Il faut aussi mentionner que les objets découverts dans les nécropoles de Negovanovci et de Trnovo sont également datés du XIVe siècle.

Les morceaux de cordon des trois localités de Bulgarie appartiennent donc à une catégorie particulire d'objets de destination décorative, mais également fonctionnelle. A en juger par l'endroit où ils se trouvaient, ils constituaient des

[19] Parmi les autres bijoux, il y a dans la cache quelques bracelets de fils de métal tressés à extrêmités triangulaires qui ont été découverts à plusieurs reprises avec de la monnaie du XIVe siècle - E. Genova, *op. cit.*, D. 19625; M. Janković, *op. cit.*, 271-273, avec la littérature citée.

[20] D. Mitova Džonova, Arheologičeski danni za selskata nosija v v severozapadna Blgarija prez XIV v., *Izvestija EIM III,* Sofia 1958, 41; V. Neševa, Prinos km proučvaneto na oblekloto prez Vtorata blgarska država, *Arheologija 2,* Sofia 1976, 24-25.

[21] V. Inkova, *Kalojanovoto pogrebenije*, Sofia 1979, 37, 73; I. Bčvarov, *Jantrenski nekropoli*, Veliko Trnovo 1993, 153 et note 26.

[22] I. Bčvarov, *op. cit.*, 152, t.III/5, 6 et 153, t.III/10.

[23] *Ibid.*, 130, 131.

parties du costume d'alors, de vêtements précieux d'ailleurs, car on ne les trouve dans les nécropoles que dans un très petit nombre de tombes, où reposaient certainement des personnes aisées. Il faut leur ajouter cinq cordons courts de la même dimension de la nécropole de Zolota en Crimée orientale, qui se trouvaient dans la tombe 144 près du coude du bras gauche d'un squelette. Ils sont en boucles denses d'argent plaqué d'or, avec des ornements sphériques attachés et sont désignés comme ornements et parties du costume local.[24] Dans le temps, ils correspondent aux objets découverts en Bulgarie, ce que confirment également deux boucles d'oreille présentes dans la même tombe, qui ont l'extrémité de l'anneau recourbée verticalement.

Enfin, au même groupe d'objets de caractère à la fois fonctionnel et décoratif appartiennent des fraises isolées qui, semble-t-il, servaient de boutons. On n'en a découvert que dans deux localités, à Zaozerje au nord de la Russie et à Gnezdovo, en Russie centrale.[25] Elles sont exécutées comme les fraises des boucles d'oreille à trois fraises de ces régions, mais elles sont en argent et plus grosses, environ 1,5 cm de diamètre (fig. 5). De même que les boucles d'oreilles mentionnées de Russie, elles sont datées dans la période du XIe au XIIIe siècle.

Dans le matériel archéologique médiéval de Serbie, il n'y a pas pour l'instant de boutons semblables. Les exemplaires de la nécropole près de l'église IV à Trgovište près de Novi Pazar et près de l'église du Saint Sauveur à Žiča sont plus simples et, par rapport aux objets découverts en Russie, bien plus récents, approximativement du XVIIe siècle.[26] Cependant, de la nécropole de Poroište près de Razgrad en Bulgarie proviennent plusieurs boutons identiques à ceux de Russie. Ils sont exécutés de plusieurs fils d'argent, assez gros, environ 2-2,5 cm de diamètre, et certains sont cousus sur une bande étroite.[27] Mais malgré une ressemblance manifeste, ils ne correspondent pas chronologiquement aux boutons découverts en Russie, mais à ceux de Trgovište et de Žiča, car ils ont été découverts dans les tombes 4 et 10 avec de la monnaie turque de la première moitié du XVIIe siècle. Il y avait à vrai dire, plusieurs squelettes dans les tombes, trois dans l'une et cinq dans l'autre, et il est impossible de dire si les boutons et l'argent appartenaient au même défunt. Si oui, une aussi grande différence d'époque entre les exemplaires de Russie et de Bulgarie ne pourrait que s'expliquer par la longue tradition dans la fabrication de cette sorte d'objets, en dépit de la distance existante. Sur ce plan, dans la période écoulée, presque rien n'a changé, depuis la forme, l'exécution et la qualité du matériau jusqu'à la destination des produits finis.

Fig. 5 - Bouton d'argent de Zaozerje, Russie

Ayant en vue tous les objets mentionnés, depuis les boucles d'oreilles et les autres formes de bijoux métalliques jusqu'aux boutons d'argent, on remarque que se forment deux vastes régions d'usage pratiquement séparées. La première comprend une importante partie de la Russie médiévale de Kiev, où sont présentes les boucles d'oreille d'argent ou de bronze, avec trois fraises égales sur la moitié inférieure d'un anneau circulaire, et de temps à autre des boutons d'argent. Les boucles d'oreille sont proportionnellement nombreuses et toutes sont de même forme et de dimensions semblables, tandis que les boutons sont rares. Ces sortes d'objets sont caractéristiques de la période des XIe-XIIIe siècles, et aucun exemplaire n'a été découvert avec de la monnaie courante, dans une entité archéologique fermée.

La seconde région se rapporte à la ceinture sud du Danube, de Razgrad en Bulgarie à Donji Milanovac en Serbie, et les objets mentionnés de Roumanie de l'est, à savoir du sud-est, en font partie. Les fraises de fil métallique ont trouvé ici leur application sur des objets d'une adresse d'orfèvre exceptionnelle comme c'est le cas du collier de la cache de Nikopolje, mais en même temps

[24] V. M. Korpusova, Pro kolekciju serednovičnih tkanin z nekropola Zolote, *Arheologija* I, Kiev 1995, 144-146, fig. 3.

[25] V. V. Sedov, *op. cit.*, 184, t.LVIII/9,10 et 250, t. LXX/15, 16.

[26] V. Jovanović-D. Minić - S. Ercegović-Pavlović, Nekropole srednjovekovnog Trgovišta, *Novopazarski zbornik* 14, N. Pazar 1990, fig. 20; D. Minić, Arheološki podaci o manastiru Žiči , *Žiča - istorija i umetnost* (sous presse).

[27] A. Margos, Kasnosrednovekovnite crkvi sv. Dimitr i sv. Nikola v selo Poroište, Razgradsko, *Izvestija na Narodnija muzej Varna* 22 /37/, Varna 1986, 120, 121, t. XVIII/1, 2.

sur des boucles d'oreille de grande simplicité sur lesquelles les détails décoratifs sont extrêmement simplifiés. Si l'on excepte la cache de Nikopolje en tant qu'entité, car elle contient des objets de grande valeur matérielle et artistique fabriqués dans un des ateliers d'orfèvrerie qui existaient dans les centres urbains de la côte de la Mer Noire pendant le XIVe siècle, les boucles d'oreille sont certainement l'oeuvre d'artisans du pays. Ce sont des essais pour introduire dans la production des formes standardes de bijoux de nouveaux éléments décoratifs qui souvent, n'ont pas pu être exécutés avec succès. Ils n'ont pas été, semble-t-il, réalisés en grandes séries, et c'est une des raisons pour laquelle les objets découverts jusqu'à présent n'ont pas d'analogies correspondantes. C'est pourquoi, il est très vraisemblable que la paire de boucles d'oreille de Ribnica représentera encore longtemps les seuls exemplaires de cette variante spécifique.

Les deux catégories de bijoux, précieux et modestes, sont à la base contemporaines et datent environ des XIIIe et XIVe siècles, différant en cela des bijoux découverts en Russie. Les différences se remarquent également dans l'apparition massive et dans la durée d'usage des objets décoratifs variés pour les vêtements qui, sous l'influence directe des bijoux de métal, ont été exécutés en cordon recouvert d'argent. Sur la large ceinture de la rive droite du Danube, ils se manifestent dès le courant du XIVe siècle, et le même procédé d'exécution des ornements sphériques s'est maintenu dans ce matériau jusqu'au XVIIe siècle. L'exécution des fraises de plusieurs fils métalliques est donc passée du domaine de la production de l'orfèvrerie à la sphère des vêtements, où elle s'est maintenue bien plus longtemps. Dans le cadre de la production de l'orfèvrerie, on continue à exécuter certains ornements avec des boucles semblables de plusieurs fils métalliques, comme les nodus sur les croix du XVIIe siècle, mais pas dans ces régions.[28]

Traduit par
Marie BERTRAND-STANKOVIĆ

[28] B. Radojković, *Srpsko zlatarstvo XVI i XVII veka,* Novi Sad 1966, fig. 71, 141, 145.

UDK 739.1.033(497.11):904-03(497.11)"653"

Каријес у хуманој популацији културе Лепенског Вира

ЂУРИЦА ГРГА, Стоматолошки факултет, Београд

Током археолошких ископавања у оквиру заштитног пројекта Ђердап 1, у периоду између 1965. - 1971. године, на обалама Дунава у Ђердапској клисури откривена је изузетна и до тада непозната праисторијска култура, названа по месту на коме су пронађени први и најзначајнији њени трагови - култура Лепенског Вира. У периоду између 8. и 6. миленијума пре нове ере, колико је трајала ова култура, остварена су културна добра попут изузетне архитектуре и прве монументалне скулптуре, која је чине јединственом у свету. По свом карактеру и економици то је једна мезолитска култура, која при крају доживљава револуционарну промену и поприма неолитске карактеристике.[1]

Поред открића трагова материјалне културе, пронађено је преко 350 очуваних хуманих скелета познатих као ђердапска серија, која је такође јединствена у светским размерама.[2]

Занимљиво је да су то за сад (поред неколико евастираних парцијалних налаза) и најстарији остаци хумане популације са овог простора.

Циљ овог рада је да се на зубима скелета хумане популације културе Лепенског вира установи каријес преваленца, изврши анализа установљене патологије и укаже на могуће етиолошке факторе насталих промена, имајући у виду време, место и начин живота тадашњих људи.

Анализа каријеса обављена је у оквиру обимне дентално-антрополошке студије зубно-виличног комплекса скелетних остатака хумане популације културе Лепенског Вира. Од преко 350 откривених, 133 скелета је имало потпуно или делимично очуване вилице у којима је било присутно 1989 зуба, и они су обухваћени овим истраживањем. Старосна и полна структура заступљене је свим добним групама оба пола, а 15 скелета са 87 млечних зуба припадало је дечјем узрасту. Налаз се кретао од потпуно очуваних лобања са комплетним вилицама и зубима до случаја са свега једним зубом. Иначе, сви анализирани скелети откривени су на десној - Југословенској обали Дунава, у оквиру четири највећа локалитета: Власац, Лепенски Вир, Падина и Хајдучка Воденица.

Истраживање је обављено макроскопском анализом, уобичајеним стоматолошким прегледом.

Подаци су уписивани у истраживачки картон посебно конципиран за овакву врсту истраживања. У њему је предвиђено место за податке о: присуству и

---

[1] D. Srejović, Protoneolit-Kultura Lepenskog Vira, u *Praistorija Jugoslavenskih zemalja II*, Сарајево, 1979. 33-78; Б. Јовановић, Значај неких културних елемената старчевачке групе, *Старинар 18*, Београд, 1968.; I. Radovanović, Mezolit Đerdapa, doktorska disertacija, Beograd., 1992

[2] J. Немескери, Становништво Лепенског вира, у Д. *Срејовић, Лепенски Вир - Нова праисторијска култура у Подунављу*, Београд, 1969. 239-257; J. Nemeskeri, L. Szathmary, Individual data of the Vlasac Antropological series, u *Vlasac 2*, Beograd, 1978. 285-426.; J. Nemeskeri, I. Lengyel, The Results of Paleopatological Examination, u *Vlasac 2*, Beograd, 1978. 231-260, ; Ž. Mikić, *Stanje i problemi fizičke antropologije u Jugoslaviji*, Sarajevo, 1981, 43-64; Ž.Mikić, *Antropološka struktura stanovništva Srbije*, Beograd, 1988, 15-40; S. Živanović, Prvo saopštenje o rezultatima antropološkog proučavanja skeletnih ostataka sa Padine u Đerdapu, *Starinar 24-25*, 1975, 139-152; S. Živanović Mesolithic Population in Đerdap Region, *Balcanica VI*, 1975, 1-8; S. Živanović, The masticatory apparatus of the mesolithic Padina population, *Zbornik radova u spomen dr Antonu Pogačniku, antropološko društvo Jugoslavije, sv. 3*, 1976, 79-86

дубини каријесних лезија, броју површина зуба захваћених каријесом, као и периапикалним процесима као последицама тих промена.

Експанзија каријеса по ширини обележавана је почетним словом захваћене површине тако да је број уписаних слова, уједно означавао и број захваћених површина.

Прогресија каријеса по дубини регистрована је степенима тако да: 1. степен означава caries superfitialis et media; 2. caries profunda; 3. каријес који је експонирао cavum dentis и 4. radix-е услед каријесне деструкције крунице зуба.

После обављеног прегледа установљено је да код свега 5 скелета постоји укупно 25 зуба захваћених каријесом. Интересантно је да свих 5 скелета потичу са локалитета Лепенски Вир и припадају популацији млађег - завршног периода ове културе - раном неолиту.

Рб.	Локал.	Гроб	Хронолог	Инд. ст.	Пол	Број кар. зуба
1.	Л.В.	29	3	М-С	Ж	4
2.	Л.В.	30	3	М-С	М	10
3.	Л.В.	32а	3	М	Ж	1
4.	Л.В.	62	3	А	М	8
5.	Л.В.	88	3	М	Ж	2

Табела 1 - Преваленца каријеса у популацији културе Лепенског Вира

Два скелета припадала су особама мушког, а три особама женског пола.[3] Исти аутори су, за два скелета, утврдили да су у тренутку смрти били у зрелом животном добу - матурус.[4] Остала три су на основу наших дентално-антрополошких истраживања опредељена: два у групу матурус, а један у групу адултус на граници према старосној доби матурус.[5] Све особе са зубним кваром су одрасле и налазе се у зрелом

Вил. зуб	$И_1$	$И_2$	Ц	$П_1$	$П_2$	$М_1$	$М_2$	$М_3$
МАКС.	0	0	0	3	1	3	5	3
МАНД.	0	0	1	1	2	2	2	2

Табела 2 - Дистрибуција каријеса по врсти и положају зуба

животном добу за тадашњу популацију људи. Мушкарцима припада 18 кариозних зуба, што износи 72 %, док три женска скелета имају укупно седам зуба или 28% свих оболелих зуба.

Скелет бр. 32а има само један кариозан зуб и то први молар горе десно - 16. Квар се налази на дисталној страни а делимично захвата оклузалну и палатиналну површину (Т. 1, Сл. 1). Квар дубоко продире кроз дентин, К 3, врши перфорацију зида пулпне коморе, експонира пулпу зуба са свим неминовним последицама, о чему сведочи процес на врху корена који комуницира са спољном средином. Етиолошки, за овакву патогенезу, делимично је одговорна и поодмакла абразија - 4 степен. По свему судећи каријес је настао интердентално а затим се ширио по дубини и околини, да би у једном тренутку довео до одламања дела оклузалног и палатиналног зида. С обзиром на место настанка, може се претпоставити, иако је други молар исте стране (17) изгубљен после смрти, да су постојали услови за појаву квара на његовој мезијалној страни, услед деловања истих фактора који су довели до настанка квара и код првог молара (16). Узимајући у обзир величину деструкције и старост особе постоји велика вероватноћа да је квар имао успорен — хроничан ток, остављајући на тај начин времена организму да мобилише одбранбене снаге за стварање баријере продирућој нокси. У овом случају губитак зубних ткива је био велики а напори организма неуспешни.

На скелету бр. 88 установљена су два каријесна зуба, други и трећи молар горе десно (17 и 18). Захваћене су површине које се међусобно додирују, што би могло да значи да им је етиологија иста. Каријеси на оба зуба захватају само по једну површину (17 дистално, 18 мезијално) и припадају категорији К 2. На жалост, алвеоларна кост око 18. је потпуно, а око 17. делимично оштећена, тако да се не може утврдити постојање инфракоштаног пародонталног џепа, што би могло да буде последица, али и узрок настанка каријеса.

Код скелета бр. 29 утврђено је да постоје четири

[3] J. Nemeskeri- L. Szathmary, Sex and sexualization, u *Vlasac II*, Beograd, l978,77-96; Ž. Mikić , *op. cit.* 1981, 43-64; Ž. Mikić , *op. cit.* 1988, 15-47;

[4] J. Nemeskeri, L. Szathmary, Individual data of the Vlasac Antropological series, u *Vlasac 2*, 285-426; Ž. Mikić, *op.cit.* 1981, 43-64; Ž. Mikić , *op. cit.* 1988, 15-47;

[5] Đ. Grga, *Struktura i problemi dentalne antropologije derdapske serije*, doktorska disertacija, Beograd, 1996, 49-52

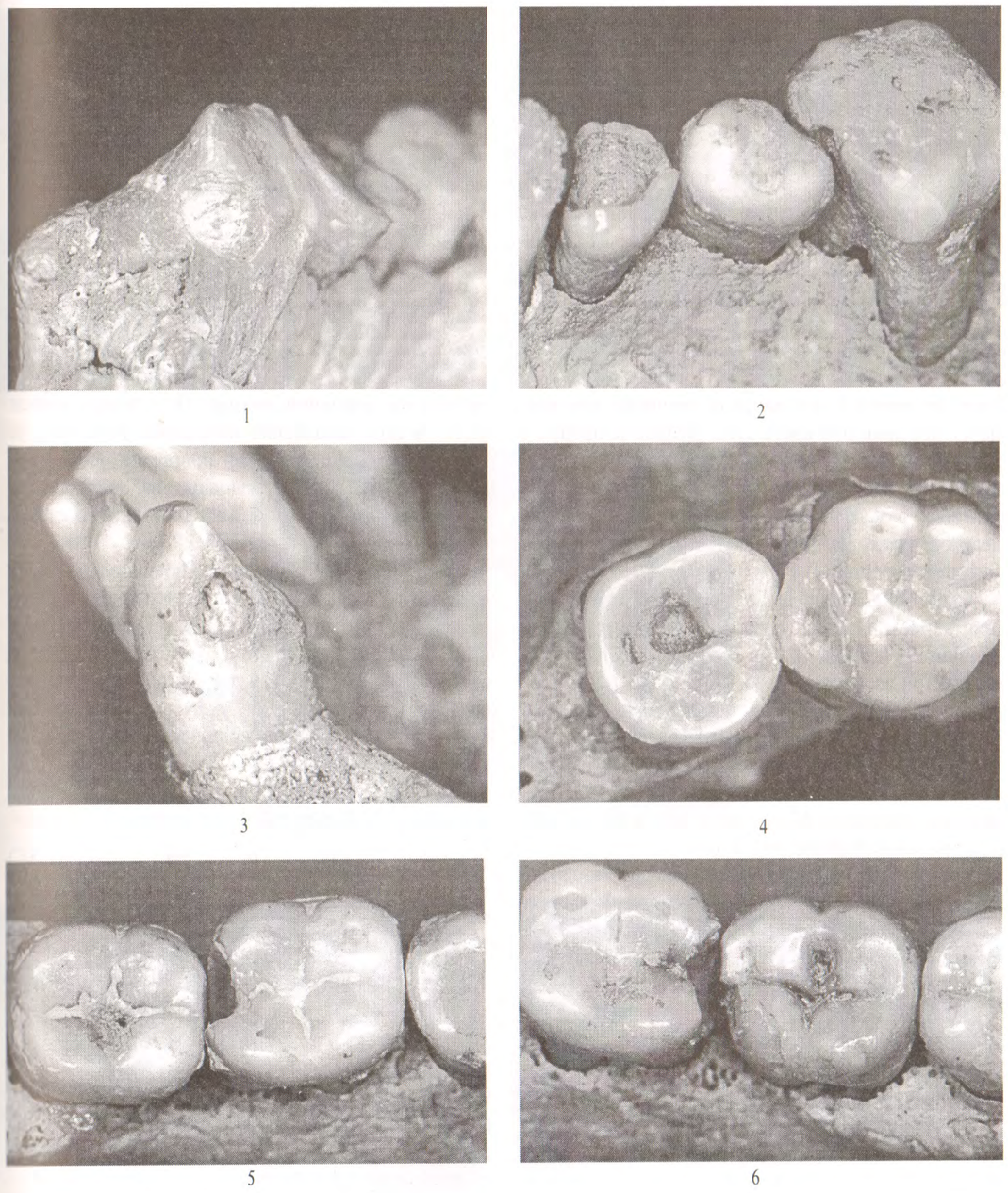

1 2 3 4 5 6

Т. 1 - Каријесом деструирани зуби на локалитету Лепенски Вир - неолитски период. Т. 1 - Les dents détruites par la carie, site de Lepenski Vir - période du néolithique

кариозна зуба: два молара 17 и 26, један премолар 24 и један очњак 33. На 17 каријес је захватио само оклузалну површину, а у дубину се простире кроз глеђ и комплетну дебљину дентина све до коморе пулпе - К 3. Његово штетно деловање довело је до пропадања овог зубног органа, о чему сведочи и патолошки процес на врху буко—дисталног корена. На 26 квар се налази на мезијалној страни, првог је степена (К 1), јер захвата глеђ и само делимично дентин (Т. 1, Сл. 2). На 24. (Т. 1, Сл. 2) каријес је деструирао оклузалну и мезијалну површину зуба продирући све до коморе пулпе. Последица његовог деловања је гангренозно распадање пулпног органа - К 3. На доњем левом очњаку (33), каријес је захватио дисталну страну и делимично се проширио лингвално уз гингивни руб врата зуба. Дубоко је продро у дентинско ткиво приближио се комори пулпе на вредности испод 1 мм-К 2. Дебљина преостале дентинске ламеле на аксијалном зиду дефекта, која га дели од пулпе, не искључује могућност постојања микроперфорације (Т. 1, Сл 3).

Скелет бр. 30 припада особи која је имала највећи број кариозних зуба, укупно 10. Три су у горњој вилици, 17 (Т. 1, Сл. 4), 27 и 28 а седам у доњој вилици и то три премолара 34, 35, 45, и четири молара, по два са обе стране 36, 37 (Т. 1, Сл. 5) и 46, 47 (Т. 1, Сл. 6). Од 12 молара, седам је захваћено каријесом. Четири, 17, 27, 28 и 37, имају кариозну лезију само на оклузалној страни, док је на 36 захваћена оклузо — дистална површина; 47 оклузо — мезијално и посебно форамен моларе вестибуларно; 46 има каријес на мезијалној страни одвојено и спојене кариозне површине на оклузо — дисталној страни. На 45. каријес захвата три површине: оклузалну, дисталну и лингвалну. 34 има квар оклузо — дистално, а 35 мезијално. По дубини каријесне промене на 17, 27, 28, 37, 35, 46, 47 припадају 1. степену. Дубока кариозна лезија, К 2, констатована је на 34. На 45. и 36. каријес је ледирао ткива зуба у тој мери да је перфорирао пулпну комору - К 3.

На скелету бр.62 (Т. 2, Сл. 1-5) пронађено је осам кариозних зуба и то 6 у горњој вилици 14, 15, 16 (Сл. 1), 24 и 27, 28 (Сл. 2 и 3)), а два у доњој 38 (Сл. 4) и 48 (Сл. 5). Три зуба, 14, 24 и 27, су са комплетно деструираном круницом - К 4. На 38 и 15 каријес је захватио оклузо — мезијалне површине; код 16 изоловано мезијалну и дисталну поврсину; на 28. само мезијалну, а на 48. мезијалну и форамен моларе букално. По дубини каријесима 1. степена припадају они на 28. и 48. Промене типа К 2 установљене су на зубима 15, 16 и 38, а каријесима 4. степена 14, 24 и 27.

На основу прикупљених података може се видети да су од свих зуба најчешће каријесом захваћени молари, 17 случајева или 68% и то 11 горњих (44%) и 6 доњих (24%).

На премоларима је утврђен каријес на седам зуба или 28% и то на четири горња (16%) и три доња (12%).

Од очњака, каријесом је захваћен само један у доњој вилици, што чини 4% од свих кариозних зуба.

Каријес се најчешће јавља на апроксималним и оклузалној површини, укупно 33 пута што износи 62,27 % свих захваћених површина. Релативно је редак само на оклузалној површини, свега пет случајева или 9,43%; изоловано на мезијалној у четири случаја или 7,55 %, а на дисталној констатован је само један случај или 1,33%.

Иначе, каријес на оклузалној површини у комбинацији са једном или обе апроксималне површине јавља се на девет зуба са 22 ледиране површине, што износи 41,5 % свих каријесом захваћених површина.У случају када квар захвата две или више површина, оклузална површина није укључена само на три таква зуба. На осталим површинама каријес се јавио у пет случајева или 9,45 %.

Анализа дубине продора каријеса у зубна ткива показала је да каријесима првог степена (К 1.), леди-

Степ./зуб	К	$П_1$	$П_2$	$М_1$	$М_2$	$М_3$
1.			1	2	4	3
2.	1	1	1	1	1	2
3.		1	1	2	1	
4.		2			1	

Табела 3 - Дистрибуција каријеса по прогресији

рана глеђ и део дентина - клиничка дијагноза caries superfitialis et media, припада 10 откривених случајева или 40%. Другом степену (К 2.), клиничка дијагноза caries profunda, припада седам зуба или 28 %. К 3. - каријес који је перфорирао пулпну комору - клинички пулпитиси и гангрене, откривен је на пет зуба или 20 %. Група каријеса четвртог степена К 4, коју карактерише потпуно разарање крунице зуба, установљена је на три зуба или 12% од укупног броја.

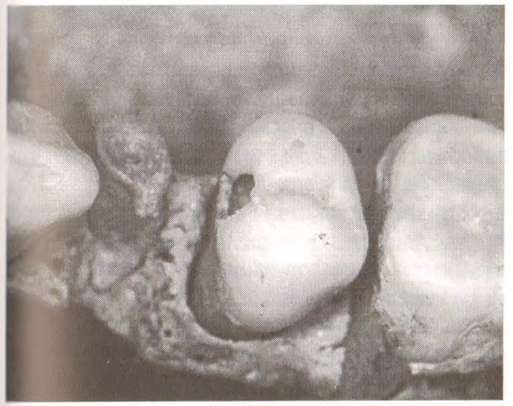

1

2

3

4

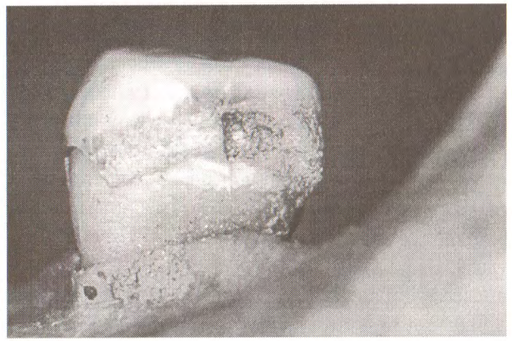

5

Т. 2 - Локалитет Лепенски Вир - Каријес на зубима скелета бр. 62. Т. 2 - Site de Lepenski Vir - Carie des dents chez le squelette n° 62

Сумирајући добијене податке, може се са високим степеном сигурности тврдити да је каријес, и пре 8000 година, у раном неолиту у испитиваној популацији, углавном настајао на предилекционим местима, а то су и тада биле апроксималне и оклузалне површине зуба. Затим се ширио по околним површинама и у дубину, подминирајући зидове и разарајући зуб. У поодмаклом стадијуму, када је каријес ледирао веће количине дентина, перфорирана је комора пулпе зуба што је неминовно условљавало даљи продор инфективне ноксе у ендодонцијум, а касније и пародонцијум, односно виличну кост. Установљено је осам случајева, 32 %, где је брзина продора обољења била већа од могућности одбране тих зуба, да стварањем баријере од иregуларног, надражајног дентина, спрече даљи продор каријеса. Разарањем зидова коморе пулпе остварен је дифузиони пут, тј улазна врата за несметан продор инфективне ноксе у ендодонцијум и неминовно гангренозно распадање пулпног органа, са свим даљим последицама.

Ђердапска антрополошка серија је пружила могућност, с обзиром на бројност скелета и њихову дистрибуцију кроз два миленијума колико траје култура Лепенског Вира, да се установе основне карактеристике целокупне популације, субпопулација у оквиру појединих локалитета, извршти компарација појединаца и група различите хронолошке и индивидуалне старости и укаже на њихове сличности и разлике.

Управо због тога негативан налаз каријеса у старијем периоду културе Лепенског Вира - мезолиту, веома је занимљив податак, јер неминовно намеће питање услова и начина живота људи тога времена, али пре свега тражи одговоре о улози тадашње исхране и њеном директном доприносу констатованом стању.

Храна је у то време највећим делом животињског порекла.[6] Месо животиња и риба је предоминирајућа прехрамбена намирница, богата беланчевинама, и не може се сматрати фактором ризика за појаву каријеса. Чак напротив, пре би се могло говорити о њеној условно речено, профилактичкој и протективној улози. Својом ригидношћу и еластицитетом помаже процесе самочишћења и чишћења зуба од наслага зубног плака, који се сматра главним узрочником настанка каријеса.[7]

Храна биљног порекла, као што је дивље воће, корење и ризоми, која је највероватније била селективно експлоатисана, садржајем скроба и шећера, није могла битније утицати на дуготрајнију промену ПХ усне дупље, и на тај начин стварити основне услове за појаву зубног квара.[8] Тим пре што су намирнице биљног порекла узимане без претходне припреме, тако да су и оне саме у многоме доприносиле чишћењу и заштити зуба.

Оправдано се поставља питање о утицају шећера на зубе тадашњег човека. Сазнања о економици мезолитске хумане популације упућују на закључак да су тадашњи људи углавном конзумирали храну богату беланчевинама, а угљене хидрате узимали директно са плодовима везане као воћне шећере, и то највероватније само сезонски (лето-јесен). Оваква исхрана сама по себи не представља опасност за настанак каријеса.

Ипак, један од фактора ризика, свакако да је и тада био мед, за кога су тадашњи људи морали знати. Иако о томе нема материјалних доказа, постојање биљака цветница које се опрашују уз помоћ инсеката, самим тим и пчела, индиректно нам то потврђује.[9] Резултати анализе зуба указују да је човек тада највероватније спорадично долазио до овог слатког природног продукта, тако да због малих количина и немогућности систематске експлоатације, ова намирница није осетније учествовала у његовој исхрани, а самим тим и у појави обимније патологије.

Иначе, у том периоду, припрема хране за конзумацију се највероватније сводила на печење или конзервирање помоћу соли, ветра и сунца. Према археолошким подацима[10] у периоду мезолита, још увек не

[6] S. Bekeny, The Vertebrate fauna of Vlasac, u *Vlasac 2*, Beograd, 1978, 35-68; M. Carciumaru, Analyse Polliniques des corpolithes livrs par quelques stations archologiques des deux bord du danube dans la zone des Portes de Fer, *Dacia 17*, Bucarest, 1973, 53-60; M. Carciumaru, L´analise Pollinque des oprolites de la station archaeologique de Vlasac, u *Vlasac 2*, Beograd, 1978, 31-34;

[7] O. Karadžov.- D. Kezele.- D. Kuburović- D. Marković , *Preparacije kaviteta*, Gornji Milanovac , 1993; P. Stošić i sar. *Dečja i preventivna stomatologija*, Gornji Milanovac, 1991; V. Pavlović, *Karijes*, Beograd-Zagreb, 1987.

[8] *Ibid.*

[9] А. Гигов, Анализа полена, у *Д. Срејовић, Лепенски Вир - Нова праисторијска култура у Подунављу*, Београд, 1969, 203-206

[10] D. Srejović, Protoneolit-Kultura Lepenskog Vira, u *Praistorija Jugoslavenskih zemalja II*, Sarajevo, 1979, 33-78 ; I. Radovanović, *Mezolit Đerdapa*, doktorska disertacija, Beograd. 1992

постоји грнчарија, према томе ни могућност за темељнију припрему намирница кувањем.

Неолитском револуцијом и преласком на другачији начин живота, долази до драстичне промене и у начину исхране људи.[11] Обавезан налаз грнчарије приликом ископавања неолитских локалитета указује да се део хране припрема кувањем, што уједно значи већу употребу намирница биљног порекла. Тако припремљена храна је кашаста, лепљива и пријемчивија за зубе, садржи довољно угљених хидрата што ствара погодне услова за настанак каријеса.[12]

За пет индивидуа са каријесном патологијом нема довољно елемената за закључак на који је начин управо код њих дошло до појаве обољења, али се може посумњати да су били у могућности, за разлику од других чланова заједнице, да конзумирају храну са израженијим кариогеним потенцијалом, која је у себи садржала веће количине угљених хидрата и разликовала се од уобичајене исхране осталих чланова заједнице.

У литератури има врло мало истраживања комплементарних овом. Т. Д. Прајс је такође запазио значајно мање каријеса на зубима мезолитских у односу на неолитске људе и то покушао да објасни различитом исхраном, анализирајући микроелементе из скелетних остатака.[13] За разлику од овог аутора, а и резултата наших истраживања, Д. Лубел је испитујући скелете из јужне Португалије, локалитет Муга-Моита, пронашао 13% кариозних зуба, а на чак половини зуба открио линеарне хипоплазије глеђи, које настају услед лоше исхране или стреса. Аутор наводи да је тај податак непознат за период мезолита, да чак прелази и вредности за неолит, али за то не даје објашњење.[14] Могуће је да су ипак у питању специфични услови живота, који су везани за поднебље и могу се мењати од локалитета до локалитета.

Сумирајући резултате наших истраживања, може се рећи да је период мезолита у култури Лепенског Вира протекао без каријеса. Ово оболење зуба јавило се у каснијем периоду, у неолиту и директно је везано за промену економике односно начина исхране.

Према томе, смањући своју зависност од природних ресурса, и покушавајући у почетку да се одвоји и осамостали од природног амбијента, касније да га мења, а на жалост и уништава, човек несвесно угрожавајући себи, ствара услове за појаву оболења које ће му кроз даљу праисторију и историју, до данашњих дана, направити много проблема, мука, страха, непроспаваних ноћи, каткада угрозити, а понекад чак и угасити живот.

[11] *Ibid.*

[12] О . Karadžov- D. Kezele- D. Kuburović- D. Marković, *op. cit.;* V. Pavlović , *op. cit.*; J.L. Ingle, *Endodontics ed. 2*, 1978; P. Stošić i sar, *op. cit.*

[13] T. D. Price, The Reconstruction of Mesolithic Diets, *Internatiol Symposium Edingburg*, 1985.

[14] D. Lubell-M.Jacket- C. Meiklejohn, *Archaeology and Human Biology of the Mesolithic-Neolithic Transition in Southern Portugal: a Preliminary Report*, 1987.

UDK 616.314-002:902.676"633/634"

LA CARIE CHEZ LA POPULATION HUMAINE APPARTENANT A L'ERE DE LA CULTURE DE LEPENSKI VIR

ĐURICA GRGA, Faculté de Stomatologie, Beograd

Plus de 350 restes de squelettes humains appartenant à la culture de Lepenski Vir ont été trouvés entre 1965 et 1971 aux Portes de Fer. Il s'agit, avec quelques restes partiels dévastés, de restes les plus anciens de la population humaine sur le sol de la Yougoslavie actuelle.

Parmi les squelettes retrouvés, 133 avaient des mâchoires complètement ou partiellement conservées. Les 1989 dents retrouvées ont servi d'échantillon pour une étude ayant pour but de constater la présence de la carie, d'analyser la pathologie constatée et d'établir les facteurs étiologiques possibles ayant causé les changements.

Tous les squelettes analysés ont été trouvés sur la rive droite - yougoslave - du Danube, dans le cadre des quatre sites les plus importants: Vlasac, Lepenski Vir, Padina et Hajdučka Vodenica.

La recherche a été effectuée par analyse macroscopique, par contrôle dentaire habituel.

Les données obtenues ont été rapportées sur le fichier de recherches spécialement établi pour ce type de recherches. Ce fichier prévoit des cases pour les données sur la présence et la profondeur des lésions provoquées par la carie, sur le nombre des faces dentaires attaquées par la carie et sur les processus périapicaux provoqués par ces lésions.

L'examen a montré que chez cinq squelettes seulement, 25 dents ont été attaquées par la carie. Ces cinq squelettes venaient du site de Lepenski Vir et appartenaient à la population de la période basse, c'est-à-dire de la période de la fin de cette culture, du haut néolithique.

Sur la base des données rassemblées on peut constater que les molaires étaient atteintes le plus souvent, dans 17 cas, soit 68%, dont 11 molaires de la mâchoire supérieure (44%) et trois molaires de la mâchoire inférieure (24%).

En ce qui concerne les prémolaires, la présence de la carie a été constatée chez 7 dents (285), dont quatre (16%) appartenaient à la mâchoire supérieure et trois (12%) à la mâchoire inférieure.

Une seule canine de la mâchoire inférieure a été attaquée par la carie, participant ainsi avec 4% au total des dents attaquées par la carie.

La carie se manifeste le plus souvent sur la face approximale et occlusale, à savoir dans 33 cas, ce qui représente 62,27% de toutes les faces attaquées par la carie. Elle est relativement rare sur la face occlusale umiquement, dans 5 cas, soit 9,43% seulement; sa présence isolée sur la face mésiale a été constatée dans 4 cas, soit 7,55%, alors que sur la face distale un seul cas, à savoir 1,33%, a été constaté.

L'analyse de la profondeur des caries a demontré que les caries du premier degré (C.1) avec la lésion de l'émail et d'une partie de la dentine - diagnostic clynique: *Caries superfitialis et media* - apparaît chez 10 dents attaquées par la carie, à savoir dans 40% des des cas. Chez septs dents, à savoir 28%, on a découvert la présence d'une carie du deuxième degré (C.2) - diagnostic clynique: *Caries profunda*. La présence de la carie du troisième degré (C.3) - carie ayant perforé la chambre pulpaire et dont le diagnostic clynique est la pulpite ou la gangrène - a été constatée chez cinq dents, à savoir 20%. Les caries du quatrième degré (C.4) qui se caractérisent par la destruction complète de la couronne de la dent ont été constatées chez trois dents, soit 12% du total des dents attaquées par la carie.

En résumant les résultats obtenus, on peut affirmer avec un haut degré de certitude qu'il y a 8000 ans aussi, au cours de la période du néolithique à laquelle appartient la population examinée, la carie attaquait généralement les endroits de prédilection qui, à cette époque aussi, étaient les faces approximales et occlusales des dents. Par la suite, la carie évoluait vers d'autres faces et en profondeur, sapant les parois et détruisant la dent. Chez les cas avancés, lorsque la carie avait détruit une grande partie de la dentine, intervenait la perforation de la chambre pulpaire, ce qui avait inévitablement pour résultat le passage de l'infection dans l'endodentium et, plus tard, dans l'os maxilaire. Il a été constaté que dans 8 cas, soit 32%, la vitesse de l'évolution de la carie a été supérieure la possibilité de défense de ces dents qui n'ont pas pu créer une barrière de dentine irrégulière provoquée par l'excitation et prévenir ainsi l'évolution de la carie. La destruction des parois de la chambre pulpaire a ouvert une voie diffuse, c'est-à-dire une porte permettant l'entrée libre de l'infection dans l'endodontium et la décomposition gangreneuse inévitable de la pulpe, avec toutes ses conséquences.

Etant donné le grand nombre des squelettes et leur distribution qui couvre les deux millénaires de la culture de Lepenski Vir, la série anthropologique des Portes de Fer a permis d'établir les caractéristiques essentielles de la pathologie examinée chez la population toute entière et chez les subpopulations dans le cadre des sites, de comparer les individus et les groupes d'âge chronologique et individuel différent et de dégager les similitudes et les différences qui existent.

C'est pour cette raison que l'absence constatée de la carie au cours de la période la plus ancienne de la culture de Lepenski Vir, le mésolithique, représente une donnée très intéressante car elle soulève inévitablement la question des conditions de vie et du mode de vie des hommes de cette époque et exige avant tout des réponses concernant le rôle des habitudes alimentaires de l'époque et sa contribution directe à l'état constaté.

A cette époque, la plus grande partie des aliments était d'origine animale. La viande des animaux et les poissons constituaient l'aliment prédominant, riche en protéines, de sorte que cela ne saurait être considéré comme un facteur de risque pour l'apparition de la carie. On pourrait plutôt parler d'un éventuel rôle prophylactique et protecteur d'une telle alimentation. Dure, élastique et difficile mâcher, cette nourriture favorise le processus de l'autoélimination et du nettoyage des couches de plaque dentaire qui sont considérées comme cause principale de l'apparition des caries.

La nourriture d'origine végétale, telle que les fruits sauvages, les racines et les rhizomes, qui était le plus probablement consommée de manière sélective, ne pouvait pas, par sa teneur en amidon et en sucre, influer de manière sensible et durable sur la modification du pH dans la cavité bucale pour créer ainsi des conditions élémentaires pour l'apparition de la carie. D'autant plus que les alliments d'origine végétale n'étaient pas cuits de sorte qu'ils contribuaient également au nettoyage et à la protection des dents.

Il est légitime de poser la question de l'influence du sucre sur les dents de l'homme de cette époque. Les connaissances sur l'économie de la population humaine du mésolithique suggèrent la conclusion que les hommes de cette époque se nourrissaient principalement d'aliments riches en protéines, alors que les hydrates de carbone leur venaient directement des fruits, sous forme de sucres de fruits, le plus probablement uniquement au cours de la saison des fruits (été, automne). Une telle alimentation ne comporte pas en elle-même des risques de l'apparition des caries.

Cependant, un des facteurs du risque pouvait être, à cette époque aussi, le miel que les hommes de l'ère de Lepenski Vir ne pouvaient pas ignorer. Bien qu'il n'y ait pas de preuves matérielles directes, la présence des plantes à pollen qui est dissiminé par les insectes, parmi lesquels les abeilles, le confirme indirectement. Les résultats de l'analyse des dents indiquent qu'à cette époque, l'homme trouvait sporadiquement ce produit naturel sucré, de sorte qu'en raison des quantités modestes et de l'impossibilité de l'exploitation systématique, le miel ne participait pas d'une manière importante à son alimentation et, par conséquent, ne se répercutait pas d'une façon significative sur l'apparition de la pathologie.

Par ailleurs, à cette époque, la préparation des aliments se réduisait le plus probablement rôtir la viande ou à la conserver à l'aide du sel, du vent et du soleil. Selon les découvertes archéologiques datant de la période du mésolithique, la poterie n'existait toujours pas, ce qui signifie qu'il n'y avait pas de possibilités d'une cuite plus systématique des aliments.

La révolution du néolithique et le passage à un autre mode de vie ont provoqué des changements radicaux dans le mode d'alimentation des hommes. La présence systématique de la poterie dans les sites dantant du néolithique indique qu'une partie de la nourriture est cuite, ce qui signifie en même temps une plus grande consommation des aliments d'origine végétale. La nourriture préparée ainsi est réduite en boullie et visqueuse de sorte qu'elle adhère plus facilement aux dents et contient des quantités suffisantes d'hydrates de carbone, ce qui crée des conditions favorables pour l'apparition des caries.

Chez les cinq individus présentant des caries il n'y avait pas assez d'éléments permettant de formuler des conclusions sur le mode de l'apparition de ces caries, mais on peut émettre l'hypothèse qu'à la différence des autres membres de leur communauté, ils avaient la possibilité de consommer une nourriture dont le potentiel carigène était plus prononcé et qui différait de la nourriture habituelle des autres membres de la communauté.

En résumant les résultats de nos recherches, nous pouvons dire que la période du mésolithique de la culture de Lepenski Vir s'était écoulée sans l'apparition de la carie. Cette pathologie n'est apparue qu'au cours de la période ultérieure du néolithique et elle est liée directement à la modification de l'économie, c'est-à-dire du mode d'alimentation.

C'est ainsi qu'en réduisant sa dépendance des ressources naturelles, en essayant, au début, de s'émanciper de l'environnement naturel, et, plus tard, de le modifier et, malheureusement, de le détruire aussi, l'homme, en se facilitant la vie, créait insonsciemment des conditions pour l'apparition des maladies qui au cours de la préhistoire et de l'histoire et jusqu'à nos jours lui apporteront beaucoup de problèmes, de souffrances, de craintes, de nuits blanches, et qui menaceront parfois sa vie et causeront sa mort.

Traduit par
Vera ILIJIN

Прилог проучавању апсолутне хронологије протостарчевачке и старчевачке културе*

МИЛЕНКО БОГДАНОВИЋ, Народни музеј, Крагујевац

Захваљујући господину Ј. Трипиеру из Центра за нуклеарна истраживања у Страсбуру методом термолуминисценције тестирана је серија од 15 фрагмената керамике: 13 потиче са неолитских насеља у Гривцу, а 2 са локалитета Лепеничко Поље испод Крагујевца.

НЕОЛИТСКА НАСЕЉА У ГРИВЦУ

Материјал из Гривца припада протостарчевачком хоризонту. Тестирани су фрагменти из сонди А и В (1969), сонде А (1989) и сонде А (1990) године.

Сонде А и В (1969)

Током 1969. године, на локалитету Гружа, у сондама А и В, откривени су протостарчевачки хоризонти са монохромном керамиком (Гривац I). По стилским и типолошким карактеристикама посуђе из хоризонта Гривац I одговара посуђу пронађеном на суседним локалитетима у Дивостину (Дивостин Ia и Дивостин Ib), Бањи (Бања I и Бања II), затим на локалитетима у Подунављу: на Лепенском Виру (Лепенски Вир IIIa - слој земуница), (Падина B - 3), Доњој Брањевини (Стратум III), Село у Добановцима и другим.[1]

Из сонде А (1969) обрађена су два фрагмента (Табела I). Под редним бројем 1, фрагмент лоптасте зделе украшен импресо орнаментиком и под редним бројем 2, фрагмент веће керамичке посуде украшен барботином. Фрагменти потичу из VIII откопног слоја, непосредно изнад нивоа здравице. За фрагмент под редним бројем 1 добијен је, релативно, висок датум од 10.537 + 700 BP година, док је датум за фрагмент под редним бројем 2, са 7.860 + 480 BP година у хронолошком контексту са радио - карбон пробама из Доње Брањевине, Дивостина, Бање и Гривца, као и са пробама термолуминисценције из земунице број 3 у Дивостину (Дивостин Ib).[2]

*Проблем протостарчевачке културе поставио је професор Срејовић у својој књизи Лепенски Вир, Београд 1969, 161-181. Теоретске претпоставке о раном неолиту централног дела Балканског полуострва, подели протостарчевачке културе на Протосрарчево I и Протостарчево II и релативно хронолошким односима протостарчевачке и старчевачке културе допуњене су у Историји српског народа I, Београд 1981, 15-22. Став аутора о протостарчевачкој и старчевачкој култури, њиховој интерној подели и релативно-хронолошким односима дефинисан је у краћој студији Стратиграфија прото-старчевачких насеља у Гривцу, објављеној у зборнику радова Археолошка радионица 2, Параћин, 1996, 5-17, а посебно 12, 13 и 14.

[1] М. Богдановић, Неолитска насеља у Дивостину и протостарчевачка култура, *Гласник САД* 3, Београд 1986, 169 - 175.

[2] Н. Тасић, Неколико нових радио - карбон датума са локалитета Дероње и Магарећи Млин, *Гласник САД* 9, Београд 1993, 99 -102, Таб. 1, узорак бр. 3; A. Mc Pherron - V. Buha - M. Aitiken, *Absolute dating of Divostin, Grivac - Barice and Banja,* in A. Mc Pherron and D. Srejović (ed), *Divostin and the Neolithic of Central Serbia,* Pitsburg 1988, 380, Bin. 823, Bin. 866a, Bin. 869, Bin. 873; М. Богдановић - С. Јокић, Старчевачка керамика и метода термолуминисценције, *Гласник САД* 4, Београд 1987, 9 - 12.

Табела I

УЗОРЦИ	[U+Th]	[K_2 O]	Годишње дозе (mGya -1)			Архео доза	Старост одређена из односа
	mGy -1	(wt%)	интер	екстер	укупна	(Gy)	Δ(δi+δe)год
Гривац 69, A/VIII K6	0.48	2.24	1.78	1.02	2.80	22,01	7860±480 BP
Гривац 69, A/VIII K1	0,57	2,24	1,81	1,02	2,83	29,82	10537±700 BP

Табела II

УЗОРЦИ	[U+Th]	[K_2 O]	Годишње дозе (mGya -1)			Архео доза	Старост одређена из односа
	mGy -1	(wt%)	интер	екстер	укупна	(Gy)	Δ(δi+δe)год
Гривац 69, B, зем. K2	0.71	2.00	1.79	1.02	2.81	21.17	7535±445 BP
Гривац 69, B, зем. K7	0.79	2.17	1.99	1.02	3.01	22.24	7390±435 BP
Гривац 69, B, зем. K8	0.55	2,44	1.99	1.02	3.01	21.98	7300±445 BP
Гривац 69, B, зем. K3	0.53	2.10	1.72	1.02	2.74	20.08	7330±425 BP

Између датума за хоризонт са монохромном керамиком, добијених методом термолуминисценције, (5.860 + 480 BC) и калибрираних радио карбон датума (Бин. 869, 5.985 BCd) из Гривца, појављује се разлика од 100 година, међутим код Бање и Дивостина калибрирани радио - карбон датуми се (Бања, Бин. 873, 5.810 BCd и Дивостин Бин. 823, 5.830 BCd) приближавају вредностима добијеним за фрагмент под редним бројем 2.[3] Датуми добијени методом термолуминисценције за протостарчевачки хоризонт Дивостин Ib, (5.340 + 525 BC) показују осетну хронолошку разлику у односу на радио - карбон пробе, али се додатним прерачунавањима долази до датума (5.860 BC) који би могао да одговара хоризонту са монохромном керамиком протостарчевачке културе.

Сав керамички материјал из сонде B потиче из земунице бр. 3, чији су се обриси појавили на дну VII откопног слоја (Табела II). Тестирана су 4 фрагмента керамике. Под редним бројем 1, фрагмент полулоптасте зделе са црвеном сјајном превлаком, под редним бројем 2, фрагмент лоптастог лонца фине фактуре украшен импресо орнаментиком. Под редним бројем 3, фрагмент веће лоптасте посуде грубе фактуре украшен урезаном орнаментиком и под редним бројем 4, фрагмент коничне зделе заобљених зидова украшен пседобарботином.

[3] *Ibid.*

Табела II показује хронолошки несклад између тестираних фрагмената, мада, се ради о затвореном налазу. Најмање разлике забележене су између проба број 3 и број 4, а највеће између проба број 1 и број 4 (235 година). Много већи несклад постоји између датума добијених за земуницу из сонде B и датума из сонде A. Серија датума из земунице у сонди B, иако се ради о хоризонту са монохромном керамиком, нижа је за 425 година, и од датума добијених за хоризонт са белотамним линеар сликањем. Поменута серија озбиљно угрожава конструкцију апсолутне хронологије за протостарчевачки хоризонт у Гривцу. Она се може, или искључити из даљег спекулативног процеса или додавањем коректива на просечну старост фрагмената керамике из земунице, довести у хронолошки склад са датумима из сонде A (1969) и сонде A (1989).[4]

Сонда A (1989)

Истраживањима 1989. године на локалитету Барице, у близини сонди које је истражио професор Гавела 1953. и 1954. године, у сонди A, у протостарчевачком хоризонту, откривен је део земунице број 4. У земуници су пронађени, заједно, фрагменти керамике сликани белим и тамним линеаром: бело

[4] *Ibid.*

Табела III

УЗОРЦИ	[U+Th]	[K_2 O]	Годишње дозе (mGya -1)			Архео доза	Старост одређена из односа
	mGy -1	(wt%)	интер	екстер	укупна	(Gy)	Δ(δi+δe)год
Гривац 89, A/VII K9	0.68	2.45	2.08	1.02	3.10	24.10	7775±440 BP
Гривац 89, A/IX K4	0.78	2.43	2.14	1.02	3.16	24.15	7640±460 BP
Гривац 89, A/XII K10	0.68	2.72	2.29	1.02	3.31	25.50	7700±440 BP

капљичасто, бело мрежасто, траке сликане белом бојом и испуњене белом шрафуром, комбинације белих линија и тачкица, затим тамно мрежасто, тамно сликани троуглови и ромбови испуњени шрафурама, низови изведени покрстицом и др. Протостарчевачки хоризонт у сонди A из 1989. године издвојен је и обележен као Гривац II.

Из сонде A из 1989. године, за анализу су издвојена три фрагмента керамике (Табела III). Под редним бројем 1, фрагмент веће полулоптасте посуде украшен пседобарботином. Под редним бројем 2, фрагмент лоптасте зделе фине фактуре сликан мрком шрафуром на жућкастој основи и под редним бројрм 3, фрагмент зделе са мрком сјајном превлаком. Код керамичког материјала из ове земунице хронолошке разлике мање су изражене. Између пробе број 1 и пробе број 2, појављује се разлика од 135 година, док између пробе број 1 и пробе број 3, односно пробе број 2 и пробе број 3 разлика се креће 75 - 60 година. Период 60 - 75 година може се рачунати као време трајања једне земунице, и евентуално, као време трајања покретног инвентара, односно керамичког посуђа.

Датуми за апсолутну хронологију хоризонта са монохромном керамиком у Гривцу, Дивостину, Бањи и Доњој Брањевини, као и датуми из протостарчевачког хоризонта са сликаном керамиком из Гривца, у идеалном су хронолошком складу.[5] Тестирани фрагменти керамике из хоризонта са бело и тамно сликаним линеаром (земуница број 4 из 1989. године и сонда A из 1990. године) толико су млађи од фрагмената из протостарчевачког хоризонта са монохромном керамиком, колико је потребно да се настави нормалан хронолошки след. Са других локалитета за поређење се може користити само једна радио - карбон проба из Магареће Млина код Апатина. Између радио - карбон пробе из Магареће Млина и датума за керамичке узорке из земунице број 4 у Гривцу постоји хронолошка разлика од 51 године. Међутим, и овако незнатна разлика нарушава апсолутну хронологију хоризонта са монохромном керамиком на локалитету Бања код Аранђеловца.

Сонда A (1990)

На локалитету Гружа 1990. године, поново, су извршена, мања, контролна истраживања. У сонди удаљеној 80 м југозападно од сонди истражених 1969. године, испод три винчанска хоризонта, откривен је протостарчевачки хоризонт, у коме је поред монохромне керамике пронађено десетак посуда

Табела IV

УЗОРЦИ	[U+Th]	[K_2 O])	Годишње дозе (mGya-1)			Архео доза	Старост одређена из односа
	mGy -1	(wt%)	интер	екстер	укупна	(Gy)	Δ(δi+δe)год
Гривац 90, A/VIII K11	0.75	2.42	2.09	1.02	3.11	22.38	7200±690 BP
Гривац 90, A/IX K5	0.94	2.39	2.23	1.02	3.25	23.88	7350± 480 BP
Гривац 90, A/XII K12	0.67	2.19	1.89	1.02	2.91	21.38	7350± 460 BP
Гривац 90, A/XII K13	0.71	2.31	1.96	1.02	2.98	21.78	7310± 825 BP

[5] *Ibid.*

сликаних тамним линеаром. Малобројна сликана керамика ограничава се на мат сликање разноврсном шрафуром, висећим троугловима и мрежастим орнаментима. Сликањем су украшаване лоптасте и полулоптасте зделе и лонци, фине фактуре, док су коничне чиније, лоптасти лонци и питоси украшавани богатим репертоаром импресо орнаментике, пластичним тракама, намазима земље размућене у води и урезаном орнаментиком. Керамички материјал у сонди А из 1990. године, стилски и типолошки, одговара керамичком материјалу у сонди А из 1989. године, односно, Гривцу II.

Керамички материјал из сонде А из 1990. године потиче из хоризонта од VIII - XII откопног слоја (Табела IV). Тестирана су 4 фрагмента. Под редним бројем 1, фрагмент лоптасте зделе са сјајном црном превлаком. Под редним бројем 2, фрагмент полулоптасте зделе са мрком сјајном превлаком. Под редним бројем 3, фрагмент лоптастог лонца са црвеном сјајном превлаком и под редним бројем 4, фрагмент лоптастог лонца украшен импресо орнаментиком. Хронолошка разлика између поменутих фрагмената керамике креће се између 40 и 150 година. Највеће разлике постоје између керамичких узорака под редним бројевима 1 и 2, односно 1 и 3. Много значајније разлике су забележене између просечне старости керамичких узорака из земунице број 4 (1989) и керамичког материјала из сонде А (1990). Међутим, додатним прерачунавањима, помоћу понуђених коректива (Гривац 90 К5, А / IX или К12, А / XII 7.350 + 480 и 7.350 + 460 ВР) успоставља се идеалан хронолошки склад између керамичких узорака из земунице бр. 4 и керамичких узорака из сонде А из 1990 године.[6]

ЛЕПЕНИЧКО ПОЉЕ

Лепеничко Поље припада групи локалитета откривених у долинама река: Груже, Лепенице и Белице. На овим локалитетима, у керамичкој продукцији, доминира посуђе грубе фактуре. Заступљеност посуђа грубе фактуре креће се између 87 и 97 %; прелазне 2 - 8 % и посуђа фине фактуре 1 - 5 %. Сликана керамика није заступљена. Од облика појављују се: коничне зделе, затим коничне зделе заобљених зидова, полулоптасте зделе и лоптасти лонци. Посуђе грубе фактуре најчешће је украшено псеудобарботином, импресо орнаментиком плитког рељефа и пластичним тракама које формирају геометријске мотиве. Уз посуђе треба поменути жртвенике на четири ноге, овалне и крушколике тучкове и разне врсте кремених стругача, шиљака и ножића. Поменути локалитети, мада сродни по археолошком материјалу, опредељени су у неколико фаза протостарчевачке и старчевачке културе. Хоризонт са грубом керамиком на Лепеничком Пољу везан је за ране фазе протостарчевачке културе. Честа у Доброводици опредељена је у фазу Протостарчево II. Бунар код Јагодине припада последњим етапама старчевачке културе, док је шест локалитета у Горњој Белици опредељено у прелазну фазу између протостарчевачке и старчевачке културе, међутим једино се ово задње датовање може прихватити.[7]

Из сонде А из 1992. године са локалитета Лепеничко Поље обрађена су само два фрагмента (Табела V). Под редним бројем 1, фрагмент коничне зделе заобљених зидова украшен псеудобарботином и под редним бројем 2, фрагмент веће керамичке посуде украшен импресом плитког рељефа. Мерења су показала да између тестираних фрагмената постоји хронолошка разлика од 120 година, а 80 година ако се изврше додатна прерачунавања. Осетне хронолошке разлике постоје између датума добијених за хоризонте са бело - тамним линеар сликањем из Гривца и хоризонта на локалитету Лепеничко Поље. До неопходног хронолошког склада једино се може доћи додатним прерачунавањима, односно додавањем коректива од 450 и 490 година на вредности добијене за тестиране фрагменте керамике.

Датуме добијене методом термолуминисценције за протостарчевачки хоризонт са сликаном керамиком из Гривца и хоризонт са грубом керамиком из Лепеничког Поља треба упоредити са калибрираним датумима са епонимног локалитета у

[6] М. Богдановић, Ископавања на неолитском насељу "Гружа" у Гривцу, *Гласник САД* 8, Београд 1992, 41 - 46.

[7] М. Богдановић - Д. Мадас, Крагујевац, Лепеничко Поље, *Гласник САД* 9, Београд 1993, 192 -197; М. Богдановић, *Честа - Доброводице,* in D. Srejović (ed), *The Neolithic of Serbia,* Beograd 1988, 75; С. Ветнић, Старчевачко насеље у Бунару код Светозарева, *Гласник САД* 4, Београд 1987, 95 - 100; *Id.,* Насеља старчевачке културе у Горњој Белици код Светозарева, *Гласник САД* 5, Београд 1989, 60 - 64.

Табела V

УЗОРЦИ		[U+Th]	[K_2 O]		Годишње дозе (mGya-1)		Архео доза	Старост одређена из односа
		mGy -1	(wt%)	интер	екстер	укупна	(Gy)	Δ(δι+δε)год
Лепеничко Поље	К14	0.76	1.89	1.79	1.02	2.81	20.62	7340±450 ВР
Лепеничко Поље	К15	0.81	1.68	1.65	1.02	2.67	19.33	7240±490 ВР

Табела VI

1. Монохромна фаза протостарчевачке културе	5.985 - 5.810 BC
2. Бело - тамни линеар протостарчевачке културе	5.830 - 5.775 BC
3. Хоризонт са грубом керамиком	5.790 - 5.730 BC
4. Фазе традиционалне старчевачке културе	5.622 - 5.445 BC

Старчеву. У Гронингену је калибрирана серија од 10 радио - карбон датума из Старчева.[8] Хронолошке разлике између калибрираних датума крећу се у распону од 5.789 ВС до 5.445 ВС година. Радио - карбон датуми из Старчева су за 208, односно за 153 године нижи од датума за хоризонт са сликаном протостарчевачком керамиком, док су у хронолошком контексту са датумима добијеним методом термолуминисценције за једнослојна насеља са грубом керамиком у централној Србији и средњем Поморављу (Табела VI).

Помоћу датума термолуминисценције из Страсбура и раније добијених радио - карбон датума и датума термолуминисценције из Берлина, Лондона и Страсбура за локалитете: Гривац, Дивостин, Бању, Доњу Брањевину, Магареће Млин, Лепеничко Поље и Старчево, могу се приближно тачно реконструисати оквирне границе у апсолутној хронологији протостарчевачке и старчевачке културе (Табела V) Почетак протостарчевачке културе по приложеној табели на централно балканским просторима, везује се за време око 5.985 ВС године. Поменути датум је у хронолошком контексту са радио - карбон датумима утврђеним за хоризонте са протосескло културом у Грчкој (Ахелеион, Неа Никомедеиа, Сескло, Сидари, Елатеиа, као и са радио - карбон датумима из хоризонта Анза Ia из Анзабегова у бившој републици Македонији).[9] Слична ситуација је и са сликаном керамиком у хоризонтима са протосескло културом и у хоризонту Анза Ib у односу на бело - тамни линеар из протостарчевачких хоризоната у Гривцу, Доњој Брањевини и Магареће Млину, док би сликана керамика из хоризонта Старчево IIа и Старчево IIb, са епонимног локалитета хронолошки највише одговарала сликаној керамици из хоризонта Сескло 2 и Сескло 3 (Middle Neolithic III).[10]

Понуђеном реконструкцијом апсолутне хронологије повучена је јасна временска цезура између протостарчевачке и старчевачке културе и истовремено успостављена веза са калибрираним радио - карбон датумима и датумима добијеним методом термолуминисценције за хоризонте Винча В - 2, Винча С - 2 и Винча D у Гривцу и Дивостину, као и са најновијим калибрираним радио - карбон датумима за хоризонте винчанске културе на епонимном локалитету у Винчи.[11]

[8] N. N Tasić, *Comparative C - 14 dates for the Neolithic Settlements in Serbia.* Дисертација у рукопису.

[9] D. R. Theocharis, *Neolithic Greece,* National Bank of Greece 1973, 119, 120, P 2118, P 2120, P 1678, GrN 3502, GrN 2973, GrN 3041, CXO 772; M. Gimbutas, Anza, ca 6500 - 5000 BC: *A Cultural Yardistick for the Study of Neolithic Southeast Europe,* Volume 1, Number 1/2, Boston 1974, 34, 35, Tab. I - III.

[10] *Ibid*; Н. Тасић, *op.cit.*;Д. Аранђеловић Гарашанин, *Старчевачка култура,* Љубљана 1954.

[11] A. Mc. Pherron-V. Buha-M. Aitken, *op.cit.;* W. Schier, *The Relative and Absolute Chronology of Vinča: New Evidence from the Type Site,* International Symposium on the Vinča Culture its Role and Cultural Connections, Timisoara, Romania, October 1995, 162.

UDK 902.657-033.64:903.23(497.11)"634"

A CONTRIBUTION TO THE RESEARCH OF ABSOLUTE CHRONOLOGY OF THE STARČEVO AND PROTOSTARČEVO CULTURES

MILENKO BOGDANOVIĆ, National Museum, Kragujevac

Thanks to Mr. J. Tripier from CRN at Strasbourg, a series of 15 potsherds was tested by thermoluminiscence method. Thirteen potsherds are from the Neolithic settlements at Grivac, and two are from the sites of Lepeničko Polje south from Kragujevac. The material from Grivac belongs to the Proto-Starčevo horizon with monochrome ceramics and to the horizon with painted Proto-Starčevo ceramics. The ceramic material from Lepeničko Polje belongs to a group of sites with rough pottery dated into a transitional period between the Proto-Starčevo and Starčevo culture.

The dates obtained for the Proto-Starčevo horizons at Grivac and the sites of Lepeničko Polje are very instructive. Along with previous dates obtained by methods of 14C and thermoluminiscence at the sites of Grivac, Divostin, Banja, Donja Branjevina, Magareći Mlin and Starčevo, these dates may help in a reconstruction of the boundary between the cultures of Proto-Starčevo and Starčevo in terms of absolute chronology.

The beginning of the Proto-Starčevo culture, according to the Central Balkans' chart, may be related to a time about 5985 B.C. The noted date belongs to the same chronological context as the 14C tests obtained for the horizons with Proto-Sesklo culture in Greece (Achilleon, Nea Nikomedeia, Sesklo, Sidari, Elateia) as well as with 14C dates from the horizon Anza Ia at Anzabegovo in the Former Republic of Macedonia. A similar concordance appears regarding the painted pottery of the Proto-Sesklo and Anza Ib horizon in relation to the white-dark linear pottery from the Proto-Starčevo horizon at Grivac, Donja Branjevina and Magareći Mlin. The painted pottery from horizons Starčevo IIa and Starčevo IIb at the eponymous site chronologically corresponds mostly to the painted pottery from horizons Sesklo 2 and Sesklo 3 (Middle Neolithic III).

The proposed reconstruction of absolute chronology clearly accentuates a time break between the cultures of Proto-Starčevo and Starčevo. At the same time, a relation is established between the calibrated 14C dates and the dates obtained by thermoluminiscence method for the horizons of Vinča B-2, Vinča C-1, Vinča C-2, and Vinča D at Divostin and Grivac, as well as with the recent calibrated 14C dates for horizons of Vinča culture at the eponymous site.

Translated by
Ivana RADOVANOVIĆ

Stratigraphy of Vinča-Belo Brdo Reconsidered

MIRJANA STEVANOVIĆ, University of California Berkeley USA
BORISLAV JOVANOVIĆ, Archaeological Institute, Beograd

Introduction: The aims of the analysis

The eponymous Vinča culture site of Vinča-Belo Brdo became renowned from the time of the earliest excavations carried out at this site in the beginning of the century.[1] Since its discovery to the present the site of Vinča-Belo Brdo has been the subject of numerous studies of prehistoric archaeology. The scholars who concerned themselves with the archaeology of Vinča-Belo Brdo have considered it to be the basis for the relative chronology of the Balkan-Danubian Neolithic and Eneolithic.[2] Consequently, Vinča-Belo Brdo became the exclusive indicator for the chronology and the phasing not only of this Vinča culture site, but also of other sites which have been considered representatives of the regional variants of the Vinča culture. This application resulted in numerous chronological divisions of the Vinča culture based on the Vinča-Belo Brdo stratigraphy to which other regional variants had to be adjusted, and as followed, this chronology was correlated with surrounding contemporary Neolithic cultures in Southeast Europe.[3]

However, since the beginning of the century the accumulation of archaeological evidence in the region elucidated many problems and dilemmas when trying to explain development of the Neolithic and the succession of various cultural groups. Largely, these dilemmas have been related to the problems of chronology of the Neolithic cultures. It become clear, for instance, that the correlation between a stratigraphic phase and geographical boundaries of a particular Neolithic/Eneolithic culture is fundamental to our understanding of regional prehistory. Also, a change in the geographic extent of a regional variant of a Neolithic culture is indicative of the history of that culture. However, at the same time it became apparent that distinct phases of a culture, for instance, the Vinča culture, can be of very different lengths, significance, and with altered forms of expression in various regions in which the culture occurs. It has been noticed that at the Vinča-Belo Brdo site, there do not appear all the ceramic types characteristic for the central region of the Vinča culture even though this site has been viewed as the major representative of the culture in the region. For example, among the ceramics from the site of Divostin, there are types which are not known at Vinča-Belo Brdo.[4]

In these circumstances we should reconsider in future studies producing the chronologies of the larger region based on the cultural sequence at a particular site. We now know that the Neolithic evidence shows more complexity

[1] M. M. Vasić, Les fouilles de Vinca en 1908, *Revue Archéologique* XIII, 1909, 213-215; Id., Die Hauptergebnisse der prähistorischen Ausgrabung in Vinča in Jahre 1908, *Prähistorische Zeitschrift* II/1, 23-39.

[2] D. Srejović (ed) *The Neolithic of Serbia*, Bibliography, Belgrade 1988, 125-132; D. Srejović and N. Tasić (eds) *Vinča and its World* , Belgrade 1990.

[3] S. Ćelić (ed.)*Vinča u praistoriji i srednjem veku*, Bibliografija, 225-228, Beograd, 1984.

[4] D. Madas, Ceramic Vessels from Divostin II House Floors, In A. Mc Pherron and D. Srejović (eds.)*Divostin and the Neolithic of Central Serbia,* Pittsburgh-Kragujevac, 1988, 143-172; M. Bogdanović, Die spätneolithischen Siedlungen in Divostin, In D. Srejović and N. Tasić (eds.)*Vinča and its World,* Belgrade 1990, 99-106.

in the prehistoric cultural geography of the region than it was believed to be the case in the earlier half of the century. It has surfaced through the accumulation of evidence that archaeological cultures are much more complex entities than we thought they were and that even in the Neolithic, which has been thought of as a culturally homogenous time-period of prehistory, there is plenty of cultural heterogeneity. Consequently our "reading" of stratigraphic evidence must take into account the likelihood of cultural complexity in the Neolithic. Also, it has become apparent in the discipline that there are changes in the conceptual domain which are relevant to the studies of stratigraphy. They relate to the ways in which stratigraphy gets translated into chronology; how useful is it to equate in archaeology a stratigraphic horizon at a site with a homogenous group of people, a village, an ethnic group?

In this article, the authors intend to reconsider the stratigraphy of Vinča- Belo Brdo based on recent evidence but also open to new developments in the discipline. We would like to learn more about the chronology of the site of Vinča-Belo Brdo before projecting it onto the Vinča culture as a whole. In view of the latest excavations at the site we have more evidence to rely on in trying to work out the Neolithic of the region. This particular analysis, therefore, is focusing on the latest evidence for the stratigraphy of Vinča-Belo Brdo in an attempt to inspire and encourage further discussion on the subject.

The stratigraphy examined here is the result of the excavation of a sondage trench that was opened in 1978-1980 along the long profile which remains from M. M. Vasić's excavations in 1934 (the so called "trench P/1934").[5] The 1978-80 sondage trench features two profiles - western and southern - which cut through all the building horizons in what is believed to be the central portion of the Neolithic settlement at Vinča-Belo Brdo. On the basis of this sondage trench we have obtained for the first time at this important site a well documented cross section through the cultural deposits that includes vertical layers from the recent humus down to the sterile soil. Thus, there is an opportunity to learn the position and the relationships of the building horizons much more precisely than was the case before.[6]

The primary reason for the opening of the sondage trench was to expose and clear the profile obtained by Vasić's excavation in 1934 with its building horizons and in that way to prepare for the larger excavations of the central part of the settlement which took place in the so-called Sector II (see Figure 1). In the excavations which followed from 1980 to 1984 a number of cultural horizons were removed from the top portion of the site in what is considered to be the central part of the Neolithic settlement. The horizons feature the medieval necropolis, the Late Eneolithic and Middle Bronze Age pits and burials, which were found in the layers underneath the necropolis. And finally, in these excavations the latest Vinča culture horizon at the site was partially unearthed as well. The excavations were stopped at the level of the latest Vinča culture horizon and are waiting to be further pursued in the future. The results of the excavations were partially published and will be the subject of further publications. This article, on the other hand, examines the results of the excavations of the sondage trench that preceded the larger excavations of 1980-84.

The focus for this article is the first well documented stratigraphy from the important site of Vinča-Belo Brdo. A single published profile from the Vinča-Belo Brdo, excluding a sketch of the 1908 profile by M. M. Vasić, can be found in the book Preistoriska Vinča II. It features two segments of the west profile of the trench P/1934 painted in the aquarel technique.[7] However informative these old profiles have been they are not sufficient evidence for the chronology of a complex site such as Vinča-Belo Brdo. Therefore the stratigraphy and chronology of this site have been primarily based on M. M. Vasić's information of the position of the ceramic types over the excavated portion of the settlement. In his examination the building horizons of the site were not substantially used for working out the stratigraphy. We think, however, that it is very important to utilize the stratigraphic horizons as well as all other artifactual evidence in establishing the chronology of a

[5] M. M. Vasić, *Preistoriska Vinča* II, Beograd 1936, 109; B. Jovanović, Stratigrafija (Die Stratigraphie), In S. Ćelić (ed.)*Vinča u praistoriji i srednjem veku* , Beograd, 1984, 27, 195.

[6] The excavations at Vinča-Belo Brdo were carried out by N. Tasić as principal investigator and J. Todorović as the vice president of the Committee of the Serbian Academy of Sciences and Arts (SANU) for investigations at Vinča-Belo Brdo. From 1980 the excavations were taken over by the Department of Archaeology, Belgrade University. West and South profiles of the trench were documented by M. Stevanović, S. Lazić and other members of the team.

[7] M. M. Vasić, *op. cit., T. CXIII-CXIV*

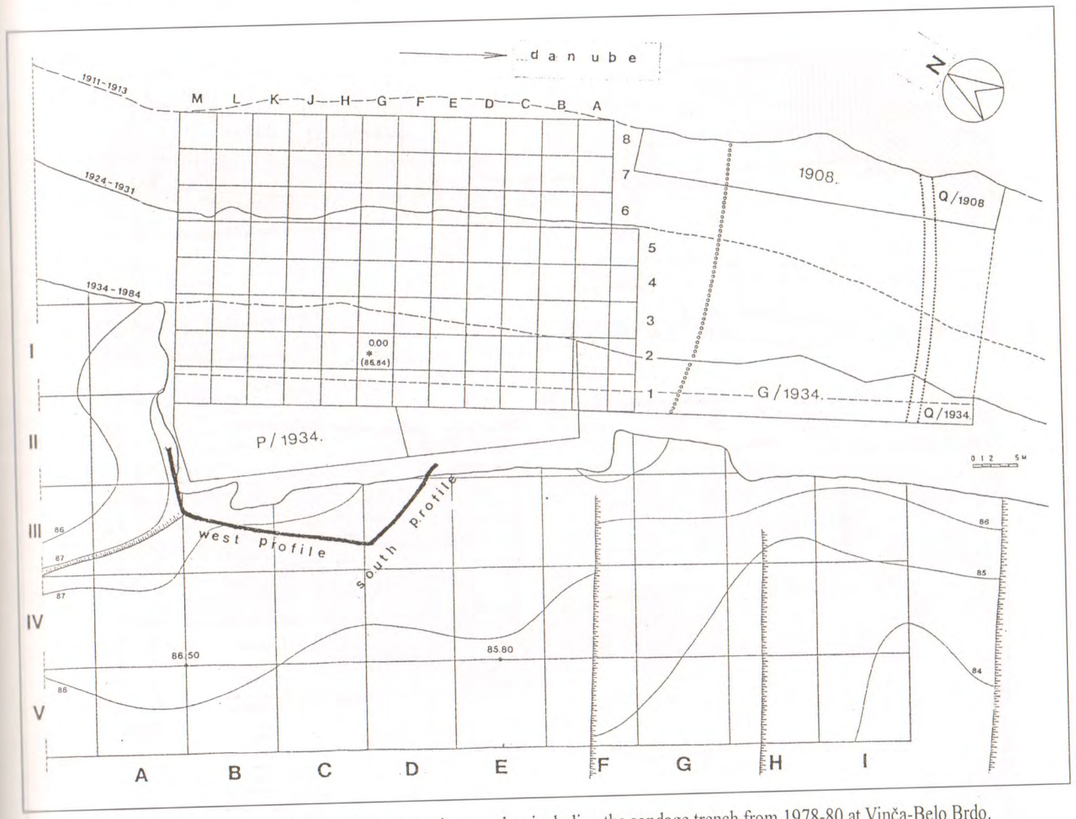

Fig. 1. - The location of the 1908-1980 excavation trenches including the sondage trench from 1978-80 at Vinča-Belo Brdo.

site. We find it, therefore, valuable to have such evidence as the two profiles presented here for evaluating and improving the existing chronology of Vinča-Belo Brdo.

The sondage trench from 1978-80, was located at exactly the place at which the 1934 excavation ended. The west and south profiles of the sondage trench were positioned so as to lie on an angle in relation to each other rather than in a straight line in order to take care of the sliding of the 1934 profile as the result of years of exposure. The location of the old and new profiles can be seen on the grid which was put in place in the portion of the site excavated in 1980-84. This shows how the original, Vasić's profile had retreated for about 1.5 - 2.0m in the West direction, as a result of soil erosion since 1934 (see Fig. 1).

Traditionally, the cultural deposits at Vinča-Belo Brdo have been considered to have a thickness of over 10m, often rounded at 10.50m. Both profile drawings in the aquarel technique which feature the west profile P/1934 show that the thickness of the cultural deposits does not exceed 8.60m. Thus, one wonders where the 10.50m figure came from. In the analysis of the 1978-80 profiles we have found that the depth of the sterile loess soil, which lies under a massive layer of prehistoric humus, could be established at 9,10-9.20m in relation to the uppermost cultural horizon. Furthermore, the depth of 9.10 - 9.20m was considered to be the point from which a relative depth for the building horizon was measured including the depth of the skeletons in the "collective burial".[8] We maintain that the figure of 10.50m for the cultural deposits was incorrect. Also, we would like also to caution against such estimates of thickness of cultural deposits at Vinča-Belo

[8] Op. cit., 10, T. XII-XIV

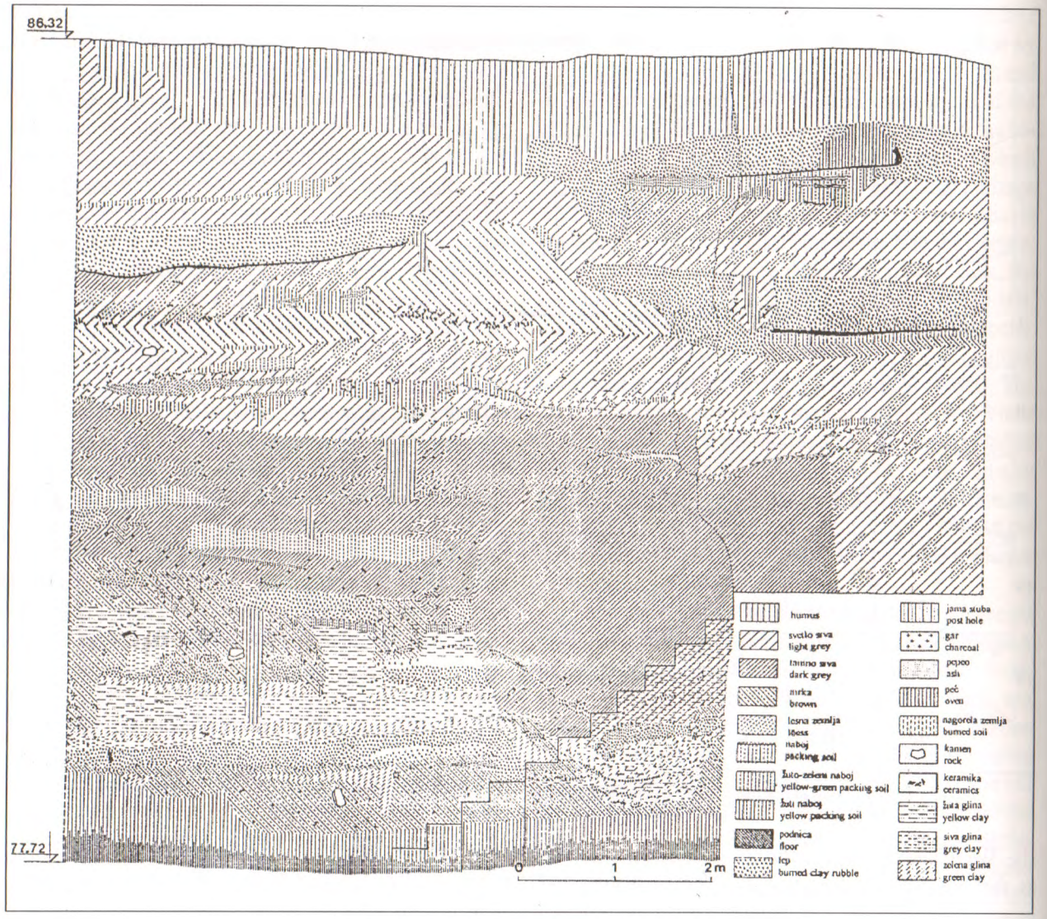

Fig. 2: - West profile of the 1978-80 sondage trench.

Brdo, since presently we have the profile of the central part of the settlement only, whereas the remaining portion of the Vinča-Belo Brdo site has not been examined yet.

The profile description

It is a convention in prehistoric archaeology to use stratigraphy of the multi-layered settlements as the major determinate of relative chronology. Stratigraphy features distinct building horizons and on the basis of their sequence we can talk about certain processes and changes at the site in terms of living horizons. It has been maintained in archaeology that the building horizons can be established on the basis of apparent differences in the deposits, which result from numerous cultural and natural factors. Such differences depend on the properties of the materials that were deposited, such as burned or unburned building remains (house walls and floors, ovens and hearths), the foundation layers (layers of leveling under houses, subfloor construction, postholes, foundation trenches), and so forth. Also, the length and the intensity of deposition play a crucial role in producing distinct differences among these living horizons. In our analysis of the two profiles of the sondage trench from 1978-80 we

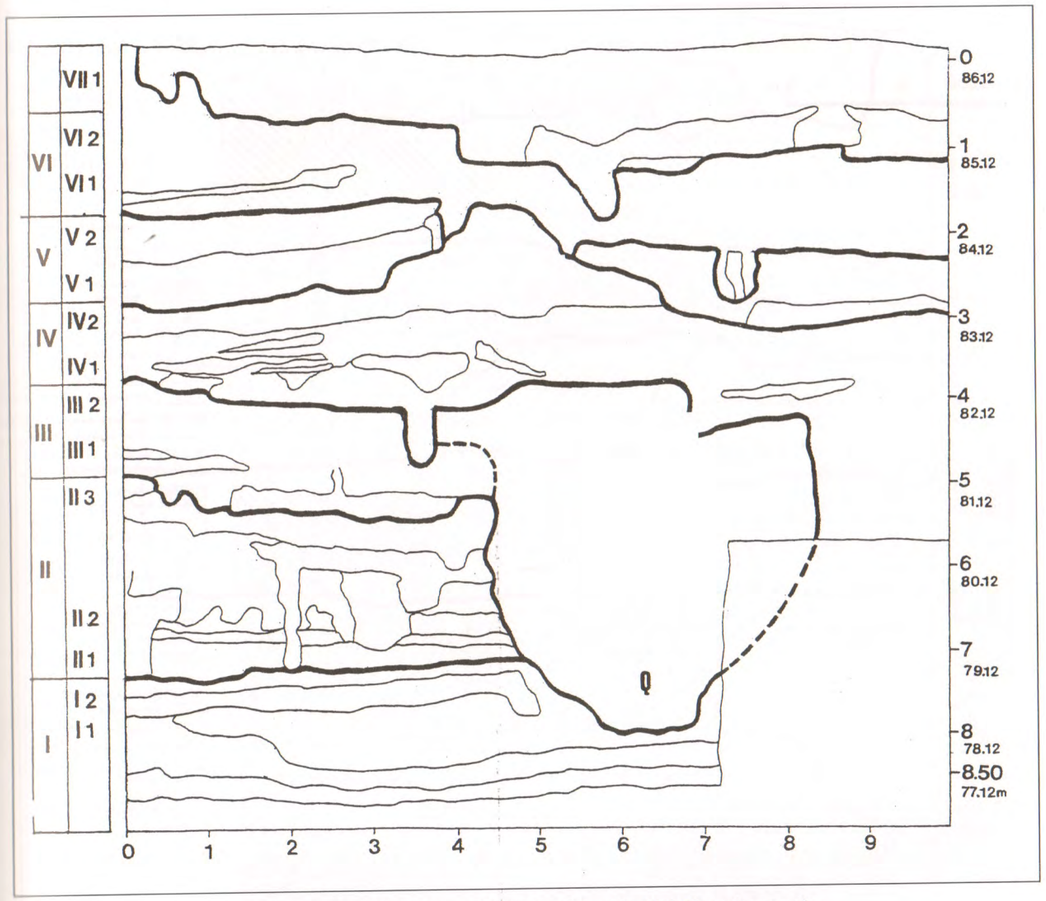

Fig. 2a: - Stratigraphic horizons of the west profile of the 1978-80 sondage trench.

have applied these fundamental principles for making the distinction between the basic stratigraphic units. We have conceived the following stratigraphic sequence for the southern and western profiles of the sondage trench (Fig. 2-3).

South Profile

See the seven habitation horizons (marked from I to VII) that appear on this profile in Figures 3 and 3a.

I. This habitation horizon represents the initial settlement at Vinča-Belo Brdo. The settlement was established on the level of the prehistoric humus and at a depth between 6.40 and 8.50m from the present surface. Within this habitation horizon three building horizons can be observed (marked as I/1-3). They incorporate the prehistoric humus layer, sterile loess soil, and mixture of brown, dark-gray soil, and a variety of clays that were burned in a fire.

II. On the top of the I/3 level a massive layer of yellow clay was used for leveling between the two habitation levels. A smaller structural feature that represents II/1 building horizon was also covered with the same layer of leveling, whereas a thick layer of burned house rubble, II/2, belongs to a larger dwelling structure destroyed in a conflagration. Amongst these building horizons we can

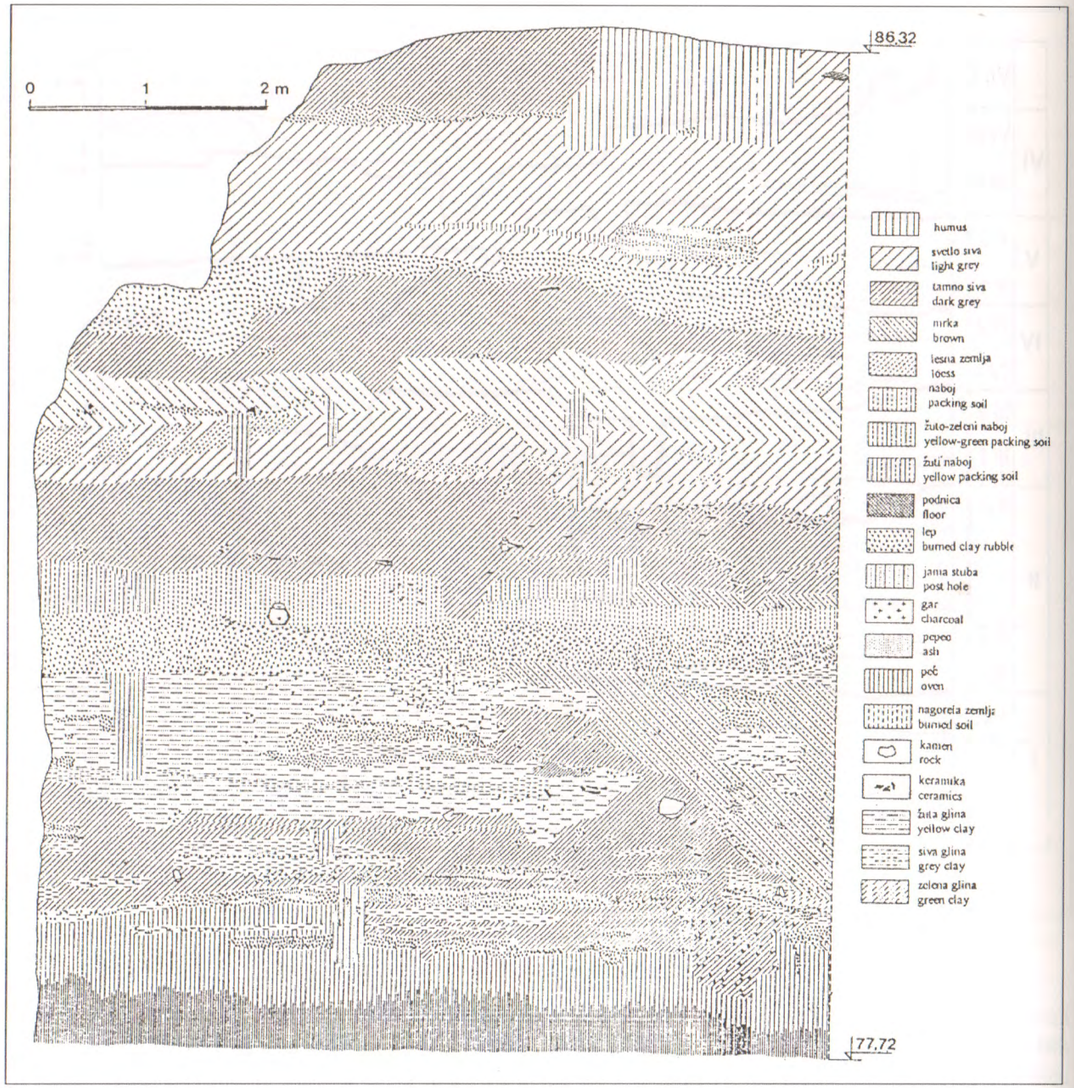

Fig. 3. - South profile of the 1978-80 sondage trench.

see occasional islands of brown and light-gray soil the additional evidence for ground leveling and building activity.

III. Immediately above II/2 one can observe the massive layer of rammed earth that consist of two levels (III/1-2). An imposing cultural layer comprised of gray soil (III/2) that lies above the building horizon III/1 most likely indicates that after a dwelling structure in III/1 was destroyed not other structures were erected in this part of the site for a relatively long time, which allowed for gradual soil deposition of III/2 horizon.

Within the duration of habitation levels II and III a large ditch was excavated by the Neolithic people. It had been unearthed by archaeologists before, in the course of

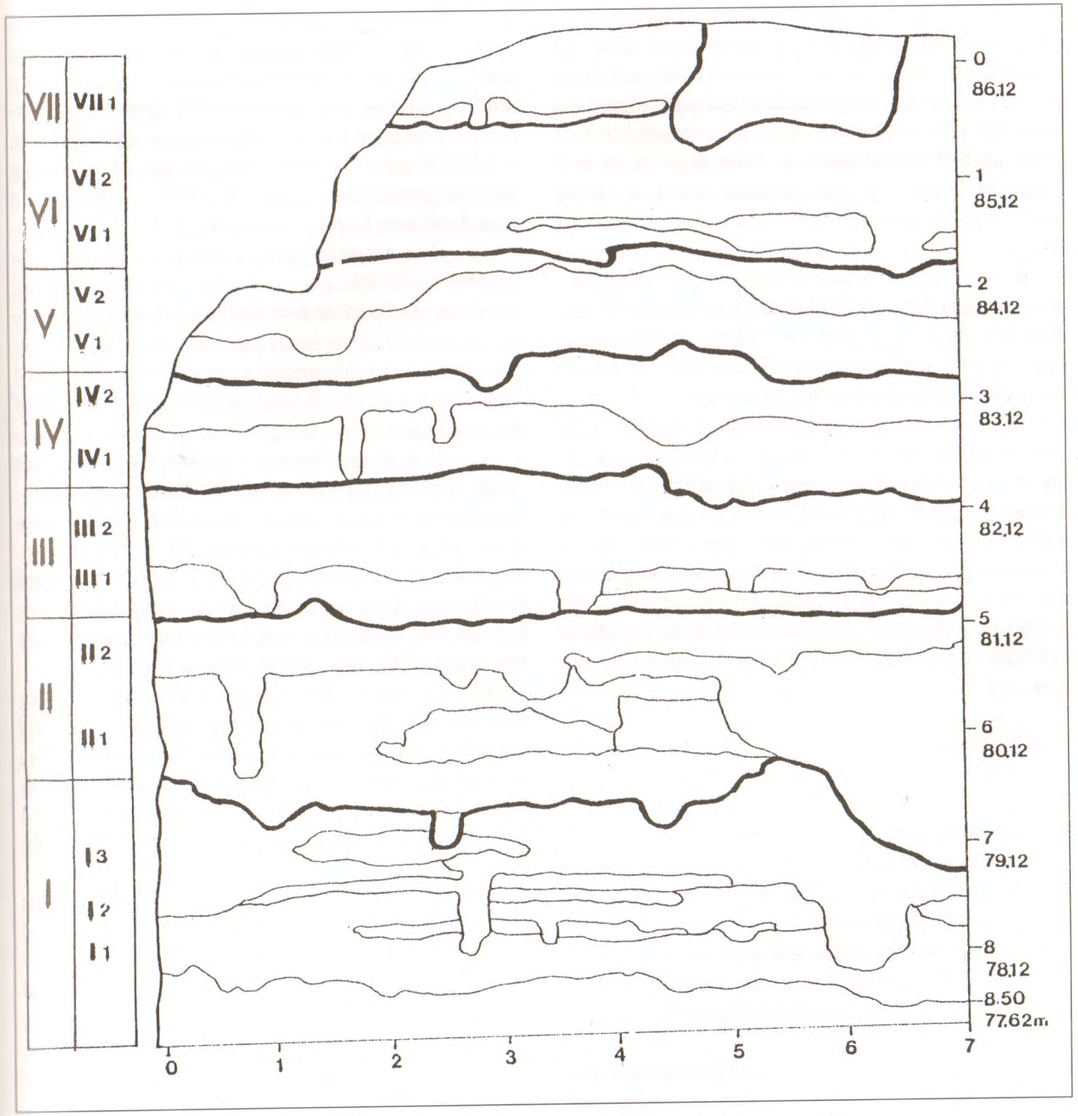

Fig. 3a. - Stratigraphic horizons of the south profile of the 1978-80 sondage trench.

M. M. Vasić's excavations in 1908-1934 and was marked as ditch Q. It was also interpreted by that excavator to be a defense ditch. The stratigraphic position of ditch Q we believe is visible also in the western profile of the sondage trench (see Figure 2 and 2a and the description of the west profile). The appearance of ditch Q in this location seems to indicate that it was established here in order to bound the central part of the settlement at Vinča-Belo Brdo.

IV. Two distinct leveling horizons comprising light gray and brown soils can be observed in IV/1-2. They also contain larger ceramic fragments that originally were part of the upper building horizon, but which slipped down into horizon IV.

V. A solid layer of dark-gray soil with no building

structures is an earlier part of this habitation horizon (V/1). It was buried by a thick concentration of burned house rubble which stretches along the entire width of the profile (V/2). It is considered here that only a large and complex building structure could have resulted in such even and thick burned deposits. These deposits are most likely the house walls that collapsed during the house destruction, whereas the house floor is not visible on the profile.

VI. In contrast to the previous two habitation horizons in which dark-gray soil dominates, horizon VI consists entirely of light-gray soil. There are deposits of rammed earth and burned soil in this horizon, which are the likely remains of a dwelling structure (VI/1).

VII. In this horizon the pits which were dug from the present surface or just from below it can be observed on the profile. These pits represent the medieval serbian necropolis established around the medieval monastery in Vinča. However, there are also obvious intrusions featured by layers of burned rubble covered by a layer of gray soil that one cannot interpret as the remains of the necropolis. It is possible that these remains are part of the Eneolithic or Middle Bronze Age deposits that will be discussed later in the text.

West Profile

See the seven habitation horizons (marked from I to VII) that appear on this profile in Figures 2 and 2a.

I. The lower part of habitation horizon I/1 consists of brown soil scattered with islands of greenish clay. Its upper part I/2 is represented by thick layer of burned house rubble topped with the rammed greenish clay. The greenish clay is understood to feature a foundation layer of a buildingwhich corresponded to the building horizon I/3 on the south profile.

II. Habitation horizon II is represented by rather substantial soil deposits which have been seen in the south profile as well but which are here reinforced with a line of levelling of brown soil intercepted by islands of yellow clay. The lower portion of horizon II (II/1) is made of thick layer of rammed yellow and greenish clay with levels of house rubble that delineate a destroyed building structure (II/2). The lower building horizon ends with a level of yellow and grey clay in which could be observed long and narrow postholes that begin under a destroyed house. The upper portion of horizon II (II/3) is similar to the previous one, horizon II/2.

III This horizon features remains of a destroyed dwelling that was buried by a thick layer of dark brown soil III/1. Ditch Q was dug in from the upper part of horizon III. The ditch has a V-shape measuring 4-4.20m in width in its upper part and 4.10m in height. Greenish clay deposits containing islands of rubble fragments and burned soil were found at its bottom (III/2).

IV Two distinct layers of leveling (IV/1-2) comprising brown and light gray soil with fragments of rubble, stretch across the entire west profile and represent the closure of ditch Q. In its lower part horizon IV (IV/1) contains small islands of rammed earth, charcoal, rubble, and loess soil, which are all considered to be the remains of destroyed structural features.

V In habitation horizon V we can observe remains of the large houses represented by thick layers of collapsed burned house rubble. The rubble remains were deposited on a foundation layer of gray-yellowish clay. The lower part of horizon V (V/1) was partially demaged by intrusions from the level above. The upper part of the horizon, V/2, contains a massive layer of house remains that stretch all the way into the south profile.

VI The central part of horizon VI is made of thick layer of light gray soil. In its lower part (VI/1) we find partially destroyed remains of rammed earth, whereas in its upper phase (VI/2) there are massive remains of a collapsed house. It is possible to recognize the remains of an oven probably of horse-shoe shape in the collapsed rubble.

VII This horizon features the same deposits as the south profile, such as the intrusions from the humus level which extend as deep as the horizon VI/2 and its collapsed house. The deposits in horizon VII represent the medieval necropolis and presumably also the Eneolithic and the Bronze Age remains.

Discussion

The combined length of both 1978-80 profiles is 17m and they are representative of only a portion of the settlement at Vinča-Belo Brdo. It is very likely that this area was the core part of the settlement. In comparison, the west profile of trench P/1934 excavated by M. M. Vasić was 43m long and obviously had it been recorded and published in a comparable manner it would be a much better reference for the stratigraphy and chronology of the

settlement as a whole. If for no other reason the discussion and the proposed conclusions presented in this article have a preliminary character. One important contribution, however, of this analysis is that now we can talk about the stratigraphy of the core part of the settlement with much more precision than before.

The seven (I-VII) habitation horizons distinguished on the west and south profiles indicate, in our opinion, three major phases of the Vinča culture at the settlement and a number of later prehistoric cultures and a medieval necropolis. But whereas the Vinča culture settlement was a major one in terms of size and its duration other cultural deposits seem to reflect much shorter duration at this spot. The Vinča culture phases are deduced from the distinctions in the stratigraphic units, the building horizons. The building horizons that contain remains of structures are characterized by the following pattern. The building starts with leveling of the terrain (rammed earth of yellow and greenish clay), continues with erecting of a dwelling on the rammed earth, and ends with deposits of a building destroyed in conflagration. There a number of points that we suggest are worth discussing at this stage are.

a) An early phase of life in the settlement is portrayed by the habitation horizons I-III. During this phase the settlement was established and was developed considerably. Numerous building horizons comprising layers of rammed earth, burned structural remains, and thin gray layers of living residues indicate frequent replacement of dwelling structures. In this phase the rubbish pits and possible dwelling pits seem to be absent, except for those that were dug in the sterile loess soil in the initial stage of the settlement. The dwelling pits, i.e., the subterranean dwellings, are known from other Early Neolithic sites in the region. The rubbish pits are a typical feature of the Vinča culture settlements. However, the intrusions that can be observed in south and west profiles belong to the postholes for the houses and can not be interpreted as rubbish pits. The houses in this early phase of the settlement appear to be burned in major conflagrations but they make a different impression when compared to burning of the houses in the upper, later horizon of the settlement.

b) The end of the early Vinča culture phase at Vinča-Belo Brdo is marked by construction of ditch Q, which belongs to the habitation horizons III and IV, which we consider to be the second major phase of the settlement. On the basis of the profiles from 1978-80 and 1908 we can propose that ditch Q probably extended across the entire settlement in a curved line (Figure 1). At the edge of the settlement ditch Q ended nearly perpendicularly in relation to the Danube river (Figures 1 and 2), which is indicated in the profiles from 1978-80 and 1908.[9]

Ditch Q stopped being used at some point during the early stage of the building horizon IV at the settlement. Therefore, it does not seem to have been used for a very long time. However, based on its size and massiveness and consequently the effort that was put in its construction, it must have had a role of crucial importance at the time of its use. At the end of its use life the ditch Q was completely filled up with homogenous, dark gray soil. Considering the length and width of ditch Q and both actions, the filling up of the ditch as well as digging it up, most likely needed a well worked out plan on the level of the entire settlement. That is, its spatial layout across the entire settlement must have been planned and laid out before it was constructed and the large labour force, possibly the entire village participated in digging it and for a considerable period of time. Even though it is difficult to discuss the function of ditch Q on the basis of a small size excavation such as the one presented here, we maintain that whatever role it served, the ditch had to be abandoned. The likely reason seems to have been the expansion of the settlement beyond its central part that was bounded by the ditch Q.

c) The habitation horizons, V-VI, were established in the third and latest major phase of the Vinča culture at this site. They were erected on carefully leveled terrain and seem to indicate a change in the spatial organization of the settlement. In the profiles we can see that in phases V and VI leveling of the ground occurs more often, and in thicker and more homogenous layers. Also, the dwelling structures themselves were of larger size and built with more massive raw materials. The house rubble remains indicate that houses in these horizons were destroyed in fire just as in the previous phases but this time we can observe massive layers of burned deposits.

d) That the medieval burials were dug in from the surface into the latest habitation horizon of the Vinča culture at the settlement can be noticed in both profiles in horizon VII. The Old Serbian necropolis was dated to the VIII-XVII centuries.[10] However, the excavations in 1980-

[9] M. M. Vassits, *op.cit.*, T. 7a-c; B. Jovanović, *op.cit.*, Sl. 21.

[10] G. Marjanović-Vujović, Starosrpska nekropola (Die altserbische Necropole), in: S. Ćelić (ed.)*Vinča u praistoriji i srednjem veku,*

84 revealed that there are at least two Eneolithic horizons and the Bronze Age horizon in the central part of the settlement which cut through the latest Vinča culture deposits. The Eneolithic and the Bronze Age features were damaged as well by the medieval necropolis dug in from on top. Four inhumed skeletons with very rich ceramic offerings belong to the Bodrogkeresztur culture. Numerous pits with pottery dated to the Early Baden culture and occasional pottery fragments that belong to the Kostolac culture were found.[11] The final prehistoric layer in the central part of the Vinča-Belo Brdo settlement belongs to the Middle Bronze Age Vatin culture.[12] It was not possible at all to establish on the basis of the profiles the location and duration of the Celtic oppida and its defense ditch whose remains were also discovered during the excavations.[13]

It is very important to stress here that neither the west nor the south profile shows any clear signs of the Eneolithic and Bronze Age cultural layers, which subsequently were discovered during the excavations. An apparent conclusion is that however profiles seem to be a representative record of life at a site they are insufficient or only partial evidence if by themselves.

Different profiles that were mentioned in this article present the same or very similar sequence of habitation horizons that belong to the Vinča culture but they offer a varied picture in terms of the thickness of cultural deposits at the site of Vinča-Belo Brdo. The general stratigraphic picture of all three profiles demonstrates similarity in the Vinča culture settlement organization. They feature the early phase of the settlement with more spatially complex organization, or in other words, considerable building activity and replacement of dwellings. The next phase of the settlement is that in which ditch Q was constructed and then was filled up and leveled. Finally, an later phase with massive deposits of collapsed house rubble.[14]

There are many reasons for differences in the thickness of the deposits. One of them is the location of the profile in relation to the intensity of life at the settlement. The profiles that cut through the central part of the settlement contain often a richer picture of the site than the ones which run through the peripheral part of the settlement. For instance, the 1908 profile was located 30m to the Southeast of the trench P/1934 and reflects a fewer deposits at the site. The average thickness of cultural deposits on the profile from 1908 is 7.20 - 7.40m, which is considerably less than the west and south profiles from 1978-80 which are on average 8.40 - 8.60m thick excluding the pits.

In addition, it is very likely that the original settlement was sloping towards the Danube. The change in thickens of cultural deposits featured in the mentioned profiles seem to indicate this. The reason for this could have been that the settlement was erected on the sloping river bank. It is conceivable that if the rate of slope of the prehistoric settlement layers was consistent, we could have expected the settlement to have descended to the level of the river bank in its peripheral parts. However, we would still not know what was the relationship between the elevation of the original river bank on which the settlement was founded and the Danube waters at the time. Nevertheless, we believe that it would be important to try to solve the problem of this relationship since it is very likely that ditch Q was constructed in relation to the level of the Danube river waters. Ditch Q runs perpendicularly to the river and most likely all the way to the river. At this stage we can only speculate about the function of such an enormous ditch but the future research should be able to provide more evidence for its interpretation. The option of the ditch serving the function of protecting the settlement from the flooding Danube waters seems equally viable as the more conventional interpretation that the ditch had a defensive character for the Vinča culture settlement.

According to the presented evidence the thickness of the cultural layers at Vinča-Belo Brdo vary, from 7.20 - 7.40m on the 1908 profile, 8.40 - 8.60m on the 1978-80 profiles, and to the level of pits at 9.10 to 9.20m which were excavated in 1931-34.[15] The central part of the settlement is presently considered to have been bounded by ditch Q, which later was extended. All the existing

Beograd, 1984, 131-136, 217-220.

[11] N. Tasić, Naselje i grobovi iz bakarnog doba (Die Siedlungen und Gröber aus der Kupferzeit), in: S. Čelić (ed)*Vinča u praistoriji i srednjem veku,* Beograd, 1984, 69-75; 211-214; M. Jevtić, Grobovi bakarnog doba iz Vinče (Les tombes de l'âge du cuivre de Vinča), *Starinar* XXXVII, 1986, 142.

[13] N. Tasić, Naselje vatinske kulture (Die Siedlung der Vatin-Kultur), in: S. Čelić (ed.) *Vinča u praistoriji i srednjem veku*, Beograd 1984, 76-83; 214-216.

[14] M. M. Vasić, *op.cit.*, Sl. 210, 211b; M. M. Vassits, *op.cit.*, 25, T. 7a,c.

[15] M. M. Vassits, *op.cit.*, T.7.

chronologies for Vinča-Belo Brdo have been made on the basis of the stratigraphy in the central part of the settlement and so is this one.

Indeed the 1978-80 profiles, that are the focus of analysis in this presentation allow for more general phasing of the cultural deposits, as well as making the detailed divisions. We maintain based on these two profiles and the organization of the settlement, that a tripartite division of the deposits that belong to the Vinča culture is the most acceptable. Thus the Early phase (horizons I-III) in which the settlement was established would, in our view, correspond to the Vinča-Tordoš phase of the Vinča culture; the Middle phase (horizons III-IV) during which ditch Q was constructed and "destroyed" would correspond to the Gradac phase of the Vinča culture; and finally, the Late phase (horizons V-VI) with massive burned buildings would correspond to the Vinča-Pločnik phase of the Vinča culture.[16] Such a chronology of the Vinča culture deposits at the site of Vinča-Belo Brdo shares the most similarity with one that had been made earlier by M. Garašanin for the same site.[17]

However, the same stratigraphy would offer a different chronology when interpretedin the view of the archeometallurgical data. It is, when the occurrence of metallurgical data in the Vinča culture is taken into account as an important basis for interpretation. The early settlements at Vinča-Belo Brdo would in this case fall in the pre-Gradac phase of the Vinča culture, whereas the period of ditch Q and the late settlements would belong to the Gradac I and possibly Gradac II phase of the Vinča culture.[18] One argument that could support the difference in constructing these two chronologies could be the fact that they stress the importance of different types of material culture in the analysis. Thus, the first periodization is based on stratigraphy and ceramic typology, whereas the second typology is based on stratigraphy but it also stresses the use of metal ore, and technology of metal artifacts during the Vinča culture.

In the conclusion we would like to point out that this is only the first analysis and presentation of the 1978-80 west and south profiles. In this article the two profiles have been precisely located on the grid system at the site of Vinča-Belo Brdo and have been related to other, older excavations by M. M. Vasić and to previous chronological sequences that were proposed for this site. In addition, in this examination we presented the differences in the thickness of the cultural deposits that the existing profiles show. We believe this to be the very first step in the analyses of the rich material culture from the relatively recent excavations. The authors of this article hope to continue contributing to our knowledge of the Vinča culture at Vinča-Belo Brdo by analyzing the profiles in terms of the relative and absolute elevations of particular building horizons, and more specifically marked structural features, which will be compared with the same building horizons published in the major work by M. M. Vasić in Preistorijska Vinča I-IV. Moreover, our plan is to undertake the analysis of the typology of the ceramics collected from the same excavations and to work on establishing their relationships with the stratigraphy of the 1978-80 profiles.

Even though this analysis of the Vinča-Belo Brdo 1978-80 profiles is a contribution to our understanding of this site and the Vinča culture as a whole, there are many problems that this examination glosses over which await solutions in the further analysis and excavations. Considering the large size of the excavations at Vinča-Belo Brdo and the richness of finds this settlement offers a very good site for examination of many aspects of the Neolithic, that range from the chronological relationships to the social organization of the Neolithic and Eneolithic societies. More specifically, some of the fundamental unsolved problems of this site are as follows: the size of the Vinča-Belo Brdo settlement is very much unclear; the change of thickness of cultural deposits is apparent but how it manifests throughout the whole settlement is unknown; the role of the habitation horizons that belong to Eneolithic, the Bronze Age, and the La Ten is also unclear at present. One other interesting problem is the question of whether this site represents a tell-settlement so characteristic of the Balkan and Anatolian Neolithic or could it be classified as a flat-settlement.

The whole array of problems and dilemmas about the

[16] *Ibid.*, M. M. Vasić, *Preistorijska Vinča* II, Beograd 1936, 8, 10.

[17] M. Garašanin, Verspätetes Neolithikum, Spätneolithikum und beginende Kupferzeit in osteuropa, *Godišnjak* XXIX, 1991, 11-21; *Id.*, Der Übergang vom Neolithikum zur frühen Bronzezeit auf dem Balkan und an der Unteren Donau, *Die Kupferzeit als historische Epoche*, 1 /Herausg. J. Lichardus /, Bonn 1991, 207.

[18] B. Jovanović, Gradac Phase in The Relative Chronology of the Late Vinča Culture, *Starinar* XLIII-XLIV/1992-1993, 2;*Id.*, Vinča and Larisa Cultures: Migration or autochtone development, *Anatolica* XVIII, 1993, 63-74.

Vinča culture and the Neolithic life in general that stem from this site should be the subject of the future analysis. We believe that the others will share with us the excitement of opening up new avenues for research at this "well-known" but so little known and yet so important Neolithic settlement of Vinča-Belo Brdo.

Ada in Prijevor bei Čačak

Beitrag zur Erforschung der Bronzezeit im Moravagebiet und im serbischen Donaugebiet

MILORAD STOJIĆ, Archäologisches Institut, Beograd
LIDIJA NIKITOVIĆ, Nationalmuseum, Čačak

An der Lokalität Ada in Prijevor, einige Kilometer vom Eingang in die Ovčar-Kablar-Schlucht entfernt, wurde eine Grabhügel-Nekropole entdeckt, die aus sieben Tumuli besteht.[1] Drei Tumuli mit einem Durchmesser von 18-20 cm befinden sich im westlichsten Teil der Lokalität, auf dem Vid-Prijevor-Friedhof, wo heute noch Beerdigungen stattfinden. Über einen der Grabhügel verläuft teilweise die Zufahrtsstraße zum Friedhof. Ein Tumulus wurde auf dem Hofland von Milijana Kujundžić registriert - ein anderer befindet sich im Klostergarten (westlich vom Friedhof). Der siebte und östlichste Tumulus befindet sich auf dem Acker von Marko Šibalić.

Bei einer Beerdigung im Jahre 1987 wurde auf dem Vid-Prijevor-Friedhof, an jener Stelle, an der sich einer der Tumuli befindet, folgendes gefunden: eine zweischlingige bogenförmige Fibula mit Fuß in Form eines böotischen Schildes, eine Torques, ein Armband und zwei Eisenspeere (Abb. 1/1-5).[2] Im Jahre 1994 wurden zwei Rekognostizierungen der Nekropole durchgeführt.[3] Neben der Tumuli-Gruppe auf dem Vid-Prijevor-Friedhof (im Klostergarten) wurde eine Siedlung festgestellt, die durch Wellerwerk der Wohnstätten, Keramik und andere Funde dokumentiert wurde - aus dem Äneolithikum (Abb. 1/6-8), der Bronzezeit (Abb. 1/9) und der Eisenzeit (Abb. 1/10), und zwar auf einer Fläche von mehreren Dutzend Ar. Von dem durch Straßenbauarbeiten beschädigten Tumulus stammt ein Fragment des Bechers aus Vatin, der mit Kannelierungen verziert ist (Abb. 1/11). Die Eigentümerin des Hoflandes (die verstorbene M. Kujundžić), auf dem sich einer der Tumuli befindet, hat dessen zentralen Teil ausgegraben, fand dort jedoch kein archäologisches Material. Der einzige Grabhügel, der erforscht werden konnte, ist jener auf der Parzelle von M. Šibalić, die sich 330 m östlich vom Tumulus im Hof von M. Kujundžić befand bzw. 500 m östlich von der Tumuli-Gruppe auf dem Vid-Prijevor-Friedhof (Abb. 2). Die karge Vegetation auf diesem recht niedrigen Grabhügel verwies darauf, daß diesem eine Steinkonstruktion zugrunde lag. Angesichts früherer Zufallsfunde in dieser Nekropole wurden die Forschungen mit der Überzeugung begonnen, daß es sich höchstwahrscheinlich um einen Tumulus aus der Eisenzeit handle. Die Grabungen haben jedoch gezeigt, daß dieser ziemlich gesondert gelegene Tumulus, im Gegensatz zur Nekropole, aus der Bronzezeit stammt.[4]

Die Höhe des Grabhügels beträgt 0,85 m; der Grabhügel war mit einem kompakten, ca. 1,7 m breiten Steinring aus größeren Kielselsteinen versehen und mit braungelber steriler Erde aufgeschüttet. 3,75 m vom Mittelpunkt des Grabhügels in westlicher Richtung wurde das Grab eines verbrannten Toten gefunden (Grab1) (Abb. 3), und im Mittelpunkt selbst stieß man auf eine Gruppe von fünf Keramikbechern (einer konnte nicht rekonstruiert werden) desselben Typs (Abb. 3/2-5). Am peripheren Teil des Grabhügels, in Segment D, wurden Reste eines weiteren Grabes mit einem verbranntem Toten festgestellt

[1] Die Nekropole wurde von M. Ikodinović, der Kustodin des Nationalmuseums in Čačak, registriert.

[2] L. Nikitović, Festschrift zu Ehren von M. Zotović, in Druck.

[3] Rekognoszierung aus dem Jahre 1994: L. Nikitović, B. Jovanović, N. Tasić, R. Vasić und M. Stojić.

[4] Das Forscherteam bestand aus: L. Nikitović, R. Vasić und M. Stojić; die endgültige Dokumentation wurde von B. Jovković verfaßt.

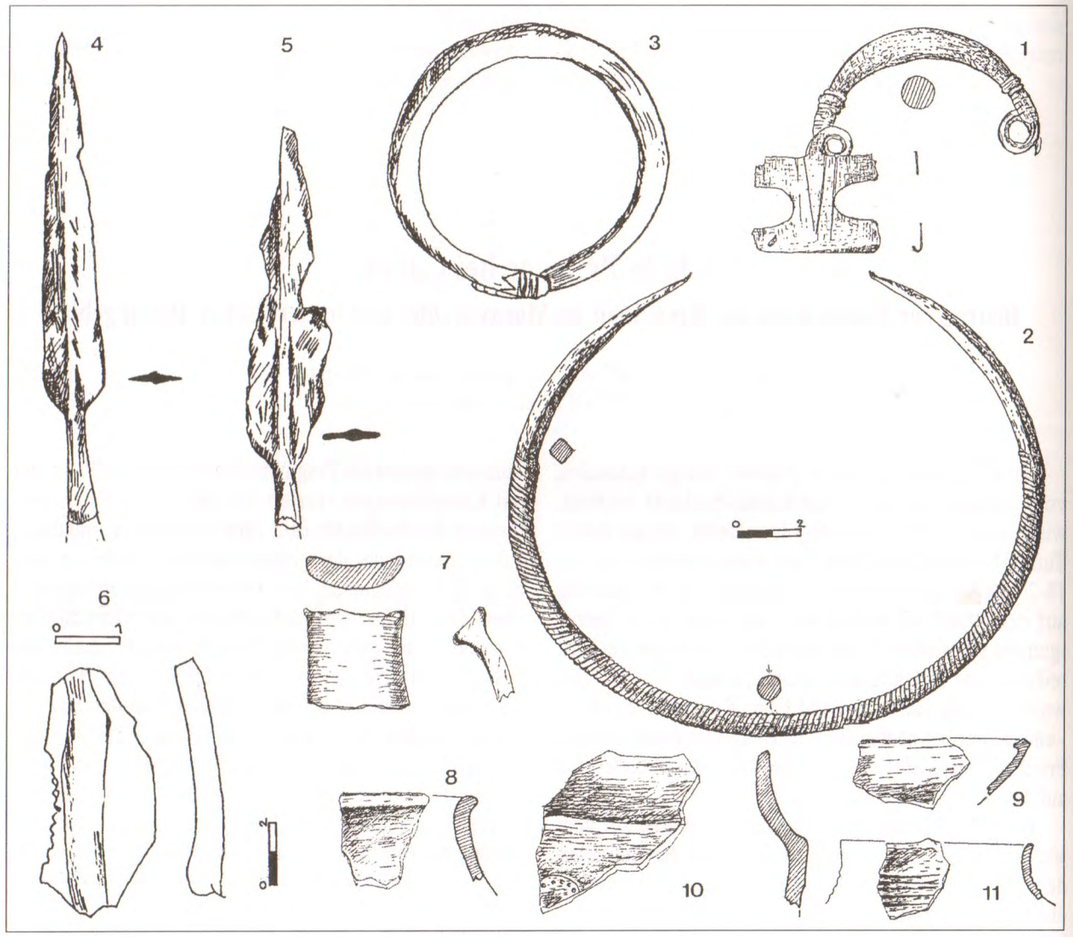

Abb. 1 - Zufallsfunde: 1-5. Gegenstände aus der älteren Eisenzeit aus Grabhügeln, die sich auf dem V-P-F befanden: 6-10. Gegenstände aus der Siedlung, die im westlichsten Teil der Lokalität (Klostergarten) gefunden wurden - 6-8. Kupferzeit, 9. Bronzezeit (?). 10. ältere Eisenzeit; 11. Keramikfragment aus der Bronzezeit (Vatin-Kulturgruppe) aus dem Tumulus, der beim Straßenbau beschädigt wurde (etwa 50 m vom Friedhof entfernt).

(Grab 2), der nachträglich begraben wurde (Abb. 3), und 2 m weiter, ebenfalls an der Peripherie des Grabhügels, in Segment C, wurden die Reste des Verbrennungsortes untersucht.

Die Entstehung des Grabhügels wurde auf folgende Weise rekonstruiert: An der für den Grabhügel vorgesehenen Stelle wurde zunächst eine Humusschicht entfernt. Dann wurde der Ring aus Flußkieselsteinen angelegt; danach wurden die verbrannten Überreste des Verstorbenen bestattet, die Becher als Grabbeigaben wurden hineingelegt, und zum Schluß wurde der Grabhügel aufgeschüttet.

Der Ring wurde aus dicht nebeneinander gesetzten Kieselsteinen geformt, vorwiegend entlang des Innenrandes, und zwar in zwei oder drei Reihen. Für diesen Ring wurden etwa 2.000 Kieselsteine verwendet. Die maximale Breite des Ringes beträgt 1,7 m. An einigen Stellen, vor allem im westlichen Teil des Grabhügels, in Segment C, entlang des Außenrandes des Ringes, wurde eine größere Grube festgestellt, die mit zahlreicher, jedoch vorwiegend

atypischer Keramik gefüllt ist (Abb. 3/9-11) sowie grob gebrochenen Kiesesteinen; einzelne Keramikfragmente sind angesengt. Keramikfragmente gab es stellenweise auch am Ring selbst, vorwiegend in Segment B. Der Innenrand des Ringes ist im Verhältnis zum Außenrand etwas höher. Der Ring wurde durch die Eingrabung des Verbrennungsortes und des peripheren Grabes beschädigt. Der Grabhügel ist mit kompaktem wildem Boden aufgeschüttet. In der Grabhügel-Aufschüttung wurde stellenweise auch verkohltes Holz gefunden.

Das Grab des verbrannten Toten im Grabhügel (Grab 1) ist eine flache Grube, mit einem Durchmesser von ca. 1 m. Die Knochen sind sehr morsch und klein, mit Ausnahme einiger größerer. Der Grabboden ist leicht angesengt, was darauf hinweist, daß die Knochen unmittelbar nach dem Verbrennen des Toten in das Grab gelegt wurden. Auf einen Teil des Grabes wurden drei Bruchsteine über die Knochen gelegt. Andere Gegenstände wurden in dieser Bestattungsgrube nicht gefunden.

Im Mittelpunkt des Grabhügels, auf Grabesebene, wurden fünf Becher mit zwei bandförmigen Henkeln gefunden, die nicht über den Rand hinausreichen (Abb. 3/2-5). Im größten Becher war der kleinste untergebracht; diese beiden Becher wurden in den Mittelpunkt des Steinringes bzw. des Grabhügels gelegt. Die restlichen Becher wurden beiderseits des Bechers im Mittelpunkt des Steinringes bzw. des Grabhügels gelegt, in der Ost-West-Achse. In den Bechern wurde nicht weiteres als Erde gefunden. Im übrigen befinden sich diese Becher, das Grab sowie die größte Keramik-Gruppe entlang des Steinringrandes ebenfalls in der Ost-West-Achse.

Im peripheren Grab (Abb. 3/6), das durch Feldarbeiten beschädigt wurde, wurden Knochen eines verbrannten Toten gefunden sowie Urnen-Fragmente, zwei Becher und ein atypisches Fragment eines Bronzegegenstandes (Abb. 3/7-8). Beim Eingraben dieses Grabes wurde auch der Ring des Grabhügels beschädigt. Einige Kieselsteine aus dem Ring des Grabhügels wurden für die Umfriedung des Grabhügels und der Beigaben verwendet. Im übrigen wurden die Beigaben in diesem Grab - zwei Becher - unmittelbar neben die Urne gelegt.

Der Verbrennungsort ist von gleichmäßiger, ovaler Form, mit Dimensionen von 1,6 x 1,2 m, er ist 0,34 m tief, und die gesamte Oberfläche ist ziemlich angesengt. Darin wurden ein atypisches Keramikfragment und ein verkohltes Holzstück gefunden. Es steht außer Zweifel, daß hier ein Toter verbrannt wurde, dessen Überreste in eine Urne gelegt und 2 m weiter vergraben wurden, in westlicher Richtung, ebenfalls im Ring des Grabhügels. Beim Eingraben des Verbrennungsortes wurde ein Teil des Tumul-Ringes beschädigt.

Der Grabhügel wurde für die Beerdigung des verbrannten Toten errichtet, dessen Überreste in eine 3,75 m vom Mittelpunkt entfernte Grube gelegt wurden. Daß die Gruppe der senkrecht aufgestellten Becher im Mittelpunkt des Grabhügels mit diesem Grab zusammenhängt, darauf weist dieselbe Tiefe wie beim Grab selbst hin sowie die Tatsache, daß sie zur gleichen Zeit mit Erde aufgeschüttet wurden. Auch die am Außenrand des Ringes befindliche Keramik sowie jene, die am Ring selbst gefunden wurde, stammt aus derselben Zeit wie das Grab und die Becher aus diesem Grabhügel, da solche Keramik auch zwischen den Kieselsteinen und stellenweise unter ihnen gefunden wurde. Offensichtlich stammt diese Keramik aus Ritualen, die mit der Anlage des Ringes und des Grabhügels, dem Verbrennen (angesengte Keramik) und der Bestattung des Toten im Tumulus zusammenhängen.

Bereits dadurch, daß es am Rande des Grabhügels eingegraben wurde (wodurch sein wichtigster Konstruktionsteil - der Steinring - beschädigt wurde), ist die chronologische Stellung des peripheren Grabes im Verhältnis zum Grab im Grabhügel determiniert wie auch seine Beziehung zum Tumulus als einer Art von Grabkonstruktion. Auch die Keramik aus dem Inneren des Tumulus verweist im Verhältnis zu jener aus dem peripheren Grab auf bedeutende stilistisch-typologische und andere Unterschiede.

Alle fünf Becher aus dem Mittelpunkt des Grabhügels gehören zum Becher-Typus, der vor allem für die frühe Bronzezeit des Moravagebiets und des serbischen Donaugebietes bezeichnend ist.[5] Sie alle haben zuverlässige Analogien in zahlreichen Bechern aus Grube 2 von der Lokalität Vecina mala in Majur bei Jagodina und werden mit der Einflußperiode der Kulturen der Bronzezeit Makedoniens in Zusammenhang gebracht, die wesentlich an der Herausbildung der Vatin-Kulturgruppe mitgewirkt

[5] M. Ikodonović, *Zbornik radova Narodnog muzeja*, Čačak 1969, 5-6 Abb. 5-8; M. Zotović, *Arheološki i etnički problemi bronzanog i gvozdenog doba zapadne Srbije*, Beograd 1983, 32, T. V/1-3; M. Garašanin, *Praistorija jugoslavenskih zemalja* IV, Sarajevo, 1983, 719-722; R. Rašajski-Đ. Gačić, *Arheološki pregled 24*, Beograd, 1985, 15, T. VII; M. Stojić, *Starinar* XXVII, 145-149; S. Grčki-Stanimirov, *The Yugoslav Danube Basin and the Neighboring Regions in the 2nd Millenium B-C.*, Belgrade - Vršac 1966, ed. N. Tasić, 69-76, T. IV.

haben.[6] So ist beispielsweise der Rand des kleinsten Bechers ellipsenhaft in die Länge gezogen, genauso wie alle Becher mit kugelförmigem Bauch aus Vecina mala.[7] Auch die bikonische Profilierung eines der Becher aus

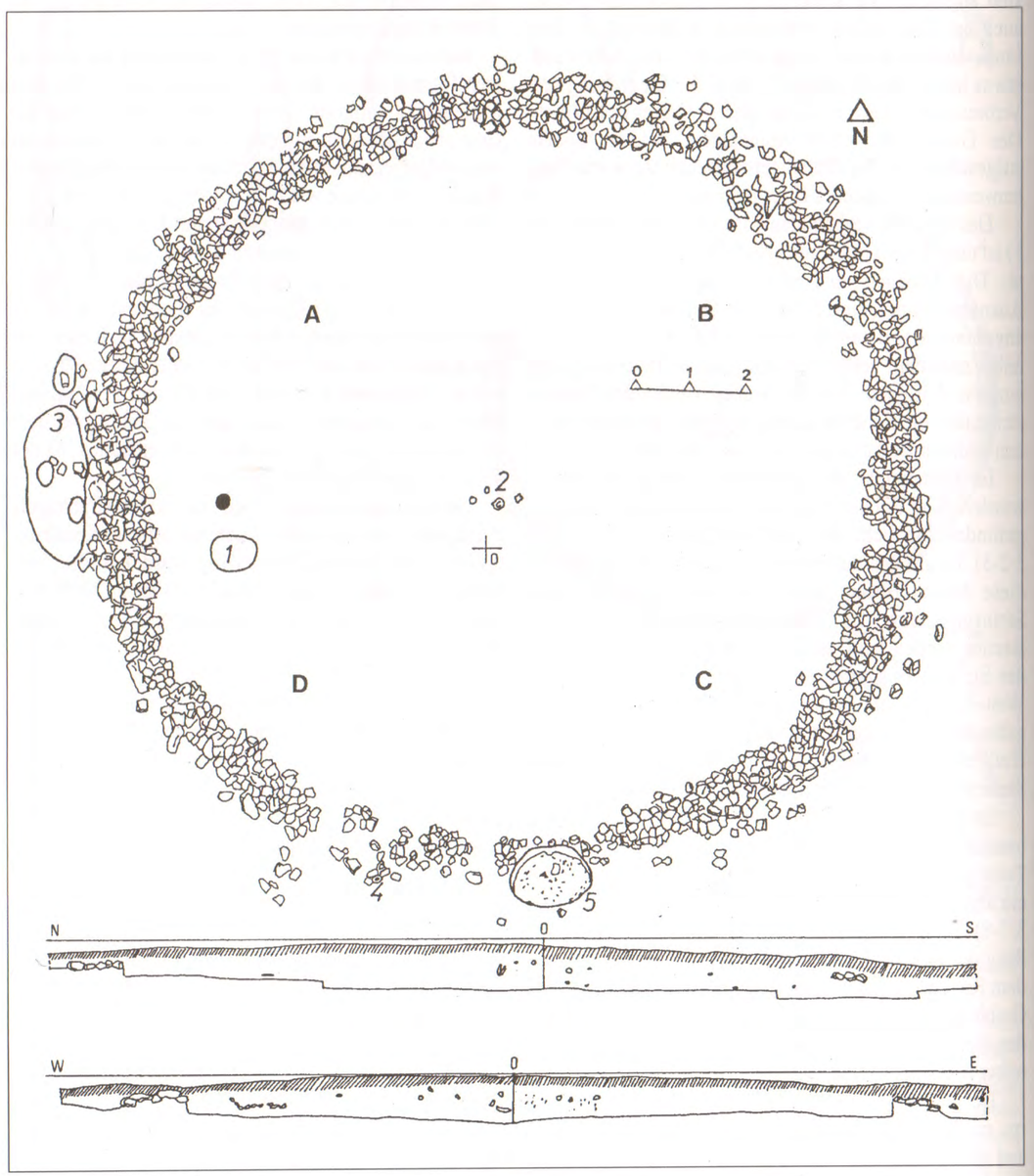

Abb. 2. - Grabhügel auf der Parzelle von M Šibalić: 1. Grab 1; 2. Bechergruppe; 3. Opfergrube; 4. Grab 2; Verbrennungsort eines Toten, dessen Überreste wahrscheinlich in Grab 2 bestattet wurden.

Prijevor ist für dieselbe Phase bezeichnend, die durch eine reichhaltige geschlossene und einheitliche Fundsammlung aus dem Flußtal der Großen Morava dokumentiert ist.[8] Plastische Verzierungen an der Keramik, wie am größten Becher aus Prijevor, charakterisieren dieselbe Phase dieser bronzezeitlichen Kultur.[9]

Die Becher aus dem peripheren Grab sind typisch für die Vatin-Kulturgruppe; sie sind birnenförmig mit bikonischem Bauch, betonter Schulter, dreieckiger Ausbuchtung am Rand, plastischer Verzierung am oberen Henkelteil und Schulter.[10]

Beide Gräber aus dem Grabhügel in Prijevor stammen aus der Bronzezeit, das Grab im Grabhügel selbst gehört zur frühbronzezeitlichen Kultur, deren Charakteristikum Becher mit zwei nicht über den Rand hinausreichenden Henkeln sind, und das periphere Grab - zur Vatin-Kulturgruppe.

Die Beigaben in Grab 1 im Grabhügel in Lučani, im Tumulus II in Vranjani bei Požega und in Grab 2 in Grabhügel III in Pilatovići[11] liefern zahlreichere Analogien als die Bestattungsweise des kremierten Toten. Eine gewisse Ähnlichkeit mit der Bestattungsweise des Toten aus dem Prijevor-Grabhügel sind in einem Grab im Rahmen der Kulturgruppe Belotić-Bela Crkva bemerkbar.[12] In der Nekropole Belotić-Šumari wurde die Verbrennung von Toten im Mittelpunkt des später angelegten Grabhügels festgestellt; nach der Verbrennung wurden die Überreste des Toten im Verbrennungsort mit Erde aufgeschüttet.[13] Der Unterschied im Vergleich zur Bestattungsweise in der Nekropole Belotić-Šumari besteht darin, daß die Grube, in der Menschenknochen in Prijevor gefunden wurden, wegen ihrer geringen Dimensionen (etwa 1 m) sowie der Tatsache, daß an dieser Stelle selbst keine Verbrennungsspuren gefunden wurden, vermutlich kein Verbrennungsort ist, sondern eine Bestattungsgrube bzw. ein Grab.[14] Auch in bezug auf die Art der Beigaben und teilweise auch auf die Lage im Grabhügel, in die sie hineingelegt wurden, besteht eine gewisse Ähnlichkeit zwischen dem Grab in Prijevor und einem Grab aus der Nekropole Cerik-Bandera, wo sich als Beigabe neben einem doppelten Skelett-Grab eine Vasen-Gruppe befunden hatte.[15] S. Trojanović hatte ebenfalls festgestellt, daß in einem Grabhügel (Kulturgruppe Belotić-Bela Crkva), unterhalb des höchsten Punktes des Tumuls (d.h. im Mittelpunkt) ein Gefäß gefunden wurde.[16] Auch überrascht nicht eine gewisse Ähnlichkeit im Bestattungsritual zweier benachbarter, verwandter und höchstwahrscheinlich gleichzeitiger Kulturgruppen, insbesondere in Anbetracht dessen, daß sich das Grab in Prijevor in der Nähe der Grenze zur Kulturgruppe Belotić-Bela Crkva bzw. in der Zone des ethnokulturellen Durchdringens dieser Kulturgruppen der Bronzezeit befindet.[17]

Im Verhältnis zum ausgesprochen einfachen Grab im Inneren des Grabhügels befindet sich diese selbst in offenkundiger Disharmonie zu ihrem gewaltigen, repräsentativen Steinring; unvergleichlich mehr Aufmerksamkeit wurde dem Steinring gewidmet (Ebenmäßigkeit, Breite, Kompaktheit, äußeres Erscheinungsbild) als dem Grab (einfache, flache Grube). Angesichts dieser Situation liegt zunächst die Vermutung nahe, daß auch das Grab im Grabhügel solche Charakteristiken aufweisen würde, zumal die Überreste des Toten in erster Linie zwecks einer Kulthandlung dorthin gelegt wurden, die aus den religiösen Auffassungen der Gemeinschaft herleiten, der der Tote angehörte. Darauf, daß die religiösen Auffassungen das Erscheinungsbild des Grabhügels, seiner Konstruktionsteile, des Ringes und der Aufschüttung aus steriler Erde geprägt haben, ebenso wie die Raumverhältnisse des Grabes, des Bechers im Mittelpunkt des Grabhügels und der rituellen Grube mit Keramik entlang des Außenringes des Steinringes, weist die Tatsache hin, daß sich diese Objekte im Tumulus und die rituelle Grube in der Ost-West-Achse befinden, in der Richtung des so

6 M. Grbić, *Starinar* VII-VIII, 35-38, M. Stojić, *Starinar* XXVII, 148-149, Abb. 3-25.
7 M. Stojić, *ibid.*, Abb. 4-11.
8 *Ibid.*, Abb. 12-20.
9 *Ibid.*, Abb. 6.
10 Becher dieses Typs sind charakteristisch für die Čačak-Region, Ausstellungskatalog *Sahranjivanje pod humkama bronzanog doba u čačanskom kraju*, Čačak 1985, Kat. Nr. 47; ein Becher desselben Typs stammt von der Lokalität Šljunkara in Čačak und wird im Nationalmuseum in Čačak aufbewahrt (unveröffentlicht).
11 M. Ikodinović, *op. cit.*, 4-6, Abb. 3-7; M. Zotović, *op. cit.* Für die Daten über Grab III in Grabhügel II in Pilatovići möchte ich mit bei J. Đurić, dem Kustos des Nationalmuseums in Užice, bedanken.
12 M. Garašanin, *Praistorija Srbije*, Beograd 1973, 257.
13 *Ibid.*, 259.
14 *Ibid.*
15 *Ibid.*, 258.
16 S. Trojanović, *Starinar* IX, Beograd 1982, 6.
17 Über das Gebiet der Kulturgruppe Belotić-Bela Crkva, vgl. M. Garašanin, *op. cit.*, 254.

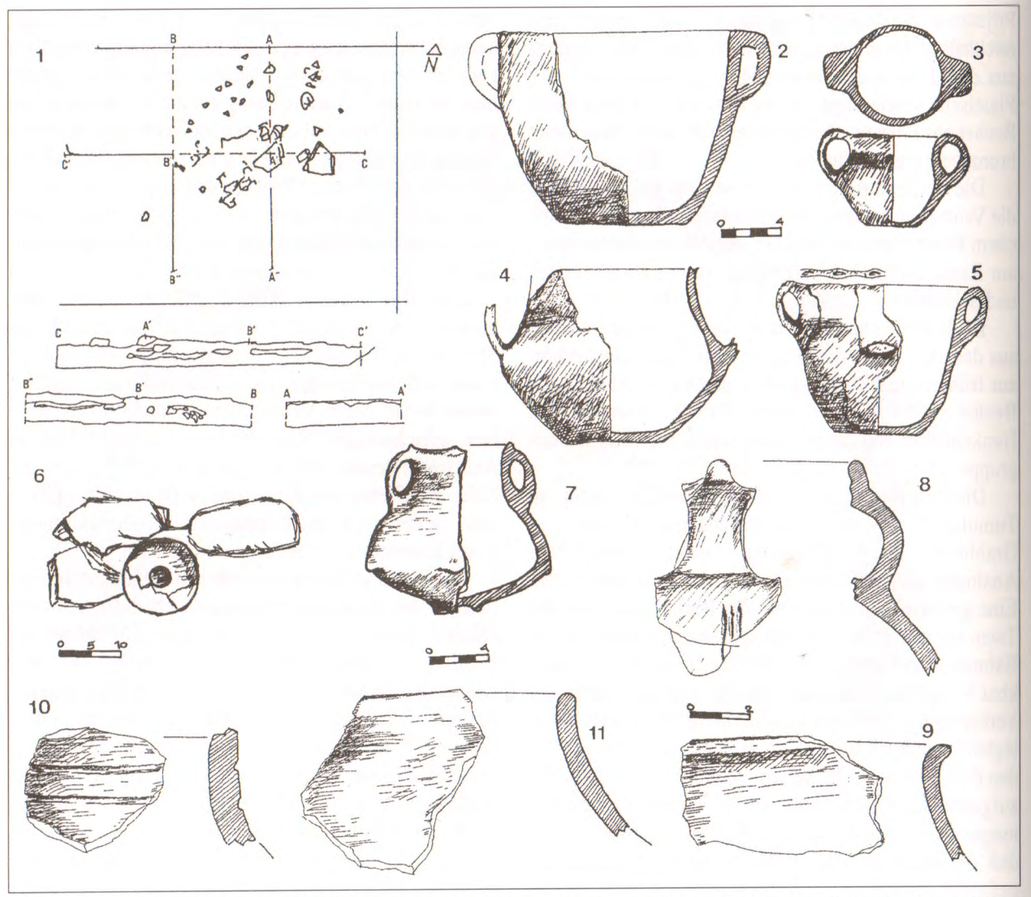

Abb. 3. - Grabhügel auf der Parzelle von M Šibalić: 1. Grab 1; 2. Becher aus dem zentralen Teil des Grabhügels; 6. Grab 2; 7-8. Beigaben aus Grab 2; 9-11. Keramikfragmente aus der Opfergrube.

bezeichnenden Sonnenweges, der so viele verschiedene Glaubensformen an das Leben nach dem Tod inspiriert hat. Interessant ist, daß diese Achse, die aus dem Mittelpunkt des östlichen Tumulus an der Nekropole führt, sich über dem Tumulus hinweg in den Hof von M. Kujundžić weiter erstreckt, über eine Tumuli-Gruppe am Vid-Prijevor-Friedhof bis hin zum nahegelegenen, markanten Tor der Ovčar-Kablar-Schlucht.

Logischerweise läßt sich schlußfolgern, daß das, was sich im geometrischen Mittelpunkt eines solchen reprsentativen Ringes befindet, wie jener am Grabhügel in Prijevor, auch der Hauptteil dieses gesamten Ensembles ist, und dies sind die beiden Becher, von denen der kleinere in den größeren hineingesetzt wurde. Diese Becher, obgleich sie für sich allein keine wertvollen Gegenstände sind, weisen auf den Kern des Grabhügels hin sowie darauf, daß eine feste gegenseitige Verbindung (zwischen dem Steinring und dem Becher) zwischen Kreis und Mittelpunkt besteht. Andererseits wurde die Verbindung zwischen dem Ring und dem exzentrisch gelegenen Grab in seinem Inneren und der rituellen Grube entlang des Ringrandes durch ihre Position entlang der Ost-West-Achse hergestellt, deren Ausgangspunkt die Mitte des Ringes ist.

Aufgrund dieser Elemente können das Bestattungsritual und die religiösen Auffassungen der Gemeinschaft, der der Tote angehörte, zu einem gewissen Grad rekonstruiert werden. Der breite, gleichförmige und kompakte Ring trennte den Toten symbolisch von seiner irdischen Umgebung. Die Tendenz, den Bestatteten unter diesem Grabhügel von den irdschen Kräften und dem diesseitigen Leben zu isolieren, wurde auch durch die sterile Erde ausgedrückt, mit der der Grabhügel aufgeschüttet wurde. Im Gegensatz dazu drückt die Achsrichtung, die das Grab mit den Bechern im Mittelpunkt des Grabhügels verbindet, den Glauben an einen

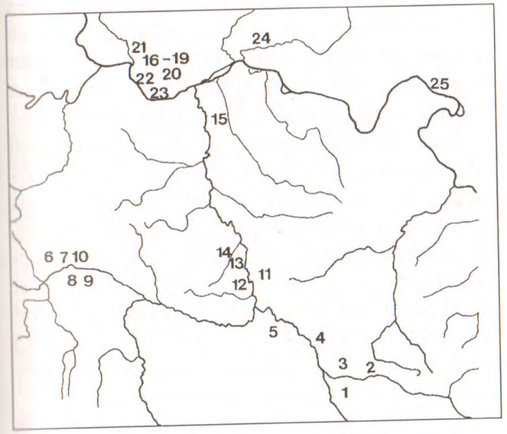

Abb. 4. - Lokalitätenkarte der Kulturen mit zweihenkeligen becher: 1 - Bubanj, 2 - Gornja Vrežina, 3 - Vrtište, 4 - Gornja Toponica, 5 - Vitkovac, 6 - Vranjani, 7 - Pilatovići, 8 - Lučani, 9 - Prijevor, 10 - Čačak, 11 - Paraćin, 12 - Raševica, 13 - Majur, 14 - Bresje, 15 - Požarevac, 16 -19 Pančevo (Donja Varoš, Karaula, Topola, Kanal azotare), 20 - Skorenovac, 21 - Jabuka, 22 - Ivanovo, 23 - Omoljica, 24 - Bela Crkva, 25 - Ostrvul Corbului.

Vorgang im Leben nach dem Tode aus, der mit der Bewegung in östlich-westlicher Richtung zusammenhängt. Durch die Becher im Mittelpunkt des Grabhügels ist der Ausgangspunkt dieser Achse fixiert, die sich in westlicher Richtung bis zur Ovčar-Kablar-Schlucht erstreckt. Hinsichtlich der Orientierung (in westlicher Richtung) dieser Achse, an der sich das Grab aus dem Grabhügel in Prijevor befindet, läßt sich annehmen, daß die Auffassungen der Gemeinschaft des Toten über das Leben nach dem Tode durch die Bahn der scheinbaren Sonnenbewegung inspiriert waren. Die Einfachheit, die exzentrische Lage innerhalb des Grabhügels und die Position an der Ost-West-Achse des Grabes in Prijevor weisen darauf hin, daß die Überreste in Prijevor nicht nur wegen der Bestattung unter den Grabhügel gelegt wurden, sondern auch wegen der Ausübung irgendeiner Kulthandlung, die höchstwahrscheinlich der Seele des Toten einen Platz in Jenseits gewährleisten sollte. Die Kremierung des Toten bezieht selbstverständlich auch die Auffasung über das doppelte, geistige und materielle, Wesen des Menschen mit ein; durch das Verbrennen wird der materielle Teil vernichtet, wodurch die Seele von ihrem vorübergehenden Grab - dem menschlichen Körper- befreit wird und so die Möglichkeit zu einem ungehinderten und reinen ewigen Leben erhält.

Hinsichtlich der zentralen Lage im Grabhügel und des Punkts, von dem aus die Achse in westlicher Richtung verläuft, ist es offenkundig, daß die beiden Becher im geometrischen Mittelpunkt des Ringes eine Schlüsselrolle im Todeskult spielten, der in diesem Grabhügel praktiziert wurde. Der Mittelpunkt des Kreises stellt, wie allgemein geglaubt wird, bei religiösen Ritualen jenen Ort dar, in dem die Verbindung zwischen der symbolischen Bedeutung des Kreises und den Himmelsmächten hergestellt wird.

Anhand der Forschungsergebnisse über den Grabhügel in Prijevor ist man zu folgenden Daten über die Bestattung sowie über die Ausdehnung der durch zweihenkelige Becher charakterisierten Kulturerscheinung gekommen. In der frühen Bronzezeit umfaßte diese Kulturerscheinung den größten Teil Serbiens.[18] Eine bestimmte Anzahl von zweihenkeligen Bechern von der mehrschichtigen Lokalität Ostrvul Corbului wurde seitens P. Romul, aufgrund der Analogien mit der Lokalität Vecina mala in Majur, als Horizont Vecina-Bubanj III bezeichnet; als gesichert gilt, daß auch diese Lokalität dieselbe Kulturerscheinung repräsentiert wie die übrigen angeführten Lokalitäten im Morava- und Donaugebiet; aus demselben Grund wurde auch diese Lokalität als Teil jenes Fundstätten-Inventars betrachtet, für welches birnenförmige Becher mit zwei bandförmigen Henkeln bezeichnend sind, Karte - 25.[19]

Die Kulturerscheinung der Bronzezeit, die besonders durch zweihenkelige Becher charakterisiert ist, wird als Kulturgruppe Bubanj-Hum III definiert, vorwiegend auf-

[18] Vgl. n. 5
[19] P. Roman, *Ostrvul Corbului,* Band I, Bukarest 1996, 63.

grund der Keramik aus dem jüngsten Stratum von der Lokalität Bubanj und einer bestimmten Anzahl von sporadischen Keramikfunden aus dem Flußbecken der Südlichen Morava.[20] Die Forschungen an den Lokalitäten Vecina mala in Majur bei Jagodina, Nova kolonija in Lučani, des Grabhügels III in Vranjani, des Grabhügels II in Pilatovići und auf der Insel Corbului sowie zahlreiche Zufallsfunde aus der Umgebung von Paraćin, Jagodina, Požarevac - lieferten eine ganze Reihe von neuen Erkenntnissen über Territorium, innere Entwicklung, verschiedene kulturelle Gesichtspunkte (Siedlungstypen, Erscheinungsbild der Wohnsttten, Bestattungsweise, Grundzüge der materiellen Kultur, kulturelle Kontakte, Kult) einer kulturellen Erscheinung, die hohem Maße durch zweihenkelige Becher geprägt ist.[21] Besonders wertvolle Daten wurden während der Grabungen in Vecina mala in Majur erhoben, sowie in Donja varoš in Pančevo, Nova kolonija in Lučani, in Grabhügel III in Vranjani, Grabhügel II in Pilatovići, in Ada in Prijevor sowie auf der Insel Corbului.[22] An der Lokalität Vecina mala in Majur wurden zwei keramikreiche Gruben untersucht, die zwei Entwicklungsstufen dieser Kulturerscheinung repräsentieren.[23] Die Lokalitäten Donja Varoš in Pančevo, Omoljica u.a. haben bestätigt, daß auch die Region Südbanat von derselben Gemeinschaft besiedelt war; Prijevor, Lučani, Pilatovići und Vranjani lieferten Daten über die Bestattungsweise; auf der Insel Corbului wurden wertvolle stratigraphische Daten erhoben.[24]

Aufgrund der nicht über den Rand hinausreichenden Henkel an den Vatin-Bechern läßt sich schließen, daß das Vatin-Grab, das an der Peripherie des Grabhügels eingegraben wurde, aus früheren Perioden dieser Kulturgruppe stammt. Die relative Beziehung dieser beiden Gräber im Grabhügel in Prijevor weist auf die Abfolge der Kulturen in diesem Gebiet hin. Es stellt sich jedoch die Frage, ob zwischen der Bestattung im Grabhügel und jener an der Peripherie desselben Tumulus ein kürzerer oder längerer Zeitraum vergangen ist. Die Forschungen im Flußtal der Großen Morava haben gezeigt, daß dieses breite Flußtal sich zu einem bestimmten Zeitpunkt in der Ausdehnungsrichtung der Vatin-Kulturgruppe befunden hat, die dem Vorstoß der Trger der Vinkovac-Kulturgruppe voranging, die wiederum durch die Ausbreitung der Vatin-Kulturgruppe nach Sirmium hin bedingt war, - außer Zweifel steht, daß auch dieses Vatin-Grab in Prijevor (sowie eine bestimmte Anzahl von Gräbern an anderen Lokalitäten in der Čačak-Region) denselben Expansionsprozeß der Vatin-Kulturgruppe dokumentiert.[25]

Demzufolge hat die Erforschung der Grabhügel in Prijevor einen bedeutenden Beitrag zum vollständigeren Bild über die Entwicklung der Bronzezeit im Flußbecken der Zapadna Morava geleistet und neue Daten über die Kultur der frühen Bronzezeit des Moravagebiets und des serbischen Donaugebiets geboten.[26]

Übersetzung
Maja KRSTIĆ

UDK 903.53-03(497.11)"6373"

[20] M. Garašanin, *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts*, Frankfurt a/M 1958, 65, *Idem*, *Praistorija jugoslavenskih zemalja* IV, Sarajevo 1983, 719-722.

[21] s. Anm. 5 und 19.

[22] *Ibid.*

[23] M. Stojić, *Starinar* XXXVII, 1986, 145-148.

[24] s. Anm. 5 und 19.

[25] M. Stojić, *Zbornik Narodnog muzeja* XIV/1, Beograd 1991, 217.

[26] M. Stojić, *The Yugoslav Danube Bassin and the Neighbouring Regions in the 2nd Milennium B.C.*, ed. N. Tasić, Vršac-Beograd 1196, 247-256.

Вучедолска налазишта у централном и источном Срему

ДРАГАН ПОПОВИЋ, Завод за заштиту споменика културе, Сремска Митровица

Вучедолски културни комплекс обухвата велику територију, чије се матично подручје налази у источној Славонији и Срему. Епонимно налазиште везује се за Вучедол, где је уочи другог светског рата R. Schmidt[1] извршио обимна археолошка ископавања, која су настављена осамдесетих година под руководством С. Димитријевића и А. Дурмана.[2] Недовољно познавање ове манифестације у почетном стадијуму теренских истраживања утицао је да буду означаване различитим именима, као што су славонска култура, вучедолска култура, култура Љубљанског Барја, Зок култура и сл., што је најчешће повезивано са именима налазишта или области где су вршена ископавања или је густина налаза била изразита. Веома је обимна библиографија радова у којој се обрађују различити проблеми, а из времена пионирског рада посебно су значајни прилози С. Димитријевића,[3] А. Бенца,[4] и М. Гарашанина,[5] а нешто доцније и монографија Н. Тасића.[6] Нова истраживања, која су у међувремену извршена, и сакупљена археолошка грађа на многим на-лазиштима са простора бивше Југославије, утицали су на унапређење научне мисли, када у нашој земљи почињу да се објављују синтезе и настају капитална дела, међу њима Праисторија Војводине,[7] Праисторија на тлу Србије[8] и Праисторија југословенских земаља.[9]

Наш скроман прилог проучавању ове културне појаве пружа нове податке о неким непознатим локалитетима у Срему (карта), који су откривени рекогносцирањима аутора овог текста или сондажним радовима Покрајнског завода за заштиту споменика у Новом Саду, приликом истраживања дуж аутопута Београд - Загреб.

1. Локалитет "Кременица" код Дивоша,[10] налази се југоисточно од села на граници атара са Чалмом. Ситуиран је на брегу који затвара долину са јужне стране, кроз коју тече поток. Захвата површину сса. 500 х 200 м са добрим прегледом терена. Са две стране постоје усеци (сурдуци), са северне се благо спушта у долину, а са јужне је у нивелети околног

[1] R. R. Schmidt, *Die Burg Vučedol*, Zagreb 1945.

[2] Група аутора, *Vučedol, Treće tisućljeće p. n. e.*, Загреб 1988, 9 - 62.

[3] С. Димитријевић, Прилог даљем упознавању вучедолске културе, *Opuscula archaeologica*, I, Загреб, 1956, 5 - 56.

[4] А. Бенац, Завршна истраживања у пећини Хрустовачи, *Гласник Земаљског музеја*, III, Сарајево 1948, 3 - 42; А. Бенац, Славонска и илирска култура на прехисторијској градини Зецови код Приједора, *Гласник Земаљског музеја*, XIV, Сарајево, 1959, 13 - 51.

[5] М. Гарашанин, Понтски и степски утицаји у доњем Подунављу и на Балкану на прелазу из неолита у метално доба, *Гласник Земаљског музеја*, XV - XVI, Сарајево, 1961, 5 - 26.

[6] Н. Тасић, *Баденски и вучедолски културни комплекс у Југославији*, Beograd, 1967.

[7] Б. Јовановић, *Позни енеолит, Праисторија Војводине*, Нови Сад, 1974, 153 - 184.

[8] М. Гарашанин, Прелаз у метално доба и почеци бронзаног доба, *Праисторија на тлу Србије*, I, Београд, 1973, 216 і д., а нарочито 235 - 240.

[9] С. Димитријевић, *Вучедолска култура и вучедолски културни комплекс. Праисторија југословенских земаља*, III, Сарајево 1979, 267 - 342.

[10] Непубликовано. Документација Завода за заштиту споменика, Сремска Митровица.

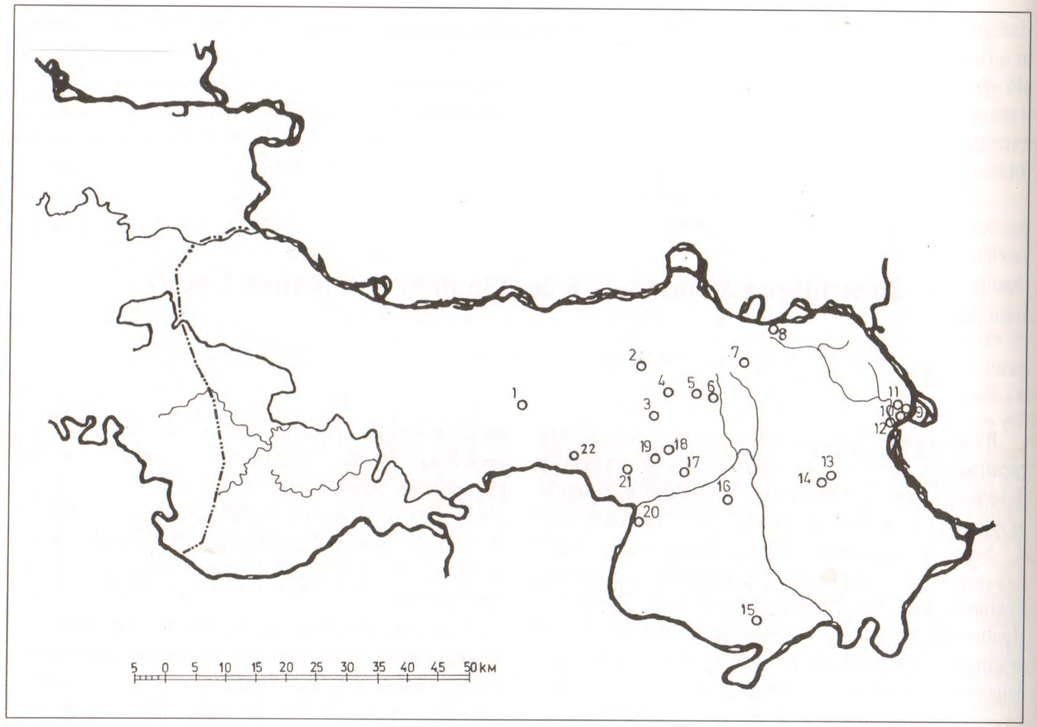

СПИСАК НАСЕЉА ЗА АРХЕОЛОШКУ КАРТУ: 1. Дивош, "Кременица" 2. Врдник, "Пећине" 3. Павловци, "Селиште" 4. Ривица, "Цигљана" 5. Ириг, "Костурница" 6. Шатринци, "Горњи Добродол" 7. Марадик, "Кратиња" 8. Чортановци, "Провалије" 9. Белегиш, "Градац" 10. Белегиш, "Шанчине" 11. Белегиш, "Стојића гумно" 12. Белегиш, "Југовићев брег" 13. Војка, "Селиште" 14. Војка, "Велика хумка" 15. Обреж, "Мотел" 16. Буђановци, "Илинац II" 17. Рума, "Жировац V" 18. Рума, "Велике ледине" 19. Рума, "Кудошке ливаде" 20. Хртковци, "Гомолава" 21. Шашинци, "Ђелеповац" 22. Сремска Митровица, Митровачке ливаде"
THE VUČEDOL SITES IN THE CENTRAL AND EASTERN SREM: 1. Divoš, "Kremenica" 2. Vrdnik, "Pećine" 3. Pavlovci, "Selište" 4. Rivica, "Cigljana" 5. Irig, "Kosturnica" 6. Šatrinci, "Gornji Dobrodol" 7. Maradik, "Kratinja" 8. Čortanovci, "Provalije" 9. Belegiš, "Gradac" 10. Belegiš, "Šančine" 11. Belegiš, "Stojića gumno" 12. Belegiš, "Jugovićev breg" 13. Vojka, "Selište" 14. Vojka, "Velika humka" 15. Obrež, "Motel" 16. Budanovci, "Ilinac II" 17. Ruma, "Žirovac V" 18. Ruma, "Velike ledine" 19. Ruma, "Kudoške livade" 20. Hrtkovci, "Gomolava" 21. Šašinci,. "Đelepovac" 22. Sremska Mitrovica, "Mitrovačke livade".

терена. Приликом рекогносцирања терена, екипе Завода за заштиту споменика у Сремској Митровици 1971. године констатовани су површински налази кућног лепа, ситнијег и крупнијег камења, велика камена секира са отвором, фрагментована камена оруђа, животињске кости, керамички пршљенци и фрагменти керамике (Сл. 1, 8-9; Сл. 2, 1-2). Овде се ради о вишеслојном праисторијском насељу које припада баденској, костолачкој, вучедолској, винковачкој и босутској култури. Око 100 м јужније налази се велики тумул, који највероватније припада енеолиту.

2. Локалитет "Пећине" код Врдника,[11] налази се око 200 - 300 м југозападно од села, на брегу који са осталим висовима уоквирује котлину, у којој је смештено ово насеље. Висинска разлика између нивоа котлине и овог брега је око сто метара. Нала-

[11] Д. Поповић, Рекогносцирање у Срему, *Археолошки преглед,* 9, Београд 1967, 173, Т. LXX; Д. Поповић - П. Медовић, Врдник, насеље енеолитског и ранобронзаног доба, *Археолошки прегледд,* 11, Београд 1969, 35 - 36, Т. XIII - XIV; Д. Поповић, *Праисторијска налазишта Војводине,* каталог, Нови Сад 1971, 33.

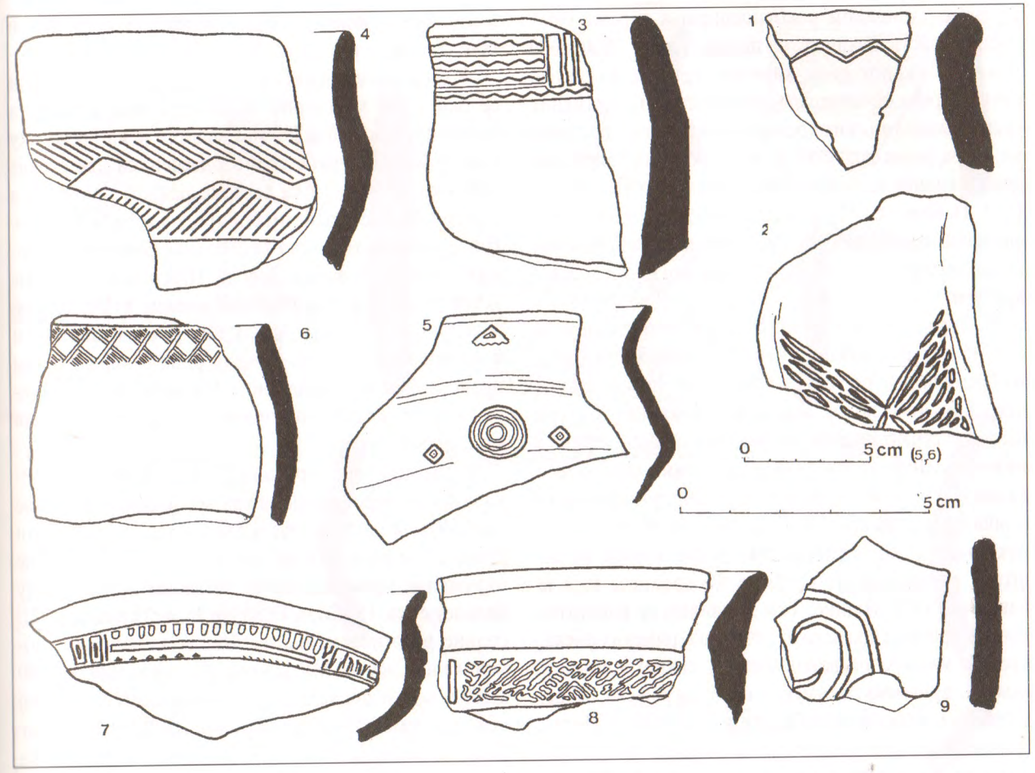

Сл. 1. - 1 - 2, Белегиш, "Југовићев брег"; 3 - 7, Врдник, "Пећине"; 8 - 9, Дивош, "Кременица" - Pl. I -1 - 2, Belegiš, "Jugovićev breg"; 3 - 7, Vrdnik, "Pećine"; 8 - 9, Divoš, "Kremenica".

зиште је откривено 1967. године, а мања заштитна ископавања извршена су 1969. године. Пронађени материјал чува се у Музеју Срема. Ради се о вишеслојном праисторијском насељу са стамбеним хоризонтима костолачке, вучедолске и винковачке културе и једног скелетног гроба који припада старијем гвозденом добу. Ово налазиште припада посебном виду утврђених насеља на Фрушкој Гори, које зовемо градинама (Сл. 1, 3-7).

3. Локалитет "Селиште" код Павловца,[12] налази се око 800 м североисточно од центра села, а са јужне стране налази се пут Рума - Павловци. Ситуиран је на брежуљку чији се плато благо диже према истоку и захвата површну сса. 200 х 150 м и доминира долином кроз коју тече поток Кудош. Са две стране налазе се усеци, са западне је поменута долина и једино је са источне стране лакше приступачан. Откривен је 1973. године рекогносцирањима митровачког Завода, када су констатовани површински налази кућног лепа, ситног камења, камених алатки, жрвњева, животињских костију, фосилних речних шкољки и керамике. Овде се ради о вишеслојном насељу које временски припада костолачкој, вучедолској и култури Белегиш I, II.

4. Локалитет "Цигљана" код Ривице,[13] налази се на јужној периферији села и то на брегу који је са три стране одвојен од осталог земљишта стрмим одсецима, а само је са западне стране у нивоу са околним

[12] Непубликовано. Документација Завода у Сремској Митровици.

[13] Д. Поповић, Рекогносцирање у Срему, *Археолошки преглед,* 11, Београд 1969, 253 - 254, Т. LXXIX - LXXXI.

тереном. Приликом рекогносцирања терена 1969. године констатовани су, на површини сса. 1000 х 600 м налази кућног лепа, камених жрвања, нуклеуса, ситних оруђа од минерала, фрагментованих камених секира, животињских костију, керамичких пршљенака, згуре, људска мандибула и фрагмент керамике (Сл. 2, 3-6; Сл.3, 1). Овде се ради о праисторијском насељу, типа фрушкогорских градина, необично великих димензија, које временски припада костолачкој и вучедолској култури.

5. Локалитет "Костурница" код Ирига,[14] налази се око 4,5 км југоисточно од центра насеља. Ситуиран је на брежуљку са чије се источне стране налази долина кроз коју тече поток Володер (Кукавица). Са три стране је стрмо засечен, а само је са западне стране у нивоу околног терена. Овде се долина увлачи као какав залив у брег и у његовом средишту појављује се језичак, где нема археолошких трагова. Налазиште је откривено рекогносцирањима екипе Завода за заштиту споменика из Сремске Митровице, које је извршено 1978. године. Том приликом су констатовани површински налази кућног лепа, римских опека, кречног малтера у невезаном стању, ситног ломљеног камена, фрагмената камених оруђа, жрвњева, згуре, људских и животињских костију и керамике. Поред римске некрополе установљено је вишеслојно праисторијско насеље које хронолошки припада баден - костолачкој, вучедолској и Белегиш I и II култури, а можда и винковачкој.

6. Локалитет "Горњи Добродол" код Шатринаца,[15] налази се око 450 м источно од центра села, на самој њеној периферији, на брегу који доминира долином у којој је село и кроз коју протиче поток. Налазиште је откривено 1972. године рекогносцирањима екипе митровачког Завода. То је варијанта једноставне градине, где су на површини сса. 150 х 80 м констатовани налази кућног лепа, ситнијег и крупнијег комада камења, фрагмената кремених ножића, великог каменог тучка, керамичких пршљенака, фосилних речних шкољки, животињских костију и зуба и керамике, чији су орнаменти често испуњени белом инкрустацијом (Сл. 3, 5-6). Овде се ради о праисторијском насељу које временски припада костолачкој и вучедолској култури.

7. Локалитет "Кратиња" код Марадика,[16] налази се око 1.800 м северно од центра села и захвата површину сса. 300 х 200 м. Смештен је на брежуљку који је са три стране стрмо одсечен, са две стране дубоким усецима, а са северне речном долином, а једино са јужне стране има природну везу са тереном. Налазиште је откривено 1973 године рекогносцирањима екипе митровачког Завода. Приликом ове акције установљени су површински налази кућног лепа, животињских костију, фосилних речних шкољки и фрагмената керамике. Овде се ради о вишеслојном праисторијском насељу, типа фрушкогорских градина, где се поред костолачке јавља и материјал вучедолске културе.

8. Локалитет "Провалије" код Чортановаца,[17] налази се североисточно и удаљен је од сеоске цркве око 2.750 м на уздигнутој лесној тераси, на обали Дунава, где постоји извор питке воде. Са три стране окружен је брежуљцима са погледом на реку, коју надвисује сса. 15 - 20 м. Налазиште је откривено 1971. године рекогносцирањима Завода за заштиту споменика из Сремске Митровице. На површини сса. 500 х 300 м која је обрасла жбуњем и дрвећем и на самој обали, установљени су површински налази кућног лепа, полуобрађених камених алатки, ситног оруђа од минерала, животињских костију и фрагмената керамике (Сл. 3, 2-4). Поред средњовековног материјала кога има мање, овде се ради о насељу које временски припада вучедолској култури.

9. Локалитет "Градац" код Белегиша,[18] налази се око 2 км североисточно од центра села, на обали Дунава. То је чука веома стрмих и тешко приступачних страна. На врху је приближно заравњен плато, величине сса. 20 х 15 м. У току 1954. й 1962. године Народни музеј из Земуна вршио је ископавања на овом месту. Утврђено је постојање насеља земуничког типа, које припада раном халштату и два гроба спаљених покојника који припадају некрополи, која је датована у рано бронзано доба (винковачка култура). У току ископавања које је извршено 1954. године пронађено је неколико вучедолских посуда.

10. Локалитет "Шанчине" код Белегиша,[19] налази се око 1.750 м североистично од центра села. Лоциран је на високој лесној обали Дунава и од налазишта "Градац" дели га само један усек (сурдук) који је вероватно новијег датума. У току 1961. године Народни музеј из Земуна извршио је у сарадњи са Археолошким институтом из Београда систематско ископавање. Већ по свом положају локалитет спада у типична насеља вучедолске културе. То је уздигнут лесни плато изнад саме обале Дунава према копну, да би се завршио према реци. Без сумње овај систем има одбрамбени карактер и може се идентификовати са сличнима у нашој праисторији, па и са самим начином утврђивања градца у Вучедолу. Систематским ископавањима утврђено је постојање вишеслојног насеља Tizsapolgar, вучедолске и ватинске културе.

11. Локалитет "Стојића гумно",[20] код Белегиша налази се око 1.250 м североисточно од центра села, у ваздушној линији, на високој лесној обали Дунава. Систематска ископавања започета 1954 - 1955. и настављена 1962 - 1963. године у организацији Народног музеја Земун пружила су веома солидне резултате. Ово је једна од најпознатијих праисторијских не-

[14] Непубликовано. Документација Завода за заштиту споменика у Сремској Митровици.

[15] *Ibid.*

[16] *Ibid.*

[17] *Ibid.*

[18] Н. Тасић ,Белегиш, Стара Пазова- Праисторијско насеље и некрополе, *Археолошки преглед,* 4, Београд 1962, 46 - 48.

[19] Н. Тасић, Шанчине, Белегиш, Стара Пазова -Вучедолско насеље, *Археолошки преглед,* 3, Београд 1961, 34 - 38.

[20] Н. Тасић, Некропола равних поља са урнама, *Археолошки преглед,* 5, Београд 1963, 50 - 52.

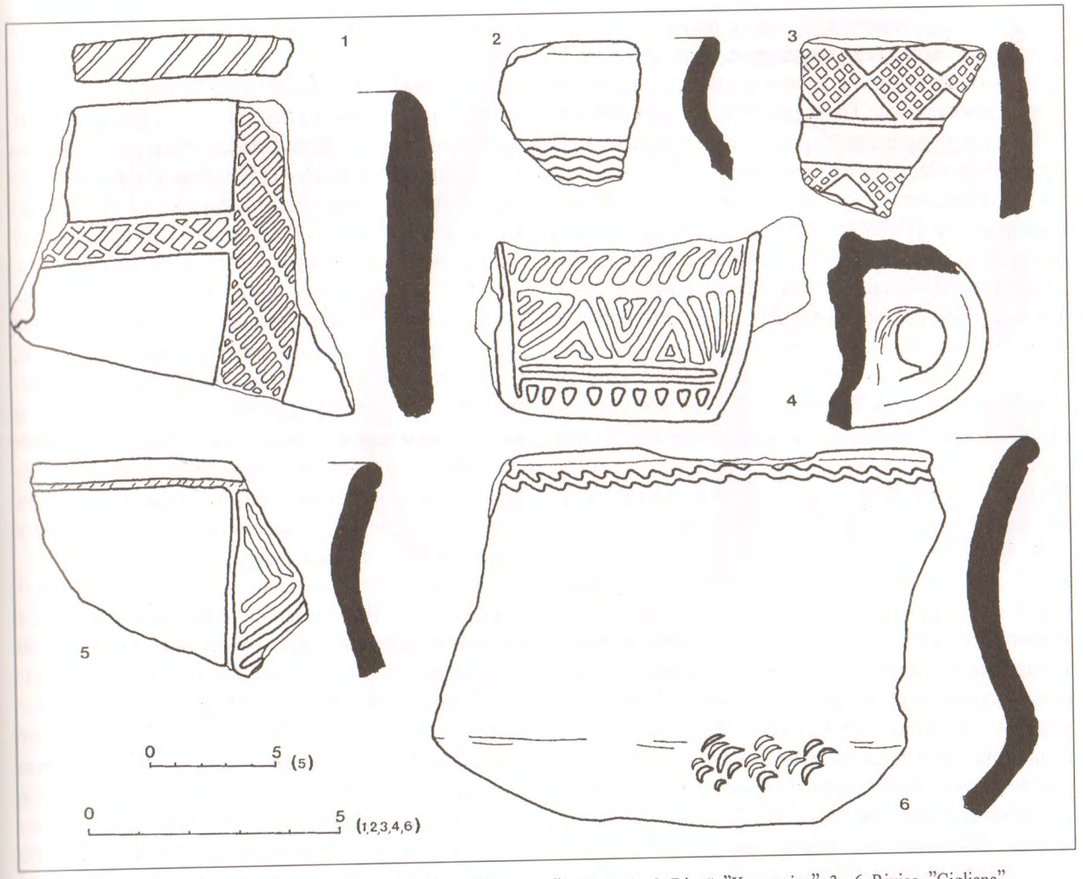

Сл. 2. - 1 - 2, Дивош, "Кременица"; 3 - 6, Ривица, "Цигљана". - Pl. II- 1 - 2, Divoš, "Kremenica"; 3 - 6, Rivica, "Cigljana"

кропола у Војводини, која махом припада култури Белегиш са своје две развојне фазе. Најстарију групу гробова чине ватинске урне и шоље тзв. инкрустоване керамике јужне Трансданубије. Поред неколико објеката који припадају хронолошки средњем веку, пронађен је и један вучедолски пехар.

12. Локалитет " Југовићев брег",[21] у Белегишу налази се на јужној периферији села, на високој лесној обали Дунава, са чије се јужне стране налази дубок усек. Налазиште захвата површину сса. 200 х 150 м и лежи на парцелама Радивоја Аћимовића и Душка Распоповића. Приликом рекогносцирања терена које је вршено 1972. године констатовани су површински налази кућног лепа, животињских костију, ситног камења, фосилних речних шкољки и керамике која се чува у Музеју Срема у Сремској Митровици. Ради се о вишеслојном насељу које хронолошки припада вучедолској култури, римском добу, средњем веку и турском периоду (Сл. 1, 1-2).

13. Локалитет "Селиште" код Војке,[22] налази се око 4 км југозападно од центра села, на равном терену на земљи Стеве Беговића - Стојанова, а захвата површину сса. 80 х 60 м. Приликом рекогносцирања терена које је извршила екипа Завода за заштиту споменика из Сремске Митровице 1978. године, установљени су површински налази, доста ретки, кућног лепа, римских опека, камења, животињских костију, фосилних речних шкољки и керамике. Карактер налазишта није довољно јасан, мада извесне индиције говоре у прилог мишљењу да је овде било насеље. Керамички материјал хронолошки припада вучедолској групи и римском добу.

14. Локалитет "Велика хумка" код Војке,[23] налази се југозападно од села, поред канала Велики Бегеј. Од православне цркве удаљен је у ваздушној линији око 2 км. То је узвишење, односно тумул неправилног кружног облика, висине око 2 - 3 м. Ископавања су извршена у организацији Народног музеја у Земуну, кроз сарадњу са Археолошким институтом из Београда 1960. године. Истраживања су установила постојање уништеног гроба вучедолске културе, где су накнадно укопавани гробови из X - XI и XVI - XVII вака.

15. Локалитет "Мотел" код Обрежа,[24] налази се око 1.250 м источно од центра села, поред постојећег хотела, на високој обали Обедске баре, која се издиже изнад нивоа воде око 6 - 7 м. Налазиште је откривено теренским истраживањима сарадника Завода из Сремске Митровице 1972. године. Том приликом су констатовани површински налази, на простору сса. 400 х 120 м, кућног лепа, необрађеног камена, ситних оруђа од кремена, керамичких пршљенака, фосилних речних шкољки, животињских костију и керамике, где су местимично очувани на декоративним мотивима трагови беле инкрустације. Овде се ради о вишеслојном насељу равничарског типа, које временски припада костолачкој, вучедолској, култури Белегиш I, II и римском добу. У близини су четири хумке постављене у једном низу, које су свакако у блиској вези са овим насељем.

16. Локалитет "Илинац II" код Буђановаца,[25] налази се око 1400 м североисточно од центра села, а источно од асфалтног пута Буђановци - Рума око 400 м око једне старе и исушене баре, на северној и западној обали висине око 1,5 м. Налазиште захвата површину сса. 250 х 100 м и лежи на парцели Раде Лепотића. Приликом рекогносцирања терена које је обављено од стране сарадника Завода за заштиту споменика из Сремске Митровице 1979. године, установљени су површински налази кућног лепа, ситног камења, фосилних речних шкољки, животињских костију и зуба, ситних уломака камених жрвања и керамике која временски припада енеолиту, односно костолачкој и вучедолској култури, док су налази римског и средњовековног материјала доста ретки.

17. Локалитет "Жировац V" код Руме,[26] налази се око 8,5 км југоисточно од центра града, поред самог аутопута Београд - Загреб. У склопу изградње друге траке аутопута на овом месту је 1980 - 1981 године Покрајински завод за заштиту споменика из Новог Сада обавио заштитна археолошка истраживања.

[21] Непубликовано. Документација Завода у Сремској Митровици

[22] *Ibid.*

[23] З. Вински, Д. Димитријевић, Ј. Ковачевић, *Сеоба народа*, каталог, Земун 1962, 101 - 102, сл. 15.

[24] Непубликовано. Документација митровачког Завода.

[25] *Ibid.*

[26] Ђ. Гачић, *Локалитети бакарног и бронзаног доба, Археолошка истраживања дуж аутопута кроз Срем*, Нови Сад 1995, 51 -63.

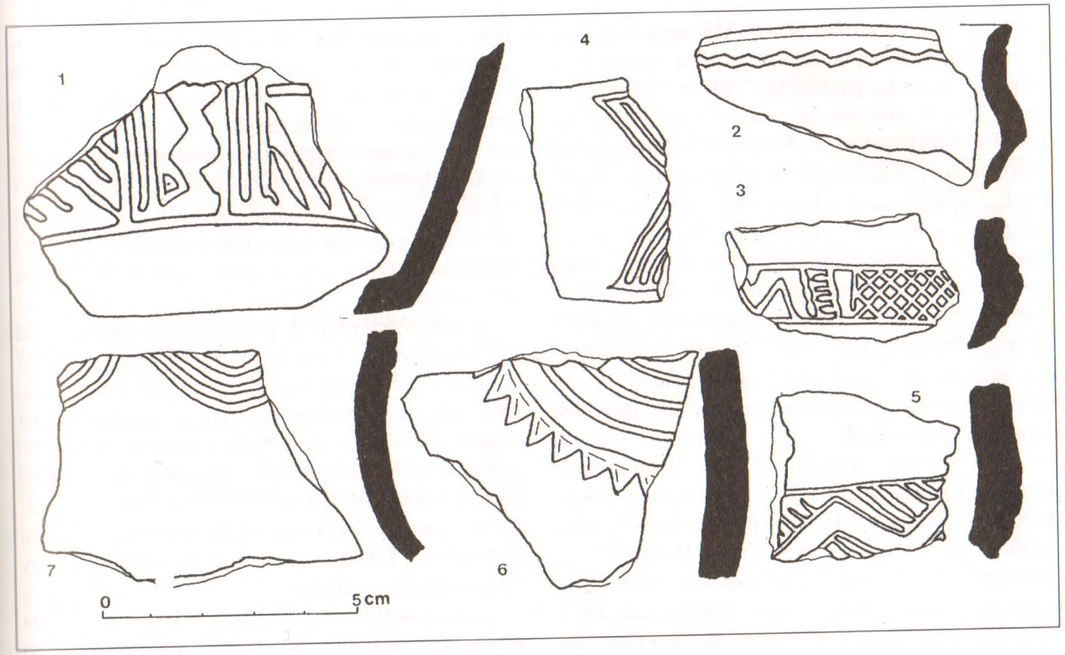

Сл. 3. - 1, Ривица, "Цигљана"; 2 - 4, Чортановци, "Провалије"; 5 - 6, Шатринци, "Горњи Добродол"; 7, Шашинци, "Ђелеповац".
Pl. III. -1, Rivica, "Cigljana"; 2 - 4, Čortanovci, "Provalije"; 5 - 6, Šatrinci, "Gornji Dobrodol"; 7, Šašinci, "Đelepovac".

Налазиште сече аутопут, тако да је раздвојено на два дела и захвата површину сса. 900 х 350 м (смер исток - запад). Приликом ових истраживања пронађене су културне јаме и земунице са кућним лепом и покретним инвентаром, које припадају вучедолском насељу.

18. Локалитет "Велике ледине" код Руме,[27] налази се око 3 км јужно од центра града, поред железничке пруге Рума - Шабац и старе циглане на високој обали старе и исушене баре. Налазиште је открила Олга Брукнер, археолог Покрајнског завода из Новог Сада 1964. године. Нису установљене димензије налазишта на коме је пронађен површински материјал у коме се посебно истиче мноштво одсечених и полуобрађених јеленских рогова са дубине од 2 м и керамика која припада бронзаном добу (судећи по опису орнаментике ради се о култури Белегиш I, II), костолачкој и вучедолској култури. Ради се о праисторијском насељу и радионици коштаних алатки.

19. Локалитет " Кудошке ливаде" код Руме,[28] налази се око 6,5 км југозападно од центра града, јужно од аутопута око 1,5 км, а недалеко од потока Кудош и то на греди са чије се источне стране налази исушена бара и захвата површину сса. 400 х 200 м. Налазиште је откривено 1983. године рекогносцирањима Владимира Лековића, археолога Покрајинског завода из Новог Сада. Том приликом констатовани су површински налази кућног лепа, животињских костију и фрагменти керамике. Овде се ради о једнослојном насељу, које хронолошки припада вучедолској култури.

20. Локалитет "Гомолава",[29] код Хртковаца, налази се на источној периферији села, на обали Саве. То је вештачко узвишење елипсастог облика, које је у приличној мери уништено речном ерозијом.

[27] Непубликовано. Документација Покрајнског завода за заштиту споменика у Новом Саду

[28] *Ibid.*

[29] Р. Рашајски, Гомолава код Хртковаца, *Рад Војвођанских музеја*, 3, Нови Сад, 1954, 187; С. Димитријевић, Претхисторијски налази са Гомолаве у Хртковцима, *Зборник Матице Српске за друштвене науке*,15, Нови Сад 1956, 5 и д.; Б. Јовановић, *op.cit.*, 169 - 180; Н. Тасић, *Bronze und ältere Eisenzeit auf Gomolava*, Симпозијум, *Gomolava I*, Нови Сад 1988, 47 - 58.

Налазиште је откривено још у XIX веку и од тада потичу први случајни налази, а убрзо након тога извршена су мања ископавања 1904. и 1908. године. После другог светског рата настављена су истраживања која су постепено прерасла у велике радове међународног карактера, у организацији Војвођанског музеја у Новом Саду, где се чува пронађени материјал, а мали део налази се у Музеју Срема и Завичајном музеју у Руми. Ово вишеслојно налазиште равничарског типа хронолошки припада винчанској, сопотско - ленђелској, бодрокерестурској, тисаполгарској, баденској, костолачкој, вучедолској, ватинској, култури инкрустоване керамике, Белегишу I и II, босутској групи, млађем гвозденом добу, римском периоду и средњем веку.

21. Локалитет "Ђелеповац" код Шашинаца,[30] налази се јужно од села око 1 км у непосредној близини сеоског пашњака. Ситуиран је на греди која представља обалу старе исушене баре. Налазиште је откривено 1971. године теренским истраживањима екипе митровачког Завода. На површини сса. 150 х 100 м установљени су површински налази кућног лепа, фрагментованих жрвњева, камених тучкова, керамичких пршљенака и фрагменти керамике (Сл. 3, 7). У Музеју Срема налази се неколико великих кремених ножева, који су карактеристичан инвентар степских тумула тзв. јамне културе. Пронађени материјал уклапа се у јединствену типолошку и хронолошку целину, која се временски везује за вучедолско насеље.

22. Локалитет "Митровачке ливаде" код Сремске Митровице,[31] налази се на обали старог потока. Приликом заштитних ископавања Покрајнског завода из Новог Сада пронађена је и истражена земуница са отпадним јамама, са остацима кућног лепа, животињских костију и уломака керамике. Доминира зделa као основни керамички облик, најчешће декорисана хоризонталним тракама са цик - цак линијама и вертикалним урезима, или урезаном линијом испод обода. Локалитет је хронолошки опредељен у позни енеолит, односно у крај костолачке и рану фазу вучедолске групе.

У најновијем раду Н. Тасића,[32] приказан је модел утврђених вучедолских насеља на Дунаву од ушћа Драве до ушћа Саве, који су представљали одбрамбени систем међусобно повезан у "праисторијски лимес". Ова луцидна хипотеза налази своја упоришта, између осталог, и у чињеници да на левој обали Дунава у Бачкој не постоје вучедолска насеља. Аутор прилаже карту насеља ове културе у источној Славонији и Срему и сем пет налазишта, остала су концентрисана на Дунаву.

Већина нових насеља која су предмет овог рада налазе се у равници, око старих водотокова и по свему судећи нису била утврђена. Изгледа да је њихов живот трајао кратко и да су имали сезонски карактер, можда се ради о сточарима који су се кретали са стадима у потрази за бољом испашом, према једном утврђеном биоритму, који се сваке године понављао. Изузетак представљају вишеслојна насеља, типа телова, као што су Гомолава и Мотел код Обрежа на Обедској Бари, лоцирани на Сави, где је, можда, такође успостављен јужни "праисторијски лимес".

[30] Непубликовано. Документација митровачког Завода.

[31] Ђ. Гачић, *op.cit.*, 53 - 54, Т. I, 1 - 4.

[32] Н. Тасић, *Das Modell befestigter Siedlungen der Vučedol - Kultur im jugoslawischen Donaugebiet (Вучедол, Белегиш)*, Верона 1995, 111 - 118.

UDK 903.43-03(497.113):903.33-03(497.113)

THE VUČEDOL SITES IN THE CENTRAL AND EASTERN SREM

DRAGAN POPOVIĆ, Institut for the protection of cultural monuments, Sremska Mitrovica

Studies of the Vučedol culture in Srem began before II World War with Schmidt's excavations at Vučedol with ensuing publication of his monograph about this site. An increased research interest for this manifestation initiated the excavations at Belegiš, Vojka, Batajnica, and later also at Vrdnik, which have brought the new and very rewarding results. The principal researchers in the post-war period were N. Tasić, V. Trbuhović, A. Durman, Đ. Gačić, and the author of this paper. A large number of sites was recorded thanks to the surveys undertaken by Regional Bureau at Novi Sad and the Bureau at Sremska Mitrovica. Their number and distribution reflect the present state of research .

With exceptions of Vojka and Batajnica, the sites of Vučedol culture complex in the noted geographical area belong to 35 settlements. Most of them are located along the Danube from Vukovar to Zemun. This chain of fortified settlements along the great river reinforces a thesis advanced by N. Tasić that it was an interconnected defense system - the first limes in our prehistory. Another line of fortified settlements stretches along the southern slopes of Fruška Gora, and it is represented by hill-forts. The third line of fortified settlements is recorded in the plain of Srem, and it is insufficiently explored. It mainly consists of pottery finds or interred objects such as the dwelling-pits or pits. This fact may imply a short life-span of these settlements, and a probability of their seasonal character. The fourth line is recorded only by two examples established at the Sava river and its old meanders. They are situated at tells marked by distinct vertical stratigraphy and defense systems. The banks of Sava river, as well as the Bosut river, are poorely explored, and the future finds could confirm or refute a hypothesis about the establishment of southern prehistoric limes in Srem.

Translated by
Ivana RADOVANOVIĆ

A golden necklace from Gostilj near Podgorica

MILENA ŽIVKOVIĆ, Archaeological Treasury of Montenegro, Podgorica

As a rule, the cemetery of Velje Ledine is noted in archaeological publications dealing with the Late Iron Age of the Skadar Lake basin. It is a well known site in the plain of Zeta, at the village of Gostilj near Podgorica. At the same time it is a single Hellenistic flat cemetery which is archaeologically recorded in the area of Labeatae. Đ. Basler[1] published the results of archaeological excavations and M. Garašanin[2] made a chronological division of the cemetery into two phases based upon burial practice and grave inventory. The later phase was further divided into two subgroups. M. Garašanin hence established a term - the cemeteries of Gostilj type - which include also the cemeteries at Gaitan near Scodra and Medun. Apart from these, another two cemeteries in the plain of Zeta at the villages of Sukuruć[3] and Mahala,[4] also belong to this type.

The cemetery of Gostilj was uncovered in 1956 in the course of earthworks. Grave No. 122 was discovered on this occasion with an elderly female placed into a burial pit in supine position. The grave was rich in offerings and especially valuable among them was a necklace in polychrome style with endings in the shape of Negroid heads, as well as a golden ring with an amber gemma with carved representation of woman (fig. 1-2). Apart from the noted decorative jewelry in polychrome style, the grave also contained silver decorations for clothes: two large fibulae of wire, three small spear-head fibulae (one of them of iron), three small fibulae of wire of the Middle La Tene design, and the spherical pendants with chain. Ceramic vessels were also found - a jug, a balsamarium, and two skyphoi.[5] According to the chronological division by M. Garašanin, this grave could belong to the phase IIa, i.e., to a period between 160-125 b.c.

One of the most attractive objects in this grave, and also in the whole cemetery, is the necklace in polychrome style. In previous literature it was interpreted separately from the ear-rings in the shape of Negroid heads. V. Bitrakova-Grozdanova[6] was the first to note that "ear-rings" from grave 122 were in fact endings of the necklace chain.

The chain consists of alternately inserted rings-beads and golden loops, generally known as "loop in loop links" in the rhythm of 1:1. The chain was broken at several spots, and hence 14 amber beads of unequal size were preserved along with 17 golden beads (fig. 1).

Golden loop in loop links were made of twisted wire. The terminal amber beads are transfixed by rectilinear

[1] Đ. Basler, Nekropola na Velim Ledinama (Donja Zeta) u Gostilju, *Glasnik Zemaljskog Muzeja (GZM)* XXIV, 1969, 5-107. The name of the site is Velje Ledine, and not Vele Ledine or Velike Livade, as it was noted in previous literature.

[2] M. Garašanin, Die späteisenzetliche Nekropolen Gruppe vom Typ Gostilj im Labiatenlande, *Godišnjak Centra za Balkanološka ispitivanja* (GCBI) XI,1973,27-28.

[3] Documentation of the Montenegrian Academy of Sciences and Arts. A survey of the Titograd district in 1979-1982, card file No. 202.

[4] O. Velimirović-Žižić and V. Drecun directed the exploration of a cemetery at Golubovci and the hamlet of Vujačića Mahala at the location of Uskokovića guvno in 1982. 14 graves were unearthed. The objects from these graves are now in the Museums and Galleries at Podgorica. Research results are not published.

[5] Đ. Basler, *op. cit.*, 42, T. XXIV. The jewelry from the Gostilj cemetery is placed in the Museums and Galleries at Podgorica, and the remaining material is in the Archaeological Treasury of Montenegro.

[6] V. Bitrakova-Grozdanova, *Spomenici od helenističkiot period vo SR Makedonija,* Skopje 1987, 72.

wire which was twisted spirally at the ends. The wire then transfixes the terminal elements, mechanically connecting them, and is soldered to the heads made of golden sheet. It ends in the form of a loop, i.e., a catch, creating thus a

Fig. 1 - Necklace from grave 122 at Gostilj near Podgorica.

clipping system. The terminal elements are represented by a hem and a Negroid head. The ham consists of two cylinders of golden sheet. A cylinder closer to the head is larger and encircled by double twisted wire in its middle part, with a cylinder-shaped amber bead in between. The Negroid head is made of amber with a "cap" of golden sheet. Parts of the cap are slightly drawn towards the temples, and it is concave at the nape. It represents a base for the so-called melon coiffure, with a bun gathered high on the top of head, made of spirally coiled wire. Segments of melon are also made of spirally coiled wire, spreading radially from the bun. Face is encircled by densely arranged granulae which follow the contour of sheet, becoming larger at the basis of neck.

A non-destructive chemical analysis of the necklace confirmed that it was made of electrum - a natural alloy of gold and silver. The dark brown mass was not pâte-de-

Fig. 2 - Ring from grave 122 at Gostilj near Podgorica.

verre as it was previously assumed but the natural organic resin, i.e., amber.[7]

All elements regarding the size of the necklace are as follows:

Chain: the preserved length of chain is 25 cm.

Ending with a loop: length of the loop - 6 mm; height of the head - 10 mm; upper cylinder - 5 x 5 mm; lower cylinder 2.5 x 4 mm.

Ending with a catch: Length of the catch - 14 mm; height of the head - 12 mm; upper cylinder - 6 x 6 mm; lower cylinder - 2.5 cm; length of the bead - 8 mm.

The necklaces of gold and coloured material with Negroid endings were previously recorded in the territories of Greece, Epirus and Illyria, representing the female grave inventory.[8]

[7] J. Petković, I. Gržetić, B. Jovanović, Hemijska analiza naušnica i ogrlice iz groba 122 nakropole na Velikim Livadama u Gostilju, in: *Radionice i kovnice srebra,* Monografije knj. 9, Narodni muzej Beograd, Beograd 1995, 63-70.

[8] F. H. Marshall, *Catalogue of the Jewellery, Greek, Etruscan, and Roman in the Departmens of Antiquities,* British Museum, Oxford 1911, 216, cat. 1961, Pl.XXXVI; D. Budina, Foinike në kërkimet e reja arkeologjike, *Iliria* XVI, 1-1986, 117, Fig. 5; D. Rendić- Miočević, Zlatni nakit iz helenističko-ilirske nekropole u

Various terminal elements of the necklaces with chain - zoomorphic, anthropomorphic or in the shape of Heracle's knot - were worn at the front.[9] If the necklace ended with loops, then it was worn upon a dress, high

Fig. 3 - Golden necklace from Budva.

upon the breasts. The loops were either sewn to the dress or were fastened across it by fibulae, such as the specimen from the collection of H. Stathatos.[10] However, Negroid heads appeared as a terminal motive on jewelry - necklaces, ear-rings and pins - in II century b.c. for the first time.[11]

The necklace from Gostilj is not a single find in the noted region. Apart from golden jewelry from grave 122, the Gostilj cemetery also contained two ring-like ear-rings in polychrome style with Negroid endings which were probably a part of grave inventory.[12] D. Rendić-Miočević and P. Lisičar noted that the collection of Dr. P. Meixner

Fig. 4 - Necklace from Burrel (Albania).

from Zagreb contains two golden ear-rings with Negroid endings (in combination with amber) assumed to come from Gostilj.[13] In a rich repertory of Hellenistic golden jewelry from Budva we may mark a necklace in polychrome style with Negroid, respective male and female head endings, along with a ring-like ear-ring with the same type of endings (both specimens are in private collections).[14] The necklace in combination of gold and amber in the National Museum at Belgrade, which was probably also unearthed at Budva, ends with ring-like ear-rings. They were at a later time inserted as the necklace endings in the shape of Negroid heads.[15] The results of archaeological excavations at Budva in 1980 and 1981 are still unpublished. However, the explored cemetery contained two golden necklaces and a pair of ear-rings with Negroid endings in combination with coloured material.[16] All pieces of jewelry were recorded in the coastal region and the area of Skadar Lake, i.e., the regions where the effects of Hellenization were the most powerful.

Budvi, *Opuscula archeologica* IV, 1959, 15-16, T. IV/1; D. Kurti, Tumat IV, V, VI, VII të Burrelit, *Iliria* XVII, 1-1987, 99, T. II/1-3; Lj. Popović, *Antička grčka zbirka* (katalog Narodnog muzeja), Beograd 1994, 188, kat. br. 256.

[9] H. Hoffmann, P. F. Davidson, *Greek Gold. Jewelry from the Age of Alexander,* Mainz 1965, 5; *Gli ori di Taranto in Età Ellenistica,* 196.

[10] P. Amandry, *Collection Hélène Stathatos, Les bijoux antiques,* Strasbourg 1953, 139, cat. 277, Pl. LI.

[10] P. Amandry, *Collection Hélène Stathatos, Les bijoux antiques,* Strasbourg 1953, 139, cat. 277, Pl. LI.

[11] G. Becatti, *Negro, Enciclopedia dell' Arte Antica,* 1963, 399.

[12] Đ. Basler, *op.cit.,* 8, T. XXX/3,4.

[13] D. Rendić-Miočević, *op.cit.*, 26, nap. 41; P. Lisičar, O nekim tipovima antičkih naušnica iz naših nalazišta, *Živa antika* IX, 1959, 242.

[14] D. Rendić-Miočević, *op. cit.*, 15-16, 25-26, fig. 5, T. IV/1-2, T. V, 6. According to this author the necklace and the ear-ring represent an ensemble, a part of single grave inventory. However, archaeologically recorded finds imply that necklaces or ear-rings were separately placed into graves

[15] D. Rendić-Miočević, *op.cit.,* 38; Lj. Popović, *op.cit.,* 188, Kat. 257.

[16] Č. Marković assumes that ear-rings were probably manufactured in combination with amber, while the necklaces were combined with garnet. I wish to thank him kindly for providing me with the data.

Necklaces of the polychrome type appear also in a broader area. Two necklaces in polychrome style are known from Albania, one of them found at the site of Burrel, a mound in the Mati valley (fig. 4). The Foinike specimen came from a grave dated by coinage into the end of IV and the beginning of III century b.c.[17] Apart from that, another specimen of the same type of necklace was found at the island of Melos in Greece, dated to II century b.c.[18] Chance finds of similar necklaces may also be noted in certain museum assemblages or private collections,[19] with unknown provenience.

Similarly, golden ear-rings of the same type are well know in Albania. We shall note three specimens from the monumental tomb at Lower Selce,[20] as well as the golden ear-rings from museums at Belša and Drač.[21] However, a majority of these finds was recorded in Macedonia in the Ohrid Lake area, in the area of Thessalonike and its neighbourhood and at Veria.[22] It have to be noted that the ear-rings of this type were frequent in Southern and Central Italy. One specimen was registered in Asia minor (Cumae).[23]

It is significant that silver ear-rings with Negroid endings of pâte-de-verre, some of them half-products,[24] were found west from the Skadar basin, in the famous Gorica hoard. D. Rendić-Miočević[25] dated the hoard, and hence the ear-rings too, into the end of III century b.c. and specified them as a provincial manufacture. M. Pfrommer revised the dating of Gorica hoard into II century b.c., after an analysis of the jewelry style.[26] P. Lisičar noted that a silver ring-like ear-ring with Negroid head ending was found in Istra.[27]

It must be noted that, apart from necklaces and ear-rings, only two pins with Negroid endings manufactured of gold and coloured material are known for the time being. One of them came from Theodosia, and the other is of unknown provenience. The specimen from Theodosia was dated into II century b.c., according to M. Pfrommer.[28]

Aside from jewelry with Negroid endings, the pendants in the shape of Negroid heads made of golden sheet or faience have to be noted. A specimen from Bari was made of modeled golden sheet and was dated to II century b.c.. The faience specimens of the same type from Crimea are from II century b.c.[29]

In order to give a more precise chronological determination of the Gostilj necklace, it is necessary to analyze both elements: the chain and the endings.

Details in manufacture of all previously known specimens of necklaces with Negroid endings vary both in respect to the chain and the endings. Thus, a chain from Foinike (III century) was made of golden loops in the shape of twisted "eight" with golden beads and coloured mass. Specimens with a chain of circular beads enveloped

[17] D. Kurti, *op. cit.*, T. II, 1-3, no data on the kind of stone; D. Budina, *op. cit.*, 117, fig. 5, no data on the kind of stone.

[18] F. H. Marshall, *op.cit.,* 216, Cat. 1961, Pl. XXXVI; M. Pfrommer, *Untersuchungen zur Chronologie Früh-und Hochhellenistischen goldschmucks,* Tübingen 1990, 328, TK 109.

[19] E. Goring, Museum supplement: The Royal Scottish Museum, *JHS* CV, 1985, 266, T. IX,a; H. Hoffmann, *op.cit.,* 462, kat. 213; P. Amandry, *op.cit.,* 139, cat. 277. Pl. LI; F. H. Marshall, *op.cit.,* 216-217, Cat. 1962, 1963, Pl. XXXVI.

[20] N. Ceka, La ville illyrienne de la Basse-Selce, *Iliria* II, 1972, 183, fig. 11.

[21] N. Ceka, *Qyteti Ilir pranë Selcës së Poshtme,* Tirana 1985, 116; M. Pfrommer, *op.cit.,* 388, OR 456-458.

[23] M. Pfrommer, *op.cit.,* 1990, 387-388, OR 449-453; A. De Ridder, *Catalogue sommaire des Bijoux antiques,* Paris 1924, 17, Cat. 176-182; F. H. Marshall, *op.cit.,* 186, cat. 1709, Pl. XXXI.

[22] V. Bitrakova-Grozdanova, Zlatni nakit iz helenističkie nekropole kod Crvejnce, *ARR* IV-V, 1967, 383-392, T. I/3-9, T. II/10-11, 14-16; V. Bitrakova-Grozdanova, Nekropola kaj Delagožda-Struga 1979, *MAA* 6, 1983, 64, T. III/7; V. Bitrakova-Grozdanova, 1987, 71-73, T. II; M. Pfrommer, *op.cit.,* 388, OR 455, 460; *Treasures of Ancient Macedonia,* Thessalonike 1978, 43, kat. 58, 60; 45, kat. 70; 81, kat. 329; M. Pfrommer, *op.cit.,* 1990, 388-389, OR 462.

[24] D. Rendić-Miočević, *Oko datiranja srebrnog zoomorfnog nakita iz goričke ostave, Iliri i antički svet, Ilirološke studije,* Split 1989, 59-72.

[25] D. Rendić-Miočević, *Umjetnost Ilira u antičko doba, Simpozijum "Duhovna kultura Ilira",* Sarajevo 1984, 75-76.

[26] M. Pfrommer, *op.cit.,* 185.

[27] P. Lisičar, *op.cit.,* 243.

[28] S. Reinach, *Antiquités du Bosphore Cimmérien,* Paris 1892, 54, XIIa/14; K. Schefold, *Meisterwerke griechischer Kunst,* Basel und Stuttdard, 1960, 316, Cat. 603; M. Pfrommer, *op.cit.,* 389, OR 463.

[29] E. M. De Julius, *Il Museo Archaeologico di Bari,* Bari 1983, 140, T. XXXIV. The specimen from Canoza from V century b.c. was made in the same manner. Compare to F. H. Marshall, *op. cit.*, 258, cat. 2272, Pl. XLV; V. N. Korpusova, *Nekropol' Zolotos,* Kiev 1983, 100, mound 14, grave 3, T. IX/2-4. Another faience pendant is in the Regional Museum at Kerč, probably from Pantikapaion, Inv. No. 45/1975, -B-1284. A golden pendant in the shape of Negroid head from III century b.c., also came from this region. Compare to S. Reinach, *op. cit.* 83, T. XXXII/6.

by golden sheet from the British Museum and Royal Scottish Museum are, as most of the jewelry with Negroid endings, dated to II century according to M. Pfrommer. The Gostilj chain is formed of double golden loops of twisted wire (as the specimen from the Royal Scottish Museum) and the amber rings are in the shape of twisted "eights". The sequence of alternate loops and rings is different: in the case of Gostilj, Budva (National Museum at Belgrade), the Burrel specimens, as well as the one from H. Stathatos collection, the alternation follows a rhythm of 1:1; at the specimen from the Museum des Beaux Arts, the rhythm is 2:1; and at the specimen from Budva (private collection) it is 3:1. The alternation of rings, however, does not seem significant for the chronological determination of necklaces.

The hems at our necklace, similarly to a majority of necklaces with Negroid endings, are combined of two variously decorated golden cylinders of different size, with a bead of coloured material inserted. However, the specimens from Foinike and the Museum des Beaux Arts have only one cylinder of golden sheet. It implies an age of middle III century b.c., when the hems in polychrome style have replaced the golden ones. On the other hand, a specimen from Burrel has only one Negroid ending, and thus only one hem made in the polychrome style, decorated by filigree wire in a specific way. Characteristic arrangement of the ending and the hem decoration indicate a provincial manufacture, and, according to other objects in the grave inventory, the necklace could be dated into the middle II century b.c.

In contrast to the necklace from Gostilj with a clipping system with a catch at one ending and a loop at another, the necklace from Stathatos collection is the only one with two loops. Thus it was distinguished as another type of necklaces worn upon the clothes.

Negroid heads at the Gostilj specimen are marked by rough facial traits. Their manufacture coincides with that of the ear-rings from the same site, as well as with manufacture of specimens from Budva, Burrel and the Ohrid district. The coiffure is made of golden sheet, a very smooth spirally coiled wire with segments radically spreading from the top of the head, i.e., the bun. The face is encircled with granulae. This type of coiffure, known as the melon coiffure, was favoured in the art of Antiquity. Among the noted specimens, it appears at necklaces from Budva and Lower Selce, at the specimens from Macedonia, the Ohrid Lake district, Thessalonike, Melos, the collection of H. Stathatos and in Southern Italy. At all of the noted specimens, the melon segments are tightly arranged in parallel rows, with the exceptions of Gostilj necklace and an ear-ring from Lower Selce. Apart from the manufacture of melon coiffure, they are also distinguished by granulae - the stylized hair locks encircling the face, i.e., the bun. As concerns this matter, one may note that the coiffure on Negroid heads at the necklaces and ear-rings was modeled in two basic ways: either as a short curly hair, or as a long hair gathered in a bun.[30] The earliest melon coiffure appeared at the head of Artemis represented at Kyzikos coins from 450-400 b.c.[31] This coiffure is especially favoured in Egypt, worn by Ptolemy queens Berenice I, Arsinoe I and Berenice II represented in sculptures, coins and rings.[32] They were divinized as Isis-Aphrodite or Demetre and Athena.[33] Representations of Arsinoe II on coins and the sculpture of Berenice II from Cyrene are significant for this study because they wear a melon coiffure with characteristic locks encircling the face.[34] The same coiffure may be noted at anthropomorphic endings on jewelry from III century. The Pyrrhus coinage from Syracuse is also interesting because it bears representation of Artemis wearing the melon coiffure with hair locks same as the sculpture of Berenice II from Cyrene.[35] The cult of Artemis, i.e., Artemis-Atalante was confirmed in Epirus, and a syncretic deity deriving from Artemis and a local goddess appeared in the Illyrian

[30] A realistic Negroid appearance was achieved by imitation of the locks by coiled wire on golden sheet, granulation or hammering. A long hair gathered into a bun was arranged by spirally coiled wire and granulation. There are other specimens made only of the coloured mass, as in the case of Gorica specimens. The latter case perhaps imply to the new provincial type, which may eventually be confirmed by the specimen from Burrel. The first two types of coiffure could not imply a sex with precision. Apart from the melon coiffure, another type could be noted - plaited locks of hair of spirally coiled wire arranged paralelly along the head. Compare to D. Rendić-Miočević, *op. cit.* 15-16, T. IV/1; *Gli ori di Taranto in Eta Ellenistica*, Milano 1984, 191, Cat. 130b.

[31] *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae,* Zürich und München, Basel 1984, II/2, 50, cat. 61.

[32] M. Rostovzev, *Storia economica e sociale del mondo ellenistico,* I, Torino 1966, T. VI/2, T. XXXVI/1; O. J. Neverov, *Portretnye gemy i perstni iz Severnogo Pričernomor'ja, Kul'tura i isskustvo antičnogo mira,* (Trudy Ermitaža 17), 1976, 168-169, T. II/1-7.

[33] O. J. Neverov, *op.cit.,* 168.

[34] O. J. Neverov, *op.cit.,* 168-171, 178, T. II/5.

[35] C. M. Kraay, *Greek coins,* London 1966, 339-340, Cat. 476, Pl. 219.

region.[36] Representations of goddess could be noted at the coinage of Lissos, and the coins of Genthios and Ballaios.[37] At the obverse of the latter Illyrian ruler coinage, Artemis has a coiffure gathered in a bun, but it is not the melon coiffure. Apart from the noted representations on coins, the representation of Artemis may be noted on certain other objects from Gostilj, i.e., at the silver ring from grave 10, the waist-band plaques from grave 119, and from square D-3.[38] At Trebinje, in Herzegovina, a terra-cotta figurine of Artemis-Diana was found, also with a melon coiffure.[39]

Therefore, the noted representation essentially concerns a local deity interpreted as Artemis, i.e., Artemis-Diana. Characteristic style of coiffure at the Gostilj necklace as well as the ear-rings from Lower Selce may all speak in favour of this cult.

The Gostilj specimen does not represent a well accomplished piece of jewelry, regarding the technical level of execution. Amber beads are of irregular size, the coils of smooth wire at hems are irregular, the cap with modeled coiffure was battered at the nape in order to be fixed to amber head, and the hair locks - melon segments - are loose. On the other hand, our specimen is much better executed if compared to the one from Budva (at the National Museum) and the one from Burrel. At the same time it is less well manufactured than the Budva specimen from private collection.

All noted necklaces belong to II century b.c., but the complex problem of their origin, production and distribution remains open. According to M. Pfrommer, golden necklaces in Negroid style could not derive from the earlier, III century b.c. golden necklaces with female heads, although both types belong to a Macedonian circle of production. However, the noted scholar did not discuss the specimens from Gostilj, Budva, Burrel which are dated into II century b.c. Neither he discussed the necklace from Foinike dated into III century b.c. He assumed that a simultaneous appearance of necklaces, ear-rings and pins with Negroid heads represents a new creation dating from the period of Hellenistic flourish. On the basis of large number of ear-rings, this author made a distinction between the Italic and Macedonian forms. The Macedonian form was assumed to be older than the Italic, and the finds from Illyria, i.e., the Ohrid district, were associated to this type. The oldest specimens are those from Lower Selce, from II-III century b.c.. The Gostilj necklace from grave 122 was dated into 160-127 b.c.[40] However, as it was made of precious metal it could be assumed that it was manufactured even before that time. A fact that the necklace was placed into the grave after it was already broken in fragments may reinforce such an assumption.

The same grave, as it was noted above, contained a golden ring with an inserted amber bead with carved representation of woman, typical for II-III century b.c.[41] Along with these finds there was also the silver jewelry, and two large silver fibulae of the La Tene design with an arch decorated by twisted wire have to be singled out. A fact that the upper cylinder of the hem at our necklace was decorated in the same manner as the arch of the noted fibulae is also significant. The style of silver and golden jewelry manufacture from grave 122 implies to a contemporaneous fabrication, and perhaps to the work of the same artisan. On the other hand, small spear-head fibulae of the Middle La Tene design from the same grave, represent a part of the barbarian heritage and their origin have to be sought in the area of Labeatae according to P. Popović.

Only five necklaces are recorded in the noted area according to previous research. These finds have to include also the necklace from Burrel in Albania. These necklaces are marked by a difference in the technical level of manufacture and decoration. The above noted facts may imply that one or several local workshops may have existed fabricating jewelry for the needs of Illyrian clientele.

Several types and varieties of ear-rings with Negroid heads were registered in the Ohrid district. However they differ from the Macedonian forms. Thus we may assume that either the Macedonian artisans worked in this area, or that the local artisans produced jewelry under a strong influence from the East. A special attention have to be paid to the ear-rings from Lower Selce from III-II century b.c., which probably served as a model for manufacture of the Gostilj necklace. This influence could also be traced in other archaeological material, i.e., the waist-band plaques. In this way, a second wave of Hellenistic influences from Macedonia may be noted in Montenegro and northern Albania. Therefore, the Ohrid district would represent a separate region.

Translated by
Ivana RADOVANOVIĆ

UDK 903.57-034(497.16)"6387":739.1.032.63

[36] About an association of the cult of Artemis to the local one in a broader region, see: A. Jovanović, Prilog proučavanju pločica sa ilirskog prostora, *Godišnjak CBI* XXVII/25, 1989, 129, note 53.

[37] A. Jovanović, Mogućnost korišćenja principa elementarne simetrije pri interpretaciji Apolonovog kulta iz predrimskog perioda na našoj teritoriji, *Glasnik Srpskog arheološkog društva* 2, 1985, 52; A. Jovanović, *op.cit.,* 128-129.

[38] A. Jovanović, *op.cit.,* 130.

[39] V. J. Korać, *Trebinje,* Trebinje 1966, 15-25, sl. 3.

[40] M. Pfrommer, *op.cit.,* 93-95, 185-187.

[41] F. Henkel, *Die Römischen fingerringe der Rheinlande und der benachbarten gebiete*, Berlin 1913, 21-22, 27, Cat. 131, 182, Pl. VII/ab, IX/ab. It concerns a child ring found in a grave of adult person. It is of the same type as the golden ring with inserted carnelian gemma found in the vicinity of Podgorica. Compare to K. Pač, Iz Crne Gore, *GZM* VIII, 1896, 464, fig. 4; D. Rendić-Miočević, *op. cit.*, 28, cat. 24, fig. 17, T. II/7. Apart from the noted pieces from grave 122 and a chance find of ear-rings, the cemetery at Gostilj also contained a golden ear-ring of ring-like type with lion-shaped ending. It was found above the head of a female in grave 98. Golden jewelry from the National Museum at Belgrade with a provenance from Southern Montenegro must also be noted. It was dated by Balaios' coins. Compare Đ. Basler, *op. cit.*, 39, T. XX, 98; D. Garašanin, *op. cit.* 65-73, figs. 1-2.

Šarkamen, Tetrarchial Imperial Palace

DRAGOSLAV SREJOVIĆ, Serbian Academy of Sciences and Arts, Beograd
MIODRAG TOMOVIĆ, Archaeological Institute, Beograd
ČEDOMIR VASIĆ, Institute for the Protection of Cultural Monuments, Niš

The final excavations of the mausoleum and the discovery of the golden finds at Šarkamen have occured in September-October 1996, several weeks before the death of Professor Dragoslav Srejović, the Head of the Project. The events that followed, the curiosity of the public, and the fervent search for the explanation of the complex at Šarkamen have coincided with the deterioration of Professor's health. The introductory chapter to this paper represents the preliminary conclusions reached by Professor Srejović, associating the building of Šarkamen to the Emperor Maximinus Daia and the golden jewellery from the mausoleum to the Empress-Mother, the sister of the Emperor Galerius. The Editorial Board is aware of the fact that the paper may be expanded and the conclusions broadened. By publishing it, the Board considers that, even in this shape, the paper would be a valuable scientific contribution, thus preserving the memory of Professor Srejović, a member of the Editorial Board of "Starinar" over a number of years, an outstanding investigator, the explorer and interpreter of Gamzigrad, in the most appropriate way.

Today, there is sound reason to argue that Šarkamen is a memorial monument of imperial architecture, consisting of several architectural units, covering the area of almost 10 hectares. The primary role and the central place is taken by three edifices:

I - The mightily fortified complex with robust towers (Fig.3), designed to enclose a palace, such as the one built by Galerius at Gamzigrad, or Diocletianus in Split.

II - The mausoleum with several associated objects in its immediate vicinity (Fig.1.3); only the monumental platform has been unearthed up to now. An assumption seems reasonable that this was the base of the monumental porphyry statue of the Enthroned Emperor, whose numerous fragments were registered in the area.

III - The building to the north of the northwestern corner tower (Fig.1.2). Numerous clues point that this building was finished and in use for some time. The possibility, however, of the existence of other objects associated to this one may not be excluded.

Along with these three clearly defined architectural entities, a number of other edifices is registered, allowing the assumption that they were the parts of several other separate clusters: supposed thermae, the so-called small fortification, thus denoted by Kanitz, then the buildings on the opposite, right bank of the river Vrelska. All the facts point beyond any doubt that the basic idea was to erect a small city, symbolically representing the capital of the Roman Empire.

The resemblance between Šarkamen and Gamzigrad is striking to that extent that one may safely assume already at this stage of investigation that this site, just as Gamzigrad, was built with the intention in mind to mark the place of birth of one of the tetrarchs, the memory of his mother and his motherland. Šarkamen is the same phenomenon as the palace of Diocletianus at Split, built in honour of his mother Diocleia. Later, he determined the palace as the place where, having celebrated the twentieth anniversary of his rule (*vicennalia*), he would retreat to

Fig. 1 - Šarkamen. The site between the mausoleum (1) and the main western gate of the fortification (2), from the hill Koridžan in the southern side of the valley.

live and resume his life. Having fulfilled all the three goals of the reforms from 293 A.D. - the reform of the central authority, enlargement of the army, deification of the ruler, on May 1, 305 A.D. Diocletianus and his coruler Maximianus Hercules voluntarily left the throne and the capital in Nicomedia. In the same year, Maximianus left his capital in Milan and withdrew probably to the similar edifice as the one in Split, this time somewhere in Lucania or Campania.

The palace in Split is the first monument in the history of the imperial architecture built with the purpose to be a safe dwelling for a great monarch during his life, but after his death as well. Concerning the state of preservation of this edifice, the original conception of such a building plan is best known to us on the base of the best preserved and most thoroughly excavated monument of the imperial architecture - the palace of Galerius at Gamzigrad. All the minute details are traceable there of the agencies of the Roman architects and masons, undertaken in order to build, in the place of the Emperor's birth, a foundation secure enough for the rest of his life and dignified enough to receive this esteemed emperor-soldier after his abdication. They had in mind at the same time to make a complex different from the one the monarch lived in the capital, and to associate to the complex, out of the palace itself, the spot where he would be buried and deified and

Fig. 2 - Šarkamen. The eastern part of the fortification with the south-eastern corner tower (3) and eastern (1) and southern (2) walls, from the hill Rt in the southern side of the valley.

the mausoleum to receive his ashes - a perennial monument to his deeds and glory was to be built.

These well-known facts are fundamental in understanding and interpreting the complex at Šarkamen. The association of a luxurious palace with the memorial traits is already clearly visible in the first two mentioned edifices - the fortified complex and the mausoleum with its objects. The owner of the edifice, whose colossal porphyry statue stood on the monumental base by the mausoleum, must have been one of the tetrarchs who respected the father of tetrarchy and the tetrachial dynasty - Diocletian. He too wished to mark in this anonymous place in Dacia Ripensis, by building the complex at Šarkamen, the spot wherefrom his life sprung. Having become the emperor himself, he wanted to build in the wilderness, away from the cities and roads, a monumental palace-mausoleum, a symbolical city to permanently mark the glory of tetrarchy and himself as the ruler of the world.

The absolutely decisive proof giving the answer to the crucial question - which ruler of the tetrarchy this was - is still missing. In this context precious information may be yielded from the four golden plates, once the conservation treatment is completed (Fig.14,15). Since the restoration is still in progress, the most important seems the one with the preserved portrait of the emperor and the finitial of the inscription saying ...NUS PF AVG. It is clear that only two persons are to be considered - Galerius himself and Maximinus Daia. Based on the historical data on the origin and the place of birth, beside Galerius, only Constantius Chlorus, Maximinus Daia and Licinius might have planned the building of the Šarkamen complex. Though it is possible to assume that Constantius Chlorus, who received the title of augustus along with Galerius in 305 A.D. and performed loyalty to Diocletianus, might have planned the building of a similar complex to withdraw therein after his *vicennalia*, it is not very likely, since he died in Britain in 306. Therefore, the only two possible solutions are Maximinus Daia and Licinius.

The only architectural monument to be formally, chronologically and by its nature associated to Šarkamen is the palace of Galerius at Gamzigrad. The relation between the two - the differences as well as similarities - allows for the establishment of the relative and absolute chronology. The similarity is striking to that extent to call for the speculation that they were built by the "same hand" - that the same architects designed them and the same masons executed the works at Šarkamen and at the younger fortification and the mausoleums at Gamzigrad. The fact is most strikingly demonstrated in the case of the mausoleums. The dimensions of the one at Šarkamen, its shape, the building material used, the execution of the façade and the manner of building in general are identical to the mausoleum of Romula at Gamzigrad (Mausoleum I), and the burial chamber in the interior is close to the one in the mausoleum of Galerius (Mausoleum II). Along with other archaeological data, this fact points to the conclusion that the building of the palace at Gamzigrad may be considered as *terminus post quem non* for the building of Šarkamen.

It is logical to assume, based on this fact, that the person who ordered the building of Šarkamen was very close to Galerius. Both Maximinus Daia (*Galerius Valerius Maximinus Daia*) and Licinius (*Val.Licinianus Licinius*) were in such relations to the emperor, and they had both been apointed the corulers. But Licinius was the emperor's compatriot and friend back to the days in the army, and Daia was the son to his sister - therefore the most likely candidate. He received from the emperor the same honours as himself from Diocletianus in 293 A.D., when he was adopted by the creator of Tetrarchy and Jupiter's envoy on Earth, and appointed a caesar, therefore a member of the divine family, the son of the supreme god. Daia had every reason to follow the example of his adoptive father Galerius, just as he himself built the palace at Romuilana after the model of the palace in Split.

The archaeological investigations have solved beyond any doubt the perplexity of the historical data that Galerius was born somewhere in Dacia Ripensis, not far from Serdica, and have proven that he was buried in the place of his birth, at Gamzigrad. It is very safe to assume that his sister, the mother of Maximinus Daia, lived not far from the place where he was born, somewhere in the vicinity of Gamzigrad. The father of Galerius was a common peasant and his mother was a barbarian, emigrated from the left bank of the Danube into Dacia Ripensis. And just as Galerius tended herds in his youth, for which he was named Armentarius, the Cattlebreeder, a similar destiny must have been to his nephew Daia.

The decisive role in his life was played by Galerius. The culmination was reached in 305 A.D. when Galerius the Augustus adopted him and made him caesar. Some time between 309 A.D. and 310 A.D. Daia became augustus himself. The construction of the complex of Šarkamen, after the model of the palace of his uncle at Gamzigrad,

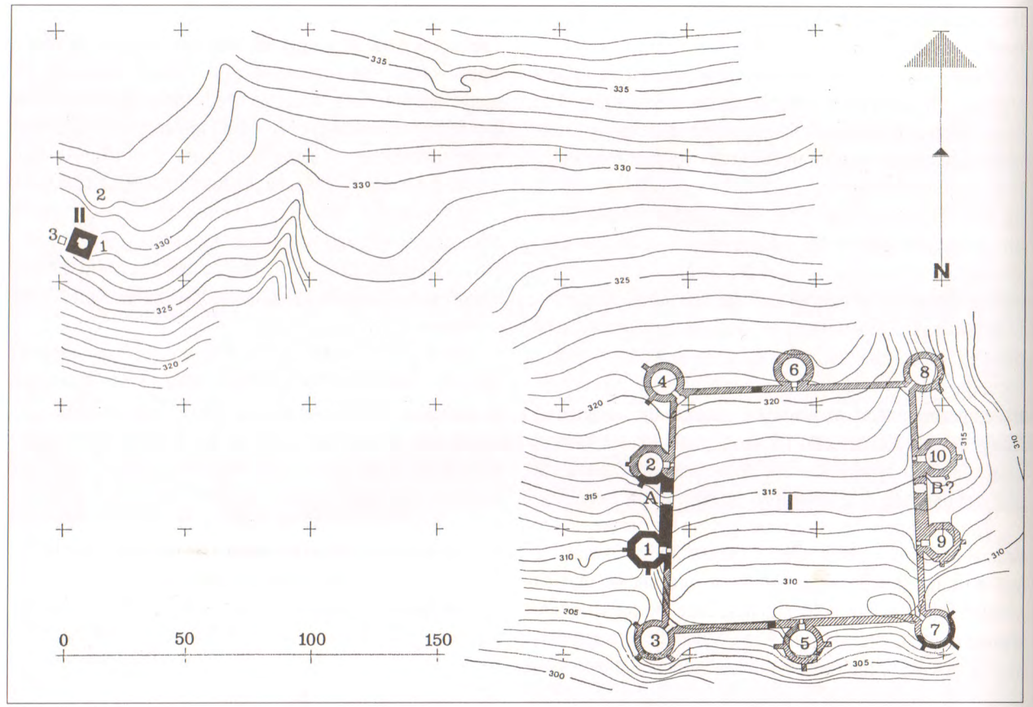

Fig. 3 - Šarkamen. Plan of the fortification. (Dark lines represent the excavated structures, white lines represent reconstructions). Drawn by Č.Vasić.

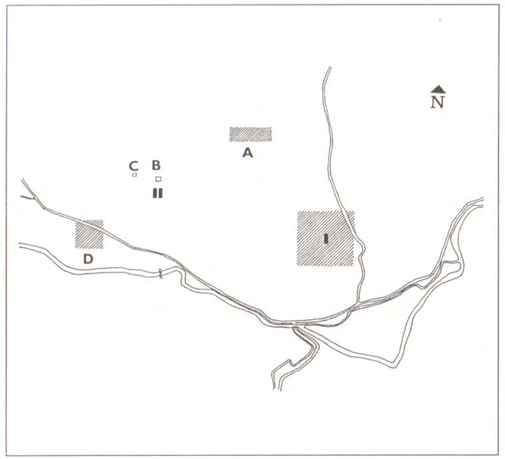

Fig. 4 - Šarkamen. The registered objects.

must have been conceived during his reign, between 305 A.D. and 313 A.D. Just as Galerius, he must have planned to follow the example of Diocletianus to every detail.

The discovery of the set of the golden jewellery in the interior of the mausoleum shows that the Empress-Mother was buried therein. Summing up all the archaeological data gathered so far and their indications, this might have been the mother of Maximinus Daia and the sister of Galerius. Since her name is not recorded in the historical records, nor the name of the place, the decisive role is to be played by the archaeological data. Talking about the striking similarity between Gamzigrad and Šarkamen, symbolically expressed in the image of the "same hand" building them and most convincingly illustrated by the fact that the mausoleum at Šarkamen is identical to the one built for Romula, a fact is very important that there are grounds to believe that the building of Gamzigrad was also abruptly stopped and never resumed shortly before

the completion of the works. Since Galerius died and was buried in 311 A.D., and Maximinus Daia, having been appointed in Egypt, Syria and Asia Minor, with his capital mainly in Antioch, was killed two years after, the moment of building Šarkamen and the burial of the Empress-Mother in the mausoleum should be dated in this chronological span. One should also bear in mind the fact that in 313 A.D. all the members of the family of Galerius and Daia were executed, and consider the role Licinius played in the events.

The date of the construction of Šarkamen and the burial of the Empress-Mother in the mausoleum more precisely should be sought for in the period after the death of Romula and before the death of Galerius, or at most by the time of death of Daia himself in 313 A.D. The time to 310 A.D, however, seems the most probable. The second, less probable possibility that the person buried at Šarkamen was the mother of Licinius, would entail the period between 308 A.D. and 316 A.D., when he was one of the rulers of the Empire.

HISTORY OF EXCAVATIONS - ARCHITECTURAL FEATURES

The site of Šarkamen is situated some 20 kilometers west of Negotin and about 5 kilometers west of the village Šarkamen, at the spot called Vrelo (the spring), whose name is derived from the spring of the river Vrelska, flowing from a cave about 3 kilometers southwest of the fortification.[1]

The first data on the site were recorded by Felix Kanitz. He mentioned a square fortification, 100 x 100 m in dimensions, with two meters thick walls and eight circular towers, 14,50 m in diameter, as well as smaller *castellum* (30 x 30 m), some five minutes walk upstream from the large one.[2]

Next, Jovanović registered a rectangular fortification (100 x 70-80 m) with a circular tower in the middle of the walls and in the corners, and that "in the southeastern part of the city there is a large mound of rocks and the place is called the "Church in the City"". North of the City, according to him, the ruins of the ancient baths are found, more than 3 meters high and about 5 meters in diameter, judging by the remnants of the arch. Finally, there were traces of the bridge over the river Vrelska.[3] Đurđe Bošković, in his field-survey report in 1947, published almost identical data: the size of the fortification is judged to 81 x 91 m, the second building denoted as the baths by Kanitz is determined as a temple, and the arched building is interpreted as the probable baths instead.[4]

The first test excavations at Šarkamen were undertaken by Draško Piletić. He stated that the data by Kanitz did not correspond to the situation in the field, since the dimensions of the castel were 115,8 x 110,4 m, with ten circular towers, 6,50 m in diameter.[5]

After the accidental find of several fragments of red porphyry statue in 1972, in the field near to the arched building, Milica and Đorđe Janković undertook the protective excavations in 1975 and registered the fortification with ten towers, circular or polygonal in shape (inner diameter was measured to 9 m, outer to 15 m), and the walls were visible up to 2 meters. The arched building was interpreted as the base for the porphyry statue, tentatively dated into the second half of the III century.[6] Đorđe Janković very successfully reconstructed the statue of the enthroned emperor from the collected porphyry fragments. Several years later the same author interpreted Šarkamen as Meridio, reconstructed by Justinian, according to the writing *De aedificiis* by Procopius.[7]

The last archaeological excavation was undertaken in

[1] K.Jovanović, *Negotinska Krajina i Ključ*, in: *Naselja i poreklo stanovništva*, knj.29, Beograd, 1940, 219, cites a legend of a large "painted rock" ("šaren kamen") after which the village was named.

[2] F.Kanitz, *Römische Studien in Serbien*, Wien, 1892, 95, Fig.68. On the occasion of erection of pillars for electricity in 1994, one of them, placed in the spot where Kanitz located the smaller *castellum*, could not have been posted, because at the depth of about 1 m a base of a wall was registered. During the campaign in 1996, a test trench was placed here (2,50 x 1,50 m) and the northeastern corner of a building was revealed, with walls1,10 m (4 feet) thick, built in rows of rock alternated with three layers of bricks. In the layer of rubble above the base of the northern wall another fragment of the imperial enthroned statue (a part of the throne) was registered.

[3] K.Jovanović, *op.cit.*, 218-221

[4] Đ.Bošković, Srednjovekovni spomenici severoistočne Srbije, *Starinar* I, Beograd, 1959, 1950, Fig.43-45

[5] D.Piletić, Neka kritička zapažanja zapažanja o radu na rimskim fortifikacijama u Gornjoj Meziji do 1965.godine, *Vesnik Vojnog muzeja* 21-22, Beograd 1976, 12-13

[6] M. and Đ.Janković, Vrelo-Šarkamen, antički lokalitet, *Arheološki pregled* 17, Beograd 1975, 86-88

[7] Đ.Janković, *Podunavski deo oblasti Akvisa u VI i početkom VII veka*, Beograd 1981, 88

1988 by Vladimir Kondić, Michael Werner and Đoko Jovanović. They placed test trenches on the fortification

Fig. 5 - Western gate and the doorpost *in situ*, with a part of the northern tower.

key assumptions about Šarkamen, the time of erection, its character and function.[10] In the area about 400 meters long from east to west, on a slope descending northwards, the objects were built creating the unique edificial, functional and chronological complex (Fig.4). Two distinct groups of objects are defined: in the eastern part of the complex, limited by a ravine running in the direction north-south, the fortification stands, and some 240 meters to northwest a cluster of sacral objects was built, with the domineering mausoleum (Fig.1.3).

The fortification is in the shape of irregular square with its sides long 92,5 m (western wall), 98,0 m (southern), 91,0 m (eastern) and 91,5 m (northern). The sides of the polygon are almost precisely oriented towards the car-

Fig. 6 - Southern octogonal tower of the western gate.

and on the building northeastern of it.[8] On the base of the published data, Šarkamen was treated in short by Čedomir Vasić and Petar Petrović.[9]

The results of the three fieldwork campaigns (1994-1996) have made possible the formulation of some of the

dinal points. The walls enclose the area of 8,707 square meters, that is approximately 0,87 hectare.

The field prospection has proven the observation of the previous investigators that ten towers, clearly visible on the terrain surface, stand on the corners and along the

[8] The results of these investigations are not published. Inside the fortification a trench was placed in the middle of the southern wall, and another one inside the mentioned building.

[9] Č.Vasić, Šarkamen, in: *Roman Imperial Towns and Palaces in Serbia*, (D.Srejović, ed.), Belgrade, 1993, 189; P.Petrović, *Inscriptiones de la Mesie Superieure*, Vol. III/2: *Timacum Minus et la vallée du Timok*, Beograd, 1995, Šarkamen, 59

[10] The systematic research is undertaken under the aegis of the Board for Archaeology of the SASA, the Archaeological Institute and the Museum of Krajina in Negotin. The Head of the Project is D.Srejović, the Head of the Excavations is M.Tomović. The staff: Č.Vasić, architect, Đ.Jovanović, G.Janjić, T.Cvjetićanin, archaeologists, B.Marković, geodesist, D.Srbljin, architect and the students of the Department of Archaeology of the Faculty of Philosophy in Belgrade.

Fig. 7 - Entrance to the southern tower of the western gate.

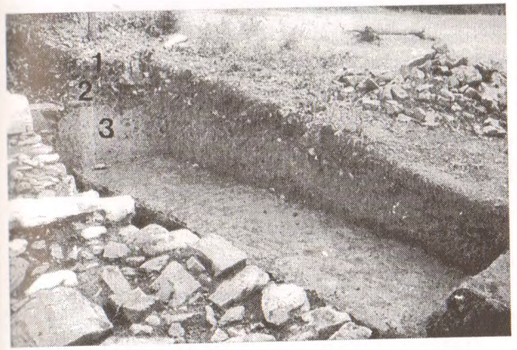

Fig. 8 - Northern and eastern profiles in the interior of the western gate.

walls of the fortification (Fig.3).[11] Along the western and eastern walls respectively, between the corner towers (3,4,7,8), there are two more (1,2 and 9,10), and along the northern and southern walls there is only one tower (5,6).

Of the fortification elements, only the octagonal southern tower (1), the western gate (A) and the western wall between the towers defending the gate (21,30 m in length)

[11] Đ. Janković, *op.cit.*, 1980, 87.

are investigated. The northern octagonal tower (2) of the western gate (A) is partially investigated, as well as the circular southeastern corner tower (7) and the central circular tower (5) in the southern wall. Two trenches placed perpendicularly to the direction of walls gave the size of them: the northern wall is 2,90 m wide and the southern one is 3,20 m.

The western gate (A), flanked by two octagonal towers (1 and 2), 18,85 meters wide between the two faces perpendicular to the western wall face, is the best explored part of the Šarkamen complex (Fig.3, 6). The door is asymmetrically positioned to the octagonal towers, being closer to the northern one (2), due to the descent of the terrain on that spot. The northern doorpost is precisely located on 4,17 m from the spot where the side of the northern octagonal tower meets (2) the exterior face of the wall between the octagonal towers of the western gate (1 and 2). The width of the gate itself is 4,20 m. The wall between the octagonal towers of the gate is considerably reinforced and thus 5,38 m wide. The width of the western wall between the northern (2) and southwestern corner

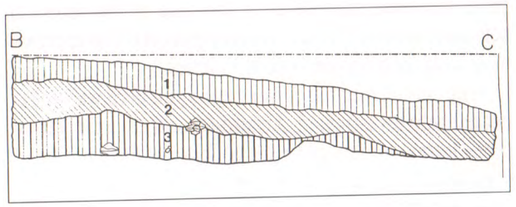

Fig. 9 - Trench 2/94. Northern profile (B-C): humus layer (1), brown clay (2) and yellow-red clay (3).

tower (4), and between southern (1) and northwestern corner tower (3) is 3,10 m. The reinforcement between the octagonal towers (1 and 2) of the western gate (A) is executed by the enlargement of the wall for 2,28 m in the exterior.

The southern octagonal tower (1) of the western gate (A) is regular in shape, having the sides of the average length of 6,30 m (Fig.6). The object is octagonal in its exterior, too. The length of the interior side of the octagon is 3,80 m. These two octagons, drawn from the same center, form the plan of the tower, whose walls are 3 meters wide. On the western, front side of the octagon, parallel to the western wall and on the southern side, perpendicular to it, two strong contreforts are placed (2,35 x 1,75 m). They serve constructive purposes, enforcing the octagonal

tower against the lateral pressure due to the decline of the terrain. The entrance to the tower is 2,23 m wide (Fig.7). At the depth of 1,80 m the entrance is enlarged into a rectangular chamber (2,80 x 3,20 m) wherefrom the interior of the tower is accessed.

The northern octagonal tower (2) of the western gate (A) is partially investigated, and only two sides are defined. The side of the octagon perpendicular to the western wall is 6,49 m long, and the side facing the western, exterior side of the wall between the towers (1 and 2) is 1,65 m long. The width of the tower wall is also defined (3,15 m). Interestingly enough, the northern octagonal tower (2) of the western gate (a) is circular in interior.

The southwestern circular corner tower (7) is partially investigated in its exterior (Fig.2.3). The external diameter is 15,70 m. The tower is reinforced in the exterior by three regularly positioned contreforts. The longest one in the southeast (1,60 x 5,10 m) is placed opposite to the entrance of the tower. Another two contreforts are symmetrically positioned at 9,20 m distances: northeastern (1,61 x 3,10 m) and southwestern (1,28 x 3,06 m). They serve the same purpose as in the case of the southern octagonal tower (1) of the western gate (A). The approximate width of the tower wall is 3 meters.

The central circular tower on the southern wall (5) is not entirely investigated. According to the configuration of the terrain, produced by the collapse of the building, it may be derived that it is of the same dimensions as the southeastern circular corner tower (7).

The fortification at Šarkamen seems to has never been finished, meaning that the construction works ceased before the completion of the edifices. The state of the northern wall especially points to the fact, since it was built barely above the foundations. Even taking into account the subsequent exploitation of rocks as building material for modern habitations, a more visible trace is expected. The trench placed perpendicularly to this wall showed a shallow layer of humus and then virgin soil, both inside and outside the fortification. No traces of activity whatsoever are registered.

The statement reached upon in the case of the northern wall is applicable to the defensive system in general. The northern half of the fortification is not erected much higher than the foundation, except the northeastern corner tower, more visible on the surface due to the configuration of the terrain. In the southern half of the fortification the works went further. The amount of rubble, however, both inside and outside the walls and towers, as well as the height of the preserved extremely massive constructions, do not give the impression that the works were ever completed.

The initial stratigraphic data from the interior of the fortification yielded the identical pattern, thus proving the assumption that the Šarkamen complex was never finished. In all the trenches along the walls (in the interior of the fortification) the same stratigraphic pattern is repeated (Fig.8).

Layer I - surface humus

Layer II - brown loose soil with rubble (rocks, broken bricks, mortar). No *tegulae* - roof bricks, nails, or any other kind of finds, for that matter, were registered in the trenches. It is important to note that there are no traces that this layer is the consequence of the demolition of the fortification. It came to be due to the slow decay of the walls during the last seventeen centuries.

Layer III - pure virgin soil.

A test trench (10 x 2 m, oriented north-south) placed in the central zone of the fortification makes an even more striking picture (Fig.9):

Layer I - surface humus, about 20 cm thick

Layer II - light brown clay - virgin soil, about 40 cm thick

Layer III - yellowish-red clay, sterile, about 40 cm thick.

Even though the building of the walls and towers did not get very far, and the archaeological excavations are in the initial phase, it is possible to roughly define the plan of the fortification (Fig.3). The assumption seems reasonable that the gate flanked by octagonal towers stood on the eastern wall, as well as on the western. It is also possible that the corner towers are circular and reinforced by contreforts, due to the terrain configuration. The central tower of the northern wall (6) should be similar to the central one in the southern wall (5), but without contreforts, since it stands on an almost flat terrain.

This reconstruction is also inspired by the striking similarity of the plan of Šarkamen to the fortifications at Gamzigrad. The octagonal towers flanking gates are parts of the design of the older fortification at Gamzigrad. On the other hand, the towers completely protruding the faces of the walls and their dimensions resemble irresistibly the younger fort. Along with the similarities, it is important to bear in mind the extreme chronological proximity between the two complexes.

In the immediate vicinity of the fortification a number of edifices and objects is registered.

Fig. 10 - Mausoleum (western side) with stone platform, after the campaign of 1996.

Fig. 11 - Eastern side of the mausoleum with the remnants of the arch.

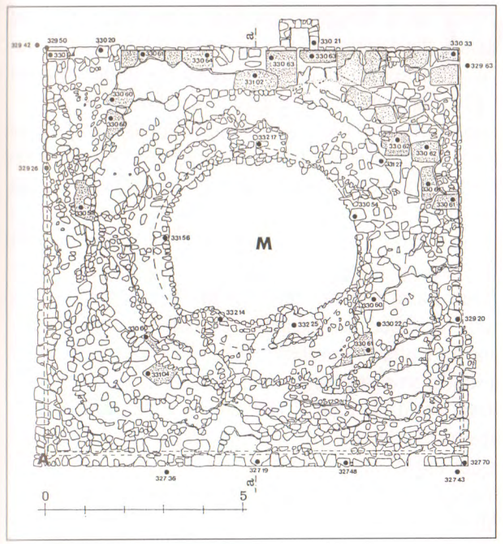

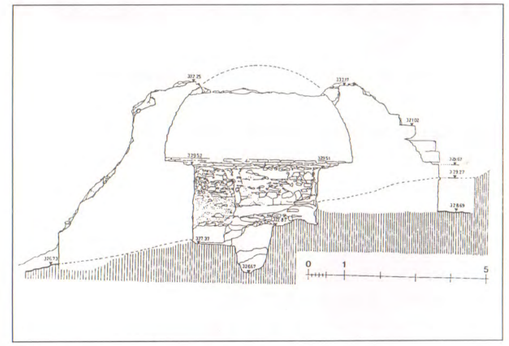

Fig. 12 -a) The plan of the mausoleum, b) North-south section.

Mausoleum (1)

Mausoleum is located at the distance of 245,5 m to northwest of the western gate (A) of the fortification (Fig.1/3, 10-12). It is erected on the terrain descending from northeast to southwest. The original difference between the northern, higher side, and the southern lower one was 2,94 m. On such a steep terrain the foundation is laid of the square mausoleum (10,65 x 10,65 m), dug into bedrock. In the core of the foundations a crypt is placed, irregularly circular in shape, with a characteristic deformity in the northwestern section (Fig 12a).

The visible parts of the foundation, in the southern and partially in the eastern and western sides, due to their height of almost 3 meters, are divided into two portions, by drawing inward of the vertical wall surfaces (Fig 12.b). The indentation is at the height of 1,54 m, measured from the original surface of the terrain in the southern side (328,27 to 326,73 m). The same occurs at the height of 2,94 m from the original surface on the southern side, or

at the original height of the terrain in the northern side. This drawing of the exterior walls towards the interior formed the base of the podium of the mausoleum (Fig.12.a). The podium of the mausoleum is built in the granite ashlars brought from the mount of Deli Jovan. The upper surface of the first row of the ashlars is leveled at the absolute height of 330,60 m, that is on the 0,53 m

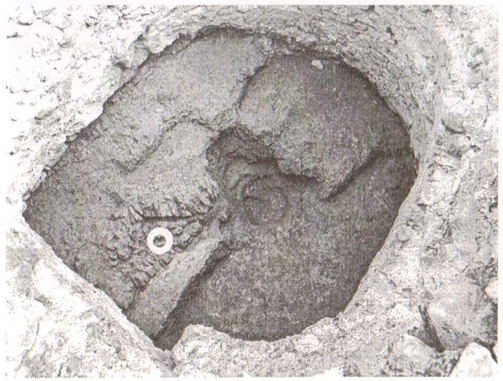

Fig. 14 - Golden jewellery from the mausoleum.

from the original surface of the terrain in the northern side of the mausoleum. The leveled upper surface of the granite ashlars is clearly visible in the preserved parts of the eastern and northern facades. In the northern facade yet another ashlar is preserved, whose upper surface is leveled at 331,02 m, thus defining the height of the entire second row of granite ashlars of 0,40 m.

The crypt in the interior of the podium is semi-arched with the external diameter of 5,18 m. The dome is entirely executed in square bricks (0,28 to 0,30 m in size, 0,04 to 0,06 m thick). The construction of the dome starts at 329,66 m. The construction of similar dimensions in the identical building material - square bricks, is executed in the case of the mausoleum of Galerius at Gamzigrad. The maximal preserved height of the mausoleum is at the absolute height of 332,25 m. In other words, the height of the preserved construction of the mausoleum from the southern, lowest point (326,73 m) to the upmost point (332,25 m) is 5,52 m.

The podium of the Šarkamen mausoleum bears conspicuous similarities to the mausoleum of Romula at Gamzigrad, regarding its dimensions and shape. The only difference lays in the fact that in the case of Romula, a built funerary chamber was placed inside the podium, while at Šarkamen an irregular crypt is semi-arched. The shape of the base of the *cella* in the mausoleum of Romula is reliably reconstructed due to the characteristic stone decoration, yet absent from Šarkamen for the time being. The *cella* of Romula's mausoleum is identical in its exterior to the octagonal towers flanking the gates of the older fortification. In this case, probably the construction of the *cella* will prove to be very similar to the octagonal towers flanking the western gate of the Šarkamen fortification. Probably the shape of the base of the northern octagonal tower (2) of the western gate (A), diminished in dimensions, is repeated in the construction of the *cella* of the Šarkamen mausoleum.

An artificial deformation in the terrain is noted by the northern side of the mausoleum, resembling a tumulus by its shape (2). The diameter of this mound is barely longer than the side of the mausoleum. This earthen mound is most probably functionally related to the mausoleum. A test trench was posed, oriented north to south, over the object. Even though virgin soil is not reached in the trench, the assumption was proved that this was a tumulus. At the depth of 1,40 m (331,46 m), in the northern part of the trench an intensive layer of ashes was registered. The excavations were stopped at this point. Above the level of ashes two fragments of praehistorical, probably Hallstatt pottery were registered, so the question was posed whether this was only an Iron Age tumulus, or a Roman also, using and destroying the older one. At Gamzigrad, under both consecrative monuments, by the mausolea of Galerius and Romula, praehistoric graves were registered, marked before the funeral of the Emperor and his mother by earthen mounds. The question whether a similar string of events went on at Šarkamen too, on the occasion of the funeral of the Empress-Mother, will be answered after more thorough excavations. The traces of ashes and several burnt bones in the pit in the center of the mausoleum point that the funerary rite to the Empress-Mother included a bonfire somewhere near the mausoleum.

Qn the western side of the mausoleum, near to the southwestern corner, 0,80 m from the foundation and 1,80 drawn northward from the level of the southern foundation wall, a rectangular platform stands built in large ashlars (2,78 x 3,56 m). There are ten of them and the upper surface is leveled at 327,70 m absolute height. The sides of the platform are oriented in the same way as the sides

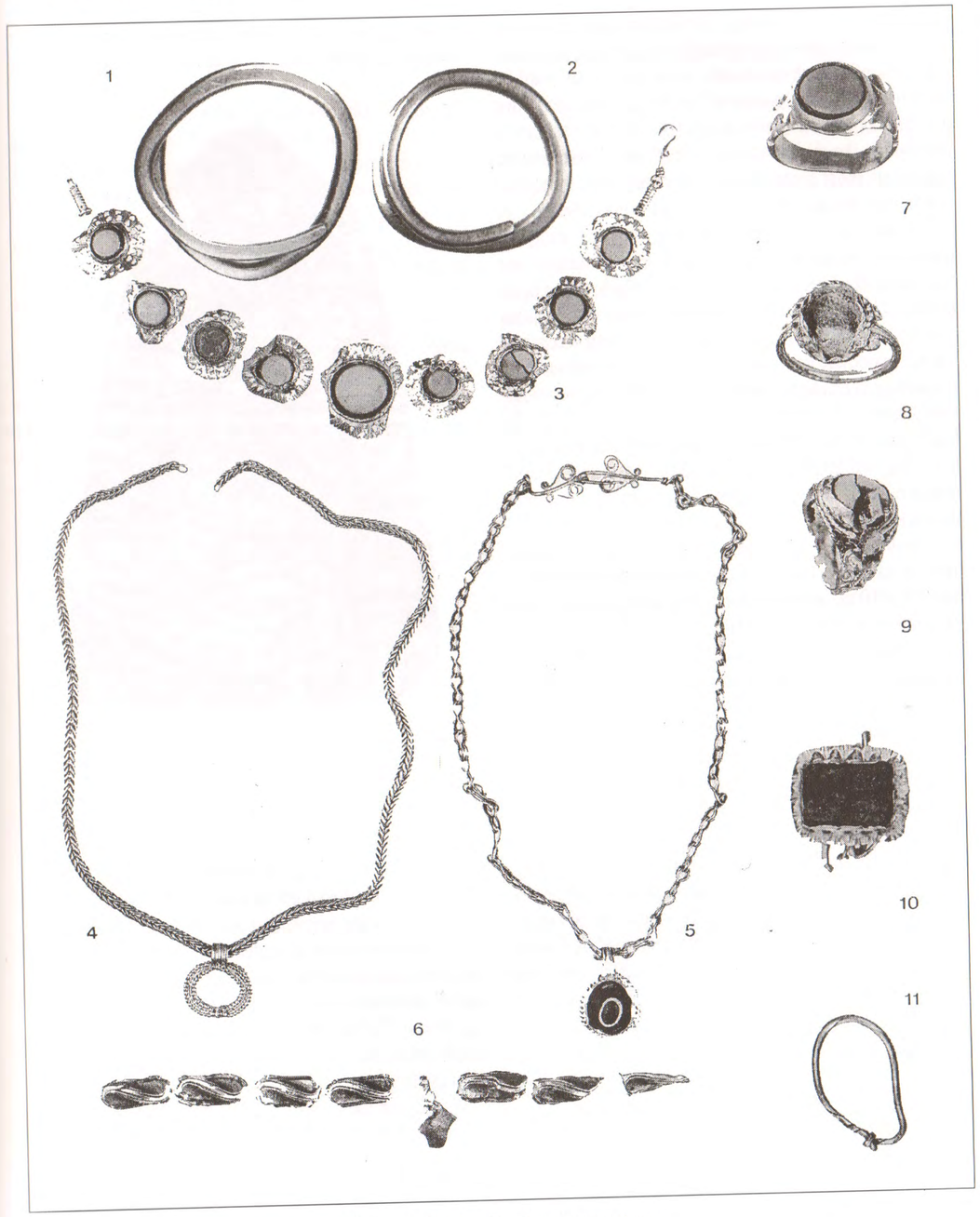

Fig. 14 - Golden jewellery from the mausoleum.

of the mausoleum podium. The ashlars are laid on the foundation of rocks and mortar. In the northern and western sides of this object deeply incised lines are visible, determining the dimensions of the construction above this platform as 2,68 x 3,36 m. The first row of the ashlars is attached to the middle row by iron clams. These leveled ashlars are most probably the lower part of the construction built in the immediate vicinity of the mausoleum.

At the distance of about 30 m to the west from the tumulus the remnants of yet another square building are registered. Its dimensions are 4 x 4 m (Fig.4c). The mausoleum, the monumental platform of ashlars, the tumulus and the building in question seem to establish a separate cluster inside the complex of Šarkamen, undoubtedly of the memorial character. Somewhere in this area the monumental statue of the enthroned emperor was placed, for the better part of the fragments of porphyry was registered here. The two fragments registered during the systematic research on the slope south from the mausoleum reinforce the stance.

The building whose ruins stand at about 150 meters north from the northwestern corner tower of the fortification (20 x 10 m, oriented east-west), seems to have been yet another separate cluster (Fig.1/2, 4a). This building is very significant bearing in mind that in the mausoleum a member of the imperial family was buried and that the mausoleum was most probably entirely finished. In the test excavation in this area a wall 1,10 m thick was registered, executed in a regular manner, from bricks and rocks. The trench was dug down to the depth of 2,10 m and has not reached virgin soil. Yet, a great quantity of "*tegulae* and ashes" was registered. The information of Kanitz that the field near the fortification was scattered by the tegulae and pottery fragments and that the owner of the land collected "many valuable antique coins and other objects", fits in the picture. The field mentioned by Kanitz can be identified with great certainty: it is the area between the building in question and the northern wall of the fortification, where even today the fragments of *tegulae* are frequent. All the facts point that this building was finished and in use. Assuming that the person buried in the mausoleum previously lived on the spot, it is logical to conclude that this was the home. Incidentally, this is the most convenient spot concerning the climate of the narrow canyon of the river Vrelska.

The building some 300 meters southwest from the fortification, in the plain by the river Vrelska, about ten meters from the bank, form another separate unit of the complex (Fig.4d). Judging by the configuration of the terrain, this was a rectangular building, about 60 x 40 m in dimensions, oriented north to south. The northeastern corner of the building is revealed by a modest test trench. The 1,10 m thick walls are executed in the same manner as all the other edifices of the Šarkamen complex - alternating ashlars and three rows of bricks. The position of the building almost fits the description of Kanitz, that there is a small fortification at "about five minutes' walk" upstream from the large one.

Fig. 15 - Golden plate from the mausoleum.

Finally, on the opposite side of the river Vrelska, in the narrow path between the stream and the steep slopes, at least two edifices are noticeable (Fig.4), forming yet another separate cluster. In this context, the information of Jovanović and Bošković on the traces of the bridge in the profile gain in importance.

The Golden Jewellery and Votive Plates from the Mausoleum

The interior of the mausoleum was plundered long ago. In the center of the grave chamber a pit dug into bedrock was registered (328,34 m). The northern part is clearly defined, semicircular in shape, about 1 meter in diameter. The pit narrows in the shape of funnel and the bottom is on the bedrock (327,21 m) (Fig.13). Undoubtedly, the robbers reached the pit and ruined the southern half. Nevertheless, a small amount of ashes remained, containing several burnt bones, macroscopically resembling human. Judging by the well documented rite of cremation of Galerius and Romula at Gamzigrad, these are the remnants from bonfire, situated somewhere in the immediate vicinity of the mausoleum. At about a meter west from the pit in the rock, in a small niche, 38 golden pieces were found (Fig.14). They laid in a layer of pure clay, above the rock (327,74 m). These are mainly ladies' jewels: three necklaces (Fig.14/3-5), three rings (14/7-9), two earrings (14/10,11), one diadem (14/6), two hair-fasteners (14-1,2), one pendant and nine golden foils. The latter are all decorated by geometric linear motives, and four of them bear the impressions of obverse of golden solids. Only one finitial of an inscription is deciphered: ...NUS PIUS AVG (Fig.5). The finds were scattered over the area of 40 x 30 cm and obviously by mere chance they escaped the plunder. In spite of the small quantity of finds, due to the fact that all the known mausolea are completely devastated, this is an unique occurrence. The necklaces and rings are exceptionally beautiful. Chronologically and stylistically, they belong to the same group of jewellery, performing strong influences from the Hellenistic Orient. The analysis of the golden pieces and bones from the mausoleum and the further excavations of the tumulus will yield further data necessary in proving the present assumptions.

Translated by
Staša BABIĆ and
Sofija GARAŠANIN

UDK 904-03(497.11-11:37):711.459.6.032.7(497.11):292.21

An Exorcist on an Epitaph from Sirmium

MILENA MILIN, Faculty of Philosophy, Novi Sad

During the excavations at the northeastern cemetery in Sirmium in 1978,[1] by the church of St.Iriney a fragment of a white, oxidated marble plate with an inscription was found. The plate is now in the Museum of Srem in Sremska Mitrovica, Inv.No.A/4724.

The right half and the lower parts of the monument are severely damaged; in the preserved part, above the inscription, a Christogram in a circle is visible, between the letters α and ω. Left of the Christogram a cross is incissed; most probably the same one was in the right, broken half of the plate, or at the end of the inscription. Six lines of the text are preserved, damaged in the right end, and the seventh line is visible only in traces.

The dimensions of the fragment are 0,42 x 0,41 cm, and the height of the letters is 3 to 4 cm. The space between the lines 1 and 2 is 2 to 4 cm, and between the lines of the rest of the text 0,5 cm. The letter *A* with a "broken" horizontal line. The horizontal line of *L* makes an obtuse angle with the vertical line, as well as the upper horizontal of *F. M* is wide, in oblique lines. The beginning of the lines gradually moves leftwards.

The inscription has not been published.[2]

According to the autopsy, the inscription (Fig.1) may be read as follows:

In hoc l[*oco*] | *iacet Urs*[*ici-*] | *nus exorcist*[*a*] | *con-memorati*[*one(m)*] |[3] *fecit Laurentia* [] | [*sa*]*nctimo-nia*[*lis*] | *....VC- - -*

The third line maybe finishes [in p/ace/] 4 CON MEMORATI, Milošević. The addition 5-7 Laur-entia[nus] [sa]ncti Mon<t>a[ni] [c]us[tos], [aco/lit]us, or similar, is possible.[3]

L.1 *locus* is a well testified term, cf. in Sirmium,. CIL III 143404; 143407.

2-3 Ursicinius, the names of the urs- base are frequent, especially in the west. Cf. *Ursicina* in Sirmium itself, on the funerary inscription from the cemetery of St.Syneros.[4]

3 exorcista - not epigraphically confirmed as yet in Illyricum, except in Dacia Ripensis.[5] The epigraphic evi-dences, mainly from Africa and Rome, are to be found in the collection of E.Diehl.[6]

This rank is known also from the literary sources of the IV century. Thus Hilarius[7] speaks of an exorcist from

[1] Cf. N. Duval, Sirmium "*Ville imperialle" ou "Capitale"?* XXVI *Corso di cultura sull' arte ravennate e bizantina,* Ravena 1979, 53-90; V. Popović, Sirmium, grad careva i mučenika, *Rimski carski gradovi u Srbiji* (ed. D. Srejović), Beograd 1993, 15-27, with bibliography.

[2] Cf. P. Milošević in *Rimski carski gradovi i palate u Srbiji* (ed. D. Srejović), Beograd 1993, 350 No 157, majuscular transcription with photograph; *id. Istorija medicine i zdravstvene kulture na tlu današnje Vojvodine,* Novi Sad 1994, 80-81 (ll. 1-5), with photography

[3] I am grateful to my colleague M. Ricl, PhD, Belgrade Faculty of Philosophy, for she kindly pointed to the addition *sanctimonialis.*

[4] *CIL* III 10235. Cf. also E. Gose, *Katalog der frühchristlichen Inschriften in Trier*, Berlin, 1958, No. 465, where the names of three brothers *Ursus, Ursinus, Ursicinius* are noted.

[5] That is Hermes, from Bonnonia by Ratiaria, whose holiday is celebrated on December 31, cf. J. Zeiller, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire Romaine*, Paris, 1918, 108.

[6] Diehl *ILVCh* 1259a-1263a; Ann. ép. 1972 n, 214 (Mediolani, 377sq.): *Dexp(ositio) Victurini/ exorcistae...Gratiano et Merobaude cons.; ib.* 1976, n. 59 (Romae, IV s.). Long exorcist formulae see in: H. Grégoire, *Recueil des inscriptions grecques chréteinnes d'Asie Mineure I,* Paris 1922, n. 341 (Philadelfia, Lidya) and n. 210, Amorgos.

[7] *P.L.*X 719, Hist.Fragm. XIV. The story is about Secundianus,

Singidunum. The exorcists are mentioned by Eusebius too.[8]

Exorcist is a rank lesser than deacon, in the sequence: *ostiarius, lector, exorcista, acholitus, subdiaconus*. Exorcism is executed over the possesed, but also over the

Fig. 1 - Epitaph from Sirmium

not yet baptised - for the purification of the (first-born) sin, before the baptism. The texts and the rite of exorcism, as well as the ordain of exorcists, are all well testified.[9]

4 More often *memmoria*, but *commemoratio* is also known, Diehl *ILChV* No.1575 *pro commemoratione*, (Polae in pavimento), and.No. 1576 in *commemoratione* (Mediolani).

5 Laurentia - a common Christian name, cf.Diehl *ILChV, passim*. Laurentia(nu)s CIL III 1507, from the vicinity of Sarmiszegethusa;

6 The term *sanctimonialis* is epigraphically testified as late as the V-VI centuries.[10] This inscription is undoubtedly earlier than that, and this is a certain obstacle in supposing that in l.6 this word was incissed. Besides, in all the epigraphic examples, *sanctimoniales* are the deceased, not the dedicants. If the addition *sanctimonia(lis)* is correct, in l.5 the name *Laurentia* is to remain.

Since there are no literary nor archaeological evidences for the existence of a monastery in Sirmium, where nuns lived in an organized community, the assumption seems reasonable that this is an individual case, i.e. *sanctimonialis* would equal *virgo (canonica)*.[11] It is also possible that this *sanctimonialis* was merely passing through Sirmium. Laurentia would then most probably be the daughter of the exorcist Ursicinus, to whom she erected the monument.

However, if the second conjecture in l.6 is acceptable, then the inscription speaks of St. Montanus, the well known martyr who suffered in Sirmium, where his cult was praised. He is mentioned in Hieronymus' Martyrology,[12] under V Idus Maii: *in Sirmia, nat. sancti Montani* and under VII Kal. April.: *In Sirmia, natale Munati presbyteri, Maximae uxoris eius.*

The Passio of St. Montanus is recorded in Acta sanctorum 26 martii, and a fact is cited that the bodies of Montanus and his wife were buried nine miles from the city, in the place where the river washed them out.[13]

7 The suggested additions are linked to the emendation of the lines 5-6. *Custos* (of a church or the like) is epi-

the presbiter from Singidunum, who was sent on a confidential mission in 366, and was accompanied by *lector* Pullentius and exorcist Candidianus.

8 *Hist. eccl.* VIII 6,8 (ed. E. Grapin, Paris 1911)...τότε πλήρουν τῶν επισκόπων καὶ πρεσβυτέρων καὶ διακόνων ἀναγνωστῶν τε καὶ ἐξορκιστῶν ὡς μηδὲ χώραν ἔτι τοῖς ἐπί κακουργίαις κατακρίτοις αυτόθι λείπεσθαι.

9 On exorcists v. H. Leclerque, *Exorcisme, Exorciste*, *DACL* XLV-XLVI (1922) col. 964-978; V. Inglisian, *Exorcismus*, *RAC*, t. VII (1966) 44-128.

10 Cf. Diehl *ILChV* 1676-1685, with the exemption of No.1684, between the years 349 and 436. The same datation is proposed by Leclerque, *Sanctimonialis*, *DACL* XV (1950) 747-750.

11 Cf. note 19.

12 Migne *PL* XXX, 458 sqq.

13 T. III 614-615:

In Sirmi Montani presbyteri et Maximae uxoris ejus et aliorum XL.

C Et apud Sirmium natale S. Montani Presbyteri qui cum Maxima uxore sua tentus et in fluvium praecipitatus est: corpora eorum nono ab urbe lapide inventa et sepulta sunt ...

In Sirmio Pannoniae urbe ss Montani Presbyteri, Demetrii diaconi et Maximae virginis tempore Maximiani in Savum fluvium mersorum sub Probo praeside.

... Syrmii in Pannonia sanctorum Martyrum Montani Presbyteri Demetrii Diaconi, Maximae virginis et aliorum XL, qui certamine pro fide confecto, demum praecipites in Savum fluvium Diocletiano imperatore dejecti.

Acording to other data from *Acta Pollionis*, (IV Kal. iun.) the

graphically testified, cf. Diehl *ILChV* N.3863. *Acholitus*[14] is a rank sometimes translated into Latin as sequens; he follows the liturgy with candles.

No matter what rank is in question, such an addition would point to the fact that Laurentianus was a religious or layman servant in a chapel (martyrium or the similar) of St.Montanus, as pointed by similar expressions, cf. *ad dominum Synerotim*, CIL III 10233.

The inscription bears western, Latin names, as opposed to the Greek ones (episcope Iriney, deacon Demetrius, St.Syneros and so on), previously testified in epigraphical material.[15] On the cemetery of St.Syneros, there are also many funerary plates with Latin names. Another inscription from Sirmium also says *hic duo innocentes quiescunt Petrus et Victorinianus.*[16] Besides, in the Martyrology of Hieronymus there are many Latin names, cf. V Id.Apr.: *In Sirmia, natalis quatuor virginum quarum nomina Deus scit, Demetrii diaconi, Hilarii, Concessi, Mari... Fortunati, Donat.*[17]*i* The tomb of Fortunatus, maybe precisely this martyr, is mentioned on an inscription from the cemetery of St.Syneros *(interantem ad dexteram inter Fortunat{an}em et Desiderium*).[18]

The increase in the number of the Latin names indicates the wider acceptance of Christianity among the Roman (that is: romanized) population. Judging by the great number of martyrs in Sirmium, it may be assumed that the Christians from all the places in the vicinity were assembled there, interrogated and compelled to take part in the pagan cult, or tortured if refused to deny their faith. In this way the presence of the four girls in the Martyrology of Hyeronimus[19] is explained, for they could not have been from Sirmium, and therefore their names remained unknown.

The chrisma is often placed into a circle or a crown. The custom is introduced early, with labarum. The circle or the crown both symbolize the God's Kingdom on Earth and Christ's triumph over the evil. The chrisma of Constantin is no longer in use by the middle of the V century, giving way to the monogramatical cross with almost equal arms.[20] The time of spreading of the Christogram and the Christogram in circle on the monuments depends on the province in question.[21]

The Christograms appear also on the monuments from Sirmium. So on the famous inscription preserving the name of the church of St.Iriney[22] a Christogram is similar to the one treated here. The Christograms are also frequent on the monuments from the cemetery of St.Syneros, one of them in a circle with the letters α and ω[23] According to the other evidence, one may not suppose the appearance of Christograms in Sirmium before the fourth or fifth decade of the IV century, and the Christogram in circle is even later.

Datation: According to the Christogram in circle, the inscription belongs to the period from the middle of the IV to the beginning of the V century. The coinage registered on the same site is in accordance: it is the coinage of the emperors of the second half of the IV century. It is worth emphasizing that on the coinage of Magnentius a Christogram between the letters α and ω also appears.[24]

Translated by
Staša BABIĆ

UDK 726.825.2.033.1.046.3(497.113-21)

martyr from Cibalae, sanctus Montanus was a presbiter in Singidunum, but he was killed in Sirmium.

14 About the rank *acholitus* see H. Leclerque, *DACL* I (1924) 348-356.

15 By the beginning of the IV century, the christians of Sirmium are predominantly the Greeks, cf. V. Popović, *l. c.* 25-26.

16 Cf. P. Milošević, in *Rimski carski gradovi u Srbiji*, inscription No.156 with the photograph.

17 See. further, for example VIII Id. Apr. *In Syrmia Rutinae, Moderatae, Romanae, Secundi cum aliis septem.*

18 *CIL* III 10233.

19 Zeiller, *op. cit.* 84 with note 1 says that *quatuor virgines* are also named *virgines cannonicae*, but it is not opposed to the explanation offered here for the absence of their names here. According to Zeiller, they did not live in a community, as later *virgines monasticae* did.

20 On chrisma, see H. Leclerque Chrisme, *DACL* t.XXVII (1912) 1482-1534, especially 501-502.

21 Cf. for example E. Gose, *op. cit.* Index 128-129: Christogram appears in Africa as late as in 326 (a dated inscription), in Rome as early as in the second decade of the IV century; in Gaul later, in 347, and from 377 the Christogram with α and ω, sometimes in a circle, may be followed.

22 N. Duval, l. c. 83, phot. n. 6; cf. *Rimski carski gradovi u Srbiji*, 158, with photography.

23 *CIL* III 10235.

24 The data on coinage was kindly offered to me by M.Vasić, PhD, Archaeological Institute, Belgrade. His analysis of the coinage from Sirmium is to be published in *Sirmium* XI.

A Note on Translucus (*NDOr.* XLII 27)

MIHAIL ZAHARIADE, Bucurest

The section for Dacia Ripensis in *Notitia Dignitatum* mentions *Auxilium Claustrinorum* and its headquarters *Transluco* (Abl.), *Translucus* (Nom.). The place name is rendered only once. *Auxilium Claustrinorum* is also a *hapax* in *Notitia Dignitatum* by the juxtaposition of a specific type of auxiliary unit *(auxilium)* with the noun *Claustrini*, directly derived from *claustra*. *Claustra* has the precise meaning of either closing, something hindering the closing or the going out,[1] or the plain direct sense of gorge, straits[2] and,euphemistically, even citadel, bastion, fortification, key-position.[3]

From the mouths of the Porečka river, the starting point of the north-western frontier of the province Dacia Ripensis, the Danube course towards Orsova, to north-north - east, is guarded on each side by the Miroč plateau with heights of 700-750 m on the right and the prolongations of the Almajului Mountains with heights of 400-500 m on the left bank of the river. The region is usually called Donja Klisura (serb.) or Clisura (rom.). Between the 950 and 995 km, on a length of 45 km of that natural shipping canal, unfold the Cazanele Mari and Cazanele Mici gorges Kazan resulting of a continue narrowing of the rocky passage to a limit of 152 m concomitantly with the heightening of both banks to an elevation of 768 m.[4] The today geographical term Klisura/Clisura derives directly from *claustra,* or most likely from the late Roman *clausura/clusura* and there are no serious reasons arguing the idea that at least the Cezane/Kazan region bore this name at that time[5] (Fig.1).

There are several late Roman forts of quadriburgium type and fortlets identified along the right bank of the Donja Klisura. F. Kanitz, G. Neudeck, E. Swoboda and the recent Yugoslav investigations revealed the following fortifications: Veliko Golubinje, a 40 x 31 m stone fort (quadriburgium)[6] ; Malo Golibinje, a rectangular 50 x 42 m stone fort (quadriburgium)[7] ; Veliki Štrbac a 12 x 10 m

[1] Verg. *Georg.* II, 161: *claustra Lucrino addita*; Curt. Ruf. IV 5,21: *claustra obicere portui.*

[2] Tac. *Hist.* II 32: *claustra montium;* Sil. Ital. *claustra maris*; Verg. *Aen.* III 41: *ubi ...angusti claustra Pelori.*

[3] Florus, *Epit.* III 3,6: *Alpes claustra Italiae.*

[4] J. Cvijić, Entwicklungsgeschichte des Eisernen Tores, *Petermanns Geographische Mitteilungen Erganzungsheft, Gotha*; I. Pisota, V. Trufaş, Gh. Ciumpileac, *Cursul Dunării între Baziaş şi Gura Văii,Geografia Văii Dunării românești,* Bucureşti 1960, 294-313 especially 285-291; *L'evolution geologique et geomorphologique de la valée du Danube entre Baziaş et Tr. Severin,* Assoc. geologique Carpatho-Balkanique, VIIIème Congrès, Raports, Belgrade 1967; V. Sencu, I. Zăvoianu, Zur morphohydrographie des Donaudurchbruchs bei dem Eisern Tor, *Revue Roumaine de Géologie, Géophysique, et Géographie,* serie de Géographie, 13, 1969, 1, 39-44; *Atlasul complex "Porţile de Fier"*, Bucureşti 1973, 134-141.

[5] See J. Šašel, Clausurae Alpium Iuliarum, *Quintus Congressus Internationalis limitis Romani Studiosorum* 1961, 155-161 and especialy 156 exemplifying the through the Middle Ages of the term *clausura* in the eastern Alps among the Romanic, Slavic and Germanic communities as Chiusa, Kluze, Klausen;cf. *idem, Arh. Vestnik* 44, 1993, 209-211. Cf. the situation in Dacia where the today pass Oituz seems very likely to have been named *Angustia*, for the 2nd-3rd century fort here bore the same name (Ptolem. III 8,4).

[6] F. Kanitz, *Römische Studien in Serbien.* Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse, Band XLII Wien, 38; M. Valtrović, *Starinar* V, 1888, 1, 19-22; E. Swoboda, *Forschungen am Obermoesischen limes* Schriften der Balkankomission, Antiquarische Abteilungen X Wien, Leipzig 49-50;M. and D. Garašanin, *Arheološka nalazišta u Srbiji,* Beograd 1951, 192; TIR L 34: 62.

[7] F. Kanitz, *op.cit.,* 38; E. Swoboda, *op.cit.*, 51;M. and D. Garašanin, *op.cit.*, 192; Lj. Popović, *Arh. Pregled* 9, 1967, 61-62; 199-200; 11, 1969, 102-103, 270, TIR L 34, 177; V. Kondić,

A Note on Translucus (*NDOr.* XLII 27)

MIHAIL ZAHARIADE, Bucurest

The section for Dacia Ripensis in *Notitia Dignitatum* mentions *Auxilium Claustrinorum* and its headquarters *Transluco* (Abl.), *Translucus* (Nom.). The place name is rendered only once. *Auxilium Claustrinorum* is also a *hapax* in *Notitia Dignitatum* by the juxtaposition of a specific type of auxiliary unit *(auxilium)* with the noun *Claustrini*, directly derived from *claustra*. *Claustra* has the precise meaning of either closing, something hindering the closing or the going out,[1] or the plain direct sense of gorge, straits[2] and,euphemistically, even citadel, bastion, fortification, key-position.[3]

From the mouths of the Porečka river, the starting point of the north-western frontier of the province Dacia Ripensis, the Danube course towards Orsova, to north-north - east, is guarded on each side by the Miroč plateau with heights of 700-750 m on the right and the prolongations of the Almajului Mountains with heights of 400-500 m on the left bank of the river. The region is usually called Donja Klisura (serb.) or Clisura (rom.). Between the 950 and 995 km, on a length of 45 km of that natural shipping canal, unfold the Cazanele Mari and Cazanele Mici gorges Kazan resulting of a continue narrowing of the rocky passage to a limit of 152 m concomitantly with the heightening of both banks to an elevation of 768 m.[4] The today geographical term Klisura/Clisura derives directly from *claustra,* or most likely from the late Roman *clausura/clusura* and there are no serious reasons arguing the idea that at least the Cezane/Kazan region bore this name at that time[5] (Fig.1).

There are several late Roman forts of quadriburgium type and fortlets identified along the right bank of the Donja Klisura. F. Kanitz, G. Neudeck, E. Swoboda and the recent Yugoslav investigations revealed the following fortifications: Veliko Golubinje, a 40 x 31 m stone fort (quadriburgium)[6] ; Malo Golibinje, a rectangular 50 x 42 m stone fort (quadriburgium)[7] ; Veliki Štrbac a 12 x 10 m

[1] Verg. *Georg,* II, 161: *claustra Lucrino addita*; Curt. Ruf. IV 5,21: *claustra obicere portui.*

[2] Tac. *Hist.* II 32: *claustra montium;* Sil. Ital. *claustra maris*; Verg. *Aen.* III 41: *ubi ...angusti claustra Pelori.*

[3] Florus, *Epit.* III 3,6: *Alpes claustra Italiae.*

[4] J. Cvijić, Entwicklungsgeschichte des Eisernen Tores, *Petermanns Geographische Mitteilungen Erganzungsheft, Gotha*; I. Pisota, V. Trufaş, Gh. Ciumpileac, *Cursul Dunării între Baziaş şi Gura Văii,Geografia Văii Dunării româneşti,* Bucureşti 1960, 294-313 especially 285-291; *L'evolution geologique et geomorphologique de la valée du Danube entre Baziaş et Tr. Severin,* Assoc. geologique Carpatho-Balkanique, VIIIème Congrès, Raports, Belgrade 1967; V. Sencu, I. Zăvoianu, Zur morphohydrographie des Donaudurchbruchs bei dem Eisern Tor, *Revue Roumaine de Géologie, Géophysique, et Géographie,* serie de Géographie, 13, 1969, 1, 39-44; *Atlasul complex "Porţile de Fier",* Bucureşti 1973, 134-141.

[5] See J. Šašel, Clausurae Alpium Iuliarum, *Quintus Congressus Internationalis limitis Romani Studiosorum* 1961, 155-161 and especialy 156 exemplifying the through the Middle Ages of the term *clausura* in the eastern Alps among the Romanic, Slavic and Germanic communities as Chiusa, Kluze, Klausen;cf. *idem, Arh. Vestnik* 44, 1993, 209-211. Cf. the situation in Dacia where the today pass Oituz seems very likely to have been named *Angustia*, for the 2nd-3rd century fort here bore the same name (Ptolem. III 8,4).

[6] F. Kanitz, *Römische Studien in Serbien.* Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse, Band XLII Wien, 38; M. Valtrović, *Starinar* V, 1888, 1, 19-22; E. Swoboda, *Forschungen am Obermoesischen limes* Schriften der Balkankomission, Antiquarische Abteilungen X Wien, Leipzig 49-50;M. and D. Garašanin, *Arheološka nalazišta u Srbiji,* Beograd 1951, 192; TIR L 34: 62.

[7] F. Kanitz, *op.cit.,* 38; E. Swoboda, *op.cit.*, 51;M. and D. Garašanin, *op.cit.*, 192; Lj. Popović, *Arh. Pregled* 9, 1967, 61-62; 199-200; 11, 1969, 102-103, 270, TIR L 34, 177; V. Kondić,

rectangular stone fortlet[8]; a 10 x 4,50 m rectangular stone fortlet opposite to Dubova (Romania)[9]; Hajdučka Vodenica, a 70 x 50 m rectangular stone fort (quadriburgium).[10]

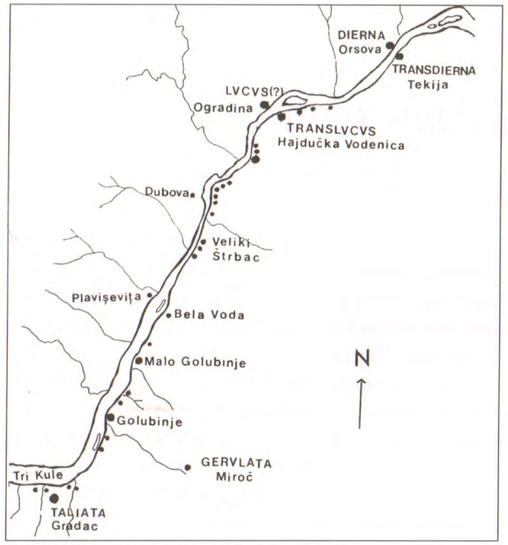

Fig. 1 - Donja Klisura region in the late Roman period

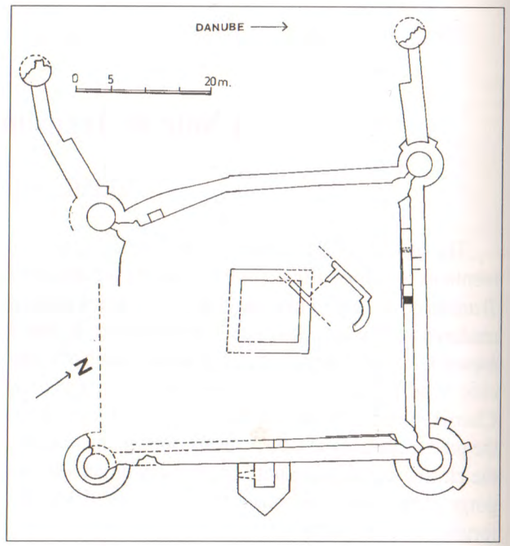

Fig. 2 - Hajdučka Vodenica, 4 th - 6 th Roman fort (according A. Jovanović, *Starinar* XXXIII-XXXIV/1982-1993,320)

Hajdučka Vodenica is by far the largest and very likely most important fort on the limes sector between Porečka river and *Transdierna* (Tekija) on the left bank of the Danube. The fort had also a harbour installation identified and partially investgated raising its importance in the area (Fig 2).

The name *Claustrini* in Dacia Ripensis is rather striking. It has both functional and geographical connotation. It is a more than transparent reference to soldiers charged with missions in the area of a gorge which is applicable only to the Kazan region. The joining geographical and archaeological realities on that limes sector is eloquently evidenced by the term *Claustra* meaning the Cazane/Kazan region which produced the noun *Claustrini* as soldiers charged to watch the gorge.[11] Or, Translucus, where these soldiers had their headquarters seems very likely to be located at the fort of Hajdučka Vodenica lying at the very northern end of the Cazanele Mici gorge. The harbour of the fort[12] suggests, on the other hand, that the watching and patrolling activities in the Cazane area was carried out by *auxilium Claustrinorum* not only on the high and rocky right bank of the Danube, but also by boats suited for an enough difficult sailing at that time requiring much ability in that natural shipping canal.

Ergebnisse der neuen Forschungen auf dem Obermoesischen Donaulimes, *Actes du IX ème Congrès International des Études sur les Frontières Romaines*, Mamaia 1972, Bucharest-Köln 1974, 48.

[8] E. Swoboda, *op.cit.,* 152.

[9] TIR L 34, 26; E. Swoboda, *op.cit.*, 53-55; M. Garašanin, *op.cit.*, 192.

[10] *Starinar* XXXIII-XXXIV, 1982-1983, Beograd, 319-331, with older literature.

[11] There is also the variant *claustritimus* or *claustritumus* (Aul. Gel. XII 10,5) with the meaning of the one who guards the gate, the guard deriving of *claustralis*, something which closes or serving as a barrier.

[12] It is noticeable the same type of harbour installation with two walls with round bastions at the each end uniting the fort with the bank of the Danube as in the case of Drobeta and Diana. On the other hand the existence of a 1st-2nd fort on the very place of the 4th-5th one highlights the importance of the place during the whole Roman period (A. Jovanović, *op.cit.*, 321-322).

The toponym *Translucus* raises however the question of the existence of a place-name *Lucus*, on the left bank of the Danube, as suggested by the well-known analogies of the same area: *Transdierna-Dierna, Transdrobeta-Drobeta.*[13] *Lucus* is a toponym common enough in Gaul, Spain and Italy meaning grove, spinney, sometimes sacred grove.[14]

On the opposite bank to Hajdučka Vodenica lies a large plateau administrratively included in the today commune Ogradena. The place on the high bank of the Danube appears rich in archaeological remains. There were no sistematic investigations carried out on that place but there are some information on several surface finds such as tiles, bricks, and traces of stone walls. So far there are, however, no encouraging archaeological, geographical or literary evidences asserting the existence of a place of a certain importance named Lucus on the opposite bank of *Translucus* (Hajdučka Vodenica) as in the case of other two examples, *Dierna* and *Drobeta,* mentioned above. Had it existed, today it is either wholly disappeared or simply it was not mentioned in the literary sources as happened in the case of many other place-names.

[13] In the section for Dacia Ripensis Transalba is mentioned implying another place-name on the left bank of the river, *Alba.*

[14] For the place-names containing the term *Lucus* in the Italic (Eturia, Apulia, Latium) and Hispanic (Gallaecia, Asturia) provinces, as well as in Gallia Narbonensis and Mauretania Caesariensis see *RE* XXV 1926 col. 1708-1710.

UDK 904(498)"652":807.1-311

Простор око Јужне капије Горњег града Београдске тврђаве

ВЕСНА БИКИЋ - ВУЈАДИН ИВАНИШЕВИЋ, Археолошки институт, Београд

Систематска археолошка истраживања на простору Београдске тврђаве, нарочито интензивна седамдесетих и осамдесетих година, у новије време су готово у потпуности обустављена. Општа криза коју преживљавамо и недостатак средстава онемогућили су за извесно време и наставак систематских археолошких истраживања Горњег града. Услед тога, рад Научно-истраживачког пројекта усмерен је ка обради и публиковању археолошких налаза са досадашњих ископавања, иако су за неке просторне целине то само парцијални резултати. За ову прилику обједињени су и припремљени за објављивање сви досадашњи резултати ископавања на простору око средњовековне Јужне капије, на потезу од Сахат капије до куле V, односно делу горњоградског платоа, који се може посматрати као једна микроцелина.

Археолошки радови на овом делу Горњег града вршени су у неколико наврата (сл. 1). Ранија ископавања, 1972-1973. године, одвијала су се у оквиру програма истраживања система одбране Горњег града, односно Југоисточног бедема.[1] Тада је отворен низ сонди уз унутрашње лице Југоисточног бедема, испред куле IV, Јужне капије и куле V (сонде 1/72, 1-А/72, 2/72, 3/72, 5/73). Такође, контролном сондом је делимично истражена и унутрашњост куле IV. Овим радовима је, поред података о изгледу бедема и кула и дубинама темељних зона, утврђена и стратиграфија културних слојева у које је бедем укопан.

Нова етапа истраживачких радова на овом простору била је условљена програмима реконструкције Сахат капије, која је добила нову намену, као и потребом да се изради пројекат обнове средњовековне Јужне капије. У том циљу је у току 1987-1988. године сондажно истражена унутрашњост Сахат капије (сонде 1-4/87), као и простор испред улаза у капију, управно на Југоисточни бедем (сонде 5-7/87). У истом раздобљу је, након рушења зида којим је била зазидана Јужна капија, мањом контролном сондом испитана стратиграфија културних слојева у унутрашњости, а потом је у целини уклоњен земљани насип којим је био засут некадашњи простор између унутрашњег и спољног средњовековног Југоисточног бедема.[2] Истовремено са археолошким, вршена су и архитектонска истраживања, чији је циљ био утврђивање архитектонских облика Јужне капије.[3]

---

[1] Археолошким ископавањима је руководио Марко Поповић, резултати нису посебно објављени, већ су саопштени у оквиру извештаја у Археолошким прегледима: M. Popović, Jugoistočni bedem Gornjeg grada, *Arheološki pregled* 14 (1972), 134-137 и *Ibid.*, *Arheološki pregled* 15 (1973), 89-91. Део резултата који су били од значаја за разматрања о развоју фортификација Београдске тврђаве дат је у: М. Поповић, *Београдска тврђава*, Београд 1982.

[2] Археолошким ископавањима у Сахат капији и Јужној капији руководио је Марко Поповић.

[3] Објављено у: А. Ивановић, Јужна капија београдског Горњег града, *Годишњак града Београда* XLII (1995), 17-45.

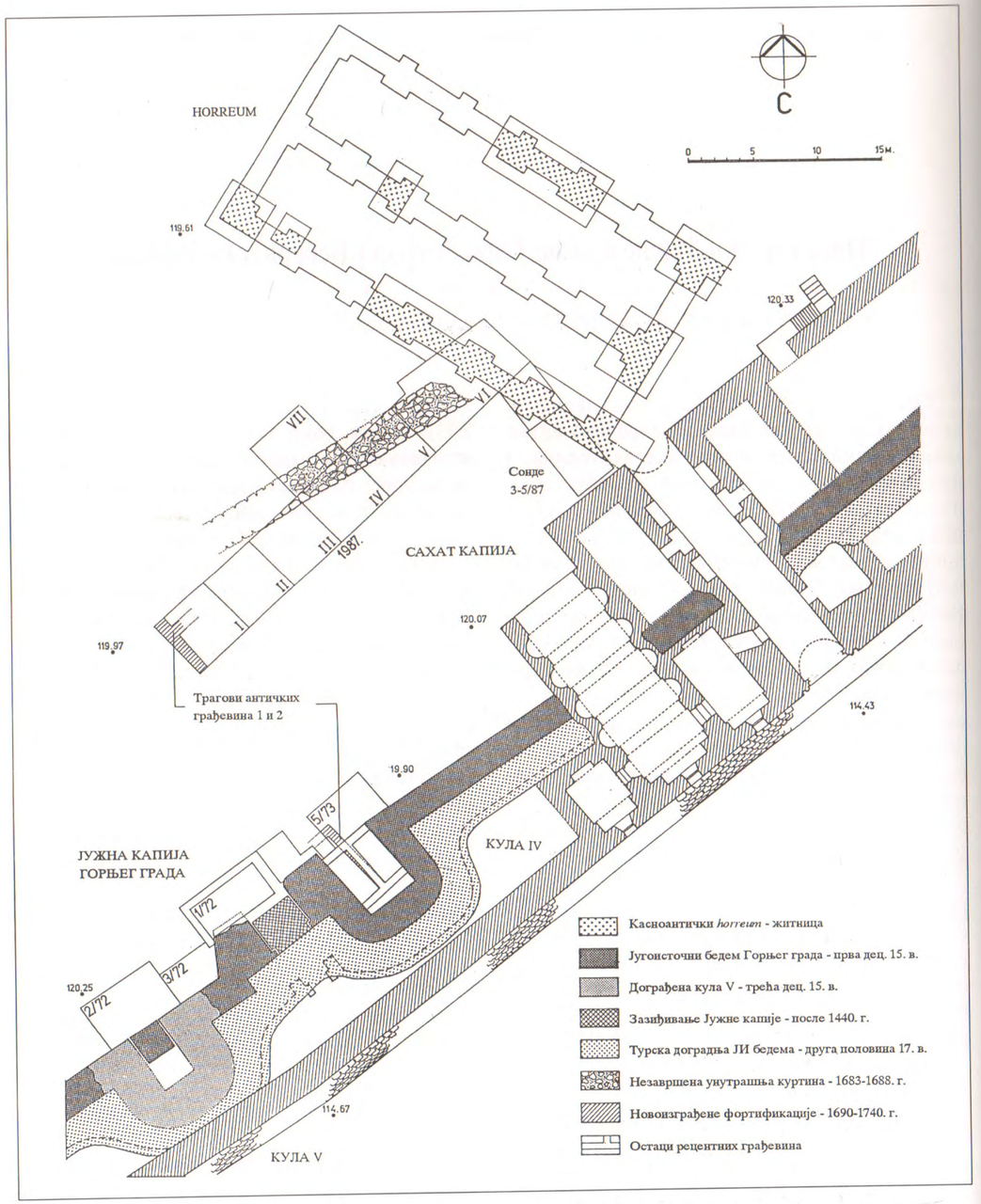

Сл. 1 - Простор око Јужне капије Горњег града- ситуациони план.- Fig.1 - Area around South gate of Upper town - situation.

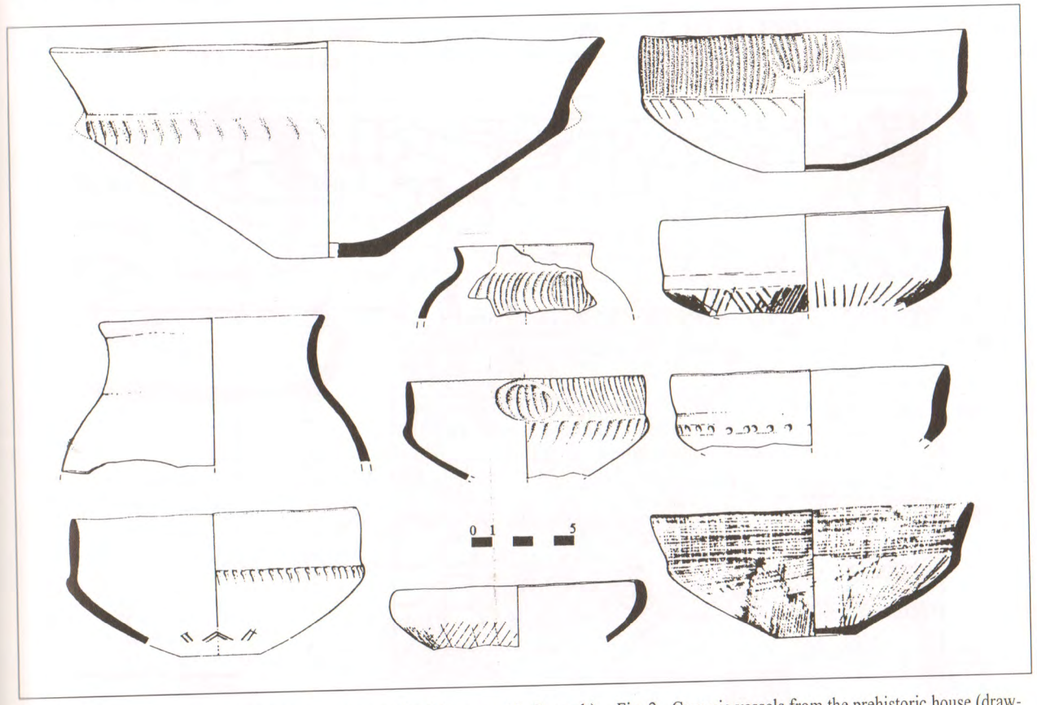

Сл. 2 - Керамичке посуде из праисторијске куће (Цртежи: М. Ристић).- Fig. 2 - Ceramic vessels from the prehistoric house (drawings: M. Ristić).

Исте, 1987. године започета су и систематска археолошка ископавања унутрашњег простора Горњег града, која су се одвијала и наредне године, после чега су прекинута услед недостатка средстава за ископавања већег обима.[4] Прве године је паралелно са правцем пружања Југоисточног бедема отворен низ од шест квадрата (I-VI/87), чиме је добијена површина димензија 30 x 5 м, а накнадно је отворен и квадрат VII/87 на северној страни квадрата IV/87 да би се ухватила ширина новооткривеног зида. С обзиром на то да је у сондама 5-7/87 откривен део Југозападног зида грађевине са пиластрима - хореума, системом сонди (8-16/87) дефинисан је њен габарит. Наредне, 1988. године, на средишњем простору Горњег града, на површини која се налази северозападно од квадрата и сонди из 1987. године и источно од Али пашиног турбета отворене су сонде 1-2/88, укупних димензија 9 x 3 м.

Најновија ископавања, чији се резултати такође објављују овом приликом, извршена су у октобру 1995. гдине. То су ископавања малог обима и ревизионог карактера у унутрашњости куле IV, у њеној југозападној половини, која су изведена у оквиру припрема за израду пројекта обнове комплекса Јужне средњовековне капије.[5]

Сажимањем свих досадашњих резултата археолошких ископавања створене су могућности свеобухватније анализе настанка и развоја насеља, а потом и фортификација Горњег града. Такође су добијени и подаци о првобитној конфигурацији терена, чиме је омогућено тумачење наслојавања на овом простору. Све ово је значајно употпунило слику о изгледу и насељености једног важног сегмента Тврђаве у дугом

[4] Руководилац радова Вујадин Иванишевић.

[5] Руководилац радова Весна Бикић.

раздобљу од праисторије па све до данашњих дана. У том циљу, простор око Јужне капије је

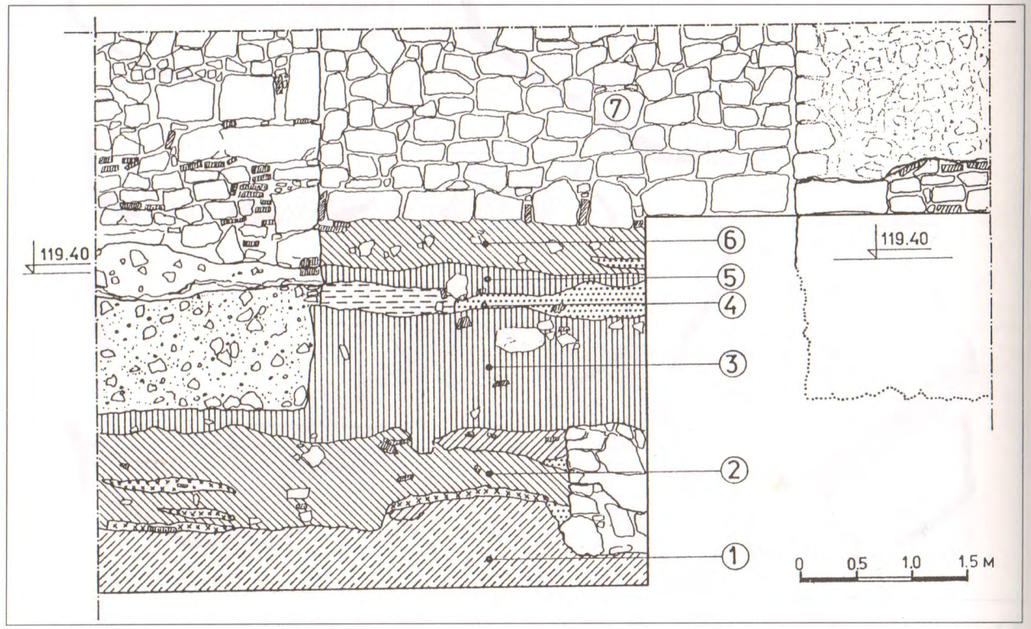

Сл. 3 - Сонда 5/73 - југоисточни профил: 1) Праисторијски хоризонт, 2) Антички хоризонт, 3) Средњовековни хоризонти I-II, 4) Ниво грађења бедема (почетак 15. века), 5) Слој 15. века, 6) Слој 16-17. века и 7) Рецентни зид.- Fig. 3 - Trench 5/73 - southeast section: 1) Prehistoric horizon; 2) Antique horizon; 3) Medieval horizons I-II; 4) Level of the fortification construction (beginning of XV century); 5) XV century layer; 6) XVI-XVII centuries layer and 7) Recent wall.

посматран у оквиру осам културних хоризоната, почев од праисторије до краја 17. века, односно 1688. године, када Београдска тврђава заувек губи свој средњовековни лик. Последња етапа коју обухвата раздобље од краја 17. до краја 18. века, када је овај простор коначно уобличен, посматрана је само кроз изградњу нових бастионих фортификација, будући да су за то раздобље археолошки слојеви без већег значаја.

Праисторијски хоризонт

Праисторијски слојеви констатовани су на неколико места на простору око Јужне капије Горњег града. Они следе првобитну конфигурацију терена, односно у паду су ка југозападу. У сонди 13/87 овај хоризонт је утврђен на коти 118.38, а у квадрату I/87 на 117.00 м. Најпотпунији подаци о праисторијском хоризонту добијени су у сонди 1/88 где су, уз њен североисточни профил, истражени делови једног неолитског укопа. Највероватније су у питању остаци куће, неправилне овалне основе, са подом и са остацима мањег ватришта постављеног на једном банку.[6] Дужина објекта није могла бити утврђена, пошто један његов део залази под северозападни профил.

У унутрашњости куће нађено је доста уломака керамичких посуда, затим шкољки, као и један рог са траговима обраде. Керамички материјал

[6] Детаљна анализа података о праисторијском хоризонту и покретном археолошком материјалу је у току и биће предмет посебног рада.

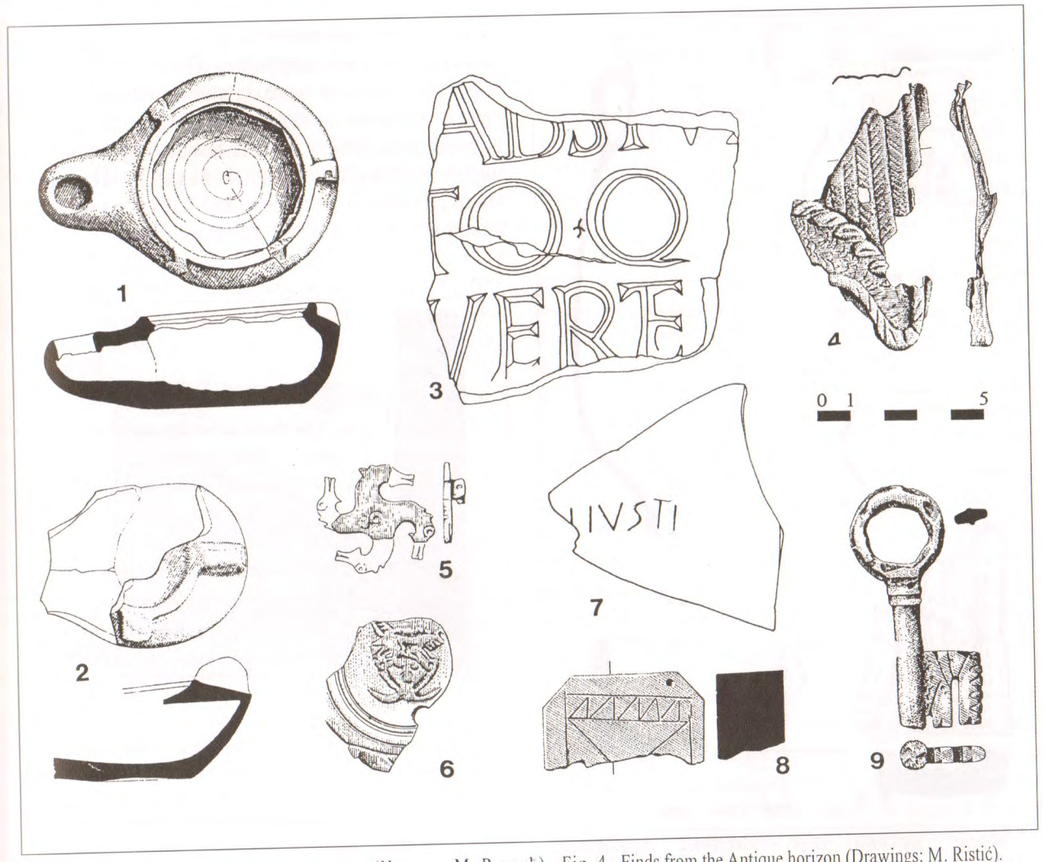

Сл. 4 - Налази из античког хоризонта (Цртежи: М. Ристић).- Fig. 4 - Finds from the Antique horizon (Drawings: M. Ristić).

чине зделе, претежно биконичног облика, као и лонци различитих величина и профилације (сл. 2). Посуде су украшене ребрастим канелурама, углачаним и урезаним тракама и линијама. На основу облика посуда, орнаментике и обраде површина, материјал је могуће датовати у млађу етапу развоја Винчанске културе, у фазу Винча-Плочник. Овај објекат припадао је праисторијском насељу, чији су трагови откривени током ранијих ископавања на простору горњоградског платоа.[7]

[7] N. Tasić, Kalemegdan, Gornji grad, Beograd - Praistorijska naselja, *Arheološki pregled* 10 (1968), 20-21; Д. Гарашанин, Подручје Београда у праисторијско доба, *Историја Београда* I, Београд 1974, 23-26.

Антички хоризонт

На простору испред Јужне капије културни слој са античким материјалом откривен је непосредно над праисторијским слојем. Будући да су на делу испред Сахат капије сви слојеви до здравице уништени приликом нивелационих радова у трећој деценији 18. века, на појединим местима преостали су само темељи античких грађевина и дна јама укопаних у здравицу. Слојеви овог хоризонта хронолошки би одговарали времену изградње првог зиданог утврђења - каструма, чији су трагови бедема откривени у току археолошких ископавања на простору Горњег града и парка Калемегдан.[8]

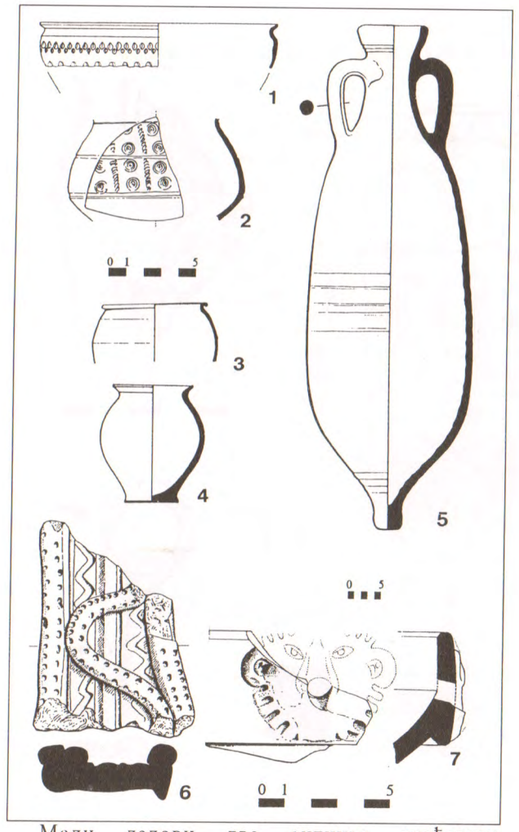

Мали делови две античке грађевине

Сл. 5 - Керамичке посуде из античког хоризонта (Цртежи: М. Ристић) - Fig. 5 - Ceramic vessels from the Antique horizon (Drawings: M. Ristić).

откривени су на веома ограниченим површинама које су истражене код Јужне капије (сл. 1). Грађевини 1, чији су остаци познијим укопима знатно оштећени, припадао би један подужни зид откривен у дужини од 5 м и део другог готово у целини разореног преградног зида. Оба зида грађевине рађена су од ломљеног камена заливеног белим кречним малтером. Њихова ширина износила је око 1 м, а откривени су и трагови малтерне поднице. Дно темеља поменутих зидова је на коти 116.98, а очувана зидна маса прати се до коте 118.20. Пре изградње овог објекта затечени простор је насут и изравнат, а за нивелацију је искоришћен део старијег, праисторијског слоја са неке од виших тачака Горњег града. Слојеви изнад малтерног пода се могу датовати на основу налаза новца у другу половину 3. и прву половину 4. века. Ту су нађени један антонијан Галијена (260-268) и један фолис кован између 333. и 337. године.

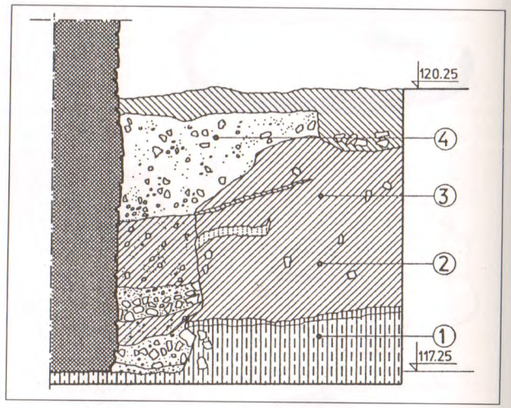

Сл. 6 - Сонда 2/72 - југоисточни профил: 1) Антички хоризонт, 2) Средњовековни хоризонт I, 3) Средњовековни хоризонт II, 4) Темељна јама куле V. - Fig. 6 - Trench 2/72 - south-east section: 1) Antique horizon; 2) Medieval horizon I; 3) Medieval horizon II; 4) Foundation pit of tower V.

Слична стратиграфска ситуација констатована је и у сондама уз Југоисточни бедем, а такође и у унутрашњости куле IV, где је непосредно над праисторијским слојем откривен део пода од хидрауличног малтера (кота 116.64). Ова подница је највероватније припадала неком објекту чији зидови нису сачувани. Након његовог напуштања, или можда рушења, простор је изнивелисан за подизање нове грађевине (грађевина 2). И она је делимично сачувана и само мањим делом истражена. Откривени су њени СИ и ЈЗ зид, као и део поднице од трошног кречног малтера (кота 116.96). Зидови су рађени од ломљеног камена везаног порозним кречним малтером. Под ове грађевине, као и слој нивелације испод њега пробијени су укопавањем

[8] М. Поповић, *op.cit.*, 27-28, са старијом литературом.

једног гроба, приближне оријентације З-И, који је налегао на подницу од хидрауличног малтера.

Са спољне стране СИ зида грађевине 2, у сонди 5/73 испред куле IV, ниво античког слоја је констатован од коте 117.12 м до коте 118.04 м (сл. 3). Овде је нађен новац цара Констанса из 337-341. године, на основу кога је овај слој временски опредељен у прву половину 4. века. Ово датовање поткрепљује налаз једне фибуле у облику свастике са животињским главама на крајевима, које су карактеристичне за 4. век (сл. 4/5).[9] Уочено је, такође, да се у горњој равни темеља овог зида јавља слој гари и малтера, који означава ниво зидања, односно ниво терена у време зидања ове грађевине (кота 117.33). Сам темељ је укопан у праисторијски слој до кота 116.66, односно 116.88 м, где је његов крај.

Према југозападу антички слој је у паду, пратећи на тај начин затечени, првобитни ниво терена. Тако је већ на простору испред куле V он на нешто нижем нивоу - почиње на коти 116.95, а испитан је до коте 116.71, након чега су радови у сонди обустављени, јер се дошло до краја темељне зоне ЈИ бедема, односно бедема куле V (сл. 6). Делови античког хоризонта постојали су и у квадрату IV/87, где су откривени остаци једне калотасте пећи (на коти 118.69), док је сам културни слој, који је констатован у квадратима I-IV/87, углавном фрагментарно очуван.

На простору испред данашње Сахат капије, где су поменутим денивелацијама готово у потпуности уништени културни слојеви, откривени су остаци тих слојева, са јамама укопаним у жути лес. Хронолошки најстарији затворени налаз представља јама 5, укопана у здравицу до дубине 118.28. У овој јами нађено је неколико карактеристичних керамичких посуда, као и два жишка. На дну јаме, у слоју расутог гара и малтера, нађена је једна готово цела амфора (сл. 5/5). Амфоре овог типа - Dressel 6 B, Bjelajac, tip I - које често на ободу имају печат мајстора, израђиване су у италским радионицама. На наше подручје оне доспевају у последњој четвртини 1. и у првој половини 2. века.[10] Из истог је периода, односно са краја 1. и почетка 2. века, и истог порекла и део пехара танких зидова, са орнаментом изведеним радлом (сл. 5/1). Пехар је израђен од добро пречишћене глине, сиве боје печења и има црно бојену и глачану површину.[11] Поред ових керамичких посуда које представљају импорт, у испуни јаме нађено је и неколико керамичких производа локалне израде. То су, у првом реду, два жишка, који се према својим карактеристикама датују у 3. век (сл. 4/1-2). Они представљају провинцијске производе који имитирају тип лампи са натписом на дну. Израђени су од добро пречишћене глине, црвене боје печења, али су слабијег квалитета од оригиналних примерака.[12] Поред лампи, локалне израде су и пехари (сл. 5/2-4), израђивани током прве половине 3. века. С обзиром на покретни материјал, јама 5 је највероватније укопана у првим деценијама 3. века. Занимљивост свакако представљају рани италски производи, који се јављају заједно са познијим локалним, а чији импорт на подручје Горње Мезије није забележен после средине 2. века.

Међу керамичким налазима из античког слоја са простора квадрата I-IV/87 треба истаћи део зделе од тера сигилате - мортаријума, типа Dragendorf 45 највероватније из производног центра у Рајнцаберну (Rheinzabern), на којој је испод обода била аплицирана представа лава, која сада недостаје (сл. 5/7). Рељефна апликација имала је функцију маскарона кроз који је истицао садржај припреман у посуди. Ова врста посуда израђивана је у поменутој радионици током друге половине 2. и у 3. веку.[13] Занимљив је налаз једног фрагментованог жишка из квадрата VI/87, У питању је била керамичка светиљка кружног тела са угластим носом, волутама на рамену и

[9] Lj. Bjelajac, V. Ivanišević, Les témoignages archéologiques des Grandes Invasions à Singidunum, *Старинар* XLII, 1991, (1993), 123-139, fig. 2.9-10.

[10] Lj. Bjelajac, *Amfore gornjomezijskog Podunavlja*, Beograd 1996, 13-15, 16, sl. I/18.

[11] O. Brukner, *Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*, Beograd 1981, 82, T. 59/15.

[12] Љ. Бјелајац, Налази керамичких жижака на Београдској тврђави, *Годишњак града Београда* XXIX (1982), 21, T. II.9.

[13] O. Brukner, *op. cit.*, 64, T. 19/4; P.- H. Mitard, Mortier Drag. 45 de la Gaule de l'Est: L'atelier Argonnais du Champs-des-Bierres

представом медузе на диску, која се на основу аналогија може датовати у сами крај 1. или прве деценије 2. века (сл. 4/6).[14] Из античког слоја на простору испред Јужне капије потиче део зделе - мортаријума, затим фрагмент дршке са апликацијом у облику змије, која је највероватније припадала мркозелено глеђосаној посуди са две или три дршке (сл. 5/6), као и фрагмент трбуха, највероватније крчага, са урезаним натписом ().IVST (сл. 4/7).

Од осталог покретног материјала у слојевима античког хоризонта откривен је фрагмент мермерне плоче, димензија 9 x 7,5 x 1,9 цм, са натписом изведеним капиталом, висине слова од 2,2 до 2,7 цм (сл. 4/3):

ABSTV или ABSIV
TO QV
VERTE

Највероватније је у питању део надгробне плоче, мада се не искључује могућност да се ради о плочи са грађевинским натписом. По палеографским карактеристикама потиче из релативно позног периода, из 3 - 4. века. Натпис би могао бити и хришћански. Слични одломци мермерних плоча налажени су у великом броју на некрополама у Сирмијуму и у Виминацијуму.[15]

У истом хоризонту откривени су и део парадног оклопа или шлема са представом горњег дела орловског крила (сл. 4/4),[16] као и један бронзани кључ (сл. 4/9). Поменуте налазе можемо оквирно датовати у другу половину 2. и прву половину 3. века.

Свакако најзначајнији налаз у оквиру античког хоризонта представљају остаци *horreum*-а - житнице, који су откривени на простору испред улаза у Сахат капију, непосредно испод садашње површине терена (сл. 7). У сондама 5-7/87 прво је откривен његов југозападни зид са пиластрима, у дужини од 20 м, док је његова основа дефинисана системом сонди (8-16/87). Од хореума су остали сачувани само темељи, с обзиром на то да је цео простор у каснијим раздобљима био денивелисан. Ради се о двобродној грађевини, дужине 34,90 м и ширине 17,80 м, раздељеној једним редом од пет стубаца, правоугаоне основе димензија темељне стопе 2,80 x 2,40 м. Бочни зидови - темељи хореума, ширине 1,50 м, ојачани су са унутрашње стране масивним пиластрима, ширине 2,40 м, наспрам којих су са спољне стране постављени ужи пиластри величине 1,40 м. У угловима главне просторије постоје мања проширења ширине 0,60 м. Са источне стране налазила се још једна просторија, вероватно мањи анекс, који није могао бити истражен, будући да залази под бедем и Сахат капију. Темељи хореума рађени су од необрађеног камена, уломака опеке и сполија заливених кречним малтером. Темељни ров овог здања био је највећим делом укопан у здравицу, док је његов југозападни зид пресекао неке од старијих античких јама. Једна од њих се може прецизије датовати у прву половину 4. века, на основу налаза новца Константина II, кованог у раздобљу између 324. и 328. године. На истом простору констатовани су и трагови једног слоја, такође пресеченог зидом, који би можда могао представљати и траг неког фрагментарно очуваног већег укопа. Уз оскудне налазе керамике из овог слоја потичу и три новчића: један Константина I, кован 320. године и два Констанција II из 337/41. и 350/5. године. Сви ови налази дају доста поуздан *terminus post quem*, који указује на могуће датовање хореума тек после шесте деценије 4. века. За ближе временско одређење овог здања потребно је осврнути се на аналогне појаве, као и анализу његовог положаја и функције у оквиру простора брањеног античким бедемима. Будући да ово питање захтева ширу расправу, овом приликом ограничићемо

Avocourt (Meuse), *Rei Cretariæ Romanæ Favtorvm Acta* XIX/XX (1979), tip D, 88, Pl. I.5-6; K. Roth-Rubi, Spätantike Glanztonkeramik im Western des römischen Imperiums, Ein Beitrag zur Leitstungsfähigkeit der Wirtschaft in der Spätantike, *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, 71/2 (1990), 911, Abb. 3/Ch. 330.

[14] Љ. Бјелајац, Налази керамичких жижака на Београдској тврђави, 14-15, T.I; J. Rubright, Lamps from Sirmium in the Museum of Sremska Mitrovica, *Sirmium* III, Beograd 1973, 46-47, Pl. I, II, XX.

[15] Идентификацију и читање натписа извршила је проф. др М. Мирковић, на чему јој се најљубазније захваљујемо.

[16] J. Garbsch, *Römische Paraderüstungen*, München 1978, 7 и даље.

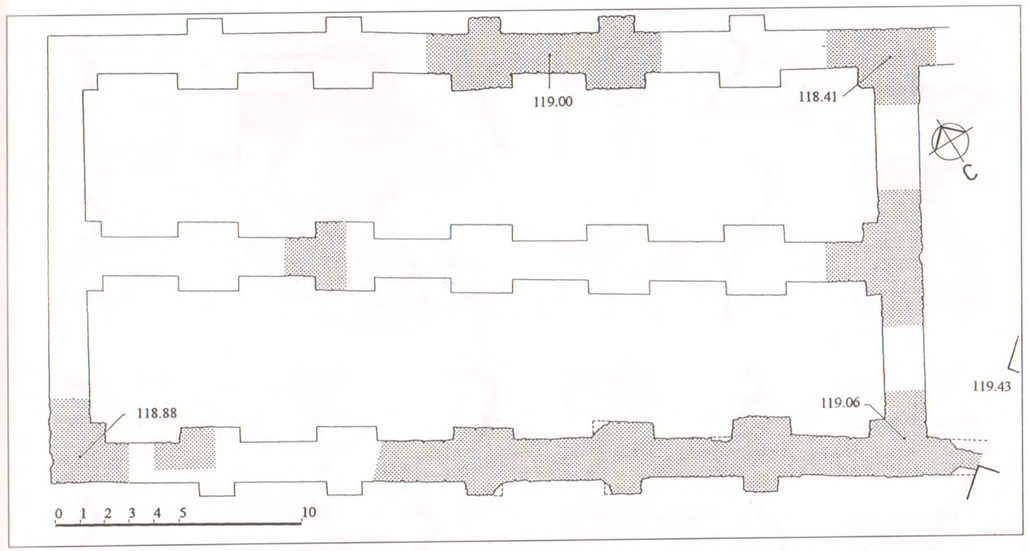

Сл. 7 - Основа *horreum*-а (Снимила Б. Марковић). - Fig. 7 - Groundplan of the horreum (Draft: B. Marković).

се само на основне претпоставке. Слична здања на нашем подручју откривена су у Сирмијуму,[17] Ромулијани[18] и Сочаници (*Municipium DD*).[19] Међу њима је сигурно највећи сирмијумски хореум. У питању је петобродна грађевина за коју се сматра да је била јавна житница - *horreum publicum*, што је одговарало значају који је овај град имао на прелазу из 3. у 4. век. И остала два примера се углавном датују у исто раздобље. Међутим, обликом својих основа ове житнице унеколико се разликују од нашег објекта. Као блиску аналогију за сингидунумски хореум треба навести грађевину сличне основе из Ресафе у Сирији.[20] Посматрано утврђење некадашњег Сергиополиса, обликом основе и димензијама подударно са сингидунумским логором IV флавијеве легије, дограђено је у време Јустинијана I, што би значило да из истог раздобља може да потиче и поменута житница.

Ова аналогија би могла да укаже на могућност да се и настанак житнице на Горњем граду повеже са Јустинијановим радовима на обнови утврђења у Сингидунуму. У прилог оваквог позније датовања говорио би и положај наше житнице. За разлику од грађевина 1 и 2, чији зидови својим правцем прате ортогоналну шему каструма, дефинисану положајем *via cardo*, хореум од ње јасно одступа. То би значило да је у време његове изградње таква шема већ била напуштена, што се могло десити само после готских провала 378/80. године, када је Сингидунум претрпео разарања.[21] У току једне од познијих обнова, највероватније оне у првој половини 6. века, могао је настати и хореум на горњоградској заравни.

Над остацима античких слојева у сондама уз унутрашње лице Југоисточног бедема и у линији квадрата I-VII/87 откривени су културни слојеви из раздобља средњег века, који су разврстани у

[17] Ђ. Јовић, Sirmium, lokalitet 30, *Arheološki pregled* 4 (1962), 144-150; В. Поповић, Преглед топографије и градске структуре Сирмијума у доба касног Царства, *Sirmium* I, Београд 1971, 142.

[18] Д. Срејовић, Царски дворац, in: *Гамзиград, касноантички царски дворац*, Каталог САНУ 45, Београд 1983, 51-53.

[19] Е. Чершков, *Municipium DD*, Београд 1970, 33-35.

[20] W. Karnapp, *Die Stadtmauer von Resafa in Syrien*, Berlin 1976.

[21] Lj. Bjelajac, V. Ivanišević, *op. cit.*, 123-139.

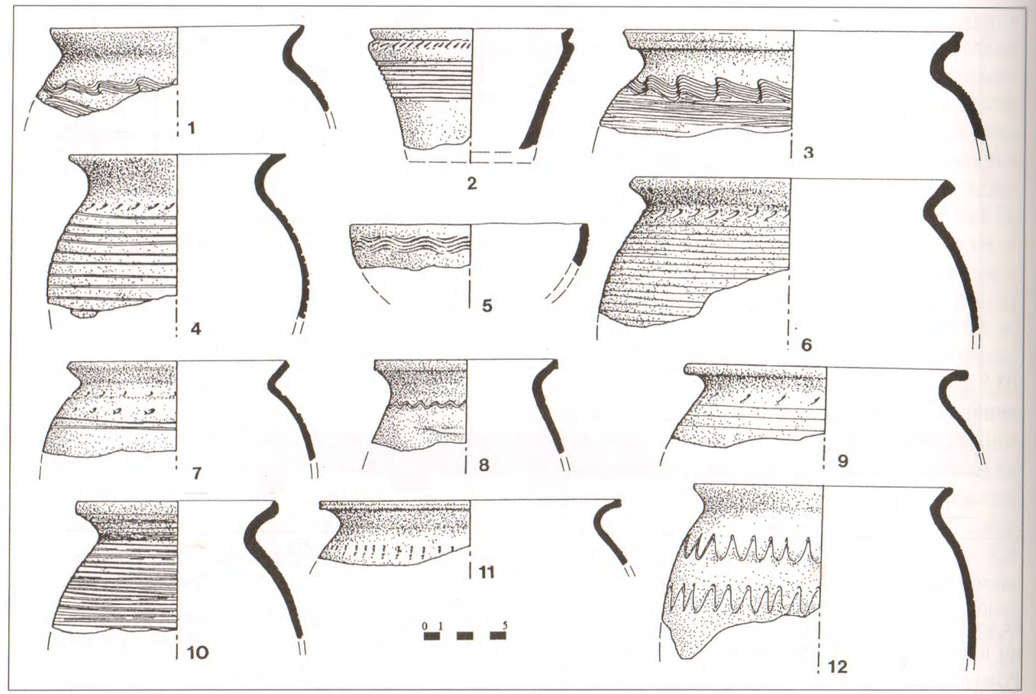

Сл. 8 - Керамичке посуде из средњовековног хоризонта I (Цртежи: Н. Степановић). - Fig. 8 - Ceramic vessels from the Medieval horizon I (Drawings: N. Stepanović).

неколико стратиграфски и хронолошки издвојених хоризоната.

Средњовековни хоризонт I

Најстарији средњовековни стратум, који се образовао непосредно над античким остацима, одликују слојеви чија се укупна дебљина креће између 35 и 70 цм. Стратиграфски се боље уочава у сондама уз сам бедем, док је нешто даље, на истраженом простору квадрата I-VII/87, врло фрагментарно очуван. Највиша кота културних слојева овог хоризонта је испред куле IV, где је и сам слој тањи (од коте 117.95 до 118.30 м). Даље према Јужној капији и кули IV слој је у паду - од коте 117.10 до 117.90 (сл. 3). Мада нису откривени остаци стамбених објеката, који су највероватније били од лаког материјала, о сталном животу на овом простору говоре местимичне зоне запечене земље и гари, што би претпоставило постојање огњишта, а такође и бројни прослојци жутог набоја - леса, чиме је терен изравнаван. Овим је постигнуто истовремено и подизање нивоа терена управо на потезу где је његов пад природно био већи.

Покретне археолошке налазе из слојева овог хоризонта чине претежно уломци грнчарије - лонаца и, нешто мање, здела (сл. 8). Грнчарија је израђена на ручном грнчарском витлу, од глине којој су додати песак, туцане шкољке и кречњак. Према поменутим одликама, затим облицима лонаца и појединих здела, као и орнаменту који се јавља на судовима, ова грнчарија припада Балканско-подунавској културној групи, односно керамичком материјалу хронолошки млађе етапе

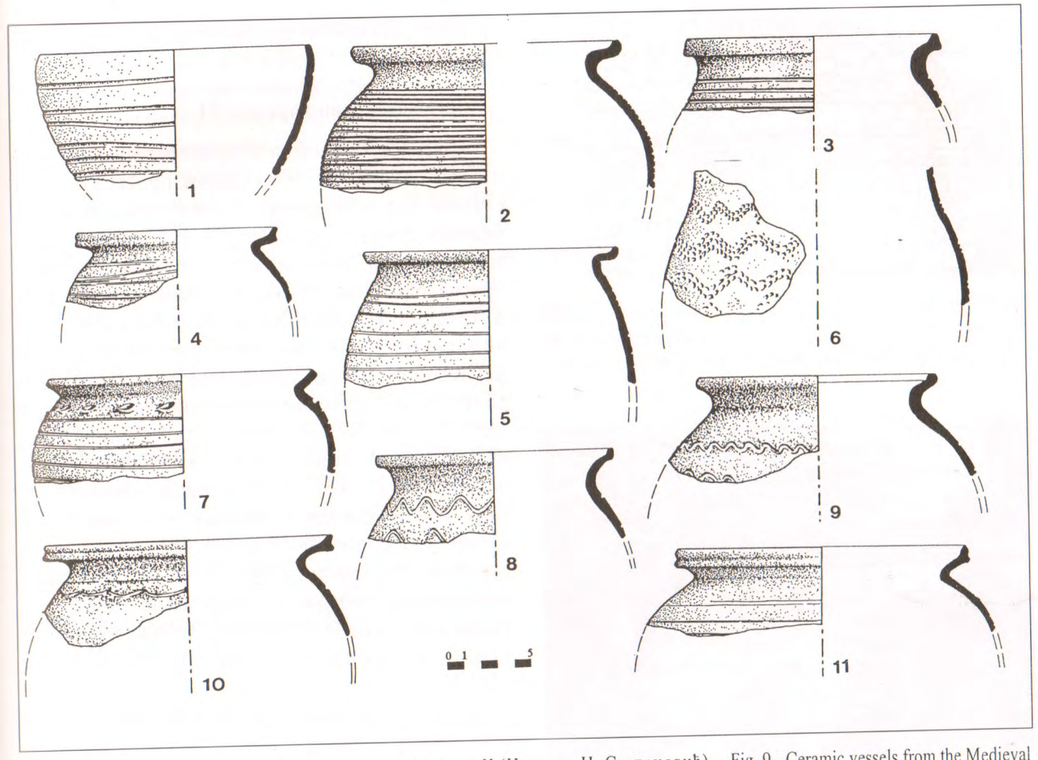

Сл. 9 - Керамичке посуде из средњовековног хоризонта II (Цртежи: Н. Степановић). - Fig. 9 - Ceramic vessels from the Medieval horizon II (Drawings: N. Stepanović).

ове културе (сл. 8/1, 5, 8, 10 и 12).[22] Истовремено се, међутим, јављају и нешто другачије посуде које ће преовладати тек од средине 12. века. Тада ће, употребом брзог, ножног грнчарског витла, керамичка производња постати у већој мери стандардна. Основни елементи будуће продукције запажају се већ на посудама из овог раздобља: двострука прстенаста профилација обода суда са жљебом на унутрашњој страни, затим широк, скоро лоптаст облик трбуха, а такође и орнамент, који се упрошћава на убоде прстом или ноктом непосредно испод врата и дубља спирално урезана линија (сл. 8/2-4, 6-7, 9 и 11).

Средњовековни хоризонт I, према покретним археолошким налазима временски се може определити у раздобље 11. и прве половине 12. века. Настанак овог слоја тако би био у непосредној вези са успостављањем византијске власти у Београду крајем друге деценије 11. столећа. У то време је византијска посада користила делимично обновљене бедеме касноантичког утврђења као привремено решење.[23] Будући да је претпостављена траса касноантичког затеченог и касније делимично обновљеног Југоисточног бедема ишла испред истоименог, позније изграђеног, простор испред Јужне капије налазио се унутар утврђења. С обзиром на то да старијих средњовековних слојева на овом простору нема, то се претпоставља да овај део простора кас-

[22] В. Бикић, *Средњовековна керамика Београда*, Београд 1994, 50.

[23] М. Поповић, *op. cit.*, 43-45; М. Бајаловић - Хаџи-Пешић, Унутрашње утврђење београдског града II, *Годишњак града Београда* XXXIX, 1992 (1993), 29-58.

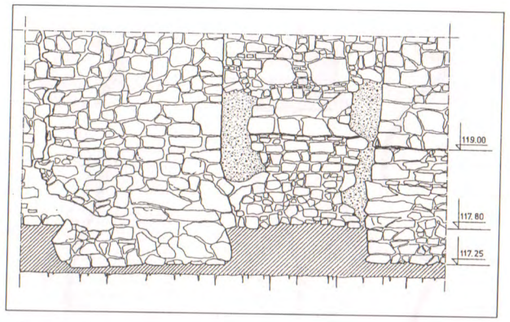

Сл. 10 - Сонда 2/72 - изглед лица зида са темељом куле V.
Fig. 10 - Trench 2/72 - outer face of the wall with foundation of tower V.

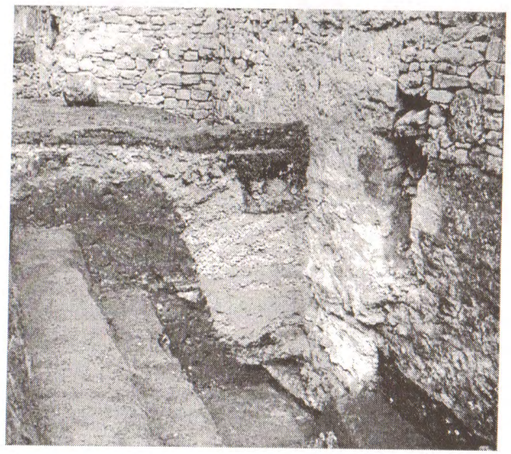

Сл. 11 - Сонда 2/72 - североисточни профил сонде са темељном јамом куле V (Снимио М. Поповић). - Fig. 11 - Trench 2/72 - northeast section of the trench with foundation pit of tower V (Photo: M. Popović).

ноантичког утврђења није био коришћен у ранијим етапама, односно пре 11. века. Досадашњим истраживањима остаци насеља из раздобља друге половине 9. и 10. века откривени су простору познијег замка, на делу Савске падине, на простору каснијег Западног подграђа, а део некрополе истражен је у Доњем граду.[24] Може се претпоставити да раније поменути гроб оријентације З-И, који је откривен у унутрашњости куле IV припада истом раздобљу, односно 9-10. веку, с обзиром на то да је укопан у остатке античке грађевине 2, и да је оштећен приликом изградње Југоисточног бедема, односно бедема куле IV.

Средњовековни хоризонт II

Археолошки слојеви који припадају овом хоризонту откривени су на истом простору као и старији средњовековни слојеви, односно уз ЈИ бедем и Јужну капију. Такође су и истих карактеристика, са траговима огњишта-ватришта од црвене запечене земље и тањим прослојцима жутог леса. Једина видљива разлика је у покретном археолошком материјалу, који је и овде најбоље илустрован уломцима керамичких посуда (сл. 9). Наслојавање културних слојева из овог раздобља у већој мери прати затечени ниво терена из прве половине 12. века. Највиши је поново испред куле IV (кота 118.94), док је према југозападу у мањем паду и нераван - испред Јужне капије је ниво на 118.40 м, а испред куле V је на 118.60 м. На простору квадрата I/87, у његовој југозападној половини, откривен је танак културни слој из овог хоризонта, дебљине од 10 до 40 цм, чија је основа забележена на котама 117.50 - 117.10 м.

Археолошке налазе из слојева другог средњовековног хоризонта чине уломци керамичких посуда. Грнчарија истих карактеристика откривена је и у другим бројним, стратиграфски јасно издвојеним целинама са подручја Београдске тврђаве, које су датоване примерцима новца Манојла II Комнина (1143-1180).[25] Грнчарија из друге половине 12. века се одликује уједначеношћу у квалитету израде и облицима посуда. Типичну форму представља лонац изражене профилације, овалног или лопастог облика (сл. 9/1-2, 4-5, 7, 10 и 11). Поред поменуте врсте, јављају се и издужени лонци нешто другачијег стила, који већ наговештавају следећу етапу у развоју грнчарског заната, када долази

[24] М. Бајаловић - Хаџи-Пешић, Унутрашње утврђење Београдског града II, *Годишњак града Београда* XXXIX (1992), 30-33; Г. Марјановић-Вујовић, Најстарије словенско насеље у Београду, *Годишњак града Београда* XXV (1978), 7-16; *Ibid.*, Раносредњовековна некропола на Доњем граду Београдске тврђаве, *Годишњак града Београда* XXXVI, 1989 (1990), 17-46.

[25] В. Бикић, *op. cit.*, 17-20.

до поједностављења линије посуда и даље редукције украса (сл. 9/3, 6, 8 и 9).

Стратиграфска ситуација која је констатована на овом сегменту Горњег града јасно показује постојање континуитета у коришћењу простора за све време трајања византијске власти у Београду. Хронолошко раздвајање у већој мери јединственог средњовековног културног слоја на старији I и нешто млађи II хоризонт оправдано је значајном променом у топографској слици Београда, односно изградњом новог византијског утврђења - кастела средином 12. века.[26] Кастел је изграђен у западном углу Горњег града, на знатно мањој површини од некадашњег касноантичког утврђења од кога је био одвојен дубоким ровом. Преостали простор старије фортификације остаје интензивно насељен и у овом периоду, о чему потврду пружају и наведени резултати археолошких ископавања на површинама уз Јужну капију.

Средњовековни хоризонт III (1404-1427. година)

Током 13-14. века Београд је, стицајем историјских околности, био град без већег значаја, па су тако и културни слојеви из овог раздобља танки и сиромашни археолошким налазима, а на многим местима се и тешко стратиграфски издвајају. Међутим, већ на самом почетку 15. столећа, топографска слика града се умногоме мења. Долази, наиме, до изградње новог утврђења Горњег града. Овај велики грађевински подухват је временски опредељен у време деспота Стефана Лазаревића 1404-1427.[27] Сужавањем простора касноантичког утврђења, темељи нове трасе Југоисточног бедема пресекли су културне слојеве средњовековног хоризонта II, из 12-13. века, као и све старије слојеве. Иста појава забележена је и на другим деловима Горњег града.[28]

[26] М. Поповић, *op. cit.*, 48-50; М. Бајаловић - Хаџи-Пешић, Унутрашње утврђење београдског града III, *Годишњак града Београда* XL/XLI, 1993-1994 (1995), 13-42.

[27] О радовима на обнови и изградњи утврђења Београдског града у овом раздобљу детаљно је разматрано у: М. Поповић, *Београдска тврђава*, Београд 1982, 65-101.

Трећи средњовековни хоризонт обележава, у првом реду, изградња новог средњовековног бедема, који је грађен у две етапе. У току прве грађевинске фазе, датоване у прву деценију 15. века, истовремено са бедемом изграђене су кула IV и Јужна капија, као главна капија Горњег града (сл. 1).[29]

Убрзо после завршетка изградње Југоисточни бедем је био допуњен на овом простору кулом V, која је по облику основе и начину градње слична првобитним кулама.[30] Кула V, која на овом сегменту горњоградске фортификације представља млађу грађевинску етапу, датовану у време пре 1427. године, није у грађевинској вези са бедемом, већ је изграђена накнадно, што су показали резултати археолошких ископавања. Праћењем ситуације у сонди 2/72, у нивоу IX откопног слоја (кота 117.71/117.78) откривен је крај темеља зида

[28] *Ibid.*, 74, сл. 20.

[29] *Ibid.*, 72-74, 78. У најновијем раду о Јужној капији Горњег града (А. Ивановић, Јужна капија београдског Горњег града, 17-45.), у којем се о времену изградње капије, а самим тим и Југоисточног бедема, расправља са становишта архитектонског склопа саме капије и њеног положаја у односу на бедеме античког утврђења - каструма, изнесена је теза да је Јужна капија Горњег града изграђена пре градитељског подухвата деспота Стефана Лазаревића. Према положају капије, која је изграђена на правцу *Via cardo* античког Сингидунума, претпостављено је да је Југоисточни бедем са Јужном капијом изграђен у време обнове каструма за владе Јустинијана I, када је површина утврђења смањена, али тако да је и даље задржана ортогонална шема. (А. Ивановић, *op. cit.*, 24.) Домишљања заснована на овој тези, међутим, у супротности су са резултатима археолошких истраживања, односно стратиграфији културних слојева на овом простору, што је добило још једну потврду након открића хореума, чији положај јасно указује на напуштање просторне шеме античког утврђења, о чему је расправљано у одељку овог рада о античком хоризонту. Кључни аргумент за датовање времена изградње Југоисточног бедема са Јужном капијом и кулом IV представља, као што је у тексту истакнуто, чињеница да је бедем са кулом и капијом својим темељима укопан у антички и касноантички слој, али и слојеве 11-12. века. Из тога произилази сасвим јасан закључак да се Јужна капија не може датовати у касноантичко раздобље, нити у време првих средњовековних градњи у 12. веку.

[30] М. Поповић, *op. cit.*, 76.

који затвара унутрашњост куле V. Утврђено је, наиме, да овај зид представља остатак бедема који је просечен да би се на том месту изградила кула. У прилог овом закључку говори однос овог бедема према бедемима куле V (сл. 10 и 11).

За разлику од Југоисточног бедема са кулом IV и Јужном капијом, чији су темељи директно укопани у старије културне слојеве из 11-12. века, уз бедеме куле V уочава се темељна јама која је након изградње куле засута малтерним шутом до нивоа почетка лица зида (сл. 6). Укопавањем темељне јаме куле V (од коте 119.68 м) уништен је део ватришта из почетка 13. века, затим старији средњовековни слојеви из 11-12. века, а такође и горњи ниво античког хоризонта. Дно темељне јаме, на коти 116.71 м, уједно означава и крај темеља бедема куле V.

Поједине деонице Југоисточног бедема грађене су различито, што се посебно уочава у градњи темеља. Темељне зоне су доста неравне, негде су увучене у односу на лице зида, а на појединим местима прате правац пружања лица бедема. Дубина темеља је на овом сегменту доста уједначена - 1,20 м поред куле IV, односно око 1,50 м, колико она износи за бедем куле IV. Темељне зоне су или заливене чврстим малтером, па се манифестују као неравна малтерна маса, или су, као што је случај са темељном зоном бедема куле V, грађене од ситног камена везаног малтером. Овде је и дубина темеља знатно већа, готово 3 метра. Техника зидања лица бедема доста је уједначена: грађена су ломљеним притесаним каменом у неправилном слогу, а унутрашњи део је попуњаван ситним каменом - трпанцем и заливан јаким кречним малтером. Употреба обрађених блокова камена констатована је само у конструкцији Јужне капије.[31]

У првој етапи грађења горњоградских фортификација Јужну капију је бранила само једна кула, кула IV, док се са друге стране налазно испадни угао унутрашњег бедема, као што је то био случај и са Источном капијом. Нешто касније, након завршетка радова на изградњи Горњег града, на другој страни капије је изграђена кула V, тако да је капија са обе стране била заштићена кулама, што је знатно ојачало њену одбрану.[32]

Ново утврђење Горњег града било је опасано двоструким бедемом, а комплекс Јужне капије се налазио у склопу унутрашњег, главног бедема. Спољни бедем је био нижи и имао је косу камену ескарпу, док је изнад нивоа скривеног пута имао само зид са зупцима. Овако велики степен утврђивања Југоисточног бедема био је условљен његовим положајем на лакше приступачном, односно теже брањеном прилазу граду.[33]

Ниво зидања Југоисточног бедема и првобитног комплекса Јужне капије означава ниво терена на почетку 15. века. На овом простору он је јасно уочен у току археолошких ископавања 1972. и 1973. године. Према унутрашњости утврђења ниво грађења бедема одређује слој малтера, на појединим местима и чврста малтерна подница која се налази на линији прелаза темељне зоне у лице зида (сл. 3). То је јасна граница која одваја и старије од млађих средњовековних слојева. Мада овај слој малтера јасно одређује ниво зидања новог бедема, а тиме и ниво овог хоризонта, он је, као и културни слојеви формирани изнад малтерне поднице слабо документован археолошким налазима. То је случај у унутрашњости куле IV, где је слој раног 15. века у нивоу пода био добро очуван, а такође и испред куле V, у слоју који је чинио испуну темељне јаме.

Средњовековни хоризонт IV (1428-1521. година)

Овим културним хоризонтом обухваћено је раздобље угарске власти, које у Београду траје до турског освајања 1521. године. У том периоду на овом простору није било већих градитељских захвата. Једини грађевински подухват извршен је на Јужној капији која је зазидана. Овим радовима је отклоњена једна слаба тачка одбране. Зазиђивање Јужне капије извршено је у времену између прве и друге турске опсаде, највероватније непосредно пре 1456. године. Њену функцију је преузела Источна капија. Поменутим интервенцијама је главни прилаз граду у целини пребачен на источну страну и сведен на две капије - Источну капију Горњег и Источну капију Доњег града. Изградња спољних истурених утврђења - барбакана испред обе ове капије на источној страни управо у раздобљу 1440-1456. године, један је од важних аргумената за ближе датовање радова на зазиђивању Јужне капије. Да је, наиме, ова капија остала у функцији 1456. године, испред ње би такође морало бити изграђено некакво предутврђење које би амортизовало нападе са ове, најлакше приступачне стране.[34]

Културни слојеви из времена непосредно по успостављању угарске власти па до средине 15. века откривени су у унутрашњости куле IV и на простору квадрата I-VII/1987. године. У кули IV се изнад малтерног пода и танког слоја из почетка 15. века формирао слој овог, четвртог средњовековног хоризонта. Чини га земља са комадима ситнијег камена и малтерним шутом (од коте 119.50 до коте 120.05), а откривена је и зона изгореле земље и гари, што би упућивало на постојање једног мањег ватришта. На преосталом простору уз фортификацију слој из раздобља 1427-1521. године је у већој мери уништен укопавањем познијих јама већих димензија.

На површини обухваћеној квадратима I-IV/87 археолошке целине из овог раздобља се стратиграфски јасније издвајају. Углавном су то остаци насеобинског слоја - местимично укопане отпадне јаме, затим једно огњиште од црвене запечене земље, које је откривено у близини једне од јама, као и један већи правоугаони укоп. У овим целинама су нађени уломци грнчарије, који се на основу карактеристика оквирно временски опредељују у 15. и прве деценије 16. века (сл. 12/1-2).[35] Оно што, међутим, прецизно датује овај слој у прву половину 15. века су откривени примерци новца краља Жигмунда (1430/7). Део истог хоризонта забележен је и у квадрату VII/87, где је констатован један мањи укоп са материјалом из времена угарске власти, из кога потиче део ораха самострела.

Поред ових појединачних целина, у југозападној половини, односно на простору квадрата I-III/87, откривени су остаци једног већег рова, чија је функција остала недовољно јасна због

[31] *Ibid.*, 84-85; А. Ивановић, *op. cit.*, 33-37.

[32] М. Поповић, *op. cit.*, 88.

[33] *Ibid.*, 75.

[34] *Ibid.*, 107-110.

[35] В. Бикић, *op. cit.*, 74-77.

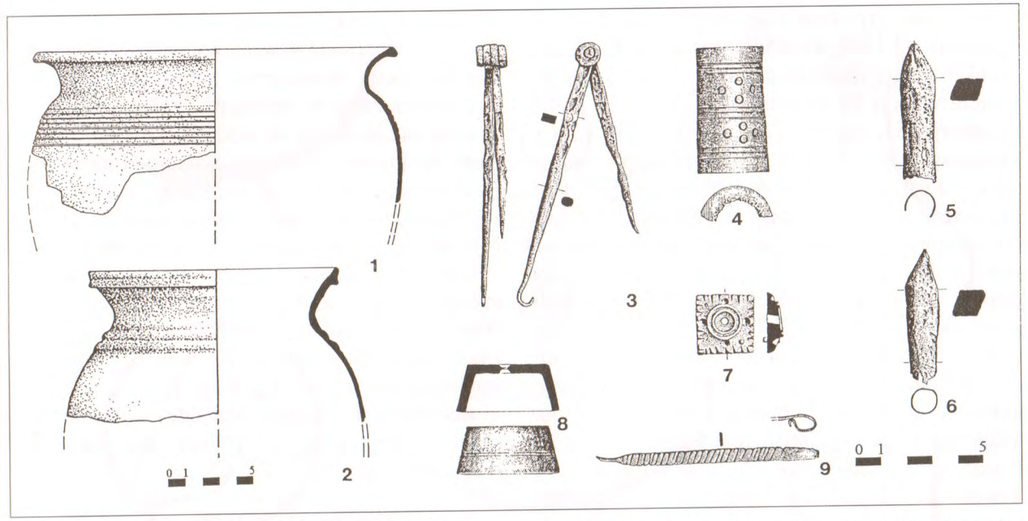

Сл. 12 - Керамичке посуде и налази из хоризонта 15. века (Цртежи: Н. Степановић и М. Ристић). - Fig. 12 - Ceramic vessels and finds from XV century horizon (Drawings: N. Stepanović and M. Ristić).

ограничене истражене површине. Ров је испитан у дужини од 15 м, највећа ширина му је 4,5 м и левкасто се спушта до дубине од око 3 метра. Констатован је на котама од 119.20 до 118.20 м у квадрату I/87, односно од 118.60 до 115.42 м у квадрату II/87. Ров се простире даље према западу и истоку, залазећи под профиле. Његовим укопавањем све до здравице уништен је добар део старијих слојева. Доњи слојеви засипања рова могу се датовати на основу налаза два денара краља Жигмунда из 1387/437. године и једне мангуре Мурата II 1421/51. године у прву половину 15. века. У слојевима засипања нађени су веретони, једна гвоздена алатка неодређене намене, бронзани језичак, мања коштана правоугаона оплата и део дршке (сл. 12/3-7 и 9). Према прикупљеном материјалу из доњих слојева можемо закључити да је поменути ров прокопан у првим деценијама 15. века, а засут највероватније до средине истог века.

У раздобљу које временски одговара слоју IV средњовековног хоризонта земљаним насипом био је испуњен простор између унутрашњег, главног и спољног бедема на делу испред зазидане Јужне капије. Наиме, приликом радова 1987. године, када је уклоњен део зида којим је била зазидана Јужна капија, запажено је да на том простору млађи турски бедем лежи на високом слоју насипа, а не на нивоу старе шетне стазе између унутрашњег и спољног бедема како је то случај на осталим деловима Североисточног и Југоисточног бедема.[36] Висина овог насипа уз зазидано лице капије, у односу на некадашњи праг, износила је преко 3 м, са нагибом према спољном бедему, где насип није прелазио висину некадашњег зупца, односно 2 м. Садржај овог насипног слоја пружа поуздане елементе за његово датовање. Бројни уломци посуда одговарају касној угарској керамичкој продукцији, која се може датовати у познија раздобља друге половине 15. века, као и почетак 16. века.[37] На исти закључак наводе и фрагменти стаклених посуда.[38] Из овог слоја потиче и налаз једног бронзаног тега, тежине 63.09 г (сл. 12/8). Културни слој који је послужио за ово насипање, судећи према поменутим налазима, могао се формирати негде на простору Тврђаве, најкасније до првих деценија 16. века. Када је само насипање извршено могуће је само претпоставити. Поменути насип је имао функцију да ојача ниже зоне главног бедема и спречи разорна дејства топовских кугли. Такви радови могли су бити обављени у оквиру угарских припрема за одбрану града, али и касније, када су Турци обнављали освојено утврђење. Посматрајући аналогну појаву ојачавања бедема земљаним насипом, која је уочена код приобалног бедема у Доњем граду и датовања непосредно после 1521. године, ова друга могућност нам се чини вероватнијом.[39]

Турски хоризонт (1521-1688)

Културни слој из раздобља 16-17. века доста је добро очуван у унутрашњости куле IV и на простору уз сам бедем. У кули IV констатован је од коте 120.19 до коте 120.44. Контактни слој у којем се меша материјал IV средњовековног и овог хоризонта јавља се, међутим, већ од коте 120.05. На површини уз бедем откривени су претежно простори за складиштење отпада. Испред куле IV су била два оваква простора - један кружни укоп (јама 1) пречника 1,50 м, док је други, правоугаоног облика, већи (дужина једне странице је 2,30 м) и само делимично истражен, јер је део залазио у северозападни профил (јама 2). Испред куле V, уз само лице бедема укопана је још једна кружна јама, такође пречника преко 1 м. Велики укопи, какви су и ови испред Југоисточног бедема, чести су на свим до сада истраженим просторима Тврђаве. Садржај поменутих укопа - јама чине углавном керамичке посуде уједначеног квалитета, са зелено и мрко глеђосаном површином, а чест је и

[36] М. Поповић, *ор. cit.*, 132-134, сл. 48.

[37] В. Бикић, *ор. cit.*, 22, сл. 19.

[38] В. Бикић, Трговински промет у Београду у 15. веку, *Старинар* XLV-XLVI, 1994-1995, (1995), 87-89.

[39] М. Поповић, Нови резултати истраживања приобалних утврђења Београдске тврђаве, *Саопштења* (Републички завод за заштиту споменика културе) XVIII (1986), 185-194.

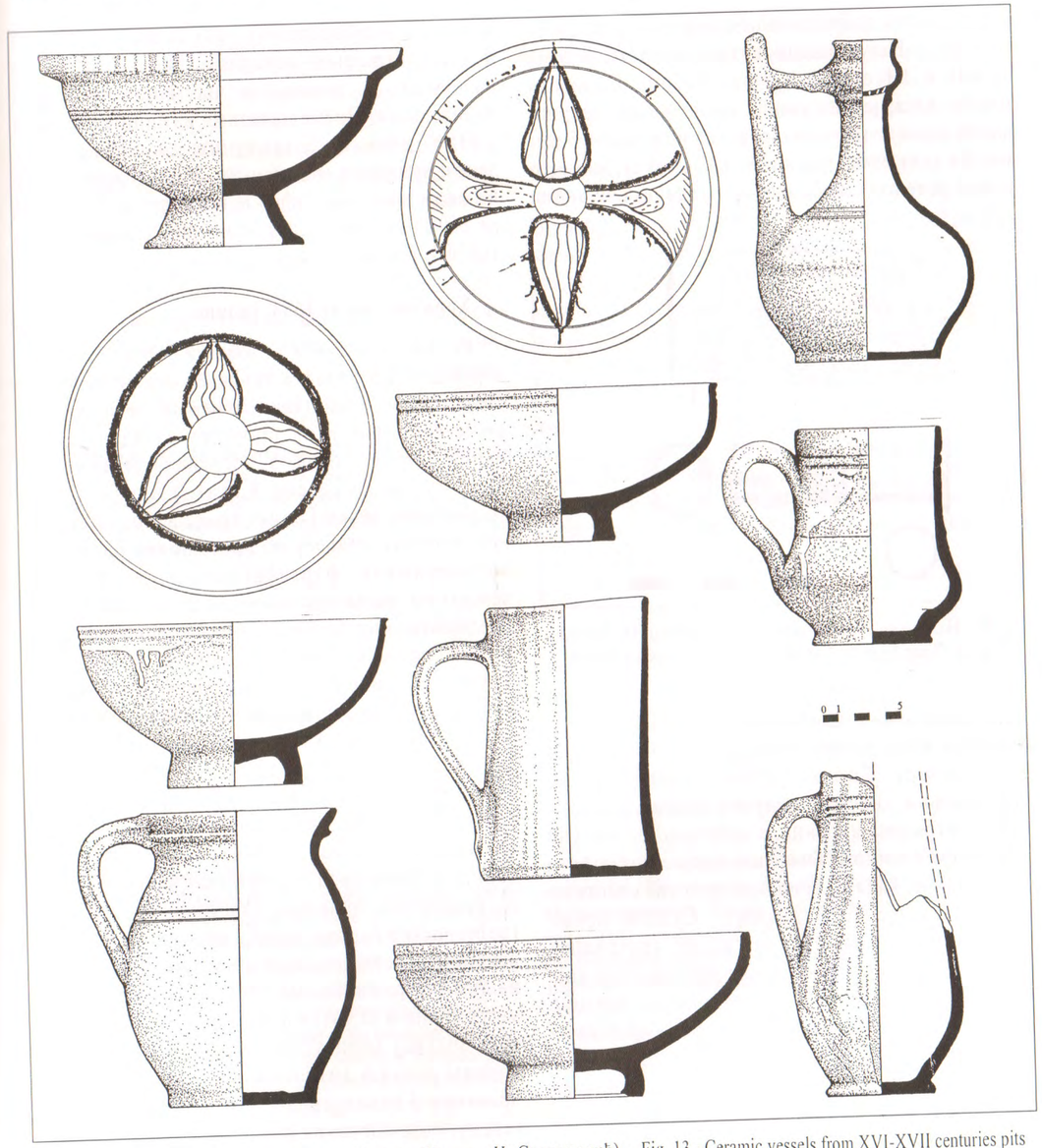

Сл. 13 - Керамичке посуде из јама 16-17. века (Цртежи Н. Степановић). - Fig. 13 - Ceramic vessels from XVI-XVII centuries pits (Drawings: N. Stepanović).

сграфито украс, посебно на зделама (сл. 13). Занимљивост представља мања коштана оплата са урезаном представом коња, која је откривена у јами испред куле V (сл. 14/1).

Завршном раздобљу, које би хронолошки припадало овом хоризонту, одговарали би обимни фортификациони радови које су Турци, изгледа, започели тек после пораза под Бечом, када је

било извесно да ће хришћанске војске стићи и до Београда. Најугроженији горњоградски бедеми са СИ и ЈИ стране ојачани су новом зидном масом која је попунила простор некадашње шетне стазе између унутрашњег и спољног бедема. На делу између кула IV и V, које су, као што је већ речено, такође споља озидане, ова зидна

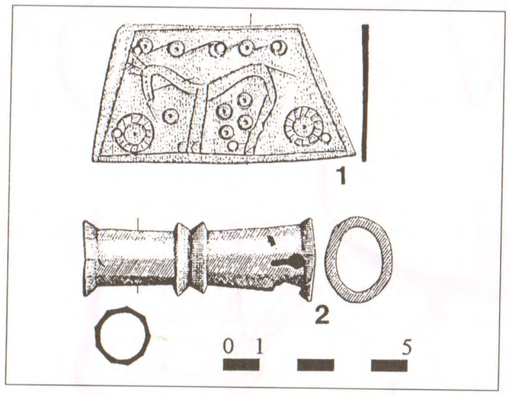

Сл. 14 - Налази из турског хоризонта (Цртежи: М. Ристић).
Fig. 14 - Finds from the Turkish horizon (Drawings: M. Ristić).

маса легла је на старији насип из 1521/2. године. У оквиру истих радова било је планирано и да се на простору Горњег града, паралелно са унутрашњим лицем поменутих бедема, подигне нова унутрашња куртина, а међупростор попуни земљаним насипом. Овај део посла, до августа 1688. године, када су хришћанске трупе стигле до Београда, није био завршен. Судећи према сачуваним плановима из те године, унутрашња куртина била је подигнута, али међупростор није био засут.[40] Трагови ове унутрашње куртине откривени су у простору квадрата III-VII/87, као и у сонди 7/87. У питању је масиван зид дебљине од 2.20 до 2.50 м грађен ломљеним каменом са жутим кречним малтером као јаким везивом. Његова некадашња траса прати се паралелно са Југоисточним бедемом на растојању од око 23 м. Једним својим делом овај зид је налегао преко остатака темеља хореума, који нису рушени већ

[40] М. Поповић, *Београдска тврђава*, Београд 1982, 132-137, сл. 49.

су били инкорпорирани у нову зидну масу. Убрзо после аустријског освајања града овај зид је разрушен, а површина на којој је лежао изнивелисан. Према налазима из линије квадрата I-VII/87 могло би се закључити да је ово рушење делом вршено и минирањем. У слоју нивелације на овом простору нађен је један денар Матије II из 1608/9. године и две мангуре Сулејмана II из 1687/91. године.

Хоризонт после 1688. године.

Раздобље великих радова на барокној реконструкцији Београдске тврђаве, које је започето 1688. године, а окончано крајем 18. века, оставило је свој траг и на простору зазидане Јужне капије Горњег града. У последњој деценији 17. века ту је изграђена Сахат капија, док је Југоисточни бедем Горњег града добио нову спољну куртину, грађену по принципима бастионих артиљеријских фортификација (сл. 1). Под земљаним насипима ишчезли су остаци старог средњовековног бедема. Само на делу нове капије, па даље према југу, остало је видљиво унутрашње лице старог средњовековног бедема, знатно измењено познијим поправкама. У наредној етапи радова, који су изведени у раздобљу аустријске окупације 1717-1739. године, уз Сахат капију подигнута је нова горњоградска капија грађена у духу оновремене барокне архитектуре. По повратку Турака 1740. године аустријска капија је зазидана, а старој Сахат капији враћена је пређашња функција. У току интензивних грађевинских радова, који су вршени током треће деценије 18. века, на делу простора обухваћеног нашим истраживањима, терен је денивелисан местимично и за читав један метар. Тим захватом су у знатној мери уништени средњовековни, а добрим делом и антички слојеви на средишњем простору Горњег града. На новообликованом терену, који одговара данашњем стању, на делу уз Југоисточни бедем није било већих градњи. У току археолошких истраживања уочени су трагови мањих грађевина из овог раздобља у сонди 7/87 и у квадратима I-II/87. У питању су биле зграде од лаких материјала засноване на темељном зиду од једног реда камена. Ове

зидове, као и одговарајући слој датују налази новца у хронолошком распону од султана Мустафе III (1757-1774) до Махмуда II (1808-1839).

Најмлађи трагови објеката са овог простора откривени су у кули IV, као и уз зазидану Јужну капију. У кули IV, која је пре археолошких ископавања 1973. године била зазидана и испуњена земљаним насипом, откривен је један зид грађен опекама и каменом са блатним везивом,[41] коме би одговарала и једна укопана и обзидана правоугаона јама са траговима одливног канала. У питању су очигледно остаци нужника са септичком јамом, која је била испуњена насипом и материјалом рецентног порекла. Према налазима новца кнеза Милана засипање јаме се може датовати у крај 19. века. Истовремена и сличне намене била је и укопана конструкција пред Јужном капијом, приликом чије градње је био оштећен део бедема све до дна темеља. Будући да су ове конструкције могле бити засуте најкасније крајем 19. века, изградња зида којим је била затворена кула IV сигурно је познија, највероватније из прве деценије 20. века. За сада остаје нејасно шта је био повод за зазиђивање куле и засипање њене унутрашњости.

Археолошка ископавања на простору испред Јужне капије представљају само један мали сегмент ширег истраживачког захвата, који ће се у будућности ширити и на друге делове Горњег града. Резултати који су овде изложени углавном су подударни са подацима добијеним и на другим истраженим деловима горњоградске заравни.

[41] У току археолошких ископавања 1973. године порушен је рецентни зид којим је кула била затворена, а из њене унутрашњости уклоњен је земљани насип. Поменути зид, везан блатом, после документовања је такође скинут, да би се открило првобитно лице зида у кули.

UDK 725.961.2.033/.034(497.111):904-03

SOUTH GATE AREA IN THE UPPER TOWN OF BELGRADE FORTRESS

VESNA BIKIĆ - VUJADIN IVANIŠEVIĆ, Archaeological Institut, Beograd

This work represents an integration of all previous results of excavation around Medieval South gate, encompassing a space between the Sahat (Clock) Gate and the Tower V, i.e., a part of the Upper town platform which may be observed as a micro unit.

Summing up the results of archaeological excavations provided a possibility of complete analysis of the settlement establishment, as well as its further development followed by fortifying of the Upper town. Also, data on original configuration of the terrain are obtained, furnishing an interpretation of deposition process in this space. All this has significantly contributed to understanding of this important segment of the Fortress: the change in its appearance and settlement process in the course of long period since prehistory until modern times. Therefore, the space around South gate has been observed over six culture horizons, beginning with prehistory until the end of XVII century, i.e. 1688, when the Belgrade fortress has forever lost its Medieval appearance. The last stage covering a period between the end of XVII century until the end of XVIII century when this space has been finally modified, was studied only in relation to the construction of new fortification bastions, as the archaeological layers are not very significant for this epoch.

Archaeological excavations of space around South gate represent only a small segment of the large research project, which will furthermore expand to the other parts of Upper town. The results represented here largely correspond to data obtained at other explored parts of the Upper town platform.

Translated by
Ivana RADOVANOVIĆ

The Khuman Belt from the Area of Tomaševac

MARIN BRMBOLIĆ, Institute for the protection of cultural monuments, Pančevo

An almost complete specimen of luxuriously manufactured belt is stored at the Department of archaeology of the National Museum at Pančevo. It was found in the vicinity of Tomaševac, district of Zrenjanin. The Museum purchased it 10 -15 years ago, whereas the data on precise location and finding circumstances are lacking.[1]

Parts of the belt manufactured of gilded silver sheet and a massive buckle are preserved. The parts stored in the Museum are: a buckle linked to its extension by a hinge, an opposite part of the belt, and six appliqués (Fig. 1).

A massive ellipsoid buckle, polygonal in section (size 5.5 cm x 3 cm), is made in casting technique (Fig. 1/1a). Its width varies between 2,2 cm at the frontal part and 1 cm at the rear, where it turns into a hinge. A triangular catch which secures the pin point is accentuated at the saddle-like center of the buckle. The buckle is linked to a rectangular inverted plaque (size 14.3 x 2 cm) by a hinge. The plaque is made of silver sheet in hammering technique. Tiny traces of hammering are clearly visible at its rear side. Borders of the plaque are inverted and fixed by five small nails. Globular nail heads are visible at the outer surface of plaque. Obviously, they served to fix an inserted girdle of leather or cloth. Only outer surface of the belt was gold gilded and decorated by geometric motives.

A rectangular field (size 13.5 cm x 3.2 cm) is decorated by straight, thin, wavy incised lines. It is filled by incised cross-cutting wavy lines forming irregular square fields. Each field is half-covered by incised wavy lines, appearing in shape of isosceles triangle.

The end of the belt is manufactured of two thin plates of silver sheet (size 14 cm x 4 cm; Fig. 1/2, 2a). They are attached one to another by a short nail with globular head. In this way a girdle inserted between two silver sheet plaques was fixed. This part of belt is slightly damaged. At one side its border is straight and at another side it is slightly narrowed and rounded. Outer surface is gilded and decorated with same motives and techniques as the belt part with hinge. Inner surface is smooth, partly damaged, with visible traces of hammering.

Three forms could be distinguished among six specimens of preserved appliqués, which were also manufactured by hammering: crescent, floral and shield-like. The crescent-like appliqué (R = 4.3 cm) is made of silver sheet with gilded outer surface. It is flat and bears tiny traces of hammering. (Fig. 1/3). Three small circular openings at its borders were used for fastening the girdle. Appliqué edges are curved, hence it had a massive appearance at the girdle. Fastening holes also appear at the floral appliqué (R = 34.3 cm; Fig. 1/4)). Outer surface of this appliqué is flat and divided into six segments by thin wavy incised lines which meet at its center. Its edges are also slightly curved and rounded. The remaining four appliqués are shield-like (size 4 cm x 4.2 cm; Fig. 1/5-8). Their points are sharp and sides are slightly rounded, while the edges are curved. Circular openings appear at all specimens, including the two damaged ones. Outer surfaces are decorated by thin wavy incised lines forming lozenges (Fig. 1/7), triangles (Fig. 1/8), and checkered pattern (Fig. 1/6). Incised lines are carefully executed at all parts of the belt, and outer

[1] I wish to thank most cordially to Mrs. R. Svirčević, director of the National Museum at Pančevo, for her consent to make drawings of the parts of belt garniture. A short version of this work was presented at the annual meeting of the Serbian archaeological society at Brezovica in May 1996.

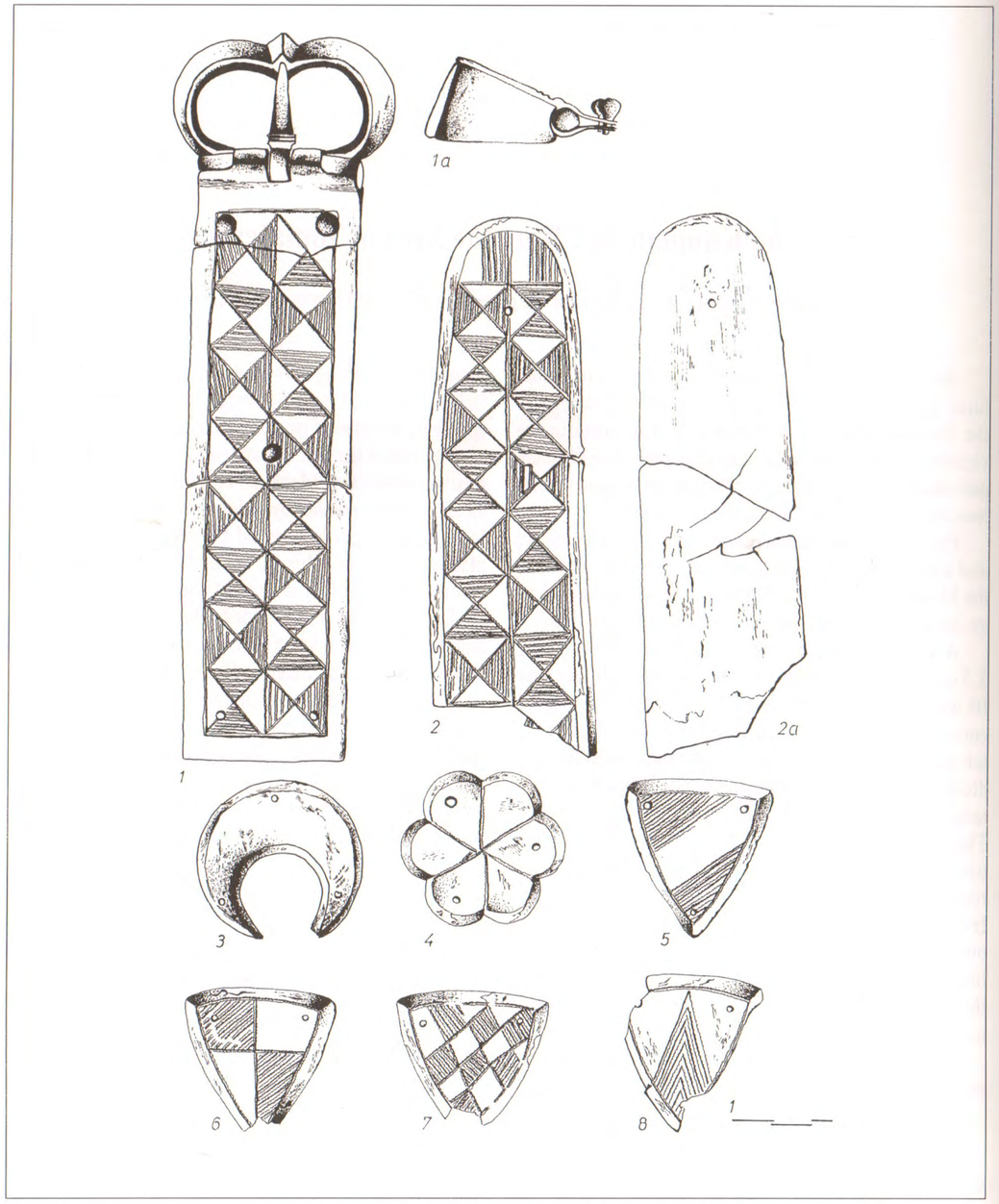

Fig. 1- Tomaševac, parts of the belt

surfaces were surely gilded after completing the decoration.

Forms of buckle and appliqués, technique of decoration, material used for metal parts, as well as the similar finds - mainly from Hungary, may all imply that the belt found by chance in the vicinity of Tomaševac belonged to a certain Khuman dignitary. It is also indicated by the evidence showing that all similar belts represented grave inventories.

The Khuman graves with preserved belt components were uncovered in Russia, Moldavia and Bulgaria. However, the buckles found in them are different from the one recorded in the vicinity of Tomaševac. The closest analogy is represented by the find from a Khuman grave at Felsöszentkirályi in central Hungary (Fig. 2).[2] Apart from the preserved belt components manufactured of silver sheet, this grave contained a saber, arrowheads, coat of mail made of metal scales, a knife, and a whetstone.[3] The belt was completely preserved, and it consisted of fourteen shield-like appliqués, and fifteen appliqués in form of double fleur-de-lis.

The belts from Felsöszentkirályi and Tomaševac are slightly different in respect to size, decorative motives and shape of the appliqués. However, the buckles are almost identical and they are unique in the noted region. Silver sheet parts of belt are decorated by hammering and incision. Shield-like appliqués from the grave in Hungary with rounded lower point in form of so-called "Spanish shield" date from XIV century. The appliqués from Tomaševac have sharp lower point and are somewhat later in date, from mid-XIII to mid-XIV century.[4]

Certain assumptions may be implied related to the arrangement of appliqués on a leather or cloth girdle. We consider an idea of K. Szabo, who reconstructed the belt from Felsöszentkirályi, acceptable.[5] According to his reconstruction, we may suppose that crescent-like and floral appliqués found at Tomaševac were fixed to the main girdle. The shield-like appliqués could therefore be fixed to tongue-like parts vertically suspended from the main girdle (Fig. 3). Meaning of the shield-like appliqués is variously hypothesized. Some consider them as decorative elements only, while certain Hungarian scholars find similarities between incised ornaments at the shield-like appliqués and the emblems of aristocratic families.

Apart from Felsöszentkirlyi find, the graves with similar finds are discovered at Csólyos and Kigyóspuszta, also in Hungary. However, a single fact which relates these finds to the one from Tomaševac is that they were ascribed to Khumans. They are entirely different in appearance, especially regarding the buckles. In all the noted graves the deceased were of male sex. Previous research indicated that the Khumans constructed small, 1m - 2 m high mounds above the grave pits. All these graves belonged to Khuman leaders dating back to a period before Khumans were overpowered by Hungarians.[6]

According to Hungarian scholars, one may not relate the finds from Felsöszentkirályi, Csólyos and Kigyóspuszta to a period of Avarian or Hungarian settlement, although certain similarities were noted. This type of belt is ascribed to Khumans and it is assumed that they brought it in the second half of XIII century, and that it was subsequently accepted by Hungarians.[7]

I. Dienes suggests that this type of belt was used in Byzantine and Bulgarian courts in XIII-XIV centuries. It had a wide distribution in Eastern Europe between VII and X centuries, and could be considered as a prototype of a so-called "Bulgarian belt".[8] It was always manufactured of silver and silver sheet in hammering technique, without gilding.

Written sources imply that the finds of so called "Hungarian belts" (*cingulum ungaricum*) were present in the Balkans in XIV century.[9] They are manufactured of silver and silver sheet by hammering, with gilded surfaces, thus entirely corresponding to the belt found in the vicinity of Tomaševac.

Apart from the graves discovered in Hungary, the Khuman graves were discovered in the South Russian Plains. However, Hungarian archaeologists assume that Felsöszentkiályi find, and hence also the Tomaševac find,

[2] A. Pálcózi - Herváth, A. Felsöszentkirályi kun sírletet, *Cumeniq* I, archeologia, Keeskemet 1972, 177-201.

[3] *Idem*, 177-201.

[4] *Idem*, 177-201.

[5] *Idem*, 180.

[6] *Idem*, 177-201.

[7] *Idem*, 177-201.

[8] I. Dienes, A Karancslapujtöi homoglalás kori öv és mordvinföldi hasonmása, *Arch. Ért.* 911, 1964, 33-37. A. Paloczi-Horvath, *op.cit.*, 189.

[9] A. Paloczi-Horvath, *op.cit.*, 177-201.

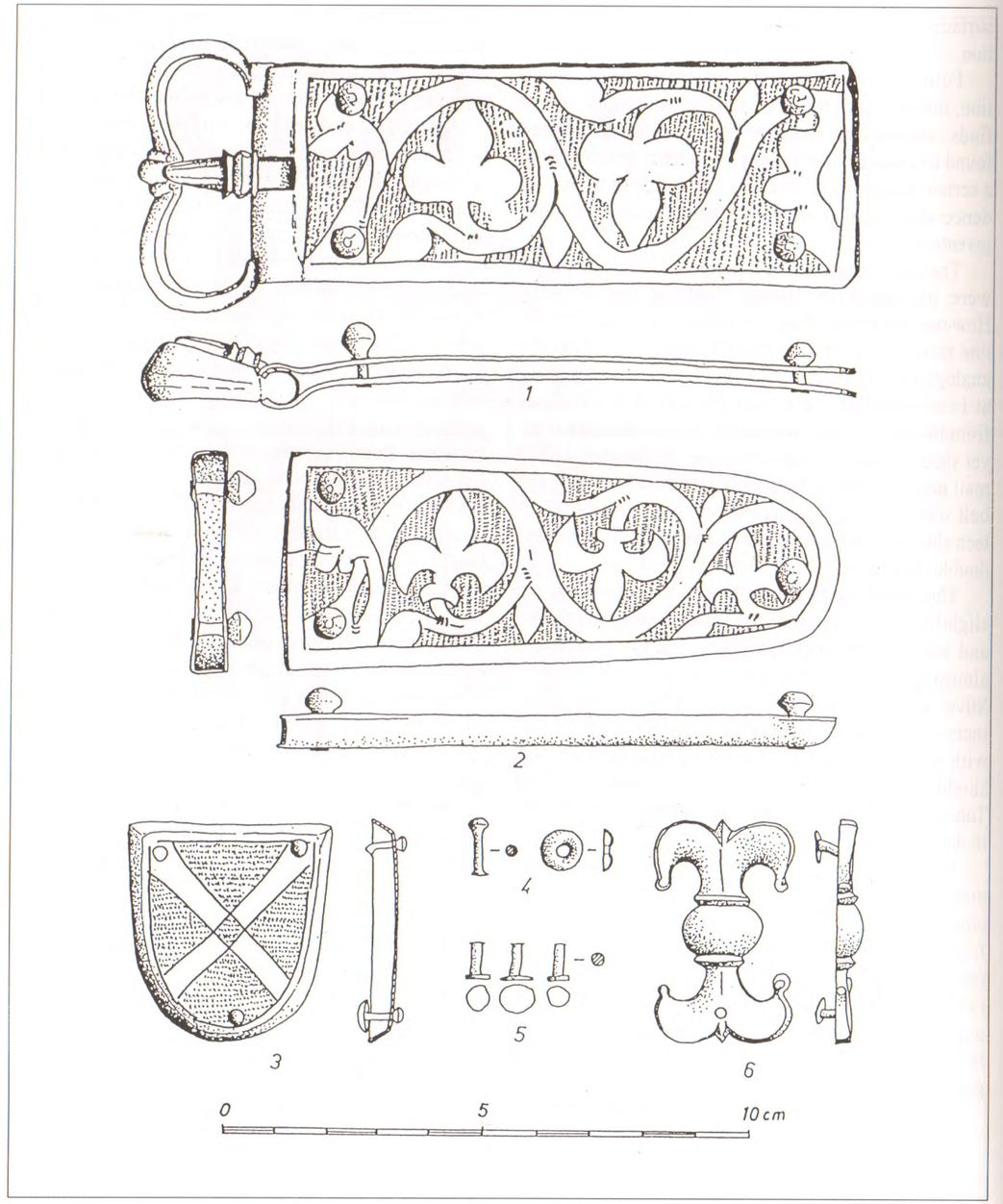

Fig. 2 - Felsöszentkirályi, part of the belt from a grave

could not be related to the finds from Russia. A difference is obvious as regards both the buckle forms and the technique of manufacture of these luxurious belt decorations.

Such a luxurious type of belt undoubtedly belonged to a Khuman dignitary, and not to an ordinary warrior. J. Kovačević suggested as well that the belt was a symbol of power.[10] In the West, it played a role of a symbol in the knighting ceremony. Belts were manufactured of gold or silver articles of various shape attached to a leather or cloth girdle.[11]

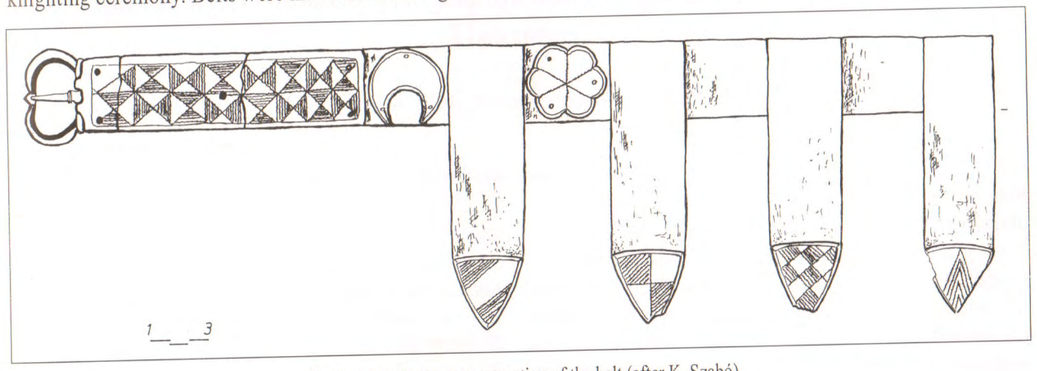

Fig. 3 - Tomaševac, reconstruction of the belt (after K. Szabó)

The Khumans, or Polovci or Kipčaki arrived from the East in XI century. The main part of Petchenyeges, who ruled in the South Russian Plains since the end of IX century, was driven away by Khumans to the territory of modern Romania. The Khuman conquests endangered the borders of Russian counties. The united Russian army was defeated in 1068 at the river of Alta. After having plundered Kiev in 1093, the belligerent Khumans or Polovci advanced to the West without hindrance.[12]

In their advance, the Khumans approached the Byzantine borders. In the end of XI century, together with the Byzantines, they won over the Petchenyeges. But, already in the beginning of XII century - around 1114, the Emperor Alexius I confronted the Khumans, his previous allies, when they broke into the Byzantine territory.[13] After they were defeated, the Khumans, along with Russians, Petchenyeges, Turks, Bulgarians and Alani, took place in the Byzantine army as hired soldiers.[14] Together with Russian army the Khumans were defeated at the river Kalka in 1223, having opposed to a new threat coming from the East - the Mongolians. After the Tatarian conquest, the Khumans were displaced and received into the service of John Batatzes - the Byzantine emperor, as the stratiotes in frontier territories.[15] Large masses of Khumans broke into the Balkan peninsula during XIII century.[16]

The presence of Khumans in modern Voivodina is witnessed by a large number of toponyms. It is assumed that toponomastic of former Hungary was broadely influenced by Khumans and Petchenyeges.[17] According to toponomastic of Voivodina, the names of places such as Bač, Čurug, and river Karašica for example, derive from Avars, Petchenyeges and Khumans.[18] According to certain elements such as the technique of manufacture, material, gilded silver, shape of shield-like appliques and buckle, we may assume that the single find of Khuman belt noted in our territories may be dated to the end of XIII and first half of XIV century. It was a period when the Khumans settled in the areas of modern Voivodina, having abandoned paganism and accepting Christianity under the Hungarian influence.

Translated by
Ivana RADOVANOVIĆ

10 J. Kovačević, *Srednjovekovna nošnja Slovena,* posebno izdanje, knj. CCXV, Istorijski institut, knj.4, Beograd, 1953, 174-179.
11 *Ibid.,* 174-179.
12 M. Brandt, *Opća povjest srednjeg vijeka*, Zagreb 1980, 567.
13 G. Ostrogorski, Istorija Vizantije, Beograd 1969, 340.
14 *Ibid.*, 349.
15 *Ibid.*, 415.
16 *Ibid.*, 411.
17 Petar Skoko ..., *Vojvodina* I, Novi Sad, 1939, 109-127.
18 *Ibid.*, 109-127.

UDK 739.1.033.2(497.113):904-034"653"

Прилог културној стратиграфији манастира Светих арханђела код Призрена

ВЕСНА БИКИЋ, Археолошки институт, Београд

Остаци комплекса манастира Светих арханђела код Призрена* већ више деценија привлаче пажњу стручне јавности, посебно архитеката и историчара уметности. Њихови радови, засновани на теренским истраживањима, дали су велики допринос изучавању овог изузетно значајног комплекса. Прве обимне археолошке радове обавио је 1927. године проф. Р. Грујић. Његова истраживања била су усмерена на откривање остатака главне манастирске цркве, као и мање цркве Св. Николе. Прецизно вођена истраживања поред остатака зидова изнела су на светло дана бројне уломке мермерне пластике, као и друге детаље градива, што ће касније омогућити да се сагледа некадашњи изглед ових храмова. Ограничен расположивим средствима, Р. Грујић у својим истраживањима није озбиљно зашао у друга манастирска здања, нити у старије културне слојеве.[1] Наставак истраживања уследио је тек 1961-1965. године под руководством арх. С. Ненадовића.[2] Том приликом од рушевина је рашчишћен цео комплекс, али, нажалост, без вођења археолошке документације. Са слојевима шута тако су ишчезла и археолошка сведочанства о последњим данима живота манастира. Будући да је основни циљ радова почетком шездесетих година био да се добију подаци о архитектури манастира и откривени остаци конзервирају, старији археолошки слојеви ни овога пута нису истраживани. Тако је без разрешења остао проблем шта је претходило изградњи знамените задужбине цара Стефана Душана. Покушаји да се проникне у могуће одговоре остајали су у домену претпоставки истраживача. То је био повод да се 1992. године започну археолошка истраживања у ширем комплексу тврђаве Вишеград и манастира Св. арханђела. Резултати добијени већ на самом почетку истраживања упућују на изузетно сложену стратиграфску ситуацију, са постојањем више насеобинских хоризоната у дугом раздобљу од праисторије, па све до 16-17. века. Од посебног је значаја издвајање два средњовековна хоризонта који претходе времену изградње цркве и манастирских зграда. Мада скромни по обиму, они пружају доста солидно полазиште за разматрања о улози овог места у ранијим епохама средњег века. С обзиром на то да су досадашњи резултати археолошких ископавања доста детаљно објављени, са стратиграфским и осталим потребним запажањима,[3] у овом прилогу пажњу би усмерили на раздобље средњег века, односно на податке које пружају анализе керамичког материјала, чиме би се већ постојећи преглед културне стратиграфије могао усмерити ка једном другачијем приступу изучавањима манастирске целине Светих арханђела код Призрена.

* Овај рад у скраћеној верзији саопштен је на Годишњем скупу Српског археолошког друштва у Призрену, маја 1996. године.

[1] Р. Грујић, Откопавање Светих арханђела код Призрена. (Прелиминарни извештај), *Гласник Скопског научног друштва* III, Скопље 1928, 260-267.

[2] С. Ненадовић, *Душанова задужбина манастир Светих арханђела код Призрена,* Споменик CXVI, Одељење друштвених наука, н. с. 18, Београд 1967, 24-67.

[3] М. Милинковић, Нова археолошка истраживања комплекса Св. арханђела код Призрена, *Гласник Српског археолошког друштва* 11, 1996, 208-21

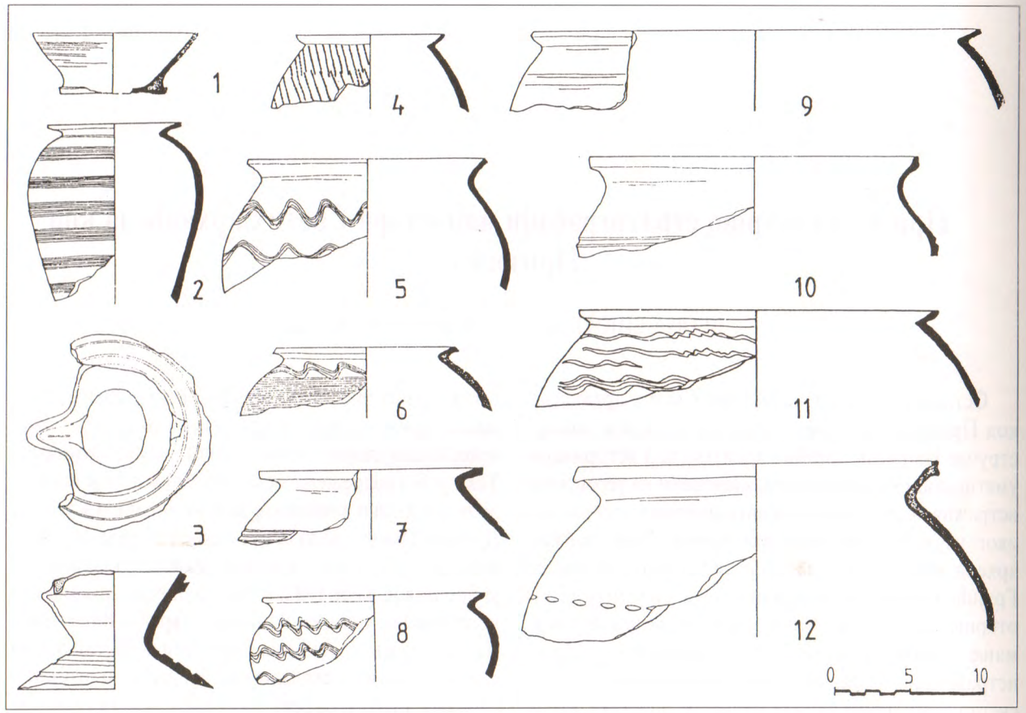

Сл. 1.- Манастир Св. арханђела код Призрена. Сл. 1, 2, 4-6, 8, 9, 11: Грнчарија из нивоа 11. века; Сл. 3, 7, 10, 12: Грнчарија из нивоа 12. века (Цртежи: М. Тапавички). - Fig. 1. Monastery of the Holy Archangels at Prizren. Fig.- 1, 2, 4-6, 8, 9, 11: Pottery from the horizon of XI century; Fig. 3, 7, 10, 12: Pottery from the horizon of XII century. (Drawings: M. Tapavički).

Како је познато, приликом ископавања Источног конака, у северном делу ходника откривени су делимични остаци једног старијег објекта. У истом нивоу, уз зид грађевине нађени су и делови керамичких посуда, претежно лонаца (сл. 1/1, 2, 4-6, 8, 9, 11). Све посуде израђене су на ручном грнчарском витлу, од доста добро пречишћене глине са додатком песка. Мрке су боје, у нијансама од тамномрке до црвенкасте. Само се две посуде разликују по саставу глине, тј. додацима: код једног примерка зделе у структури се запажају ситни комади кречњака, а уз то је и светлоокер боје (сл. 1/1), док је један од лонаца израђен од глине којој је додата већа количина лискунског праха (сл. 1/6). На грнчарији из ове целине украс је углавном урезан, изведен доста небрижљиво, што је нарочито изражено код таласастих линија. Специфичношћу орнамента издваја се само један, мањи лонац украшен косим убодима изведеним чешљем - гребеном (сл. 1/4). Ова локална грнчарија, према постојећим класификацијама, карактеристична је за последњу етапу развоја Балканско-подунавске културе, која се на ширем балканском простору временски опредељује у раздобље од последњих деценија 10. до краја 11. века. Промене које се на грнчарији тада уочавају настају у новим условима, уз византијске посаде у утврђењима и одговарајућим насељима. Мада јаче изражене на материјалу у Подунављу, ове промене имају свог одјека и на грнчарску продукцију у унутрашњости Балкана. Оне се на целом простору манифестују усавршенијом технологијом израде посуда, а такође и појединим облицима, који су у великој мери међусобно слични у поменутим областима (сл. 1/1, 5, 6, 8, 11). Ова појава запажа се и на нашем подручју, а такве међусобне паралеле се, за сада, могу повући између грнчарије из Београда, Великог Градца и Костола у

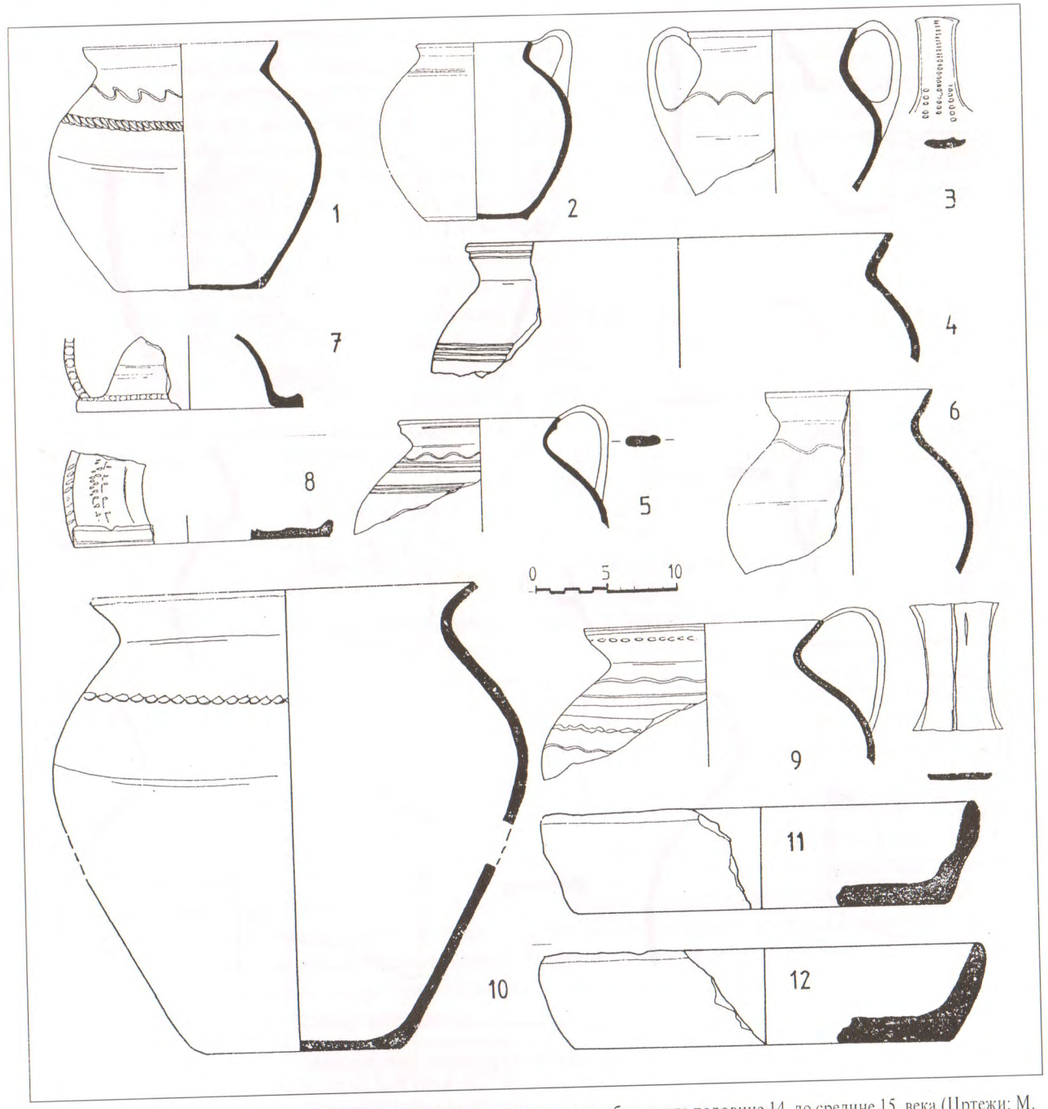

Сл. 2.- Манастир Св. арханђела код Призрена. Кухињска керамика из раздобља друге половине 14. до средине 15. века (Цртежи: М. Тапавички).- Fig. 2.- Monastery of the Holy Archangels at Prizren. Kitchen wares from the period between the second half of XIV and the middle of XV century. (Drawings: M. Tapavički).

средњем Подунављу и Гамзиграда, тврђаве Рас код Новог Пазара и Светих арханђела у унутрашњости Србије.[4] Према карактеристикама, које се односе на технологију израде, облике посуда и врсте украса, грнчарија из овог нивоа могла би се датовати у 11. век, и то највероватније тек од средине овог столећа. Истом културном хоризонту припадала би и у већој

[4] В. Бикић, *Средњовековна керамика Београда*, Београд 1994, 52-53.

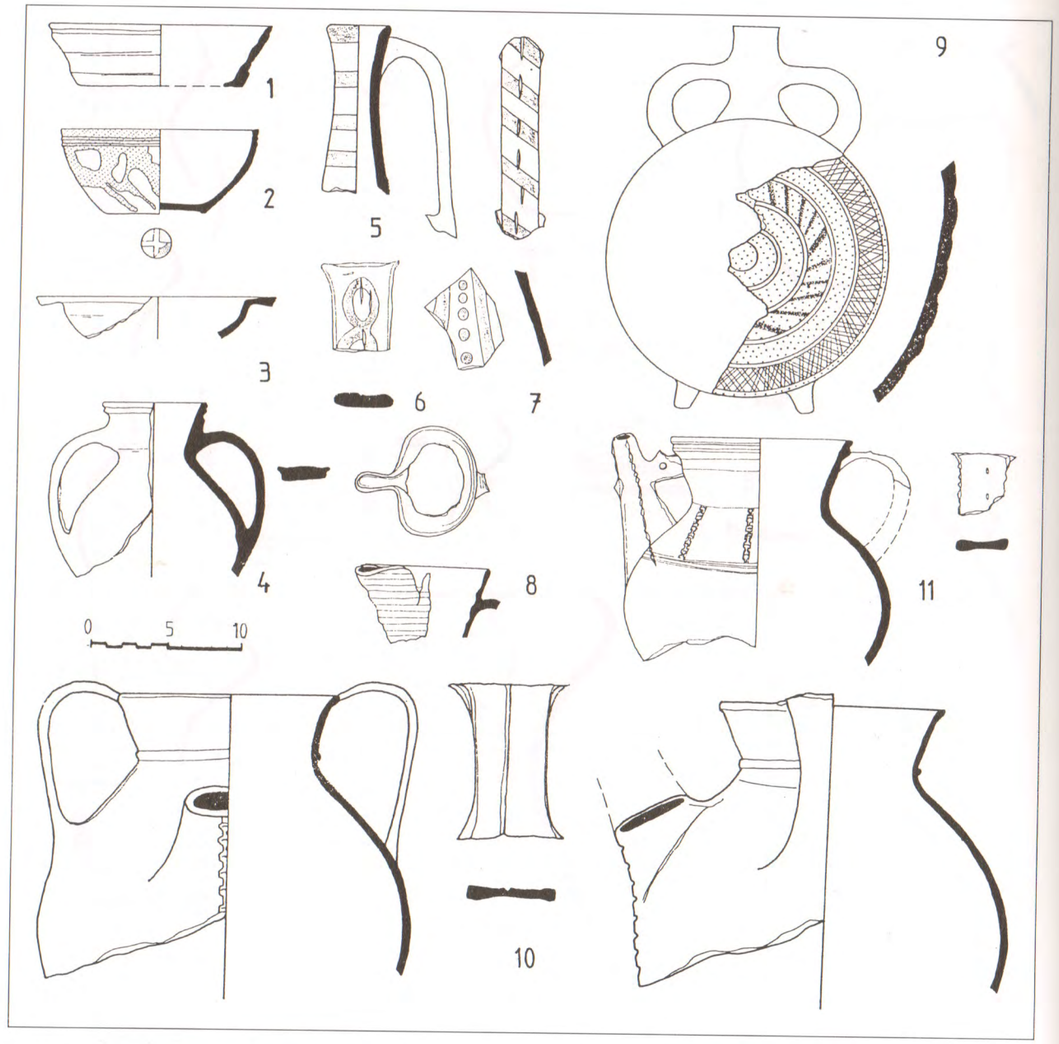

Сл. 3.- Манастир Св. арханђела код Призрена. Трпезна керамика из раздобља друге половине 14. до средине 15. века (Цртежи: М.Тапавички). - Fig. 3.- Monastery of the Holy Archangels at Prizren. Table wares from the period between the second half of XIV century and the middle of XV century. (Drawings: M. Tapavički).

мери оштећена гроздолика наушница, вероватно налаз из гроба.[5]

У непосредној близини претходно разматране целине, такође у северној згради Источног конака, у слоју мрке земље откривена је још једна група керамичких посуда (сл. 1/3, 7, 10, 12). Мада се свега пар примерака може типолошки одредити, ова грнчарија указује на постојање једног хронолошки млађег нивоа који је на овом сегменту налазишта остао сачуван само у траговима. Грнчарија из поменутог нивоа је бољег квалитета у смислу припреме глине,

[5] М. Милинковић, *op. cit.*, 218, 222, Т. II/8.

обликовања и печења судова, и у већој је мери уједначена у типолошком смислу. Иако се хронолошки непосредно наставља на грнчарију претходне епохе, ова нова са њом има врло мало сличности, односно одликује се развијенијом профилацијом, посебно у зони обода, и знатно редукованим украсом. Сличност са хронолошки старијим материјалом постоји, и то у начину обликовања - на ручном витлу, као и у врсти глине која је употребљена за израду посуда, што упућује на мишљење о коришћењу истог изворишта сировине, а такође и на у основи исту примењену технологију печења судова. Бољи квалитет хронолошки млађе грнчарије би се, с обзиром на поменуте сличности, могао објаснити напретком у овладавању вештине израде керамичких посуда. Све наведене карактеристике указивале би на време највећег домета локалног грнчарског заната у раздобљу 12. и на почетку 13. столећа. Поменуто датовање керамике поткрепљују и раније откривени примерци чанкастог новца, као и једна мала бронзана копча.[6]

Трећи, најмлађи средњовековни ниво одговара времену у којем црква Светих арханђела већ постоји као задужбина цара Душана. Културни слојеви овог хоризонта откривени су на свим истраженим површинама унутар манастира, а његови трагови постоје и у утврђењу Вишеград. У просторијама Источног конака, који је до сада једина у потпуности археолошки истражена грађевина, нађено је доста предмета материјалне културе, међу којима је грнчарија најбројнија (сл. 2, 3). Овај керамички материјал у целини је локалне израде и одликује се великом разноврсношћу облика, међу којима се истичу лонци са једном и две дршке. И према начину израде грнчарија је уједначена - скоро све посуде су обликоване на ручном грнчарском колу, са видљивим отисцима дораде прстима са унутрашње стране, осим црепуља које су обликоване рукама, односно без употребе витла. Глина од које су израђени судови је солидно пречишћена, са додатком песка, а боја им је углавном мрка, у нијансама од мркосиве до црвенкастомрке. Поједине зделе и лонци су маслинастозелено глеђосани (сл. 2/4; сл. 3/2-4, 11). Већина лонаца и поклопци су украшени урезаним линијама и убодима, који се јављају или самостално или у различитим међусобним комбинацијама. По питању украшавања, специфични су крчази, на којима се запажа сликање мотива белом бојом (сл. 3/5-7). Готово сви облици посуда у оквиру већег броја форми од раније су познати са налазишта у унутрашњости Србије, а највише сличности налазимо на грнчарији из Крушевца и Сталаћа, као и манастира Раваница и Студеница.[7] Према историјским подацима и резултатима које пружа археологија - стратиграфији и анализама покретних налаза - хронолошки оквир овог хоризонта је друга половина 14. до средине 15. века.

У покретном материјалу из овог нивоа издвајају се два предмета: буклија украшена сграфито техником (сл. 3/9) и стаклена чаша ребрасто профилисаног трбуха. Међу бројним облицима керамичких посуда буклије су готово једина форма са јасно израженом двојаком функцијом: као посуда за служење течности за трпезом, а такође и за ношење на путу. Поред карактеристичног облика, све буклије из овог раздобља одликује и изражена декоративност. Осим ребрасто профилисаног сферичног дела трбуха и сграфито украса, на буклији из конака у Светим арханђелима преко жуто глеђосане основе су сликани мотиви зеленом глеђи. Мада се у српским средњовековним градовима и манастирским комплексима буклије углавном налазе у врло фрагментарном стању, чини се да су све до сада објављене у основи истог облика, али различито украшене. То је уједно и разлог што нису нађена два идентична примерка, а аналогни примерци се своде на истицање сличности појединих елемената облика или украса. Према овом критеријуму, постојање пластичног

[6] *Ibid.*, 216, 222, Т. II/9.

[7] Д. Минић, Прилог датовању средњовековне керамике из Крушевца, *Старинар* XXX/1979, 1980, Т. I/1-5, Т. III/1, стр. 45; Д. Минић, О. Вукадин, С. Ђорђевић, Средњовековни град Сталаћ, *Рашка баштина* I, Краљево 1975, 188, Т. II/1-3, 7; М. Бајаловић-Хаџи-Пешић, *Керамика у средњовековној Србији*, Београд 1981, фото 41; Д. Мадас, Археолошки радови у манастиру Раваници 1967-1971, *Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе* X, 1974, 81, сл. 5, стр. 85; М. Радан-Јовин, М. Јанковић, С. Темерински, *Студеница у светлости археолошких и архитектонских истраживања*, in B.J. Ђурић (ed.) *Благо манастира Студенице*, Галерија САНУ, Каталог изложбе 63, Београд 1988, 62, сл. 31/1, 63, сл. 32/1, 3, сл. 33/3, 64, сл. 34/2.

ребра на прелазу сферичног у бочни део приближило би нашу буклију примерку откривеном у Новом Брду,[8] док би сграфито украс био најсличнији оном на студеничкој буклији.[9] Претходно разматране буклије, а такође и овом приликом само поменута врста стаклених чаша, јављају се сразмерно често и на другим истовременим налазиштима, што омогућава, поред стилских анализа, и разматрање важних питања о привреди овог подручја у средњем веку. Појава буклија значајна је за шира истраживања о утицају византијске керамике, старије и истовремене, на српско грнчарство, док се на основу стаклених чаша, које доспевају из италијанских радионица посредством дубровачких трговаца, могу поузданије пратити путеви караванске трговине у унутрашњости средњовековне Србије.

Овај кратак преглед материјалне културе из средњовековних хоризоната, поред раније објављених резултата истраживања, истиче комплекс Светих арханђела код Призрена као вишеслојни локалитет са значајном ранијом средњовековном компонентом. То покреће низ важних питања о улози овог места у епохама које претходе изградњи цркве и заснивању манастира у време цара Стефана Душана. Јасне су индиције о коришћењу овог простора у позној антици, а потом од 11. па до краја 14. века у неколико етапа. Времену обнове живота у средњем веку припадају откривени гробови, а такође и остаци једног делимично истраженог зиданог објекта у близини. Предмети материјалне културе локалног су карактера, односно израђује их и користи становништво на територији под византијском управом.

Посебно питање представља постојање сакралне грађевине. С обзиром на то да су трагови ранијег објекта врло слабо сачувани, може се само претпоставити да је на овом месту постојала старија црква, вероватно из 6. века, која је у средњем веку обновљена. Откривени гробови би, у том случају, припадали ареалу некрополе која се развила око цркве. Обнова древног светилишта вероватно је била у вези са оснивањем Призренске епископије, која се помиње већ у првој повељи цара Василија II Охридској архиепископији из 1019. године.[10] У вези са овим значајан је и податак да је у седишту Епископије - Богородици Љевишкој - у току ископавања старије цркве нађен новац цара Романа Лакапина, што би указивало на постојање ове цркве већ у 10. веку.[11] У овом периоду она нема ранг епископије, односно нема је међу епископијама Бугарске цркве из времена Симеона. С обзиром на претходно изнесене податке, време настанка Призренске епископије било би у току друге половине 10. века. Поменути историјски подаци, а такође и прелиминарни резултати истраживања и анализа покретних налаза указивали би на то да је обнова касноантичког светилишта на месту касније цркве Светих арханђела највероватније уследила крајем 10. или у првим деценијама 11. века.

За другу етапу, која се непосредно наставља на претходну и траје током 12. и на самом почетку 13. века, може се рећи да је под јачим утицајем византијске културе. Веће присуство византијске војске у тада граничној области према Српској држави, поред историјских података, може се потврдити и на основу налаза новца, као и карактеристичне грнчарије.

Будући да за раздобље између првих деценија 13. и средине 14. века за сада не постоје археолошки трагови, оно се може донекле реконструисати на основу вести из историјских извора. Прва је из 1220. године и говори о протеривању грчког епископа из Призрена, на чије је место постављен Србин.[12] Из друге, позније вести сазнаје се да је Вишеград (Горњи град) краљ Милутин поклонио призренском епископу, заједно са градском црквом св. Николе.[13] Још једна вест говори о раздобљу пре изградње нове цркве. То је познати податак да је цар Душан подигао свој храм на месту старе цркве која је до темеља порушена.[14] Из све три наведене вести евидентно је да је одмах након повлачења Византије Призрен са околином доспео у српске руке, а такође и то да у време краља Милутина тврђава Вишеград постоји. То, међутим, и даље оставља отвореним питања да ли и старија црква постоји у то време и да ли је у функцији. Иста дилема остаје и за раздобље непосредно пре изградње нове цркве Светих арханђела, мада нека нова истраживања отварају могућност за разрешење овог питања. Садржаји два документа су од значаја за ова разматрања: један је из Млетачког архива из 1340. године, а други је арханђелска повеља призренском манастиру, и оба говоре о тешкој болести краља Душана, односно његовом чудесном излечењу и, поводом тога, изразима захвалности.[15] На основу поменутих докумената изнесена је претпоставка да се исцељење краља збило у некаквој вези са старим светилиштем код Призрена.[16] Прихватање ове претпоставке подразумевало би и становиште да је стара црква у то време била у функцији. Према томе, реално би било очекивати да су на појединим сегментима остали очувани трагови културних слојева из времена владавине краљева Стефана Првовенчаног и Милутина.

Последња средњовековна етапа, из времена постојања комплекса Светих арханђела, најбоље је позната. И покретни материјал из овог хоризонта, пре свега грнчарија, јасно показује стилску припадност српском културном кругу, односно укалапа се у већ раније уочену типолошку унифицираност грнчарије у раздобљу 14. века.

Комплекс Светих арханђела код Призрена, већ према првим резултатима нових истраживања, издваја се као изузетно значајно налазиште са сложеном стратиграфском ситуацијом. Ограничавањем овог прилога на раздобље средњег века, покушали смо да укажемо на значај пре свега раздобља које претходи изградњи задужбине цара Стефана Душана. Најважнија питања се односе на значај култног места, чији се континуитет може, са великом вероватноћом, претпоставити почев од раздобља позне антике, односно 6. столећа, па све до средине 15. века, када Турци истовремено са освајањем Призрена руше и спаљују цркву Светих арханђела. Не мање важни су и проблеми у вези са временом заснивања ранијег средњовековног насеља на простору уз Бистрицу, а такође и са временом настанка тврђаве Вишеград и њеног коришћења у епохи средњег века. На ова и друга важна питања потпуни одговори могу се очекивати тек након обимнијих археолошких истраживања.

UDK 726.7.033.2(497.115):902.01-03"653"

[8] Г. Марјановић-Вујовић, *Средњи век*, in: *Археолошко благо Србије из музејских збирки*, Каталог изложбе, Народни музеј у Београду, Београд 1983, 145-146 (кат. 118).

[9] Е. Пејовић, *Каталог археолошких налаза*, in В.Ј. Ђурић (ed.) *Благо манастира Студенице*, Галерија САНУ, Каталог изложбе 63, Београд 1988, 78, сл. 54, стр. 77, 80 (кат. А 55).

[10] Љ. Максимовић, *Тријумф Византије почетком XI века*, in *Историја српског народа I*, Београд 1981, 176-178.

[11] С. Ненадовић, *Богородица Љевишка, њен настанак и њено место у архитектури Милутиновог времена*, Београд 1963, 23-24.

[12] Д. Богдановић, *Преображај српске цркве*, in *Историја српског народа I*, Београд 1981, 317, 320.

[13] С. Ненадовић, *Душанова задужбина манастир Светих арханђела код Призрена*, 9.

[14] *Ibid.*, 5.

[15] Д. Поповић, Представа владара над "царским вратима" цркве Св. арханђела код Призрена, *Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе* XXVI/1994, 30-31.

[16] *Ibid.*, 31.

A CONTRIBUTION TO THE CULTURE STRATIGRAPHY OF THE MONASTERY OF THE HOLY ARCHANGELS AT PRIZREN

VESNA BIKIĆ, Institute of Archaeology, Beograd

The traces of monastery complex of the Holly Archangels at Prizren are drawing the scholars' attention for decades. The assessments of architects and art historians based upon field research, contributed greatly to the study of this important edifice. Archaeological research, however, has not been advanced since the first exploration of R. Grujić in 1927. The basic objective of all previous research was to obtain the data on monastery architecture and its conservation, and hence the earlier achaeological layers were not explored. Therefore a problem of what preceded to the construction of this remarkable legacy of King Stefan Dušan remained unsolved. It was a motive to initiate the archaeological excavations in 1992, in a broader area of the Holy Archangels, i.e., the monastery complex and the Višegrad fortification. The new results were immediately obtained indicating a complex stratigraphical situation. Several settlement horizons covering a long period since prehistory until XVI-XVII centuries were uncovered. Distinguishing the two medieval horizons, which preceded the construction of church and buildings of the monastery complex, is especially important. It is a solid starting point in discussion

on the role of this place in earlier Medieval epochs. Based upon the present survey of culture stratigraphy, this contribution focuses on data obtained from the analysis of ceramic material which may lead to a different approach to the research of this complex.

Indications of using the noted area are distinct in the Late Roman period, as well as later in a period between eleventh and mid-fifteenth century. The time of Medieval renewal of the settlement is represented by burials and, not far from them, traces of partly explored masonry. Objects of material culture in this horizon are of a local character, i.e., manufactured and used by population settled in the territory under the Byzantine government (fig. 1/1, 2, 4-6, 8, 9, 11). A sacral construction renovated in Medieval times, which replaced an older church dating probably from VI century, represents a specific problem. Reconstruction of the old sanctuary was probably related to the establishment of Episcopacy at Prizren, taking place in the end of X, or in the first decades of XI century.

The second stage follows immediately, covering a time-span between XII and the beginning of XIII century. The region was under much stronger influence of Byzantine culture in this period. Apart from historic documents, this influence could be confirmed by coinage and pottery (fig. 1/3, 7, 10, 12).

For the time being, the record is lacking for a period between the first decades of XIII century and the middle of XIV century.

The last Medieval stage - since the Monastery of the Holy Archangels came into existence, is well understood. It covers a time-span between the second half of XIV and the middle of XV century. The attribution to the Serbian culture circle is clearly indicated by archaeological finds, primarily the ceramic vessels from this period, i.e., it conforms to previously noted typological uniformity of the pottery between XIV and the first half of XV century (fig. 2, 3).

Apart from questions related to significance and continuity of the ritual place, it is also necessary to resolve important problems associated to the time of establishment of the oldest Medieval settlement in the zone along the Bistrica river, and the time of establishment and use of the Višegrad fortification in the Medieval epoch. Answers to all these questions may be expected only after archaeological explorations on larger scale.

Од овог броја Старинар поново отвара поглавље у коме се доносе резултати најновијих археолошких истраживања у Србији. Сличан преглед годишњих радова - хроника ископавања - могао се наћи у старијим, послератним бројевима овога часописа (од бр.VII-VIII за 1956-1957. год. до бр. XII за 1961. годину). Овај користан вид упознавања читаоца са текућим археолошким радовима, путем кратких, актуалних извештаја, са селективном документацијом, убрзо потом преузела су друга гласила (Археолошки преглед, Зборници музеја и др.). То је било и разумљиво с обзиром на то да су шездесетих година започета бројна истраживања чије је праћење превазилазило могућности једног часописа.

Враћајући се данас доброј традицији, Старинар испуњава празнину која је последњих година евидентна. Посебно, ако се има на уму да је гашењем Археолошког прегледа увид у актуалне радове отежан и да теренски радови, из различитих разлога, остају дуго необјављени, па тако недоступни ширем кругу заинтересованих истраживача. Намера је Редакције да на овај начин прати све важније археолошке радове у Србији који у току једне или више година могу да пруже целовит увид у проблематику коју покрећу.

A partir de ce numéro dans le Starinar est intégrée une rubrique où figurent les résultats des derniers explorations archéologiques en Serbie. Un aperçu des fouilles archéologiques annuelles, ou chronique des fouilles, était usuel dans les numéros d'après guerre de notre revue (VII-VIII pour 1956-1957 - XII pour 1961). Cette tâche, comprenant de brefs rapports accompagnés d'une documentation séléctive, a été reprise par d'autres revues, telles l'Arheološki pregled et autres. Cela paraissait tout à fait normal, étant donné que les investigations dépassaient les moyens d'une seule institution.

Revenant aujourd'hui à la bonne tradition établie jadis, la revue Starinar résoud le vide qui est devenu évident ces derniers temps. C'est surtout clair après la disparation de l'Arheološki pregled, d'où les résultats des explorations restent en gros inconnus aux chercheurs intéressés. L'intention du Comité éditorial est de suivre par ce moyen tous les travaux archéologiques effectués en Serbie pendant une ou plusieurs années et qui peuvent contribuer à une meilleure compréhension des problèmes que ces recherches posent.

ХРОНИКА ИСКОПАВАЊА

КРЕМЕНАЦ КОД НИША
Палеолитско налазиште

Локалитет Кременац, код села Рујник око седам километара северно од Ниша, забележио је први пут као археолошко налазиште А. Оршић - Славетић 1936. године. У чланку о археолошким налазиштима нишког краја, који је објављен у Старинару, Кременац се помиње у једној реченици где се каже да је ту нађено мноштво обрађених кремених одбитака и даје се скица на којој је налазиште приказано као шири комплекс, велики скоро колико и простор села Рујник. Овај занимљиви податак је изазвао веће интересовање тек после 1989. године када су археолози из Археолошког института из Београда и Народног музеја из Ниша направили договор о истраживању остатака из палеолитског периода у нишкој регији, који до тада на тој територији нису били познати. Године 1991. вршена је археолошка проспекција околине села Хум, удаљеног око 2,5 км југоисточно од Кременца, а 1994. године вршена су и сондажна ископавања у подножју налазишта Велика хумска чука. Исте године је обиђен и Кременац и од тада су се на њега усмерила сва будућа интересовања истраживача.

Кременац је огољена коса, величине неколико десетина хектара, обрасла слабом травом и ниским жбуњем. Овај простор служи мештанима Рујника за испашу стоке и, местимично испресецан остацима грудобрана и укопа, већ деценијама користи војсци за вежбе и обуку. Међутим, основна карактеристика потеса Кременац је изузетно велика количина кремена који исклињава на површину тла. Облици и величине у којима се кремен јавља су различити, од мањих облутака, одбитака и неправилних комада па до нодула тешких и до неколико стотина килограма. Поред ужег подручја овог површинског налазишта кремена, које одговара и границама топонима Кременац, и на околним локацијама (једна од њих се назива Мали Кременац) примећене су мање зоне на којима кремен избија на површину. У геолошкој литератури се помиње као део старе језерске терасе која је знатно виша од данашње најниже тачке Нишке котлине а исто тако и знатно старија. За кремене валутке и целокупан кремени материјал се претпоставља да је овде у свом секундарном лежишту и да је ту доспео некадашњим снажним лакустричним деловањем.

Октобра 1995. године извршена је једнонедељна, делимична проспекција и сондажно ископавање Кременца. Обиђена је целокупна површина Кременца и направљена само основна скица теренске ситуације јер би детаљно рекогносцирање и снимање захтевало много више времена и бројнију екипу. Приликом обиласка терена местимично су на површини проналажени појединачни праисторијски кремени артефакти. Ископане су две мање сонде, на укупној површини од 8м^2, од којих је прва постављена на рубном делу Кременца, уз село, док је друга сонда отворена око 650 метара југоисточно од прве. У првој сонди није било кременог или другог археолошког материјала али је занимљиво присуство геолошког слоја који се састоји од тамноцрвеног, глиновитог седимента без стеновитог материјала. Значај ове чињенице је у томе што је овакав исти, карактеристични, слој и седимент пронађен и у другој сонди а у тој црвенкастој земљи пронађени су и кремени атрефакти. Генеза и старост овог седимента као

и његова веза са природним кременом или кременим артефактима ће бити од највећег значаја при одређивању времена људске окупације Кременца, свакако у блиској сарадњи са геолозима специјалистима. У другој сонди, већ испод танког хумусног слоја, ископано је мноштво кремених облутака и један мањи део од других стена. Стратиграфска ситуација није била сасвим јасна јер, како се видело у профилу, на месту где је отворена сонда, био је и савремени ров. Међутим, од највећег значаја је било издвајање петнаест артефаката из изузетно бројног ископаног кременог материјала са површине од само 4,5 квадратних метара и дубине од нешто преко једног метра. Артефакти нису имали типолошке паралеле на простору југоисточне Европе а посебно је била неуобичајена њихова величина, чак до тридесетак сантиметара. Њихови облици могу да се опишу као природни облуци: овални, пљоснати, трапезасти и остали комади које је тешко типолошки одредити. Обично је већи део артефаката необрађен док је само на мањем делу видљива радна површина, која је на неким комадима груба, изломљена оштрица. Нема сумње да су то неуобичајене, али, изразите праисторијске алатке које није могућно са сигурношћу хронолошки одредити.

Године 1996. од 8 до 31. јула, настављена су ископавања на Кременцу, и то поново у сонди 2 која је проширена на југ и тиме захватила површину од 9 квадратних метара (3 x 3 м). Почело је са ископавањем и сонде 3 која се наставила на јужни профил сонде 2, али се није постигло више од скидања хумусног слоја у дубини од десетак сантиметара ископаних у три квадратна метра. Истраживања су потврадила оцену о јединствености овог налазишта и проширила сазнање о његовим богатим археолошким садржајима. У половини сонде 2 је досегнут ниво здравице и издвојено пет геолошких стратума од којих су два и археолошки слојеви. Једна укошена јама кружног и левкастог пресека (1м - 0,40), која пресеца слојеве са кременом и задире у здравицу, указује на веома рану експлоатацију кремене сировине, односно на рано праисторијско рударство. Издвојено је скоро две стотине артефаката од којих је један број природних комада са траговима употребе а други део су изразите алатке са секундарном дорадом радних ивица и површина. Поред масивних оруђа су и одбици који су од језгра одбијани снажно и једноставно, без предходне припреме језгра, што је карактеристика ране технологије обраде кремена. Нађено је и више ретушираних алатки које би могле да се одреде у стругаче, обрађене по лучној или правој ивици, или у масивне чеоне стругаче.

Досадашњим, само почетним увидом у археолошке садржаје Кременца, може са сигурношћу да се оцени да ово налазиште уводи барем три нова сегмента сазнања у нашу праисторију. То је, пре свега, јединствени тип налазишта - богати ресурс драгоцене и квалитетне кремене сировине - са траговима боравка група из скоро свих фаза праисторије. Затим, на Кременцу је доказана значајна активност раног рударства кремена која није била потврђена на овом простору. На крају, бројна средњепалеолитска оруђа, вероватно из ранијих фаза, и могућност да старији археолошки стратум припада старијем палеолиту, свакако ће обогатити оскудне податке о раној хоминизацији Европе и у сазнања о овом процесу увести један нови географски простор.

Од почетка, 1989. године, овим пројектом руководе Н. Ђурић - Славковић из Народног музеја у Нишу, и З. Калуђеровић, док је Б. Јовановић, стручни консултант.

У истраживањима су још учествовали: М. Вељковић, архитекта; В. Аћимовић, археолог и Д. Латинчић, апсолвент археологије.

Звонимир КАЛУЂЕРОВИЋ
Наталија ЂУРИЋ

СОКОБАЊСКА КОТЛИНА
Палеолитска налазишта

Могућност постојања остатака из палеолитског периода у Сокобањској котлини наговестио је пре десетак година М.Малез на основу резултата аматерских ископавања у пећини Пећурски камен, у селу Читлук, око петнаестак километара источно од Сокобање. Пећурски камен, пећина средње величине, налази се на левој обали клисуре речице Изгар, притоке Моравице која је главна река Сокобањске котлине. Екипа Археолошког института је 1993. године предузела сондажна ископавања у Пећурском камену

и током деветодневних радова са сигурношћу је потврђено да је пећина била настањена у палеолиту. У дебелим наслагама седимената, који су ископавани до скоро 4 метра дубине, при чему стеновито дно пећине није досегнуто, налазило се доста палеонтолошких остатака из плеистоцена. У једном плеистоценском слоју, на дубини од преко 3 метра, нађено је неколико кремених артефаката који својим типолошким и технолошким карактеристикама указују на средњи палеолит као на време када су људи боравили у овој пећини. Ово прво поуздано доказано палеолитско станиште у Источној Србији занимљиво је и због богатог и разноврсног палеонтолошког материјала пронађеног у наталоженом седименту који је дебљи него на било ком другом пећинском, палеолитском налазишту у Србији. После ископавања обављена су и рекогносцирања током којих су посећене најпознатије пећине у котлини. Овај делимични увид у географско-еколошке карактеристике Сокобањске котлине учврстио је уверење да ту треба тражити остатке из палеолитског периода као, уосталом, и на целокупној територији Источне Србије.

Истраживања су настављена 1995. године детаљним рекогносцирањем клисуре реке Моравице, у делу од Сокограда до Сокобање, и обалских зона реке Градашнице, низводно од водопада Рипаљка. Уз Градашницу је констатовано неколико позиција са седиментима у којима би могли да се нађу плеистоценски, па и палеолитски слојеви. Међутим, још занимљивије и доступније за истраживања су се учиниле бројне пећине и поткапине у клисури Моравице. У неким од ових спелеолошких објеката није било седимента који би могао да се истражује, али неколико њих је сврстано у групу објеката које би требало сондажно испитати. Из те групе је издвојена Соколска поткапина која се налази у дну огромне стене на којој је Сокоград. Скоро целокупна поткапина је затрпана седиментима, тако да може да се препозна само по незатрпаном своду. У прве две мање сонде, од укупно три које су отворене стигло се до дубине од 1,8 м када је даљи ископ онемогућен због великих блокова стена на тој дубини. И у трећој отвореној сонди је било слично, те се са ископавањем престало на дубини од 2,4 м, док ће будућа истраживања Соколске поткапине бити могућа само са обимнијом екипом и већим средствима. Наставак сондажног ископавања у Пећурском камену је такође обављен са делимичним успехом јер су се на дубини од око 3 метра појавили у седименту велики блокови стена који су онемогућили даља истраживања. Тако је отворена сонда од 6 м² остала за даља истраживања која би била већег обима него дотадашња.

Следеће, 1996. године, стечен је добар увид у основне геоморфолошке карактеристике највећег дела котлине. Примећено је да у западном делу котлине нема крашких појава и спелеолошких објеката (пећине, поткапине), али недостатак краса не искључује могућност налажења палеолитских остатака, само их у садашњим условима у многоме отежава. У северној зони котлине је примећено неколико речних токова - коридора који су могли да буду погодни за пролаз крда плеистоценских ловних животиња, у оквиру сезонског кретања, ка висоравнима и пашњацима на северу. Систематским рекогносцирањем би била усмерена на тражење одговарајућих остатака краткотрајних ловних станишта, пре свега ловаца из млађег палеолита. На југу котлине, на северним падинама планина Озрен и Девица, обиђено је неколико занимљивих мањих пећина са очуваним седиментима. Детаљније је рекогносцирана клисура Беле реке, код села Лабукова, у граничној зони са Сврљишком котлином. Констатовано је више спелеолошких објеката који су могли да буду насељени у палеолиту и праисторији, док је велика поткапина Црквиште сондажно испитивана до дубине од 2 метра. У ископаним седиментима је нађена праисторијска керамика и фрагментоване животињске кости, али плеистоценски седименти и стеновито дно пећине нису досегнути. Преко пута Црквишта, на левој обали Беле реке, налази се безимена пећина чије су седименте неовлашћено ископавали трагачи за благом. По огромној количини ископаних седимената процењено је да је рад трајао више месеци и да су евентуални археолошки и палеонтолошки садржаји пећине уништени.

На левој обали клисуре Моравице, низводно од Сокограда, сондажно је испитивана Маркова пећина. У две сонде, величине 2x1 м, са ископавањем у унутрашњости ове мање пећине се стало на дубини од око једног метра због великог камења. Није било занимљивијих налаза. Међутим, у сонди са основом 3x1 м, испод улазног свода пећине, на дубини од око 1,20 м, пронађени су седименти који су наталожени

највероватније у плеистоцену. Поред палеонтолошких остатака, у овом слоју пронађено је кремено језгро чије технолошке и типолошке особине указују да је настало у позним фазама млађег палеолита. Тако је Маркова пећина, поред Пећурског камена, друго палеолитско налазиште у Сокобањској котлини, чиме се ова област сврстава у приоритетне за будућа истраживања палеолита у Србији.

Истраживање остатака из палеолита у Сокобањској котлини води З. Калуђеровић, а чланови екипе су В. Аћимовић, археолог и Д. Латинчић, студент.

Звонимир КАЛУЂЕРОВИЋ

МЕДИЈАНА
Праисторијско насеље

У току 1994. и 1995. године на Медијани су обављена систематска заштитина ископавања, која су претходила реализацији пројекта заштите изворишта и изградњи акумулационог базена (IB - 9).[1] У периоду 4. 5. - 12. 8. 1994. године на јужној периферији очуваног дела археолошког налазишта на Медијани, по правцу исток - запад у дужни око 1,5 км и на источној периферији локалитета, на делу према насељу Брзи Брод, по правцу север - југ у дужини од око 800 м постављен је низ од 119 сонди, димензија 10 х 2 м, са контролним профилима ширине 2 м. Када се узму у обзир и проширења појединих сонди, којима су били захваћени одређени грађевински објекти или гробне конструкције, у наведеном периоду укупно је истражена површина од 2 700 м^2.

На делу локалитета непосредно уз северни зид хореума, у периоду од 2. 6. - 20. 8. 1995. године, истражена је површина од 4 420 м^2.

Иако се на оба наведена пункта, пре свега, очекивао антички слој, истраживањима су местимично захваћени и слојеви праисторијског насеља групе Медијана. Тако је истраживањима у 1994. години праисторијски слој забележен у 19 сонди, али систематски су истражене само сонде 63 и 64 са одговарајућим проширењима, укупне површине од 48 м^2. У осталим сондама, због методологије истраживања, праисторијски слој је углавном пробијен, па је дошло до мешања налаза старијих и млађих слојева, тако да са тих делова локалитета не располажемо поузданим стратиграфским подацима о налазима праисторијске керамике.

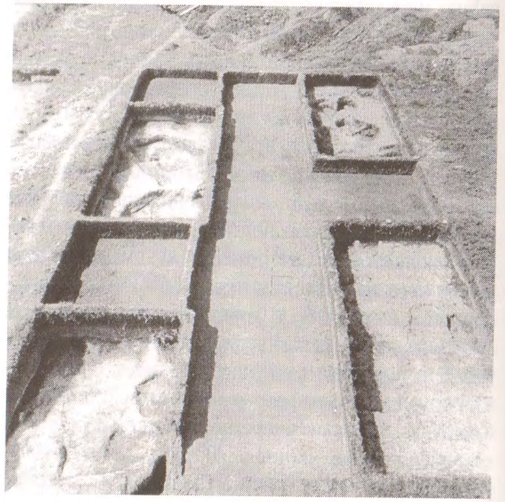

Сл. 1. - Основа са јамама у кв. A'-E'I и A'-F'III.

Током истраживања у 1995. години праисторијски слој интензивно је био заступљен само у западном делу квадратне мреже, односно у низовима квадрата I - V, док су се малобројни фрагменти керамике и грумење лепа јављали на целој истраженој површини.

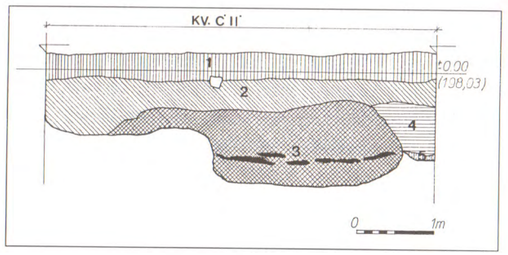

Сл. 2. - Источни профил, кв. C'II.

У исто време, праисторијски слој је констатован и на делу локалитета око 250 м северозападно од horreuma, приликом копања канала за инсталирање цеви тзв. "натеге".

Резултати наведених истраживања су показали да се трагови праисторијског насеља, у западном делу античког комплекса, по правцу запад - исток, могу пратити у дужини од око 750 м, а по правцу север - југ у дужини око 400 м. То значи да је праисторијско насеље на Медијани заузимало далеко већу површину него што се раније претпостављало. Остали културно - стратиграфски показатељи у великој мери представљају само потврду раније утврђеног стања.

Пре свега, поново је потврђено да праисторијски слој на Медијани углавном почиње на дубинама 0,50 - 0,80 м, непосредно испод античког слоја. Одређено одступање једино је забележено на западном делу "натеге", где се не може говорити о античком слоју у правом смислу речи, тако да се праисторијски слој јавља испод нешто дебљег слоја хумуса, на дубинама 0,40 - 0,50 м.

Такође, поново се показало да су носиоци групе Медијана живели у полуукопаним стамбеним објектима са лаком надземном конструкцијом од плетера и лепа. Ископавањима 1994. године сондом 64 делимично је захваћен један такав објекат, а с обзиром на димензије, карактер и количину покретних налаза, посебно на количину лепа, којим је био прекривен њен горњи ниво и Јама 2 из сонде 63, по свој прилици се може определити као објекат за становање.

Ископавањима 1995. године истражено је пет стамбених објеката. Ради се о јамама овалног или неправилог кружног облика, пречника 2,50 - 3,50 м, које су укопаване до 1 м дубине (сл. 1). Код два објекта, Јама - 2а из квадрата B' I, B' C' II и Јама - 3 из квадрата B' III, C' II, констатоване су две фазе градње одвојене слојем лепа у виду подног набоја (сл. 2). На основу међусобог односа наведених стамених објеката и утврђених стратиграфских података приликом ранијих истраживања, може се рећи да праисторијско насеље на Медијани није било збијеног типа и да је само на једном уском простору забележен континутет насељености кроз све три фазе развоја, односно да у оквиру развоја овог насеља треба рачунати са далеко израженијом хоризонталном него вертикалном стратиграфијом.

Покретни археолошки материјал на целом истраженом простору, ако се изузму знатне количине лепа и неколико кремених ножића, своди се на налазе керамике. На основу карактеристика керамичког материјала, поготово налаза из затворених целина, сасвим поуздано се може констатовати да су наведеним истраживањима захваћени делови насеља његове II и III фазе развоја, које уједно обележавају и развојне фазе саме групе Медијана.[2] Другој фази припада део насеља истражен 1995. године, а III фази сонде 63 и 64 истражене 1994. године и материјал прикупљен приликом копања канала за "натегу".

Већ смо поменули податак да су код два стамбена објекта истражена 1995. године констатоване две фазе градње, односно да на том делу насеља можемо говорити о два хоризонта становања. Постојање више хоризоната становања веома често подразумева и постојање развијене културне стратиграфије, па смо у први мах претпоставили да и на овом делу насеља имамо заступљену његову рану развојну фазу, поготово због чињенице да су у оба стамбена објекта, у слоју старијег хоризонта становања, пронађена по једна дршка типа ansa lunata (сл.3/1), које су до сада сматране карактеристиком само I фазе групе Медијана. Међутим, анализе осталих налаза керамике старијег хоризонта становања, у оба објекта, показале су да код њих доминирају елементи II фазе, како по заступљеним формама, тако и по техникама украшавања и заступљеним мотивима. У оквиру орнаменталног система предњаче украси са канелованим и жљебљеним мотивима, а међу облицима коничне и зделе са увученим ободом, као и судови типа "Гава" што, поред осталог, представља једну од најбитнијих карактеристика II фазе. Имајући у виду карактеристике керамичких налаза другог хоризонта становања у наведеним и осталим стамбеним објектима, који готово у потпуности одговарају материјалу са ранијих ископавања опредељеног у II фазу, сматрамо да у овом случају не можемо говорити о постојању две фазе, већ само о две етапе II, односно развијене фазе групе Медијана, где су у њеном раном стадијуму још увек задржао један од елемента који су обележили време оснивања овог насеља.[3]

Када је у питању керамика, такође треба истаћи да ја у оквиру нових налаза регистрован само један нови облик. Ради се о новој варијанти зделе са увученим ободом са високом дршком овалног пресека, која полази са самог обода, а украшена је подужним жљебовима, (сл. 3/2). Имајући у виду већ утврђену типологију М. Гарашанина овај нови облик биће обележен као B1f.[4] У исто време, уочљив је и податак да су међу новим материјалом, знатно чешће

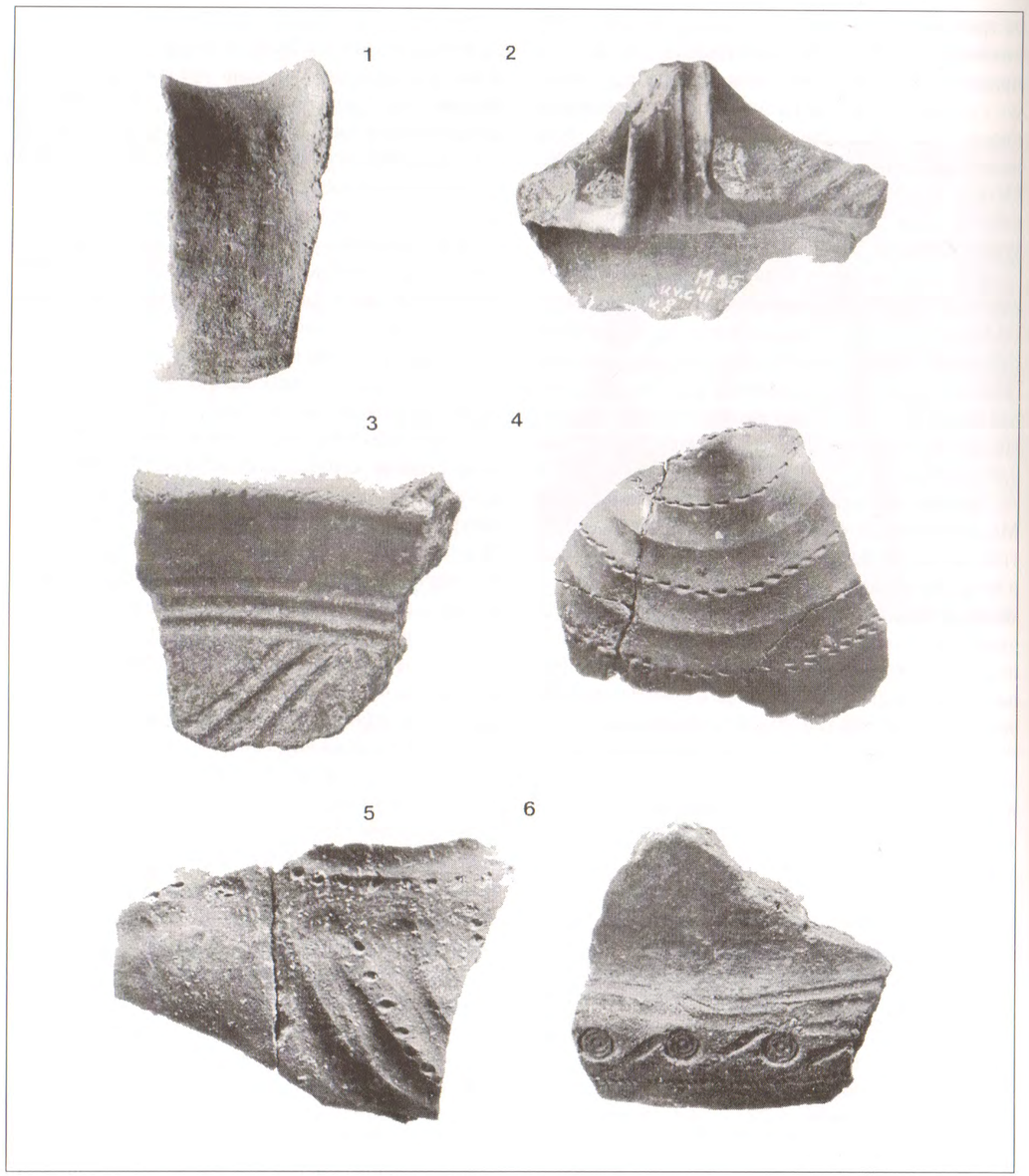

Сл. 3. - Керамика II фазе са простора базена IB-9 (1-5); керамика III фазе са простора "натеге" (6).

него раније, присутни украси са унутрашње стране реципијента коничних и зделе са увученим ободом и углавном се ради о различито укомпонованим снопо-вима плитких жљебова (сл. 3/3), а у горњим нивоима слоја комбинације канелованих или жљебљених са утиснутим или жигосаним украсима (сл. 3/4,5).

Трећој фази одговара материјал из сонди 63 и 64, односно са јужне периферије насеља и материјал са супротне - северозападне периферије, пронађен приликом копања канала за "натегу". Иако је неоспорно да и један и други материјал припада завршној фази групе Медијана, ипак су јасно уочљиве разлике у начину украшавања, а посебно у квалитету израде углавном истих форми керамике на ова два дела насеља. Налазима керамике из канала "натеге" основни печат даје квалитетна израда, која често подразумева присуство фине превлаке умереног сјаја, а у орнаменталном систему жигосани украси са мотивом концентричних кружница повезаних тангентама типа Пшеничево (сл. 3/6). С друге стране, у оквиру материјала из сонди 63 и 64 квалитет претходне фазе једино се препознаје у изради и начину украшавања здела са увученим ободом, док су остале форме задржале основне технике украшавања, али са знатно суженим репертоаром мотива и веома скромним квалитетом израде, тако да се слободно може рећи да материјал наведених сонди у правом смислу речи одсликава саму завршницу живота праисторијског насеља на Медијани.

Имајући у виду стратиграфска запажања и основне карактеристике керамичких налаза са наведених истраживања, сасвим основано се може констатовати да су њихови резултати још једна потврда оправданости издвајања групе Медијана као посебне културне појаве централнобалканског простора на прелазу из бронзаног у гвоздено доба, као и раније става да се ради о једној композитној културној групи која у суштини припада кмплексу канеловане керамике, чије се време егзистирања везује за период: почетак XII века п.н.е. - почетак раног гвозденог доба, халштат B1.[5] Поједини керамички елементи ове групе у исто време чине и саставни део суседних културних група, што када се посматра једнострано може навести на погрешан закључак да је насеље на Медијани само један од представника савремених културних група јужно, северно или источно од овог локалитета. Међутим, када се има у виду целокупан садржај керамичких налаза са Медијане онда се јасно види да су на овом насељу обједињени елементи неколико савремених културних група суседних области, што одаје утисак једног сасвим новог и оригиналног културног израза.

Славиша ПЕРИЋ

[1] Археолошка истраживања реализовао је Археолошки институт у Београду. Руководилац укупног пројекта је П. Петровић. Руководилац пројекта - Праисторијска Медијана је академик М. Гарашанин, а теренских истраживања С. Перић.

[2] M. Garašanin, Die kulturelle und chronologische Stelung der Mediana - Gruppa, *The Yougoslav Danube basin and the neighbouring regions in the 2nd Millenium B. C.*, Beograd - Vršac, 201 - 219.

[3] *Ibid.*, 202.

[4] *Ibid.*, Beil. I - III.

[5] *Ibid.*, 217.

МЕДИЈАНА
Античко насеље са вилама

У оквиру обимних грађевинских радова током 1994 - 1996. године, чији је циљ био заштита изворишта за водоснабдевање града, организована су археолошка истраживања која су трајала од 1994-1996 године.[1]

У 1994. години археолошки радови на Медијани били су усмерени на предходно истраживање терена на правцу којим је водио ископ за заштитну бетонску плочу ("дијафрагму"), т.ј. од кампа "Медијана" дуж пута Ниш - Нишка Бања до села Брзи Брод и обале Нишаве. Укупна дужина ископа износила је око 3.000 метара. Сам ископ у великом луку обилази средиште античке Медијане (око зграде постојећег музеја) са јужне стране, пресецајући насеље по оси исток-запад. Приближно по истом правцу, Медијана је већ била "пресечена" путем Ниш-Нишка Бања, потом колектором и електричним каблом. Наведени, предходни радови грађевинара су такође били пропраћени археолошким истраживањима, па су се сада створили услови да се о појединим већ констатованим објектима стекне потпунија слика, а да се о пространству и квалитету медијанских грађевина говори са више сигурности. На местима на којима су констатовани зидови ископ је проширивани до границе која је обезбеђивала основну идентификацију објекта.

У археолошкој литератури, Медијана је позната као место у коме су боравили цареви IV века приликом својих посета Наису. Амијан Марцелин (XXVI 5,1) бележи да је Медијана предграђе Наиса удаљено од града три миље и да су се ту задржали цареви

Валенс и Валентинијан на повратку из Тракије (364. године ?)

Приликом археолошких ископавања која се на овом терену врше још од 1932. године, плитко испод површине терена регистровано је око 40 различитих објеката - претежно вила, затим пространи *horreum*, терме, водена кула, утврђење и др. У питању је агломерација отвореног типа настала на самом крају III или у IV веку. Грађевине су подизане на равном терену, на високој обали мало даље од реке, у подножју јужних брегова који оивичавају нишку котлину, у близини извора термалних вода. Не уочава се стриктно спроведен урбанистички план по коме су споменути објекти распоређени, али се регулационе линије ипак препознају по истој оријентацији међусобно удаљених грађевина и утврђења на падини.

У току тромесечног, континуалног рада у 1994. години, откривено је више објеката међусобно удаљених један од другог, који се налазе јужно, источно и западно од централне виле са перистилом. Објекти нису у целини истражени, али се ипак може установити да се претежно ради о пространим вилама различитог плана и мањим објектима који су могли имати различите функције (колибе, салаши, сеници, стаје и сл.). У 1995. и 1996. години ископавања су била усмерена на подробније истраживање неких од ових објеката (E, F, G).

Објекти A - D су мањих размера, слабо сачувани - углавном у темељним деловима који леже плитко испод површине данашњег терена. Зидани су од облутака, ломљеног камена и делова опека везиваних малтером. Понегде су грађени у сухозиду, нарочито када су у питању преградни зидови. Подови су од набијене земље, ређе од малтера. Нема трагова зидне или подне декорације, па се може закључити да ови објекти - удаљени од средишта насеља, нису коришћени за становање, осим можда, у сезони пољских радова. Солиднијом конструкцијом и специфичним планом издваја се вила са централним распоредом (објекат E) на источној периферији Медијане. Грејана је само вила са коридором на западној периферији (објекат G). Једна од истражених грађевина (објекат F) служила је по свој прилици за складиште. Сви објекти су били покривени кровним опекама и тегулама које су, пошто је кров срушен, остале на поду и нису потом рашчишћаване.

Вила са йорйиком (објекат E)

Објекат четвороугаоне основе димензија 18.6 x 15.6 м (сл.1). У објекат се улазило преко трема (a), који је повезан са дугим ходником (b). Из ходника се ступало десно, у највећу просторију објекта (c), кроз већи отвор (ширине 1.75 м). У средини ове правоугаоне просторије налазила се база од масивног квадра на коју се вероватно ослањао централни стуб. Из ходника се лево, улазило у мање просторије (d, e) кроз нешто ужа врата. Јужно од веће просторије (d) налазила се, судећи по почецима зидова, полукружна ниша (f).

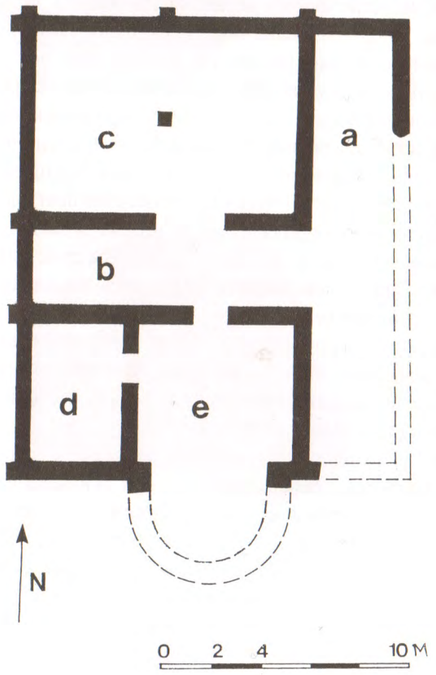

Сл. 1. - Медијана, вила са портиком (објекат E).

Сви зидови објекта су подједнаке ширине (0.60 м). Откривени су су само темељни делови, са два до три реда речних облутака ређаних у сухозиду. На северном и западном периферном зиду објекта јасно се уочавају контрафори ширине 0.60 м. Читава унутрашњост објекта била је покривена слојем изломљених опека које су се са крова срушиле на земљани под .

Складиште - житница (објекат F)

Објекат правоугаоне основе зидан од речних облутака, притесаног црвенкастог камена и опека повезаних кречним малтером (сл. 2). Оријентисан је у правцу север - југ. Утврђена је само ширина објекта (10,50 м), док његова дужина остаје, за сада, непозната. На спољним угловима северног зида објекта констатована су два пиластара зидана опеком који представљају завршетке спољних зидова.

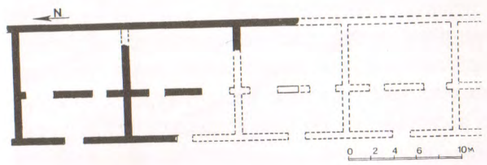

Сл. 2. - Медијана, складиште-житница (објекат F).

Објекат чине више просторија квадратне основе које су све обликоване на исти начин: подељене су уздужно преградним зидовима који у свакој од просторија остављају по два пролаза са страна. Ужи делови просторија су на западној страни и само они имају улаз са спољне стране. У веће просторије на источној страни, улазило се кроз два бочна пролаза између којих је део преградног зида постављен наспрам главног улаза. Сви довратници су зидани од опека. У једној од просторија очувана су три слоја поднице - малтерног премаза, док је на другим местима под или од набијене земље или од трошног малтера. Ископавања објекта су у току.

Вила са йорйиком (објекат G)

Објекат је откривен током готово двомесечних радова 1994. године, на западној периферији Медијане на локацији предвиђеној за изградњу једног од базена за водоснабдевање (IB 8). На читавом истраженом простору (24 сонде са око 800 м^2), али и на околном терену, констатовани су прилично бројни површински налази кровне опеке и античке керамике.

Вила са портиком и тремом размера 25.50 x 12 м, оријентисана дужом страном у правцу север-југ, готово је у целости откривена (сл. 3). Зидана је облуцима везиваних кречним малтером. Зидови су слабо очувани (један или два реда камена, понегде само негатив зида), дебљине 60 - 70 цм. У основи грађевине разликују се два низа просторија: источни низ чине три веће просторије, од којих је највећа северна (5), димензија 9 x 8.30 м. Готово цела њена површина била је покривена слојем кровне опеке, испод којих је земљана подница. У југозападном углу просторије констатовано 8 подних опека *in situ; у* северном делу остао је камени постамент, вероватно за стуб.

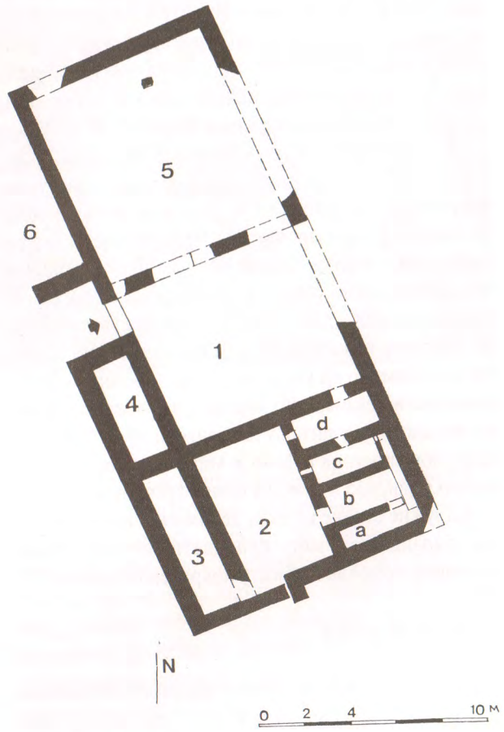

Сл. 3. - Медијана, вила са портиком (објекат G).

Централна просторија (1), димензија 8.30 x 7.30 м, такође је била прекривена слојем кровне опеке испод кога је на целој површини утврђена само земљана подница.

Јужна просторија (2), димензија 8.30 x 6.50 м, подељена је на два дела од којих је западни део без пре-

градних зидова, са земљаним подом. Источни део чине четири мање, уске просторије (a, b, c, d): непосредно уз спољни јужни зид је просторија ширине 1 м са слојем мрке земље у основи (a), затим нешто шира просторија са стубићима хипокауста (b), која је од суседних просторија била одвојена зидићима од облутака везиваних кречним малтером помешаним са туцаном опеком. Наредна просторија ширине 1.30 м у основи је имала субструкцију од облутака, преко које је малтерна подница (c) и најзад просторија ширине 1.40 м, такође са субструкцијом од облутака и једва препознатљивим траговима малтерне поднице (d). Између наведених просторија и спољњег источног зида налазио се канал ширине 0.45 м.

Западно крило објекта чинио је низ ужих просторија, које су вероватно припадале трему. Две јужне просторије овог крила (3, 4), имале су земљани под. Са северне стране просторија 4 је преграђена нешто ужим зидом, који са заједно паралелним, севернијим зидом, вероватно образује главни улаз у објекат. У основи главног улаза констатована је субструкција од облутака, на којој је местимично очуван малтерни премаз. Северно од улаза налази се просторија приближно истих размера (6) која није у целости откривена; вероватно је у питању наткривени трем. У јужном делу овог простора нађено је више фрагмената керамичких цеви, као и отисака цеви у кречном малтеру.

Са јужне стране објекта делимично су откривена два сухозида који могу припадати спољној огради или неком помоћном објекту покривеном опеком (?)

Занатски центар

У току 1995. и 1996. године приликом истраживања простора северно од хореума откривена је грађевина изузетна како по плану тако и по размерама. У питању је економска зграда која у облику ћириличног слова П обухвата читав простор северно од хореума, а добрим делом и сам овај објекат (сл. 4). То је дуга и уска солидно зидана зграда која се у основи дели на три дела: северни, западни и источни део. Укупна дужина северног крила износи 232 м, источног крила 137 м, док им је ширина иста: 11.5 м. Западно крило који је вероватно такође постојало (како се закључује према још нејасним остацима на његовом северном крају), није могло бити истражено због депоније шљунка на овом простору.

У првој етапи археолошких радова која је реализована у 1995. години, истраживања су била усмерена на откривање северног крила, а мањим делом крила на источној страни, а 1996. године истражени су међупростори и делови који су се само назирали према конфигурацији терена или су били претпостављени.

Дуга и уска зграда на северу састоји се од више издвојених просторија. Пресечена је са два пролаза ширине 4.5 м. Вероватно да је као пролаз коришћен и гранични простор између северног и источног крила. Просторије без преградних зидова, већих су размера, обе смештене уз пролазе. Бројније су мање просторије, распоређене у два низа неједнаке ширине и приближно исте дужине.

Код мањих просторија, окренутих према трему, један улаз се, по правилу, налази са јужне, спољне стране, око средине просторија. Из јужних (ужих просторија) у северне (шире просторије), улазило се са два улаза, ближе периферним зидовима и симетрично распоређеним у односу на осу север-југ. Није јасан положај ових пролаза; могуће да су тако постављени ради бољег проветравања, или се ради о складишту или радионици у којима је процес рада захтевао кружно кретање (?).

Пред крај радова откривен је западни крај северног крила. Овај део занатског центра је слабије сачуван, а зидови су сачувани само у темељној зони. Није истраживана унутрашњост просторија које су по распореду и величини биле сличне просторијама у средишњем и источном крају северног крила.

Зграда на источном крилу постављена је готово управно на северни тракт. Потпуно је истражена северна половина ове зграде. Њу чине више мањих, неједнаких просторија, по размерама и распореду идентичних суседним просторијама на источном крају северног крила. На јужном крају ових просторија налази се пролаз ширине 4.60 м, кроз који се прилазило термама и вили, односно хореуму. Крајеви овог пролаза скраћени су пиластрима на ширину од 3.55 м. Даље према југу нижу се просторије које нису у целини истражене, али где би се, према распореду на северном тракту који дотле следи исту поделу, могло очекивати најпре једна већа просторија без преградних зидова, а потом поново пролаз. Јужни крај овог тракта, који је дефинисан, завршавају две просторије неједнаких размера које припадају делу

Сл. 4. - Медијана, занатски центар.

који је издељен на мање просторије.

Занимљиво је истаћи да су подови у већини просторија источног крила добро сачувани. У овим просторијама регистровани су на више места остаци "радних површина" различитих размера, које понекад чине опеке хоризонтално постављене или читаве конструкције изнад пода коју чине малтерни премаз са јасно одређеним ивицама или канали за проветравање.

У сваку од просторија улазило се са јужне (северно крило) односно западне стране (источно крило). Улази ширине 1,50 до 1,60 м озидани су опекама сложеним у неколико редова. Испред улаза, са јужне стране објекта, налазио се трем покривен опекама, поплочан црвенкастим каменом.

Зидови објекта очувани су у приближно истој висини, а техника градње им је истоветна: зидани су од ломљеног камена, притесиваног уз ивице, са трпанцем у унутрашњости (ситнији облутак, фрагментована опека и тегуле), повезаним кречним малтером са песком различите гранулације.

У унутрашњости просторија нађено је врло много археолошког материјала: керамичке посуде, алатке од гвожђа које су служиле за различите потребе (ковачки, дрводељски, шивачки занати), посуде од стакла, предмети од метала (копче-фибуле, привесци), комади олова и др. У неким просторијама откривене су пећи, у другим постаменти (четвороугаона површина од хидростатичног малтера или поплочања опеком, са каналима за одвођење воде) за учвршћивање неких мањих, покретних надземних конструкција (тезге, полице од дрвета ?).

Што се тиче намене објеката, потребно је истаћи да су неке просторије, посебно оне без преградних зидова, свакако служиле за складиштење одређених производа (роба) које нису захтевале режим заштите и чувања као што је то случај са житарицама у оближњем хореуму. Да ли су то биле текућине у амфорама, алати или какви други производи, тешко је рећи. С друге стране, неке хомогене групе предмета налажене су издвојено, само у појединим просторијама зграде. Ако се има на уму да су у неким просто-

јима регистровани и грађевински остаци покретних објеката који су служили одређеним занатским активностима, закључује се да се овде вероватно ради о појединим функционалним целинама - занатским радионицама. Које су све активности у питању и како је била организована производња, засада се не може са сигурношћу говорити. У две међусобно удаљене просторије наишло се на пећи, у једној од њих мања остава ковачког алата.

Иако истраживања на овом простору нису завршена, извесно је да је реч о веома обимној, разноврсној продукцији, која осим наведених укључује и друге занате (израда водоводних цеви од олова, например) који су у вези са добро организованим системом производње и складиштења. Оваква ситуација наводи на помисао, да су у питању специјализоване радионице - *fabricae*, које су производиле различите врсте роба: предмете од дрвета, сукна и коже, олова, стаклене посуде и сл. у непосредној близини *officium*-а трибуна и главне житнице. *Notitia dignitatum* спомиње додуше, фабрику у Наису. Да ли је у питању таква фабрика у склопу царског имања или је то радионица која је опслуживала сложени привредни организам какав је представљао патримониум на Медијани ?

Занимљиво је на крају истаћи да су на отвореном простору између хореума и радионица откривене многе јаме у којима је само изузетно налажен археолошки материјал. Може бити да су у питању оставе у којима је, у појединим тренуцима чуван готов материјал. Можда на сличан начин како је то забележено на другим местима (Inchtuthil, Elginhaugh), када су тврђаве бивале напуштане, метални предмети скривани су у јаме да не падну у руке непријатељу.

Петар ПЕТРОВИЋ

[1] Истраживања је организовао Археолошки институт, у сарадњи са Републичким заводом за заштиту споменика културе, Народним музејом из Ниша и Заводом за заштиту споменика културе из Ниша. Радовима је руководио П. Петровић. Стручну екипу су чинили: А. Премк, С. Перић, З. Бошковић, С. Голубовић, С. Дрча, Д. Михалџић, М. Максимовић, Т. Чершков, студенти археологије и архитектуре. Техничку документацију и снимања на терену водила је арх. Г. Милошевић. У радовима су учествовали конзерватори и други стручни сарадници из наведених и других институција.

SIRMIUM
Антички град

У оквиру заштитних археолошких ископавања античког Сирмијума обављена су у времену од 1. јула до краја септембра месеца 1996. истраживања на локацији резервисаној за будућу Медицинску школу а уз постојећи Хируршки ценар савремене болнице у Сремској Митровици (лок. 80).[1] Локација се налази у непосредној близини од недавно истражене бенефицијарне станице (лок.70), а између садашње улице Цветне и Новог шора. На овом простору где је и данас видљива депресија терена, простирала се још у античком периоду велика мочварна површина регистрована и на аустријским плановима из XVIII и XIX века као тзв. Велика Мајурска бара. Ова површина налази се и у близини северног, односно западног бедема античког Сирмијума, и то на јужној периферији једине систематски истраживане паганске некрополе II до III века, а поред главног римског пута Cibalae - Singidunum. Западно од ове локације, где се данас налази православно гробље, простирала се и велика паганска некропола у којој су се сахрањивали искључиво Италици још у периоду Флавијеваца, када су почеле да изумиру прве генерације италских колониста.

На површини од 40 x 40 м, која је представљала периферију ове две велике некрополе отворено је 24 сонди. Како су археолошка ископавања недвосмислено показала, овај део терена је представљао једну од бројних депонија ван бедема града, које су на овом мочварном делу биле у функцији кроз један дужи временски период од I до IV века. У овом периоду тај терен је перманентно насипан а само делимично коришћен за некрополу која се овде формирала већ почетком II века. Од укупно 27 откопаних гробова 25 су припадали инхумираним покојницима који су полагани у слободно укопане раке без икакве конструкције и одређеног система сахрањивања и оријентације. Судећи по новцу императота Диоклецијана нађеног испод главе једног покојника, некропола је била коришћена до пред крај III века. Од тог времена депонија је поново оживела и новим насипом негирала некрополу. Два регистрована гроба која припадају спаљеним покојницима, са крчазима као прилогом, преко раке имају само једноставну платформу од поређаних обичних дасака.

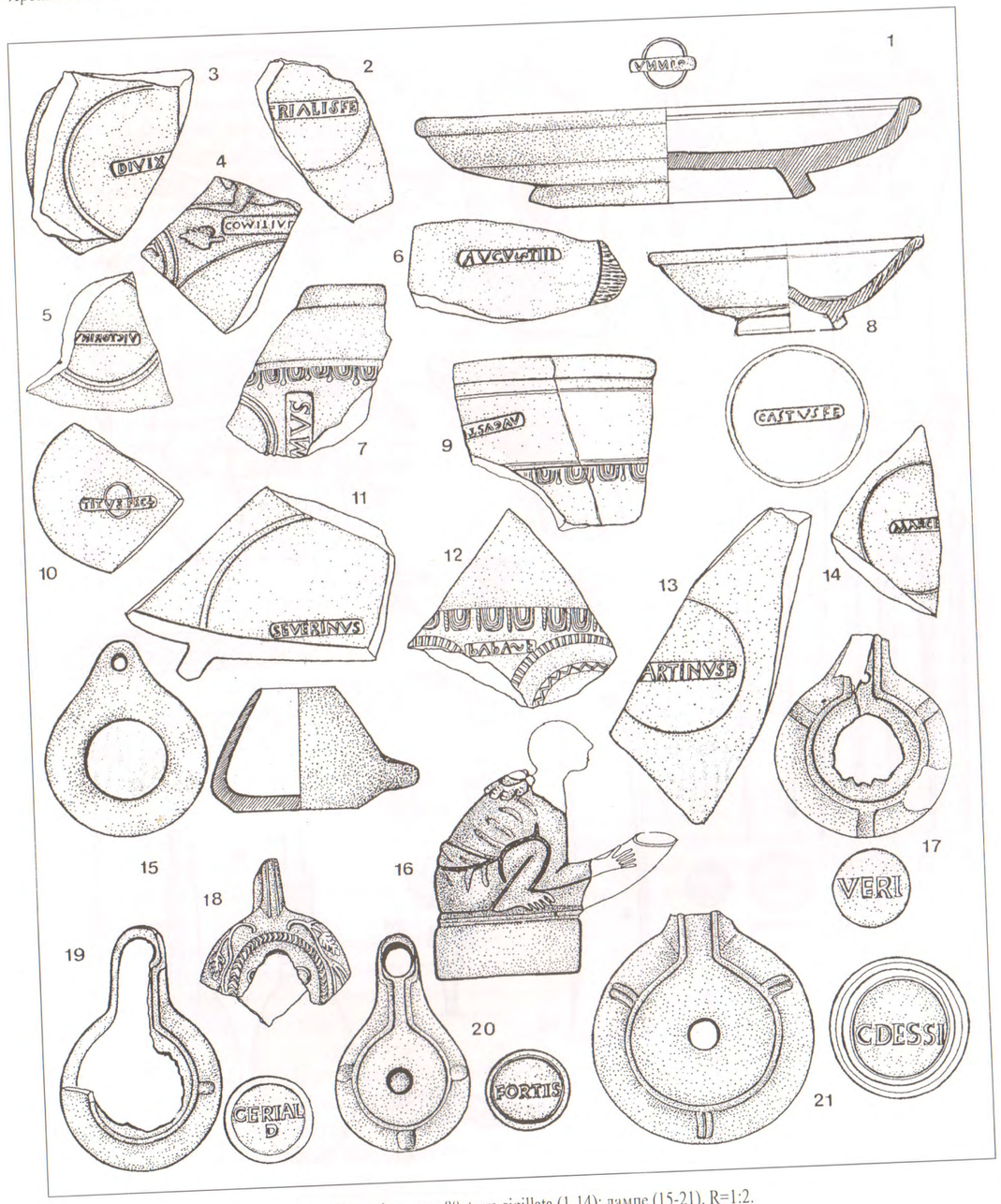

T. I. - Сирмијум, лок. 80, terra sigillata (1-14); лампе (15-21). R=1:2.

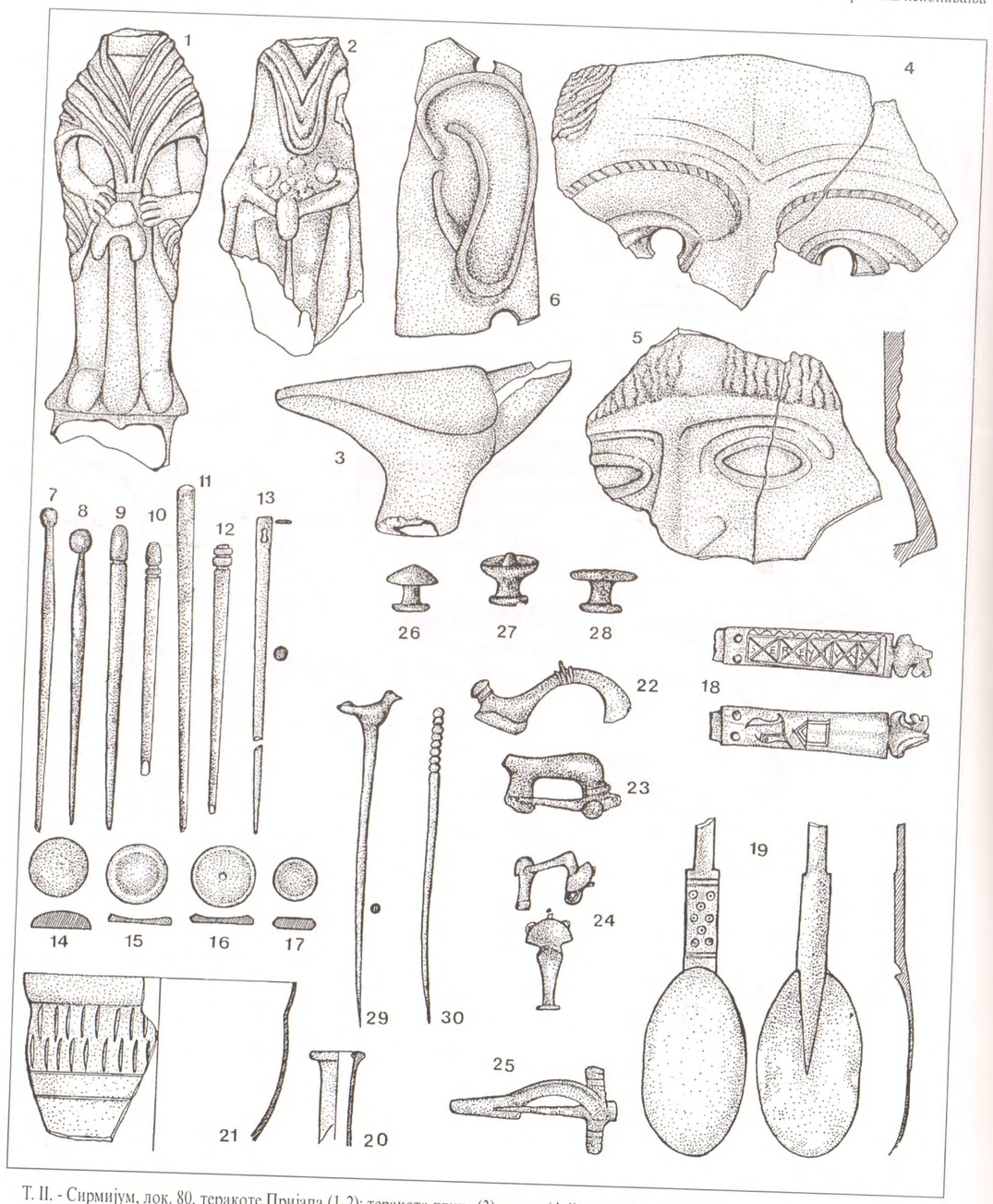

Т. II. - Сирмијум, лок. 80, теракоте Пријапа (1-2); теракота птице (3); маске (4-6); коштане игле (7-13); жетони (14-17); дршка ножа (18); кашика (19); стаклене посуде (20-21); фибуле (22-25); дугмад (26-28); металне игле (29-30). R=1:2.

Посебни културни слојеви нису били уочљиви. Стратиграфска слика је сасвим једноставна. Насип дебљине 2,5 до 3 м од смеђе растресите земље измешан са великом количином пепела и гари садржавао је и обиље керамике и костију домаћих животиња.[2] Посебно је упечатљива луксузна импортована керамика (terra sigillata) из галских и германских радионица (Лезу, Рајнцаберн, Вестерндорф). Како на рељефној тера сигилати рађеној из калупа, тако и на глаткој рађеној на витлу, регистровани су печати мајстора који су је производили (*Cinnamus, Divicatus, Cerialis, Comitialis, Firmus, Victorinus, Martinus, Marcellinus, Severianus, Augustus, Pupus, Titus, Castus, Magio, Nudinus, Sollo*, итд.),Т.I/1-14. Од осталог керамичког материјала најбројније су лампе (Т.I/15-21), често са печатима мајстора као што су *Fortis, Cerialis,* CDESSI, *Veri.* Посебно је занимљива лампа са представом Пријапа (Т.I/16). Бројни су налази и антропоморфних керамичких маски (Т.II/4-6) и теракота као што су теракоте божанства плодности Пријапа (Т.II/1,2), теракоте богиња и теракота птице (Т.II/3). Од коштаних предмета најбројније су украсне игле за косу (Т.II/7-12) и шиваће игле (Т.II/13), као и жетони за игру (Т.II/14-17), регистрована је и једна дршка ножа са урезаним натписом на једној страни а храмом и делфином на другој (Т.II/18), као и једна кашика (Т.II/19). Стаклени предмети заступљени су фрагментима лакримарија (Т.II/20), зделицама (Т.II/21) и боцама, а метални фибулама (Т.II/22-25), иглама (Т.II/29,30), дугмадима (Т.II/26-28) и новцем. Новац, иако у лошем стању, очигледно због великог присуства пепела и гари, од 37 регистрованих комада већина припада периоду од краја I до III века.

Према целокупном садржају покретног материјала и општој стратиграфској слици на терену, може се констатовати да је овај истраживани простор, који се налази у непосредној близини северног, односно западног бедема, служио као градска депонија, а само мањи део у периоду од II до III века припадао је и периферији велике западне некрополе. Већи део керамичког материјала је свакако био везан и за оближње керамичке пећи које су снабдевале суседне некрополе.

Заштитна археолошка ископавања на месту будуће станбене зграде у источном делу савременог града (лок. 81), југоисточно од брдашца Калварија и потока Чикас, обављена су у септембру месецу 1996. године са истом екипом која је радила на предходном локалитету. Овај простор изван источног бедема римског Сирмијума на путу Cibalae - Singidunum налази се на периферији велике источне некрополе са паганским саркофазима, на чијој су ивици биле подигнуте и бројне лончарске и цигларске пећи. На габариту 20 x 20 м отворено је 10 сонди које су копане до здравице или до нивелете подземних вода које су у овом делу града веома високе. Иако се према резултатима ранијих истраживања овде могао очекивати наставак периферног дела источне римске некрополе, истраживања су показала да на овом месту није било никаквих укопавања покојника. Стратиграфска слика показује јединствен слој насипа са хронолошки измешаним малобројним античким и средњовековним покретним материјалом (керамика, новац). Ипак се може констатовати да је процентуално најзаступљенији материјал III и IV века.

Ана ПРЕМК
Мирослав ЈЕРЕМИЋ

[1] Археолошку екипу су чинили: В. Поповић, руководилац Пројекта, М. Јеремић, теренски руководилац и А. Премк; З. Пејовић, П. Поповић, археолози из Музеја Срема у Сремској Митровици; Н. Радојчић из Народног Музеја у Београду, археолог Ј. Давидовић и студенти археологије С. Штефански и А. Белић.

[2] Експертизу животињских костију извршила је Д. Гилић, палеонтолог из Музеја Срема. Процентуално су најзаступљеније кости домаћих животиња (говече, овца, коза, свиња, коњ, пас и кокошка). Од дивљих животиња (само 0,55%) регистроване су кости јелена, вука, зеца, и дивље свиње).

ЗАЈАЧАК, КРЕМИЋИ
Касноантички рударско-металуршки комплекс

Током рекогносцирања западног дела Копаоника 1989. године, на локалитету Зајачак код села Кремићи (сл. 1), регистровано је постојање депоније шљаке, док су се у профилима који су настали просецањем локалних путева уочавали слојеви гари са згуром и концентрације камена од неких обрушених конструкција.[1] Постојање бројних свртњева и површинских

"гвоздених капа" на околном простору дали су основа да се са сигурношћу претпостави да се ради о остацима неког комплекса чија је функција била у непосредној вези са рударско-металуршком активношћу. Две године касније, 1991. године, поред детаљнијег рекогносцирања локалитета и околног терена, предузето је чишћење и снимање два профила који су настали просецањем пута Кремићи-Јошаничка бања и шумског пута за превој Клупе (они секу локалитет правцем североисток-југозапад, односно северозапад-југоисток). У оквиру локалитета, који се налази на надморској висини од 1070-1100 м, регистровани остаци подељени су у 4 сектора. У сектору I,

Сл. 1. Изглед локалитета Зајачак (снимљено са врха Грачац).

смештеном на терасастој заравни која се налази са леве стране пута Кремићи-Јошаничка бања, уочавају се остаци грађевинских објеката и згуре. Поред једног зида оријентације исток-запад, видљиве дужине око 3 м, у конфигурацији терена уочава се постојање још неколико зидова који су са споменутим зидом вероватно припадали истој грађевини. У том делу, као површински материјал јављају се атипични фрагменти различитих керамичких посуда, лошијег квалитета. У сектору II, источно од сектора I, између путева за Јошаничку бању и Клупе, после чишћења два профила који су настали просецањем ових путева, показало се да се ради о простору где су биле сконцентрисане топионичарске пећи. Већ тада, изузетно драгоцене податке о постојању објеката и стратиграфије пружила су два профила: један дужине 8 м са десне стране пута ка Клупама и други исте дужине са леве стране пута за Јошаничку бању. Стратиграфија, састав културних слојева и остаци пресечених објеката на њима, недвосмислено су указивали на постојање хоризонталне и вертикалне стратиграфије, као и да је примарна функција овог простора у оквиру комплекса била у припреми и топљењу руде. Сектор III, јужно од сектора I, представља велику депонију згуре, која је такође пресечена и делимично уништена изградњом пута за Јошаничку бању. У том делу очувана висина наслага згуре је највећа и износи око 2 м. Поређење макроскопских одлика згуре указивало је да се ради о згури, односно о остацима топљења руде (и) у пећима регистрованим на простору сектора II. У оквиру депоније чести су и атипични фрагменти различитих керамичких посуда. И на крају, објекти регистровани у оквиру сектора IV, на простору званом Рајсе, југоисточно од сектора II, показују да је овај комплекс садржавао и рударску компоненту. На стрмој падини овог сектора, поред бројних зарушених поткопа левкасте форме и површинских јама кружног или елипсоидног облика пречника до 10 метара, откривено је и једно рударско окно, са хоризонталном галеријом која је формирана копањем и праћењем жиле руде. Дужина галерије износи 13,50 м, највећа ширина 1,10 м, а највећа висина, у средишњем делу, где је сондиран затрпани под, 1,90 м. Са обе стране галерије су се налазила у стени усечена правоугаона удубљења, која су највероватније имала функцију лежишта за греде-носаче, које су галерију штитиле од могућих обрушавања.

Сондажна ископавања локалитета започета 1995. године сконцентрисана су на простор сектора II. Полазећи од података које је дао споменути профил са његове источне стране отворена је сонда 2 димензија 8x5 м. У њој су откривене 4 топионичарске пећи (сл. 2), које се по начину градње сврставају у две групе. Пећи бр. 1 и 2 (сл. 2, у предњем плану) су пресечене приближно по средини приликом пробијања пута и том приликом им је уништена она половина (западна) на којој су се налазили отвори за ложишта и можда, за изливање отопљеног метала. Обе пећи су вероватно биле кружне форме. Њихова

сачувана источна половина је укопана у здравицу, а конструисана је као полукружни зид рађен од притесаног камена средњих и већих димензија у техници сухозида, са највећом очуваном висином (пећ 1) од 1,15 м. По свему судећи обе пећи су биле приближно истих димензија: пречник пећи 1 износи сса 3,50 м, а пећи 2 сса 3.20 м. Унутрашња страна код оба зида је сферично обликована делимичним испуштањем редова камена, док је спољашња страна ојачана приљубљеним каменом већих димензија, без тенденције слагања у редове. Пећи су испуњене остацима формираним приликом топљења руде (згура, комади нагорела или делимично отопљене руде, гар, пепео, песак. За будућа истраживања технолошког поступка коришћеног при топљењу руде изузетно је значајан податак да се ови остаци јављају у оквиру одређених слојева. Исти контекст и исти значај има површина са југоисточне стране пећи 2, на којој се у профилу јасно уочавају и издвајају 12, често наизменичних слојева згуре и гари, дебљине 1-6 цм, који су настали приликом пражњења пећи по завршетку процеса топљења. Други тип пећи представљу објекти 1 и 2 (сл. 2, у другом плану, уз источни профил). Од њих је очувана само подница, чије димезије код објекта 1 износе 1.80 x 1.40 м (подница објекта 2 већим делом

Сл. 2. Сонда 2. Ситуација по завршетку ископавања у 1995. години.

залази под источни профил сонде). У њеном централном делу налази се кружно средиште од интензивне гари, запечене земље и пажљиво слаганог ситног камена на којима су видљиви трагови утицаја горења и високих температура. Ова површина уоквирена је кружним прстеном од једног реда већег ломљеног камена споља ојачаним наслаганим каменом већих димензија на коме су, такође, видљиви трагови топљења узрокованих високом температуром. Са њене југоисточне стране налази се површина са 6, такође јасно издвојених слојева гари, згуре и запечене земље, који су резултат пражњења објекта. Обе подснице се налазе на моћном слоју гари који се протеже целом површином сонде, што јасно указује да се ради о објектима који су млађи у односу на пећи 1 и 2. Када је у питању вертикална стратиграфија, до нивоа до кога се дошло у овогодишњим ископавањима, за сада се јасно издвајају најмање два хоризонта, која су репрезентована описаним пећима, међу којима постоји извесна хронолошка разлика. Откривени керамички материјал показује да она највероватније није резултат неког прекида у раду и каснијег обнављања рада овог комплекса. Практично, ова два хоризонта су формирана у континуитету, услед честог обнављања пећи и лимитираног расположивог простора.

Према откривеном керамичком материјалу у питању је касноантички рударско-металуршки комплекс из IV века. За сада се прецизније може само претпоставити да је у питању време од краја III до друге половине IV века. У откривеном материјалу и стратиграфији за сада нема никаквих елемената који би указивали на коришћење овог локалитета у каснијим вековима. Према првим прелиминарним и за сада непотпуним подацима, у топионичарским пећима у оквиру комплекса су топљене руде које су давале злато и бакар, док је гвожђе имало секундарну улогу.

Сагледавајући добијене податке у оквиру сва четири сектора, може се закључити да се ради о јединственом рударском и топионичарско-металуршком делу једног сложеног касноантичког привредног комплекса. Јединственом, јер се на једном релативно малом простору налазе очувани остаци свих оних компоненти неопходних за целовито и комплексно проучавање римског рударства и металургије. У том контексту посебан значај има откриће читавог низа релативно добро очуваних топионичарских пећи за топљење руде, испуњене

очуваним остацима насталим у процесу њиховог рада, поред којих су очувани и слојеви формирани приликом пражњења пећи. Колико нам је познато, ово су, не само на нашем простору, него и на централном Балкану, први налази очуваних пећи за топљење руде, што локалитет Зајачак, Кремићи, већ сада сврстава у ред најзначајнијих археометалуршких открића. По први пут, у оквиру мултидисциплинарног истраживања, уз учешће геолога, металурга, технолога, биће могуће проучавање и сагледавање процеса припреме и топљења руде на основу свих неопходних материјалних елемената.

Миодраг ТОМОВИЋ
Вера БОГОСАВЉЕВИЋ - ПЕТРОВИЋ

[1] Рекогносцирање је рађено у оквиру заједничког пројекта Археолошког института и Народног музеја у Краљеву *Споменици старог рударства и металургије на Копаонику*. Ове две институције су од 1991. године наставиле и рад на археолошком истраживању локалитета. Истраживања 1995. год. обавили су сарадници Археолошког института и Народног музеја у Краљеву: В. Богосављевић-Петровић и М. Томовић, руководиоци истраживања и Т. Михајловић.

ГРАДИНА У ВРСЕНИЦАМА
Касноантичко и раносредњовековно утврђење

Локалитет се налази на међи атара села Врсенице и Крће, око 10 км југоисточно од Сјенице. Остаци утврђења леже на врху стеновитог виса (кота1330), који доминира сјеничким пољем. Са јужне стране овај вис је једним гребеном повезан са суседним брегом. Са севера а делом и запада су стрме стеновите литице, тако да је једини прилаз био могућ из правца југоистока.

После прелиминарних истраживања која су вршена у раздобљу 1988-1991. године[1] и припремних радова обављених 1994. године,[2] систематска археолошка ископавања на овом локалитету започета су у јулу месецу 1995. године, према Пројекту који је усвојен од стране Научног већа Археолошког института.[3]

У току предходних истраживања на локалитету су констатовани остаци утврђења са траговима бедема који су очувани на јужној, западној и источној страни, док према северу, где се налази неприступачна стеновита литица, изгледа није било фортификација. Према најлакше приступачној јужној страни била је истурена главна кула утврђења уз коју се налазила капија. Са источне стране испред бедема који затвара главни плато, нешто ниже низ падину, налази се још једна бедемска траса, као део јединственог система одбране. Са исте стране постоје и трагови трећег, по свему судећи, позњијег бедема грађеног у сухозиду, којим је брањени простор утврђења био знатно повећан. У Унутрашњости утврђења констатована су три основна културна хоризонта из раздобља касне антике и раног средњег века.

1. хоризонт - Овај најстарији стратум, чији слојеви леже непосредно над здравицом, може се временски определити у 4, а можда и прве деценије 5. века. Уз уломке карактеристичне керамике и друге ситне налазе евидентиран је и новац цара Константина. У једној од сонди откривени су трагови пожара, а трагова горења има и на неким другим налазима из овога хоризонта.

2. хоризонт - У слоју овог хоризонта откривени су трагови објекта са каменим зидовима као и остаци једне брвнаре уништене у пожару датоване новцем Јустина I. Уз бројне фрагменте керамичких посуда било је и металних налаза, као и један новац цара Анастасија I што све овај хоризонт јасно опредељује у 6. век.

3. хоризонт - Дефинише га слој црне растресите земље из кога потиче обиље налаза керамике. Заступљени су најчешће лонци разних величина, рађени на спором витлу. Од орнамената појављују се снопови таласастих линија, паралелне хоризонталне линије, које прекривају целу површину суда, трагови чешља, радле и сл. Има и руком рађених посуда од слабо пречишћене земље, међу којима се од облика јављају црепуље и вршници, као и плиће зделе. На основу аналогија, првенствено уломака керамике, слојеви овог хоризонта могли би се датовати у 9 - 10. век.

Велика градина у Врсеницама представља једно од ретких налазишта са примером коришћења брањеног простора касноантичког утврђења као фортификације и у раном средњем веку. Будући да је у питању локалитет са три културна хоризонта као и остацима објеката програмом систематских археолошких истраживања предвиђено је отварање широких откопних површина на свим просторима са добро очуваним слојевима. У том смислу, у оквиру припремних радова локалитет је подељен на секторе, а на целом простору у оквиру бедема постављена је квадратна мрежа, са квадратима димензија 5 х 5 м. Уз радове у унутрашњости утврђења предвиђено је да се посебна пажња посвети истраживањима остатака фортификација.

Истраживања изведена у лето 1995. године својим највећим делом била су усмерена на простор централног сектора. Ту је уз унутрашње лице основног источног бедема отворен широки ископ на простору осам квадрата - кв. Н/15-16, кв. I/15-16, J/15-16, К/15-16, површине од 200 м^2. Радови су започети уклањањем лескове шикаре која је својим корењем продрла у културне слојеве и местимично их оштетила. Већ при скидању површинске вегетације наишло се на најмлађи културни слој, који припада 3. хоризонту. На целој откопној површини то је слој изразито црне растресите земље са налазима средњовековне керамике. Исте структуре је и први откопни слој који је скидан до нивоа основе 3. хоризонта. У њему доминира црна растресита замља са каменом, претежно ситнијим, уз местимичну појаву и крупнијих комада. На појединим деловима откопне површине уочена је и појава мрке земље, али са истом структуром налаза. Културни садржај углавном чине уломци средњовековне керамике карактеристичне фактуре и орнаментике. Уочена је и појава неколико фрагментованих лонаца код којих ће према откривеним уломцима бити могућа и реконструкција облика. Уз ову скупину керамике у знатно мањем броју појављују се и фрагменти касноантичких посуда старијих хоризоната, који су у овај слој доспели, по свему судећи, спирањем са виших делова локалитета. Поред керамике у слоју 3. хоризонта, уз нешто животињских костију било је и металних предмета. То су стрелице , међу којима и једна тробрида, ножеви, алатке (длета и сл.) као и гвоздени предмети који припадају конструкцији дрвене куће (багламе и резе за врата, катанац, кламфе, куке и сл.). Међу значајнијим налазима треба помнености једно мање бронзано звоно и гвоздени двокраки држач за свеће.

Дебљина слоја трећег хоризонта, рачунато од површине, доста је неуједначена али се углавном креће између 30 и 40 цм. Овај слој лежао је делом над траговима сухозидних конструкција, а делом и у њиховим оквирима. У питању су остаци сухозидних субструкција који потичу од неколико дрвених кућа, чије се основе, међутим, за сада још увек не могу јасно дефинисати. На делу непосредно уз источни бедем, у квадратима J/16 и К/16, могу се претпоставити остаци једне веће дводелне куће. Посебно добро очуван је њен сухозид паралелан са бедемом, рађен од набачаја камена различитих величина. Занимљиво је да се у конструкцији преградног зида ове куће уочава једна групација блокова сиге, од којих су неки сасвим препознатљиви сводари, што указује да су у питању сполије које потичу са неког оближњег старијег, по свему судећи, касноантичког здања. У квадрату J/15 такође се може препознати камена субструкција једне мање брвнаре, која делом залази у неистражену површину кв. J/14. Сличан случај је и са сухозидом из квадрата J/15. Сви ови трагови објеката леже или су делом укопани у слој старијег хоризонта, који се од овог млађег по својој структури битно разликује. Занимљива стратиграфска ситуација уочена је у квадратима Н/15-16, где танак слој 3. хоризонта лежи над остацима зидова једне старије грађевине у чијем шуту има трагова сводара од сиге као и малтера са додатком туцане опеке. Очигледно у питању је грађевина једног од касноантичких хоризоната, која је у средњем веку била у рушевинама са којих је узиман грађевински материјал. Ближи подаци о овој грађевини биће познати тек после ископавања која се планирају у наредним годинама.

На источном рубу откопне површине откривено је унутрашње лице бедема, које показује да је ово зидно платно у нагибу према спољној страни, што је, изгледа, био и разлог његовог обрушавања. Занимљиво је запажање да преко обрушених остатака овога бедема лежи средњовековни, односно културни слој трећег хоризонта. То би указивало на могућност да је у раздобљу 9 - 10. века, када се образује поменути слој, овај бедем био ван употребе. Ова претпоставка, будући веома значајна за наша даља разматрања мораће бити проверена у току даљих истраживања.

Истовремено са овим радовима обављена су и мања истраживања у западном сектору. На том простору, уз југозападни бедем, паралелно са његовим унутрашњим лицем, у току прелиминарних истраживања, откривен је један подзид чија функција није

била сасвим јасна. То је био повод да се са две мање сонде, на простору квадрата G-H/2 и N/5-6, овај проблем разреши како би се отворила могућност за планирање опсежнијих истраживања. Добијени резултати су показали да се овде ради о остацима једне веће, или више грађевина које су биле прислоњене уз унутрашње лице бедема. Према стратиграфији слојева да се закључити да је у питању здање настало истовремено са грађењем утврђења, у оквиру кога се јасно издвајају слојеви 1. и 2. хоризонта, што указује да је било у употреби у раздобљу 4 - 6. века. Над порушеним остацима подзида, који је представљао зидно платно грађевине према унутрашњости утврђења констатован је слој трећег хоризонта. Налази са овог простора у највећем броју су уломци касноантичке керамике уз неколико металних предмета (нож, гвоздене куке, пређица и сл.).

Овогодишња истраживања својим резултатима потврдила су неке од претпоставки до којих се дошло у току прелиминарних ископавања уз наговештаје проблема које треба разрешавати.

Марко ПОПОВИЋ
Драгиња ПРЕМОВИЋ - АЛЕКСИЋ

[1] Д. Премовић - Алексић, Велика градина у Врсеницама, извештаји у Новопазарским зборницима 11/1987, 228-229; 12/1988, 161-162; 13/1989, 221-223; 14/1990, 173-174 и 15/1991 195-197.

[2] Д. Премовић - Алексић, Велика градина у Врсеницама, *Новопазарски зборник* 18, 1994, 243-244.

[3] Пројекат је сачињен за раздобље од пет година и остваривање се у сарадњи Археолошког института и Музеја "Рас". Руководиоци радова су М. Поповић и Д. Премовић - Алексић, а стални чланови екипе В. Иванишевић и В. Бикић.

ТВРЂАВА РАС

Вишегодишња систематска истраживања тврђаве Рас, започета 1972. године, углавном су била окончана у току лета 1994. године. Међутим, услед недостатка средстава том приликом се нису могли у целини разјаснити неки детаљи фортификација у источном углу утврђења, а указала се и потреба да се пре коначног публиковања изврше и нека мања ревизиона истраживања на Градини. Захваљујући разумевању Министарства културе било је могуће да се та допунска ископавања изведу у току јула месеца 1995. године.

Овогодишњи радови били су усмерени на дефинисање источног угла утврђења који захвата простор од источне капије до северне куле на једној од виших заравни. Веома стрм терен са вертикалним литицама стена, делимично обрастао шумом и густом шикаром, непогодан је за сондажна истраживања тако да су радови били усмерени само на откривање и праћење траса бедема, ради добијања целовите слике основе како касноантичког тако и познијег средњовековног сухозидног утврђења.

Касноантичко утврђење - Главни радови на овом простору били су усмерени ка дефинисању зидне масе са малтером која је уочена у источном углу утврђења. У току прошлогодишњих истраживања било је претпостављено да је то наставак сухозидног бедема, односно угао средњовековног утврђења, учвршћен и ојачан малтерном масом услед већег нагиба терена на падини. Међутим, истраживања су показала да је ова претпоставка нетачна. Након откривања и чишћења ове зидне масе у целини уочено је да су у питању остаци угаоне источне куле касноантичког, односно рановизантијског утврђења. Била је то полукружна кула основе у виду латинског слова "U", грађена у пуној зидној маси, без унутрашње просторије. Ширина у фронту јој је око 6 м. Заснована је директно на стени, без укопавања темеља , и својом западном, односно задњом страном ослоњена је на литицу. На том делу, који захвата једна вододерина са доста осутог камена, услед великог степена разарања не може се јасно уочити траг лица зида. Зидну масу куле чини ломљени камен средње величине са жутим трошним малтером као везивом. Лице зида куле, грађено крупнијим грубо притесаним блоковима, очувано је у висини два три реда камена. Веза куле и даљег правца источног бедема, која се јасно назире, није истраживана будући да на том простору над траговима старијег леже остаци млађег средњовековног сухозидног бедема. Знатно нејасније је питање везе са североисточним краком бедема, који је ишао преко литица стене ка северној кули.

Простор између северне и источне куле, где је терен веома стрм и стеновит, природно је био брањен вертикалним литицама стена, између којих постоје само мање лакше приступачне увале које је било нужно затворити бедемом. На једном таквом простору, на рубу мање заравни ниже северне куле, у контролном рову откривен је део бедема грађен у сухозиду. Његова ширина је 1,40 м а сачуван је у висини једног, местимично два реда камена. Остаје нејасно да ли овај део бедемске ограде припада касноантичкој одбрамбеној траси, што би по положају одговарало, или је можда настао у једној од средњовековних обнова.

Средњовековно утврђење - У току истраживања источне куле на истом простору дефинисан је и угао средњовековног сухозидног утврђења. У контролним сондама постављеним на простору између капије и куле касноантичког утврђења, откривен је наставак трасе овог бедема, која се завршава на литици непосредно изнад остатака источне куле. Ново откривени део овога бедема лежи нешто ниже у односу на трасу старијег и извија се обухватајући један сасвим мали плато, пре скретања ка положају источне куле. Сондажним истраживањима на том простору откривени су остаци једне мање грађевине приближно правоугаоне основе, унутрашњих димензија 2,50 х 2,10 м. Зидови су јој грађени у техници сухозида, а очувани су у висини два до четири реда камена. У питању је грађевина, у горњем делу била грађена од дрвета, која се, изгледа, ту налазила у време настанка сухозидног бедема, крајем 11 века. Остаје нејасно каква је била њена улога у оквиру новоизграђене сухозидне фортификације. Будући да је тешко претпоставити да се на томе положају могао налазити неки стамбени објекат, није искључена могућност да се ради о некој врсти унутрашње куле-чардака, која је била укључена у новоуспостављени систем одбране.

На простору дела утврђења на Градини, где су систематска археолошка истраживања завршена пре више од једне деценије, ради провере резултата до којих се тада дошло о конструкцији земљаног бедема као предње линије одбране отворена је нова контролна сонда. Димензије су јој биле 10 х 2 м, а поред самог бедема обухватала је и део простора на падини према главној јужној кули. Након ископавања откривена ситуација могла би се резимирати у следећем. На простору падине, западно од главног тврђавског бедема, као предња линија одбране налази се земљани бедем, чија је некадашња висина могла износити око 1,50 м. Иза бедема, а према падини налазио се ров косо засечених страна у виду латинског слова "V", који је у односу на затечени ниво терена био укопан за око 1,50 м што даје укупну висину рова са бедемом од око 3 м. На горњој површини бедема вероватно се налазила палисадна ограда, од које приликом истраживања нису уочени никакви трагови.

Стратиграфија слојева наводи на неке закључке у односу на начин конструисања земљаног бедема. На затеченој површини терена прво је било започето копање рова и то засецањем површинског хумуса, односно слоја црвеномрке земље, чија дебљина износи око 0,30 м. У овом слоју има местимичних налаза праисторијске керамике. Земљом из ископа овог слоја започето је насипање бедема, што се јасно уочава у профилу. Дањим формирањем рова засечена је здравица, која се на овом простору састоји од ситне камене дробине измешане са светломрком, готово беличастом земљом где има и делова распаднутих стена. Овај материјал ископан у рову послужио је као главно градиво за насипање земљаног бедема. Над насипом бедема, који је сада делом развучен према западу, односно спољној страни налази се танак слој хумуса. Цео простор некадашњег рова испуњен је урушеним каменом, који се осуо низ падину, највероватније, са простора јужне куле. У нижем делу рову камен је нешто ситнији, док је сав остали простор испуњен крупнијим каменом. Између камена има продора тамно мрке, готово црне хумозне земље, која се спушта скоро до дна рова. Занимљиво је напоменути да међу овим каменом нема никаквих трагова малтерног шута, нити било каквих других налаза.

Марко ПОПОВИЋ

МАНАСТИР ЖИЧА

Археолошка истраживања у манастиру Жичи обављена су у времену од 1988. до 1990. године, у оквиру санационих и конзерваторских радова на цркви св. Спаса.[1] Сходно захтевима пројекта, усмерена су на добијање што више података о архитектури храма, а тек затим о осталим елементима манастирске целине. Стога је унутрашњи простор цркве у потпуности истражен, а њени темељи су откривени целом дужином, са обе стране. Изван ових оквира постављене су само две сонде, од којих једна у

јужном делу дворишта а друга испред улаза у порту.

Резултати радова су показали да су темељи цркве плитко фундирани и сразмерно лоше грађени, али да су се, захваљујући чврстом и стабилном земљишту, сачували без икаквих оштећења. Темељна зона представља јединствену целину, са јасно уочљивим преларетки, као на пр. новац кнеза Лазара и краља Жигмунда, сребрна лоптаста дугмад и сл. док у млађем преовлађују срмом ткане траке од монашке одежде. Надгробни споменици, редовно дислоцирани а често и поломљени, такође означавају временски различите укопе. Најстаријима припадају фрагменти плоча

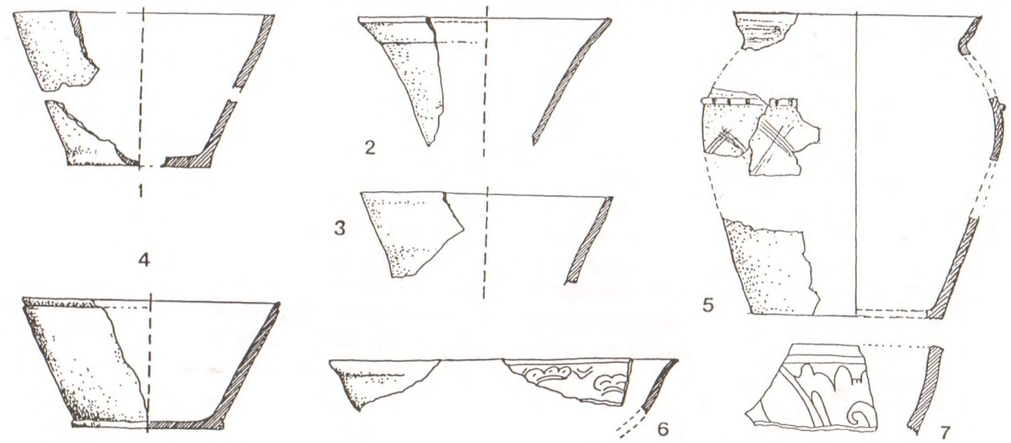

Сл. 1. Сонда испред капије - керамика из културног слоја над калдрмом XIII века.

зом у нешто касније дозидану спољну припрату на западу, и проскомидију и ђаконикон на истоку. У оквиру истражених површина нису констатовани трагови старијег културног објекта, нити је било покретног археолошког материјала који претходи изградњи цркве почетком XIII века.[2] За темеље, који су под подом ексонартекса раније већ били откривени, утврђено је да представљају првобитну концепцију спољње припрате од које се одустало већ у току изградње. Судећи по садашњем стању познавања, она је требало да буде мања од садашње, са разуђенијим простором и без куле на западној страни. Не зна се докле се стигло са таквом градњом, јер су горњи делови темеља оштећени.

На узаном простору око цркве делимично је истражена некропола која је почела да се формира већ током XIII века. Коришћена је све до у прошло столеће када је засновано ново монашко гробље изван манастирске ограде. Због велике концентрације гробова уз зидове цркве, старији су претежно уништени укопавањем млађих. У гробовима су налази оквирно из XIV века које су, судећи по сачуваним натписима, стајале над гробовима монаха. Најмлађи су усадници из прве половине XIX века чији натписи показују да су се у то време, на гробљу око цркве, сахрањивали и мештани околних сеоских насеља.

Гробова је било и у ексонартексу, док се у првобитној цркви није сахрањивало. Она је подигнита да буде седиште српске архиепископије и да се у њој, између осталог, обављају и крунисања средњовековних државних поглавара, па се то дуго поштовало. Изузетак је гробница у североисточном углу унутрашње припрате у којој је, према писаним подацима, сахрањен архиепископ Јевстатије I (1279-1286).[3] Наводно, он је сам себи подигао гробницу, у периоду док је био на архиепископском трону. Како теренска запажања показују, гробница је настала у време када је на прелазу из припрате у наос формиран северни истурени пиластер. То опет значи да је до рушења преградног зида између ова два простора, и формирања пиластера на његовим преосталим крајевима, дошло тек крајем а не на почетку XIII века.[4]

Следеће сахране у цркви обављене су тек у новије време. У јужној капели је гробница владике Јоаникија Нешковића који је ту сахрањен 1873. године, а у северној су две, једна с почетка а друга из половине овог столећа.

Археолошки подаци о монашком насељу су веома оскудни. Сондом постављеном јужно од цркве утврђено је да је ова страна дворишта од почетка била исте величине, али под јаким нагибом према обали Жичке реке. Под слојем нанетог материјала којим је у новије време двориште изнивелисано, откривен је средњевековни оградни зид, тачно испод садашње зидане ограде. Слично је констатовано и у сонди испред главног улаза у порту. Јужно од капије, испод темеља данашње манастирске зграде, која са те стране практично граничи двориште, откривен је зид истог правца. Уз њега се надовезује калдрмисана површина изнад које је тањи културни слој са археолошким материјалом XIII и XIV века (сл. 1). У недостатку других археолошких података од користи су писане вести из прошлог столећа, према којима се највећи број, тада већ порушених монашких конака, налазио северно од цркве.[5] При томе треба рећи да је и на томе простору у више махова вршена нивелација и чишћење терена од рушевина, чак и средином овога века.

Душица МИНИЋ

[1] О. Вукадин, Археолошка ископавања цркве св. Спаса у манастиру Жичи, *Рашка баштина* 3, Краљево 1988, 281-284. Радови су обављени у организацији Републичког завода за заштиту споменика културе у Београду, уз сарадњу стручњака из Археолошког института у Београду и Завода за заштиту споменика културе у Краљеву.

[2] М. Кашанин-Ђ. Бошковић-П. Мијовић, *Жича*, Београд 1969, 76, 89; Ђ. Бошковић-М. Чанак-Медић, Нека питања најстаријег раздобља Милешеве, *Саопштења* XV, Београд 1983, 10.

[3] Архиепископ Данило, *Животи краљева и архиепископа српских* (превод Л. Мирковић), Београд 1935, 239.

[4] М. Кашанин-Ђ. Бошковић-П. Мијовић, *op.cit.*, 61,89.

[5] *Ibid.*, 56-57; Љ. Дурковић-Јакшић, *Епископ Јоаникије Нешковић и обнова 1856. манастира Жиче*, Краљево 1987, 31,47.

КОМПЛЕКС МАНАСТИРА СТУДЕНИЦЕ

Археолошка ископавања у Студеници, започета још почетком педесетих година овога века са првим конзерваторским радовима, вршена су у више наврата. Били су то углавном радови ограниченог обима, вршени са циљем да се добију неопходни подаци за конзерваторске интервенције.[1] Систематска археолошка истраживања овог значајног споменичког комплекса започета су 1989. године у организацији Републичког завода за заштиту споменика културе, а на основу елабората усвојеног од стране Научног већа Археолошког института[2]. С обзиром да је у питању вишеслојно налазиште и манастирска целина са континуитетом живљења од преко осам столећа, програм истраживачких радова замишљен је као дугорочан, који ће се остваривати у више етапа са циљем да се:

-истраже трагови касноантичког слоја како у оквиру манастирског комплекса тако и на просторима ван бедема, посебно са јужне и југозападне стране, изврши његово прецизно временско опредељење и утврди карактер налазишта коме припада.

-у целини открију и истраже сви делови утврђења - обимног зида манастирског комплекса.

-одреди време настанка и функција утврђења ради разрешења проблема да ли ово утврђење потиче из времена грађења манастира или је настало раније.

-добију елементи за одређивање изгледа и структуре манастирског комплекса у време Стефана Немање и његових првих наследника.

-истраже и хронолошки одреде позније преградње и доградње манастирских здања до коначног турског освајања половином 15. века.

-утврди стање, обим рушења и обнове манастирских здања после великог земљотреса почетком 17. века.

-открију остаци објеката и трагови разарања у оквиру манастира током 18. и почетком 19. века, односно до велике обнове у доба кнеза Милоша.

-добију сви потребни археолошки подаци за даље конзерваторско-рестаураторске радове и коначну презентацију овог споменичког комплекса.

-сондажно истраже евидентирани археолошки локалитети у непосредној околини, за које постоје индиције да су били у вези са животом манастира током средњег века.

-сондажно истраже остаци и сними основа утврђења које се налазило око 3 км. узводно над реком, одреди време настанка и утврди евентуална функционална веза са манастиром у средњем веку.

Ради лакшег рада цео простор манастирског комплекса подељен је на седам сектора, од којих је један централни са Богородичином црквом, док су остали означени према странама света. Тежиште радова према усвојеном елаборату усмерен је на просторе Северног и Североисточног сектора, где до сада нису вршена археолошка ископавања, а где је дубина насипа и културних слојева местимично и до 5. метара.

Систематска археолошка истраживања 1989-1990. године вршена су на простору северног сектора, где је уз унутрашње лице обимног бедема постављена квадратна мрежа у оквиру које је отворена откопна површина димензија 25 х 15 м. На том простору откривени су остаци трију грађевина које припадају првобитном манастирском комплексу. У западном делу откопне површине откривен је део једне зграде, означене као Југозападна грађевина, која готово у целости залази под познија манастирска здања. До ње откривена је цела основа Северне грађевине I, а уз сами источни руб откопне површине евидентиран је бочни зид суседне Северне грађевине II.[3]

Северна грађевина I имала је неправилну трапезасту основу дужине 18 м а ширине између 8 и 10 м. Са севера је била ослоњена на бедем а према истоку на бочни зид суседне Северне грађевине II. На основу откривених остатака Северна грађевина I би се могла окарактерисати као релативно скромно здање. Њен унутрашњи простор, будући првобитно у паду од југа према северу, након изградње је изравнат насипањем према бедему. У слоју овог насипа, местимичмо и преко два метра дебљине, откривено је мноштво опиљака мермера, који потичу од обраде квадера фасадне облоге Богородичине цркве, што јасно указује да је ова грађевина зидана истовремено са првобитним манастирским здањима. Страдала је у пожару који је изгледа био у вези и са рушењем дела северног бедема. Судећи према налазима из слоја изнад трагова пожара и деструкције могло се закључити да је Северна грађевина I страдала у другој половини 14. века. Њене рушевине уз мање преградње коришћене су до средине 15. века, када се овај простор коначно напушта и почиње његово засипање.

Археолошка истраживања суседне Северне грађевине II започета су 1994. а настављена 1995. године. Ово здање које се изгледа може идентификовати са знаменитим студеничким "великим ћелијама" било је ослоњено на северни бедем. Судећи према раније откривеном западном бочном зиду Северна грађевина II је била широка 11,20 м. док јој се дужина може претпоставити на преко 30. метара. Замишљено је да се ова грађевина истражује по секторима, који су означени римским бројевима. Линије сектора су постављене паралелно са правцем пружања западног зида, тако да се добију откопне површине ширине 5, а дужине између 14 и 17 м. Ове површине се према потреби могу делити на простор у оквиру грађевине и изван ње.

Истраживања су започета у секторима I и II; где је у унутрашњем простору грађевине скинут слој рецентних насипа до дубине од 1,50 м. На делу изван грађевине, према цркви дебљина ових насипних слојева се смањује на 0,80 до 1 м. У основи откопне површине на граници сектора откривен је један зид, грађен од ситнијег ломљеног камена, за који је закључено да припада водениці, приказаној на првом цртежу Студенице из 1689. године. Ова воденица, уз повремене обнове, постојала је све до друге половине 19. века. Ради добијања тачне стратиграфске слике слојева у грађевини радови су настављени у сектору I. Ту је уз западни зид воденице откривена траса некадашњег јаза који је од западне капије, кроз порту доводио воду до засведеног отвора у њеном бочном зиду. Дно јаза, иначе испуњеног земљом са рецентним налазима (крај 19. века), констатовано је на дубини од 2,50 м. Јаз је укопан у слојеве насипа и шута који потичу из времена коначне деструкције Северне грађевине II. Слој шута посебно је интензиван уз унутрашње лице западног зида грађевине. Испод слоја шута откривен је један ниво коришћења унутрашњег простора грађевине, који би се могао датовати у 16. - прву половину 17. века. Има се утисак да је грађевина тада већ била у рушевинама. Испод овога нивоа је слој који затвара првобитну структуру у унутрашњости грађевине, са траговима преградних зидова. Простор до првобитног пода, на дубини од 3,5 м, истражен је само на површини између новооткривеног преградног зида, који се пружа паралелно са бедемом на растојању од 5,20 м, и самог бедема. Ту је откривен један банак, широк око 2 м а висок око 0,40 цм, постављен уз бедем и западни зид грађевине. На њему у углу између западног и преградног зида откривено је каменом

озидано полукружно ложиште. На самом банку откривени су примерци клесарског алата: циркле длето и секира, који би се уз остале пратеће археолошке налазе могли датовати у прву половину 15. века. То би могло бити и време првог рушења Северне грађевине II. Тачно датовање ове грађевине, која без сумње припада првобитном манастирском комплексу, и њен однос према бедему као и слојевима уз њега омогућиће истраживања у наредним годинама.

Марко ПОПОВИЋ

[1] Библиографија о истраживачким радовима у Студеници: *Благо манастира Студенице*, Галерија САНУ, каталог изложбе 63, Београд 1988, 346-348.

[2] Аутор "Програма систематских археолошких истраживања манастира Студенице" и руководилац истраживања је. М. Поповић.

[3] М. Поповић, Археолошка истраживања у Студеници, *Гласник друштва конзерватора Србије* 14, 1990, 83-85; Id. Археолошка истраживања у Студеници II, *Гласник друштва конзерватора Србије* 15, 1991, 44-46.

МАНАСТИР МИЛЕШЕВА

Археолошка истраживања манастира Милешеве, задужбине краља Владислава, отпочела су још 1974. године.[1] Са мањим прекидима она трају и данас, с тим што су најобимнији радови обављени у времену од 1992. до 1995. године.[2] Према постојећем пројекту, истраживања су текла паралелно са конзерваторским и рестаураторским захватима на целом комплексу.

У току досадашњих радова систематски је истражен унутрашњи простор целе цркве, као и велики део монашког насеља заједно са оградним зидовима (сл. 1-3). На тај начин су, о манастиру као целини, добијени готово сви подаци потребни за увид у облик, величину, елементе који га чине и промене које су се временом дешавале.[3]

Иако монашко насеље није ни добро а ни свуда подједнако сачувано, резултати радова показују да је већ у XIV веку било комплетно формирано. Изграђивало се постепено од XIII века, почев од зида којим је двориште са свих страна опасано, па до зграда различите намене које су се уз њега низале. Најдоминантније место, западно од цркве, заузимала је трпезарија, чији су остаци откривени испод савременог великог конака. На тој страни је постојао и улаз у манастир, док је други, споредни, откривен југоисточно од цркве, служио као веза са економским двориштем.

Сл. 1. Јужни део монашког насеља у току истраживања.

После првих турских налета у којима је 1459. године манастир опљачкан и попаљен, изнад старих порушених стамбених објеката изграђени су нови. Знатне поправке уочљиве су и на оградним зидовима који великим делом прате трасе старих. Југоисточни, споредни улаз, тада је претворен у главни, с тим што је решен у оквиру велике четвороугаоне куле.

Судећи по покретном археолошком материјалу, живот у манастиру се није много изменио ни под турском владавином. Међутим, половином XVI века дошло је до својеврсног процвата што се огледа како у великој количини импортоване робе, тако и у обнови самог насеља. На источној и северној страни двориште је донекле проширено, а нови оградни

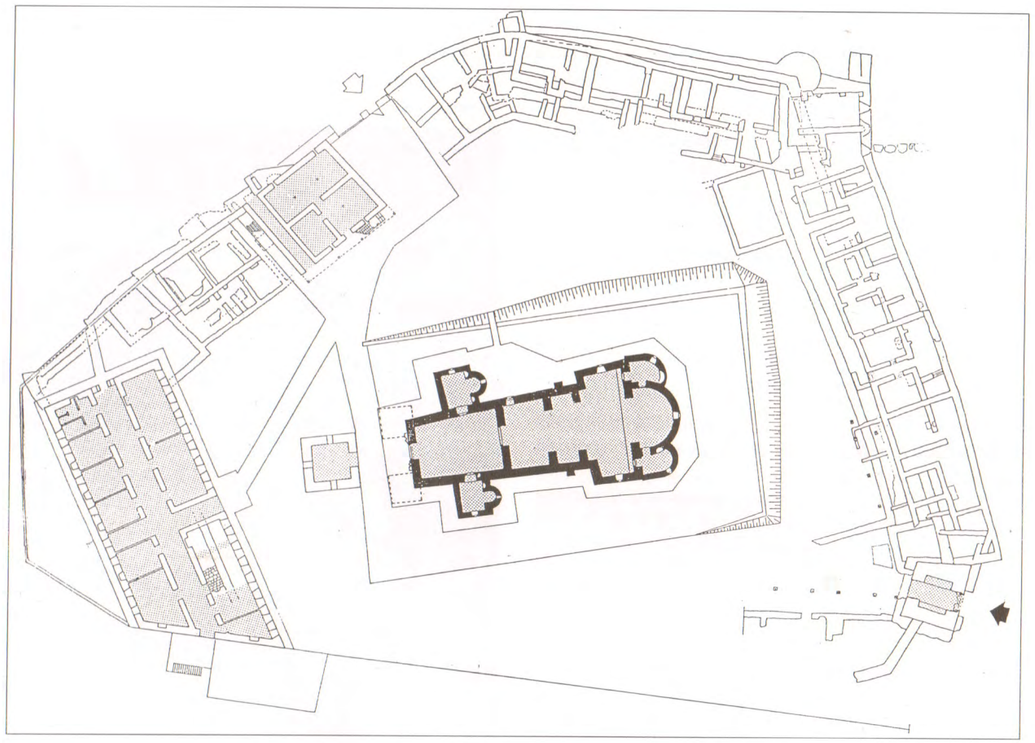

Сл. 2. Основа манастира Милешеве после ископавања 1994. године.

зидови су уклопљени у постојећу источну капију. Преко предходно порушене старије архитектуре подигнут је читав низ нових објеката међу којима се посебно истичу конаци са једнообразно решеним стамбеним јединицама.

После више недаћа које је током прве половине XVII века снашло манастир, дотрајало насеље је средином истог столећа морало да буде још једном обновљено. Поправљене су скоро све зграде, обновљене су пећи у просторијама за становање, а веће поправке се виде и на капији која је са обе стране обзидана крупним тесаницима. Тада је дрвеним цевима доведена вода са оближњег брда Титеровца и разведена по конацима. У међувремену је део насеља јужно од цркве набујала Милешевка уништила, па је оно морало да буде изнова изграђено.

Највеће рушење манастир је доживео крајем XVII века, у аустротурским ратовима. Тада су га калуђери

Сл. 3. Источни део монашког насеља после конзервације.

напустили, а када су се поново вратили населили су се само северно и јужно од цркве. Источни део насеља остао је под рушевинама све до почетка археолошких истраживања. Обновљени делови насеља

коначно су напуштени након последњег пожара 1782. године, после чега је Милешева била пуста скоро стотину година.

Широки појас између цркве и насеља од почетка је био намењен за некрополу. Она није систематски истраживана, већ само приликом испитивања темеља цркве, у сасвим узним ископима. На осталим површинама терен је спуштен до нивоа надгробних плоча, које су од локалног камена и сасвим једноставне израде.

Сахрањивање се обављало и у унутрашњости цркве, али углавном у припратама. Поред већег броја гробова са једноставним гробним укопима, откривено је и шест сигом зиданих гробница. Једино се гробница краља Владислава налази у наосу, уз јужни зид западног травеја на коме је ктиторска композиција.[4] Гробница намењена краљици Белослави је у унутрашњој припрати, а до ње је следећа, са скелетом одрасле мушке особе, свакако из круга краљевске породице. Последње три се налазе у источном делу ексонартекса, од којих посебну пажњу привлачи она у североисточним углу. Од свих осталих она се издваја и обликом и величином. У основи је четворогаона, а по димензијама већа од свих претходних, па су то додатне тврдње раније изнетом мишљењу да је у питању гробно место св. Саве.[5] Наиме, његове мошти су из Трнова пренете у Милешеву у дрвеном ћивоту, па је и гробница, коју је Владислав припремио своме стрицу, морала да буде прилагођена сахрани у сандуку.

Душица МИНИЋ

[1] О. Кандић-Д. Минић-Е. Пејовић, *Манастир Милешева, истраживање и обнова*, Београд-Пријепоље 1995, 23 (литература о истраживачким и конзерваторским радовима).

[2] Д. Минић-О.Вукадин, Манастир Милешева, археолошка истраживања 1992-1993, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 18, Београд 1994, 92-94; Д. Минић-О. Вукадин, Манастир Милешева, монашко насеље, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 19, Београд 1995, 84-86.

[3] О. Кандић-Д. Минић-Е. Пејовић, *op.cit.*, 5 и даље.

[4] О. Кандић, Гробна обележја у цркви манастира Милешеве, *Саопштења* XXII-XXIII, Београд 1991, 103-111; Е. Зечевић, Истраживање гробнице краља Владислава, *Саопштења* XXII-XXIII, Београд 1991, 113-126.

[5] Р. Николић, О гробу светог Саве у Милешеви, *Саопштења* XIV, Београд 1982, 7-23.

КРИТИКЕ И ПРИКАЗИ

Gabriel Cooney, Eoin Grogan, THE IRISH PREHISTORY: A SOCIAL PERSPECTIVE.Wordwell, Dublin 1994, XIII и 251 стр. и 78 слике у тексту.

Књига Габријела Кунија и Оена Грогана говори о ирској праисторији са социјалног аспекта и интерпретује праисторију кроз један другачији "допунски" приступ археолошким изворима, који су посматрани искључиво као резултат људског деловања. Како писци кажу, ово се дело разликује од ранијих јер третира питање природе друштва као основно, коме се приступа као централној теми у покушају да се разуме природа људског насељавања у праисторијској Ирској. Да књига не представља понављање садржаја књига о ирској праисторији које су се појавиле у последње време (M. Herity and G. Eogan, Ireland in prehistory 1977; P. Harbison. Pre-Christian Ireland 1988; M. O'Kelly, Early Ireland 1989) него њихову допуну, види се не само из текстова него и из илустрација: није дата ниједна слика било ког предмета, него само карте, графикони, планови и табеле.

Сви аспекти материјалних доказа морају се сматрати повезани међу собом и релевантни за разумевање оног што се дешавало у праисторији. Материјална култура се не може тумачити директно - на њој су оставили трага различити формативни процеси и постдепонијски фактори. Мноштво природних и људских активности - ерозије и депоновање, пољопривредна и старетинарска активност, у многоме су утицали на наша знања о праисторији. Уколико се сви ови фактори који су деловали од првобитног полагања предмета у земљу до његовог доласка у наше руке не узму у обзир, не може се добити прави критички увид како археолошки предмет одсликава прошлост из које потиче.

Посебан печат у излагању стављен је на разумевање природе и организације људске активности која је произвела материјалну културу, при чему је прикупљено што је могуће више различитих аспеката информација који карактеришу поједине периоде. Посебно је проучавана просторна димензија, односно интерпретација различитих активности на појединим локалитетима и разматрање међусобне везе између локалитета са истом или различитом функцијом у оквиру предела. У то су укључени и случајни налази који су се, уколико није било знакова намерног сакривања, раније обично тумачили као случајно изгубљени, што аутори не сматрају да је увек тачно.

У овом проучавању промена у праисторијском друштву кроз време и међусобног односа људи и предела, инсистирало се, тамо где је то било могуће, на регионалном приступу - проучавању различитих збивања на мањем простору што је омогућило детаљније сагледавање и боље разумевање извора. То је показало да се и на тако малом географском простору као што је Ирска, може да говори о различитом локалном развоју у појединим подручијима на острву.

Овде не желим да улазим у све детаље ове свестране и другачије анализе археолошких извора од оне на коју смо навикли, нити да излажем редом различите периоде ирске праисторије, која почиње према данашњим знањима негде 7.000 г. пре н. е., када су први мезолитски ловци стигли из Енглеске, и завршава се појавом Римљана, који нису припојили ово острво својој империји али су утицали на културни и друштвени развој домаћег становништва више него што се то мисли. Задржаћу се једино на неколико закључака двојице аутора на крају који могу бити корисни и за нас.

Као посебну одлику ирске праисторије они истичу осећај за место, осећај за припадање, изграђено на искуству и културном идентитету. То се примећује већ у мезолиту али посебно долази до изражаја у неолиту када су дизањем мегалитских гробова намерно створена света места - ритуални односно церемонијални предели чији ће значај бити дуготрајан. Уз ова вештачки формирана, светим местима се од раног бронзаног доба сматрају и поједина у природи одабрана места која се везују за прве и представљају непромењиве метафоре друштвеног континуитета и стабилности.

С тим у вези може се разумети сахрањивање на истим локалитетима током дужег периода, или депоновање бронзаних предмета на одређена места у реци или језеру у разним праисторијским епохама, нарочито оружја - различитих типова мачева и копаља у касно бронзано и старије гвоздено доба, и њихове могуће повезаности са одсуством тих предмета у истовременим гробовима. Као да се у погребном ритуалу церемонија полагања дарова у гроб претворила у церемонијалну активност депоновања предмета на свето место која се односила на покојника пре његовог полагања у земљу.

Занимљива су запажања која се односе на керамику која је у неолиту била различита - домаћа, погребна и церемонијална - док се у каснијим периодима јавља само груба коју је немогуће хронолошки разликовати. Када се имају у виду брзе промене у једним и континуитет у другим гранама материјалне културе,

постаје јасно да није могуће говорити упрошћено о континуитету или променама само на основу археолошких предмета. Континуитет се одржава кроз промене материјалне културе, како се види у дуготрајној употреби неких некропола бронзаног доба са погребном керамиком, док с друге стране промене могу настати упркос континуитету у материјалној култури, како се види по различитим контекстима са сличном керамиком.

Треба истаћи и коментаре о уздизању друштвене елите која постоји већ у неолиту али се посебно издваја у касном бронзаном и старијем гвозденом добу, не толико по богатим сахранама као код нас, него по појави утврђених градина и једног броја остава са пробраним материјалом. Пре тога, монументална грађевинска активност се јавља једино у неолиту и испољава се у ограђеним просторима и гробницама са дромосом. Њих касније утврђене градине по форми подражавају и често се јављају на истим локалитетима, у чему треба видети жељу владајућег слоја да потврди своју моћ и трајност намерним опонашањем или поновном употребом светих места која су хиљадама година опстојала у пределу.

Ирска праисторија се свакако разликује од наше, и мада смо прошли кроз исте развојне периоде - од мезолита до латена - проблеми су различити а приступ археолошкој науци другачији, у земљи где се, као пример, не зна да ли је сухозид од камена, на који се наиђе у шуми или пољу, стар 40 година или 40 векова. И поред тога, нашао сам се побуђен да у једном кратком осврту на ову корисну и занимљиву књигу за све археологе, скренем пажњу на другачије погледе на археологију од погледа једног "general practitionera" какви се код нас обично срећу, и на могућности које треба, тамо где је могуће, искористити и у проучавању наше прошлости.

Растко ВАСИЋ

ELMAR CHRISTMANN, PEVKAKIA II - DIE FRÜHE BRONZEZEIT. Beiträge zur ur- und frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturraumes. Herausgegeben von H. Hauptmann; Redaktion W. Schrickel, Vrlg. R. Habelt, Bonn, 1996. Стр. 395, једна табла у боји, Табла I-XXII; 1-172; планови I-XVI са 7 карата и 32 слике у тексту и 3 микрофише.

Публикација налаза раног бронзаног доба са Певкакије код Волоса, трећа је монографија која обрађује материјал са ископавања проф. Владимира Милојчића на овом значајном локалитету: прве две биле су посвећене касном неолиту и халколиту (H. J. Weisshaar) и средњем бронзаном добу (J. Maran). Као и већина ранијих дела објављених у серији Beiträge zur urgeschichtlichen und frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Raumes, тако је и ова произашла из дисертација самог аутора, Милојчићевог сарадника на великом подухвату археолошког проучавања праисторијске Тесалије. Ово је одредило и саму композицију монографије, њен садржај и поглавља, коју је већ код првих обрађених радова одредио сам Милојчић.

После предговора издавача, и кратких уводних напомена аутора, следује поглавље о стратиграфији и непокретним објектима са истражених површина на локалитету (стр. 6-27). За овим долази одељак који третира облике (типологију), обраду (фактуре) и украшавање (орнаментику) керамике. Овде је Christmann дао и дефиницију сваког од керамичких облика који се, даље, разврставају по типовима и варијантама (стр. 29-45). То је потребно с обзиром на данас опште примењивану компјутерску обраду археолошке грађе, као и на још увек неусаглашену терминологију: чест је случај да разни аутори исте облике обележавају разним именима, што ствара непремостиве тешкоће.

Велики део монографије посвећен је детаљној анализи керамике са разних сектора ископавања: најобимнијег E-F VIII (стр. 47-162) и мање значајних H -IV и других (163-186). При томе су фактуре узете као исходиште излагања. Најбогатије заступљене су фина сива, неуједначено печена (fleckig gebrannt) и црна керамика, док су друге врсте слабије заступљене. Квантитативни распоред по фазама, заснованим са стратиграфским запажањима (фазе 1-7, од којих последња са три подфазе и прелазни период), приказан је шематски на приложеним табелама.

Овај, први, део монографије завршен је прегледом главних карактеристика појединих фаза, при чему је нарочита пажња посвећена сигурним, затвореним целинама (стр. 187-202). Тиме је заправо дата основа за даље излагање у другом делу.

У том делу Christmann је детаљно обрадио положај Певкакије у раном бронзаном добу суседних подручја. Највећа пажња, посвећена је наравно Тесалији. Узети су у обзир готово сви познати налази, како они са разних ископавања, тако и материјал са рекогносцирања (стр. 203-250). У дужем анексу (251-263), аутор расправља о односу Ракмани (Rachmani) културе и раног бронзаног доба. На основу ревизије стратиграфских података, он утврђује да се налази раног бронзаног доба у ранијим слојевима имају објаснити поремећајима.

Исто толико значајно је и поглавље о везама са ранохеладском културом средње Грчке и Пелопонеза, коме је прикључен и одељак о Еубеји и острвима (стр. 277-287 и 289-300). Прецизном анализом материјала и стратиграфије Christmann је потврдио да на низу локалитета није могуће извршити сигурно разграничење ранохеладских фаза II и III. Тиме се учвршћује све чешће присутно мишљење да између ових двеју фаза треба уклопити и прелазни период ранохеладског II-III.[1]

Код налаза из Македоније (стр. 265-276) аутор се међутим ограничио само на грчки део ове области. Остала је занемарена република Македонија, а исто тако и друга подручја у унутрашњости Балканског полуострва: Тракија, Србија, и Доње Подунавље. Поређење са Певкакијом и Грчком може међутим дати податке за хронолошку и културну оцену ових регија и југоисточне Европе у целини. На то питање вратићемо се у даљем излагању.

Детаљној обради керамике прикључује се краће поглавље о другим покретним налазима (Kleinfunde) (стр. 305-320).

Своја излагања о раном бронзаном добу Christmann завршава синтетичким закључком (стр. 320-325). Овде је нарочито обрађена пажња на регионалне разлике у раном бронзаном добу Тесалије. Појаве ранохеладске културе, посебно Urfirniss-керамика и сосијере, нарочито су присутне у приморској зони којој припада и Певкакија а врло слабо продиру у унутрашњост. Такође нису јаке везе са Македонијом, иако су оне несумњиво постојале путем природних комуникација. Могућност миграције становништва из Македоније, аутор међутим не сматра прихватљивом.

Остатак текстуелног дела књиге чине каталог налаза илустрованих на таблама, библиографија и веома богат илустративни део.

Из Christmann-ове детаљне анализе материјала, посебно синтетичког осврта на фазе (стр. 187 и д.) добија се следећа слика о културном развоју на Певкакији заснована на поузданим стратиграфским запажањима истраживача:

Слојеви фаза 1 и 2 настали су нивелацијом постојећих насеља. У њима нема сигурних затворених целина, те се не могу сматрати поузданим. Christmann им у истом смислу припаја и фазу 3, иако у њој постоје издвојени непокретни објекти. Овде међутим треба истаћи да се својим карактером фаза 3 везује за касније фазе. У том периоду нарочито је богато заступљена Urfirniss-керамика континенталне Грчке која је заступљена у свим слојевима до прелазног периода, али је доста честа и у фазама 1 и 2. То међутим не значи да ове фазе треба приписати периоду прелаза ранохеладске фазе I и II, када се има у виду да се Urfirniss-керамика појављује тек током а не на почетку ранохеладске фазе II. Отуда се појава те керамике у поменутим фазама (1 и 2) има пре објаснити поремећајима у слојевима и њеном секундарном мешавином са ранијим материјалом. Сигурне непокретне објекте налазимо нарочито од фазе 4 (стр. 6 и д.). Тада се јављају куће са четвртастом основом. Од фазе 5 њима се прикључује и апсидални облик, док се мегарон, заједно са два предходна типа појављује тек од фазе 7. Пехари са шиљатим дном (Spitzbecher), јављају се само у фазама 4 и 5 те се могу сматрати као хронолошки осетљиви и у том смислу индикативни за финију хронологију. Знатне промене почињу са фазом 6. Тада се у већим количинама појављује светла (црвена и наранџаста) керамика. Нарочито су видне од фазе 7. Овде се први пут јављају плитке чиније (Pfannen) са хоризонталним рупицама на ободу. Такође од фазе 7 чешће су разне врсте сликане керамике. Њихова спорадична ранија појава не може се сматрати културно и хронолошки одлучујућом. У питању су керамика са бело сликаним мотивима (Hagia Marina), керамика са мотивима сликаним фирнисом или мат бојом. Ова последња врста типична је нарочито за средњехеладски период. Права минијска керамика налази се само у прелазном периоду. Све поменуте појаве обично се везују за ранохеладску фазу III.[2] Отуда се може сматрати да се фаза 7, у којој се први пут јавља и витло и прелазни период могу оквирно повезати са прелазном етапом ранохеладски II-III и самим ранохеладским III. Прецизно разграничење, међутим, тешко је извршити. С друге стране треба поменути и постојање тројанских пехара (depas amphikypellon) од касне фазе 7, као и пехара са две дршке типа Armenochori-Бубањ III. Први овакви пехари налазе се већ у касној или средњој подфази периода 7 (Т. 93,11), али су облици најближи оним у централној Србији и Пелагонији везани за прелазни период (Т. 109,6-8,10). Ова је појава значајна за синхронизацију са раним бронзаним добом централног Балкана, о чему ће још бити говора. Тројанске пехаре Christmann везује за каснију етапу Троје II и Троју III.

На основу свега тога може се са вероватноћом закључити да фазе Певкакија 3-6 одговарају једној етапи у којој је ранохеладска култура II била већ развијена; док се касније фазе везују за прелаз из ранохеладског периода II у III као и за овај последњи период.

У својој монографији Christmann није додирнуо питања апсолутне хронологије. Према најновијим калибрираним датумима који се могу узети у обзир, почетак ранохеладске фазе II може се ставити око 2900. године пре н. е. а фазе III око 2400. За прелазну фазу предложен је датум око 2300-2200/2150, чиме се снижава и почетак ранохеладске фазе III. Ранохеладска фаза I датирана је својим почетком од 3500. а сигурно пре 3100. године пре н. е. Већ овде треба поменути да се ови оквирни датуми приближно слажу са датирањем раног бронзаног доба у Тракији, на које ћемо се, у вези са вредновањем Christmann-ових резултата вратити у даљем излагању: у питању је време од 3500. или 3200. до око 2000 година пре н. е.[3]

Положај Певкакије у оквиру раног бронзаног доба Тесалије обрађен је узорно у монографији. Нарочито су значајни односи са добро истраженом Аргиса Магулом код Ларисе, где се као поуздани могу третирати налази из појединих ровова. Тако Певкакији 4-5 одговара фаза Argissa IIa (ров 1), с обзиром на појаву пехара са шиљатим дном, док фазе Argissa IIb и IIc одговарају Певкакији 6-7, пошто се изнад ровова налази и типична чинија са хоризонталним рупицама на ободу. Каснији слојеви Аргисе у којима се налазе и пехари типа Armenochori-Бубањ III биће везане за прелазни период и можда касне подфазе периода 7.[4]

Више допуна треба учинити у случају налаза из Македоније и, посебно даље везе са појавама у унутрашњости Балканског полуострва. У томе погледу налази из Србије којим је Christmann обратио већу пажњу за нас су мање значајни. Што се тиче других налазишта мора се истаћи да су у већини случајева и после радова Christmann-a и E. Hanschmann-a ранији подаци махом недовољно сигурни, јер потичу са старих ископавања која су често била само сондажна. Тако је по нашем мишљењу отворено питање Крицане (Kritsana), која се сматрала главном одредницом за релативну хронологију раног бронзаног доба Македоније: мешавина енеолитског и бронзанодопског материјала у фазама Крицана I-II свакако је настала поремећајем слојева. Значајно је међутим да се у Крицани III први пут јавља употреба витла, у фази II чинија са хоризонталним рупицама на ободу; што упућује на време од Певкакије 6 и Певкакије 7. У истом смислу указује и наводни импорт каснохеладске фазе III у Крицани IV (уп. излагање Christmann-a на стр. 267-269 и таблу 70, 10-11 код E. Hanschmann). Отуда се Крицана има датирати у сразмерно касну фазу раног бронзаног доба, време прелазне ранохеладске фазе II-III. Налазе из Хагиос Мамас на Халкидици

треба засада оставити по страни, пошто су нова ископавања B. Hänsel-a још у току а никакви резултати нису досада објављени. Што се тиче источне Македоније кратка запажања Christmann-a (стр. 73-74 и нап. 697) о Dikili Tash IIIb (по Сеферидесу) и Sitagroi Va потпуно се поклапају са нашим ранијим констатацијама.[5]

Значајнији су налази из Кастанаса слоја 28-21 који су приписани раном бронзаном добу и објављени у великој монографији И. Асланиса. Они омогућују даље повезивање хронологије Тесалије и грчке Македоније са Централним Балканом: групама Maliq IIIa у Албанији, Armenochori у Пелагонији и Бубањ Хум III у средњој Србији а даље и са појавама у Тракији-Езеро у западној Бугарској. Појава чиније са хоризонталним рупицама на ободу у слоју 26, допушта синхронизирање са касном фазом 7 у Певкакији. Посебно су значајни међутим пехари типа Armenochori-Бубањ III, којима иначе Christmann није приписао нарочиту хронолошку вредност. Они се у разним варијантама појављују у Кастанасу у слојевима 26,24,23b и 22a. Њихова појава у касним слојевима Певкакије и Агрисе већ је раније поменута. Њихово присуство у више хоризоната Кастанаса можда говори за дужи хронолошки распон њихове употребе. На то би указивало и постојање два хоризонта на епонимном налазишту Armenochori, као и типолошке разлике које су видне код овог облика пехара у фази Карамани III a и b а и чињеница да на Бубњу између слојева фаза Бубањ-Хум II и III постоји стерилан слој.[6] У сваком случају овде треба исправити неприхватљиви синхронизам Бубањ-Хум II/Кастанас 23a-22b и Бубањ-Хум III Кастанас 21 који је предложио Асланис у своме делу (сл. 125). С обзиром на појаву поменутих пехара од фазе 26, Бубањ-Хум III сигурно треба паралелисати у његовим почецима са тим периодом и изједначити, тиме хронологију Бубња-Хум III са оном коју за Карамани IIIa и IIIb предлаже сам Асланис (*Ibid.* сл. 124).

Значајне могућности синхронизације налазимо и у Бугарској. У Езеру, као карактеристичном налазишту за источну Тракију, не постоје додуше пехари типа Armenochori-Бубањ III, али се зато керамика са типичним урезаним и жигосаним орнаментима, позната из тога периода на Бубњу појављује углавном у фазама Езеро AB и B1, док се керамика са урезаном и инкрустираном декорацијом везана за Бубањ-Хум II појављује од фазе A2, иако продужује и у AB. Тиме се индиректно, долази до синхронизације са Певкакијом 7 и прелазним периодом Певкакије код Christmann-a.[7] У југозападној Бугарској новија истраживања нарочито С. Александрова и Л. Николове показала су да се овде развој може добро паралелисати са оним у Поморављу: на период са инкрустираном керамиком која својим мотивима одговара Бубњу-Хум II и може се пратити у фазама раног бронзаног доба 2b и 2c по Александрову (Dâbene IIb по Николовој) следује ранобронзано доба III по Александрову са типичним кантаросима типа Armenochori-Бубањ III. Преко Певкакије и грчке Македоније овај се период даље везује за време које почиње прелазом ранохеладске фазе II у фазу III и за ранохеладски период III.[8]

Како се из горњег излагања види одлична стратиграфска хронолошка и културна интерпретација коју је за ранобронзано доба Певкакије дао E. Christmann у својој монографији, одвела нас је и један корак даље од обичног приказа, она допушта и даље проширење и вредновање резултата и закључака до којих је он дошао и чини још један корак у повезивању развоја ове епохе у континенталној Грчкој и у унутрашњости Балканског полуострва.

Милутин ГАРАШАНИН

[1] Задња публикација: J. Maran, Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jt. v. Chr. Archäologisches Nachrichtenblatt I, 1, 1996, 50ff., Abb. 1-2 (хронолошке табеле).

[2] Занимљиво је да се у археолошкој литератури појава минијске керамике још увек некад везује за средњехеладску фазу иако је већ Caskey, The Early Helladic Period in Argolid, Hesperia 29, 1960, 285 и д. показао да се она јавља од рановеладског III.

[3] Уп. J. E. Coleman u: R. W. Ehrich, Relative Chronologies in Old World Archaeology, Chicago-London 1992, 275 и д.; Maran, *op.cit.*, Abb. 2-3; Y. Boyadžiev, Chronology of Prehistoric Cultures in Bulgaria, Prehistoric Bulgaria, Wisconsin 1995, 149 ff., особито 177 f.

[4] E. Hanschmann-V. Milojčić, Die deutschen Ausgrabungen auf der Argissa-Magula in Thessalien III, Beiträge zur ur- und frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeerkulturraumes, 13-14, Bonn 1976, 83 ff., и одговарајуће илустрације.

[5] M. Garašanin, Chronologische und kulturhistorische Probleme südthrakischer und südmakedonischer Wohnhhgel, Prähist. Zeitschr. 59, 1, 1984, 3 и д., особито 11 и д.

[6] W. A. Herutley, Prehistoric Macedonia 1939, 57 i d., Catalogue Nr. 321 и д. (Armenochori); Д. Симоска и др., Праисториска населба Карамани кај Битола, Macedoniae Acta Archaeologica 3, 1977, 9, id., сл. 9 (Карамани); F. Prendi, La civilisation préhistorique de Maliq, Studia albanica 1966, 255 и д., особито 262 и д., Pl. XIII, 13-15 (Maliq IIIa); уп. Pl. XV, 7, 10, 11, 13 (Maliq IIIB); М. Гарашанин, Група Бубањ-Хум III, Праист. југословенских земаља IV, 1983, 719 и д., уп. Исти у Праисторија на тлу С. Р. Србије Београд 1973, Т. 35-36 (Бубањ-Хум III).

[7] В. Георгиев-Н. Й. Мерперт-Р. Катинчаров-Р. Димитров, Езеро, Бронзовото селище, София 1979, Таб. 173, тип 29, 30; 178, тип 25, 28. За урезану и инкрустирану керамику *Ibid.* 167, тип 6-7; 169, тип 16.

[8] S. Aleksandrov, The Early Bronze Age in Western Bulgaria, Prahistoric Bulgaria Wisconsin 1995, особито 262 и. д., fig, 7, 102-104 (фаза IIb); 8, 11, 116, 117 (фаза IIc) 9, 124, 125, 127 (фаза III). L. Nikolova, Early Bronze Age settlement near the village of Dâbene in Thrace, Thracia 11, 1995 (Зборник А. Фол), 89 и д., Annex 2,3; 3,4,6,8; 8,6; 10,2,6,8,9 (Dâbene).

Christina Jacob, METALLGEFÄSSE DER BRONZE- UND HALLSTATTZEIT IN NORDWEST-, WEST- UND SÜDDEUTSCHLAND, Prähistorische Bronzefunde (PBF) II, 9. Franz Steiner Verlag Stuttgart 1995, XI, 238 стр., 10 слика и 26 табли у тексту и 102 табле (A-F и 96).

Једном је речено да аутори PBF монографија имају довољно слободе да од својих каталога према своме нахођењу и могућностима направе веома добре и корисне књиге, као и да те књиге могу из истих разлога да испадну доста рђаве. Мислим да је ово мишљење само делимично тачно. Серија је тако конципирана да ако се аутори држе основних постулата при изношењу

материјала у каталошком делу, о чему се уредништво веома строго брине, и ако обухвате бар 70-80% предмета са територије коју обрађују (илузорно је надати се да се све обухвати), свака књига ће бити добра и корисна. Преко овог каталога се може писати и тема елаборирати на различите начине али у томе не треба претеривати, не сме се допустити да се каталошки део утопи у различите анализе, дискусије, мишљења и додатке него треба тражити неку златну средину. Наиме, PBF серија је замишљена као нека врста приручника и помагала који треба да буде јасан, разумљив и лак за употребу, свака анализа и дискусија је добродошла али ти додаци треба да буду кратки и концизни, а не дугачки и заморни, који сам материјал потискују у други план. То је бар моје мишљење.

Књига Кристине Јакоб о бронзаном и златном посуђу из бивше западне Немачке (овде примећујемо да су промене граница у Европи последње деценије донеле извесне проблеме и Немцима па је наслов књиге постао "усложен") представља њену докторску дисертацију на Берлинском универзитету, па самим тим композиција књиге унеколико излази из устаљене шеме PBF свезака. После уводног дела она износи материјал - укупно 419 каталошких јединица - који обухвата бронзано и златно посуђе из западне Немачке из бронзаног и старијег гвозденог доба. То су шоље типа Friedrichsruhe (код нас познате као тип Handlova или Blatnica), затим шоље типа Fuchstadt Stilfried-Hostomice, потом цедиљке, пехари, крчази, зделе и тањири, базени, котлови, ведра (ситуле), цисте и поклопци и коначно златне шоље и пехари. Посуђе се јавља појединачно у раном и средњем бронзаном добу, затим у већем броју у млађем бронзаном добу, нешто ређе у касном бронзаном добу, да би у халштату опет било веома бројно.

После каталошког одељка следи анализа различитих аспеката овог материјала - стање очуваности, начин израде, функција, хронологија, распрострањење - где се закључци доносе на више места и на више начина, са великим бројем слика и табела, надугачко и нашироко, што је све свакако добро и корисно, али читалац, недовољно упућен у материју, може да се изгуби тражећи оно што га занима. У коначном "цузаменфасунгу" сазнаје се који су крајњи закључци али су они изнети штуро и непотпуно. Мислим да би било корисније, с обзиром да је реч о једној PBF свесци, да је овај други део био скраћен за половину, чиме би добио у јасноћи и манипулативности.

И поред овог утиска, књига је корисна и за све праисторичаре веома употребљива. Она доноси целокупно метално посуђе из западних делова Немачке и показује да су неки типови који се овде јављају били распрострањени широм Европе (шоље, ведра, цисте, котлови), док су неки везани за Немачку и њено непосредно суседство (пехари). Посебно је важна појава златних посуда у рано бронзано доба које се везује за Микену и које се у већем броју јављају поново у халштату у кнежевским гробовима. Занимљива су запажања да се сервиси бронзаног посуђа јављају у оставама и гробовима у млађем бронзаном добу, затим су у касном бронзаном добу ређи и јављају се појединачно, а затим групно као могући сервиси поново у старије гвоздено доба. Колико је тачна поставка да је бронзано доба у млађем бронзаном добу више служило за пиће а у гвоздено доба за храну, треба још проверити. Занимљива су и запажања о могућности коришћења витла у изради бронзаног посуђа, што међутим није са сигурношћу потврђено.

Од оних ситних замерки наводим да у хронолошкој табели (табла 96) има недоследности - наводе се прво рано и средње бронзано доба, затим доба ране, старије, средње, млађе и касне културе поља са урнама, а онда опет старији, млађи и касни халштат, што је са методолошке стране неприхватљиво јер се комбинују временски и културолошки појмови.

За наше археологе књига ће такође бити корисна на више начина, посебно за аналогије јер даје неке комаде универзално распрострањене (шоље, котлове , ведра), иако на нашој територији није нађен до сада велики број металних посуда (уп. D. Jacanović, Metallgefäse aus der späten Bronzezeit und frühen Eisenzeit in Serbia, *Старинар* 45/46, 1994/95, 101-112).

Растко ВАСИЋ

Д. Срејовић, ILIRI E TRACI, Enciclopedia del Mediterraneo 7, Sezione Istoria. Editoriale Jaca Book, Italia, 1996, стр. 1-96, сл. 1-16.

У "Енциклопедији Медитерана" коју уз подршку Међународне асоцијације, за науку, образовање и културу Медитерана (SECOM), издаје (за сада на талијанском, француском и арапском језику) Академија наука Туниса, изашло је дело Драгослава Срејовића, посвећено Илирима и Трачанима. Ово је први пут да, у једној смишљено компонованој целини, формом и изразом приступачној широким образованим круговима, буду приказани достигнућа и ставови низа угледних научника југоисточне Европе, међу њима оних из негдашње и садашње Југославије, засновани на њиховим тридесетогодишњим интердисциплинарним и систематским истраживањима и у чијем стварању угледно место заузима и аутор ове свеске Енциклопедије. Ти резултати објављивани су досада у низу студија и монографија, а приказивани и дискутовани на многим међународним или регионалним научним скуповима, на страним или домаћим језицима. Овим делом Срејовић је први учинио продор у широку иностране јавност, прелазећи границе ужих, компетентних научних кругова.

Срејовић је нарочито истакао и приказао неколико основних ставова који су се искристалисали по овим питањима:

Поред двеју најпознатијих етнокултурних заједница старог Балкана, Илира и Трачана, он осветљава и постојање треће коју чине народи доњег Подунавља - Дачани, Гети и Мези - као и стари народи централне зоне Полуострва: Трибали, Дарданци, Пеонци, Македонци и Бриги. У питању је етнокултурна заједница коју су В. Георгиев и М. Гарашанин назвали Дако-Мизијцима, док их један број бугарских и румунских научника назива северним Трачанима, прихватајући међутим њихово издвајање од класичних Трачана. Посебно место у томе оквиру припада Бригима у Пелагонији, Епиру и знатном делу Албаније (Е. Петрова).

Називе Илири и Трачани овим заједницама дали су странци, стари грчки писци који су запазили сродност више народа или племена а дали су им име према једном од њих које им је било најпре боље познато. Романтичне националне идеје XVIII-XIX века учиниле су да су ти појмови касније знатно измењени и неоправдано проширени особито у тражењу идентитета савремених народа у далекој прошлости. Тако се и појам Илира изједначио са административним појмом римског Илирика, који међутим далеко прелази границе етнокултурне заједнице истог имена. Радови лингвиста (Р. Катичић) и историчара (М. Суић, Ф. Папазоглу) којим се придружују и археолози (особито А. Бенац), показали су да је класична територија Илира првобитно обухватала јужно и средње јадранско приобаље и његово шире позађе до Неретве а да се у касније време проширило и на области јужно од Шкумбина до Епира (Е. Петрова). Даље на западу Делмати, Либурни и Јаподи не припадају ужој илирској заједници. Језгро старих Трачана налазило се међутим између егејске обале и Хемуса (Старе Планине) у Бугарској.

Став југословенских научника да не постоји етнички континуитет између Илира и касних становника Балкана, Срејовић је поткрепио новим аргументима. Поред прилива новог становништва и процеса романизације који започиње укључењем балканских подручја у политичку и административну сферу римског царства овде су пресудну улогу имале промене настале у време Тетрархије (чији је Срејовић, без сумње, један од најбољих познавалаца) и Диоклецијанових реформи, када локално становништво добија водећу улогу у римској управи и војсци. Ширење хришћанства и административно разбијање Илира и Трачана у више провинција брзо су деловали на губљење националне свести која је дефинитивно нестала у кретањима и померањима "варварских" народа за време Сеобе народа и коначно досељавањем Словена. То наравно не значи да се у фолклору, народним веровањима и традицијама није задржало нешто од оставштине палеобалканских народа. Такође се део тог становништва задржао у планинским крајевима као номадски и полуномадски сточари. Заостаци старих Илира и Дако-Мизијаца почетком Средњег века створили су нови етнички ентитет Албанаца, а од романизованих староседелаца-сточара (касније делом грецизираних), постали су Власи. Но свест о припадности палеобалканским народима била је у то време потпуно збрисана.

Посебан део свог излагања Срејовић је посветио етногенези Илира и Трачана (18 и д.; 72 и д.). При томе, међутим остаје уздржан према теоријама које су у вези са тим настале. Он прихвата да се код настанка Илира и Трачана свакако мора рачунати са улогом супстрата насталог индоевропеизацијом аутохтоног становништва током енеолита (и прелазног периода односно почетка раног бронзаног доба према периодизацији румунских и бугарских научника) и да су видну улогу играли процеси интеграције између 1200. и 1800. године пре н. е., изазвани новим економским (металургија гвожђа) и у вези са тим социјалним променама као и померањима појединих људских група, сматра међутим, да се у бронзано доба не може говорити о процесу формирања јединствене културе која би могла у било ком виду да се веже за Илире или Трачане. Срејовићева уздржаност биће свакако, макар делом, последица не сасвим адекватних термина које је за обележавање етапа етногенезе Илира увео А. Бенац а М. Гарашанин пренео на Дако-Мизијце (Предилири, Протоилири, Праилири одн. Пре-дакомизијци, Пра- и Протодакомизијци). Ови називи стварају утисак о проицирању илирских и дакомизијских заједница као етничких у далеку прошлост. Суштина ових теорија је међутим да се ради о дугом и сложеном процесу заснованом на променама у економским и друштвеним структурама у коме се постепено формирају нови облици етничких, језичких и етнокултурних заједница а чију последњу етапу представља формирање Илира, Трачана и Дакомизијаца. А. Фол је ово формулисао као улогу контаката, етапу зближавања која коначно доводи до већих етнокултурних заједница а у њиховом оквиру социокултурних заједница, тј. појединих илирских, трачких и дакомизијских народа. Са своје стране аутор ових редова предложио је нове називе за поједине етапе: стварање супстрата (енеолит), период зближавања у коме долази до ужих контаката и стварања основа за ужу повезаност, на ширим територијама, каснијих етнокултурних заједница (бронзано доба), период нових прегруписавања који се може назвати и епохом нових и већих интеграција (прелаз из бронзаног у гвоздено доба 1200-800) када се формирају велике етнокултурне заједнице и коначно период формирања народа у тим оквирима, са формираном националном свешћу (период писане историје у класичном смислу).[1] У питању је дакле један дуг процес или низ процеса који од првобитних заједница, постепеним регионалним зближавањем, повезивањем, културним и социјалним, доводи до формирања етнокултурних и социокултурних заједница.

Срејовић је велике етнокултурне заједнице третирао равноправно и свестрано, чак приближно у истом обиму (Илири, стр.11-62, при чему тај број страница покрива и 24 странице илустрација, независних од текста о Илирима; Трачани, стр. 63-92). Сем проблема који су у горњем излагању дотакнути, посебно су обрађени и првобитни културни развој, први помени у писаним изворима - код Трачана можда већ у документима микенског линеарног В а сигурно у хомерским еповима, код Илира од V века, даљи процеси културног развоја нарочито везани за грчке утицаје, условљене колонизацијом и трговачким контактима, такође ранијим код Трачана, промене у облицима насељавања (првобитна урбанизација код јужних Илира), најзад политичка историја (формирање илирске државе и померање њеног центра према северу у III веку са династијом краља Агрона и јачањем Ардијеа, Одриска држава, њена еволуција и промене током времена код Трачана), религија, уметност (у основи увек занатска код Илира, а која код Трачана кулминира у њиховом тзв. животињском стилу), коначно процес акултурације, културне хеленизације у периоду хеленизма и најзад положај Илира и Трачана у оквиру римске доминације, са разликама у романизацији између приобалских подручја и унутрашњости код Илира и развијенијом културном унификацијом код Трачана. Посебна пажња посвећена је културној и политичкој улози македонске државе од Филипа II и Александра до Филипа V и Персеја.

Лаком праћењу и разумевању текста свакако да доприноси

и одличан превод који је дала Nicoletta Cocchi, у коме је сачуван јасан и разумљив стил који је својствен Срејовићу. Ипак, овде су се поткрале неке омашке за које кривицу, свакако, не може сносити аутор. Тако на стр. 8 не би требало да стоји panthracologiche већ pantracice; на стр. 15 када је реч о личним именима нису у питању хомоними већ андроними. На стр. 27 и 59 свакако није реч о талијанским бродовима (nave italiane) и талијанском вину (vino italiano) већ о римском. На стр. 90 данашња Варна није Odessa већ Odessos а за Будву (стр. 30 и д.) било би боље употребити античко име (Buthua, Butua) а не Buto.

Самом аутору могла би се учинити само једна замерка. Држећи се стриктно предложеног наслова књиге он је истакао издвајање група које називамо дако-мизијским, али их није обрадио. Било би добро да су и оне овде укључене, јер, страхујем, да иначе неће више наћи места у Енциклопедији Медитерана. Тиме би такође било допринето бољем сагледању трачке религије коју је аутор иначе добро обрадио и улоге Залмоксиса у трачком орфизму који је, као посебан вид старобалканске религије, обрадио А. Фол. Тако је такође изостало и ближе дефинисање извесне разлике између животињског стила у уже подунавској зони и Тракији, као и изванредни пример хеленизације културе староседелаца у појави каријатида у гробници у Свештару и могућност њиховог везивања са религијским претставама палеобалканског становништва.

Сигурно је међутим да аутору дугујемо посебно захвалност што је достигнућа науке земаља југоисточне Европе по први пут приказао широким образованим круговима Европе и тиме допринео културној афирмацији тих, а и наше земље у свету.

Имао бих, најзад, још једну сугестију. Било би добро да ово дело Д. Срејовића, с обзиром на његов садржај и начин презентације историје и културе старог Балкана буде преведено на наш језик, наравно уз извесне допуне: пре свега, када је реч о Дако-мизијцима, односно неилирским и нетрачким етнокултурним заједницама и народима, а затим и о селективној библиографији која је, разумљиво, остала ограничена само на најнужније јединице. Таква књига корисно би послужила и нашој широј образованој јавности, њеном бољем схватању археологије и античке прошлости старог Балкана о којој готово ништа не зна и углавном за њу нема нарочитог интересовања. Коначно, та књига добро би дошла и нашим студентима, као озбиљан и веома користан помоћни уџбеник. Мислим да о томе треба заиста размислити.

Милутин ГАРАШАНИН

[1] A. Fol, Der Stand der Forschungsarbeiten über die östliche Hälfte der Balkanhalbinsel bis zur Mitte des I. Jahrtausends v. U. Z. I. Symposium illyro-thrace, Српска Академија наука и уметности, Балканолошки институт 44, 1991, (Ниш-Благоевград 1989), 129 и д.; M. Garašanin, Schlussbetrachtungen, *Ibid.*, 227 и д.

Iatrus-Krivina, SPÄTANTIKE BEFESTIGUNG UND FRÜHMITTELALTERLICHE SIEDLUNG AN DER UNTEREN DONAU, Band V: Studien zur Geschichte des Kastells Iatrus (Forschungsstand 1989), са прилозима L.Bartosiewicz, B.Böttger, G. v. Bülow, A.M.Choyke, B.Döhle, G. Gomolka-Fuchs, E.Schönert-Geiss und D.Stančev. Издање Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, у сарадњи са Археолошким институтом Бугарске Академије наука. Berlin 1995.

Пети том публикације са резултатима истраживања касноантичког утврђења Iatrus публикује се у следу предходних четири волумена под истим називом којим су обухваћена истраживања која се на овом локалитету обављају више од четири деценије: прве три кампање 1958-1962. године (Klio 47, 1966), 1966-1973. године (Iatrus-Krivina I, II), средњовековног насеља (Iatrus-Krivina III) и кампање 1975-1982. године (Iatrus-Krivina IV). Ова истраживања су била организована као заједнички пројекат двају Академија наука у Берлину и Софији, а од 1992. године овај пројекат је преузео Немачки археолошки институт. Iatrus-Krivina својим петим томом доноси резултате предходних истраживања и представља заправо међубиланс (Zwischenbilanz) досадашњих радова на овом локалитету. За проучавања на нашем лимесу овај пројекат је од вишеструког значаја будући да се односи на суседно подручје, а с друге стране расправља о тврђавама које су по свом изгледу, времену настанка, покретном материјалу веома сродне са објектима на Ђердапском лимесу.

Кастел Iatrus захвата пространство од 2 - 2,5 ха, од чега је око 0,6 ха тј. 25% током последњих деценија истражено. Када су у питању изградња тврђаве и објеката у њеној унутрашњости утврђено је постојање тријe етапа: 1) Првобитно насеље настало у првој половини IV века 2) Насеље с краја IV и из прве половине V века и 3) обнова у време Анастазија и Јустинијана. Iatrus је почетком VII века потпуно разорен.

У првом поглављу ("период А у Јатрусу", стр. 9-28), обрађује се почетна етапа живота на Јатрусу (B. Dohle). Како је познато, утврђење је подигнуто на ненасељеном терену око 320. године, у раздобљу Константинове владе. Смештено је између легијских тврђава Novae и Sexaginta Prista, чиме је долина Јантре и припадајућа деоница лимеса, веома важна за одбрану овог подручја, снажно учвршћена. У тврђави Iatrus у то доба стационирао је вероватно један *cuneus equitum*, и тај војнички карактер насеља чинио је и надаље његову основну карактеристику. Аутор даље расправља о топографији, истраживањима, грађевинама у унутрашњости (*principia, praetorium* са купатилом, зграде дуж главне улице-*tabernae, fabricae*, касарне), о величини кастела и бројности посаде. Посебна пажња посвећена је свакако најважнијој згради - *principia*: појединим њеним деловима - *scholae, aedes principiorum* подробно се анализирају и пореде са штабским зградама у Диногецији, Палмири и другим истодобним тврђавама на лимесу. Поглавље се завршава дискусијом о месту Јатруса у војној архитектури Касне антике и његовој улози у систему одбране Доњег Дунава.

У другом поглављу (стр.29-53) Gerda von Bülow расправља о развоју насеља у периоду B/C, тј. у деценијама које захватају време од 375. године до 425. године (према нумизматичкој евиденцији), премда се у овом раздобљу могу утврдити и неке уже временске целине. У том раздобљу неки објекти су рушени и обнављани (Базилика B, *horrea*), а утврђење је претрпело теме-

љну преправку, посебно на деловима на којима је постојао *intervallum* (*horreum* VII, помоћни објекти у југозападном углу тврђаве и др.). Преправке се добро уочавају на улицама: делови који су остали сачувани, уклопљени су у нову изградњу (са побољшањима у водоводу и канализацији), друге су биле запречене новим објектима (*via sagularis*), или су поправљане новим покривачем (*via praetoria*).

Најмаркантнија грађевина изграђена почетком IV века је свакако тробродна базилика са једном дубљом апсидом (B) и нартексом на западној страни. На њеним рушевинама у другој четвртини V века (425-450. године) подигнута је црква приближно истог плана (са мермерном *mensa sacra*) чији век трајања једва прелази 20 година. Наиме црква је уништена у пожару заједно са тврђавом пред крај периода B/C. Истовремено са првом базиликом (почетак IV века) подигнуте су у Јатрусу и *horrea* (две грађевине), које су коришћене током целог столећа. Занимљива је околност на коју указује аутор о повезаности базилике и *horrea* у касној антици, посебно у Валентинијанско доба, која карактерише изградњу у касноантичким логорима (стр. 38). У близини базилике су и друге привредне грађевине (млин) и зграде које су имале комбиновану функцију: служиле су за становање и за привредне сврхе. Закључујући ово поглавље аутор расправља о грађевинском материјалу, налазима новца (са корисним табелама) и писаним изворима о овом раздобљу.

Наредна два поглавља, исти аутор Gerda von Bülow посвећује познијим раздобљима у Јатрусу, које дефинише као период D1 (трећа четвртина V века, стр. 56-60) и D2 (Јустинијанова обнова, стр. 61-66). После хунских разарања (крај периода B/C) кастел у Јатрусу није више био у функцији, а скромни остаци грађевина с краја V века представљају пре склоништа него грађевине које су служиле одбрани логора (слична је ситуација и у другим тврђавама на limesу у суседним узводним и низводним деоницама). Ситуација се није битније изменила ни током неколико наредних деценија када су забележени, нарочито после 480. године, нови варварски продори на југ преко Дунава. Тек под царем Анастазијем (491-518), долази до хитне поправке утврђене линије на limesу, упоредо са финансијским, привредним и политичким реформама које је спровео овај цар. У многим местима у Балканским провинцијама посведочена је градитељска активност овога цара (Dinogetia, Histria, Ratiaria), а талас новообновљених тврђава, привредних и културних објеката запљуснуо је и многа места у унутрашњости. Обнову у Јатрусу карактеришу поправке бедема и кула, улица (*via praetoria*), појединачних објеката.

У Јустинијаново време (период D2), обимна изградња која је захватила све Балканске области, на limesу подједнако и у унутрашњости, у Јатрусу се огледају у поправци бедема и кула, оживљавању привредних објеката, новом изградњом различитих објеката међу којима истакнуто место заузима подизање базилике D. Базилике су, како је познато, у то време важан елемент градског живота и не репрезентују само верски живот већ представљају центар укупног живота у насељу; подједнако у насељима цивила и у војним логорима. У овој сфери се очитују и промене које је увео Јустинијан када је укинуо границе које су дотада постојале између цивилног, војног и привредног живота. Компетенције бискупа проширио је тако што су у њихову надлежност ушли и други државни послови, па је црква постала кохезиони елеменат различитих социјалних слојева и интереса. Паралелно са тим растао је, разумљиво, и економски потенцијал цркве, па су њени челници могли да граде не само цркве већ и да финансирају друге објекте градске инфраструктуре и одбране. Крај периода D2 поклапа се са падом лимеса пред аварословенским нападима, после смрти цара Маврикија. У првим годинама VII века кастел Јатрус више није постојао.

У петом поглављу (стр. 67-80), Burkhard Böttger расправља о керамичкој продукцији и њеном економском значају. О овој проблематици аутор је већ писао (библиографија на стр. 67, напомена 1), па се ова студија односи на нека суштинска питања која су покренута и која се презентују у виду синтезе. Укупна керамичка продукција регистрована у Јатрусу, тј. керамичке посуде које се могу типолошки разврстати, мери се са 9679 посуда, од чега 12,1% отпада на период A, 69,8 % на периоде B/C и 18,1 % на периоде D. Сличан процентуални однос важи и за друге ситне налазе у Јатрусу, из чега произилази важан закључак да овај квантитативни однос може бити солидна база за закључивања када је у питању било која категорија археолошких налаза на једном локалитету. Разумљиво је да су такви односи настали стога што се третира исти локалитет-грађевинска целина, а свакако и стога што је достигнути степен економског развоја имао свог одраза на све сфере материјалне културе. Када је у питању функција, керамички материјал је подељен тако што посуде за транспорт (амфоре) броје 3327 комада, стона керамика (зделе, пехари, тањири и др.) броје 1956 комада, а кухињска керамика (лонци, питоси и др.) броје 4396. комада. Табеларни и графички прикази, као и дијаграми које прате ово излагање дају поуздану слику о економском животу у појединим раздобљима. Такође и о променама које карактеришу поједине врсте материјала у односу на одређене периоде у животу логора. У овом смислу од вишеструког значаја су керамичке посуде за транспорт (доминирајући тип амфора у раздобљу B/C знатно опада у периоду D и сл.), чија анализа отвара многа питања од значаја за познавање укупне ситуације у логору. Ту су и различита питања импорта и локалне производње за поједине врсте материјала, чији графички прикази на очигледан, веома упечатљив начин илуструју економске прилике у Јатрусу и limesу уопште.

Шесто поглавље Gudrun Gomolka-Fuchs-а посвећено је ситним налазима и закључцима који се на основу њих могу извести о становништву Јатруса (стр. 81-105). Излагање следи исту хронолошку схему, а посебно се обрађују накит и предмети за украшавање, војничке крстасте фибуле, оружје и војничка опрема, украсна керамика, игле, копче, прстење, огледала и др.

Исти аутор је написао и седмо поглавље (стр.107-115) посвећено раном хришћанству у Јатрусу. Посебно се анализирају хришћанске цркве унутар логора (базилике C, D), крстионице и анекси, утврђују њихове карактеристике и аналогни примери. Предмети који имају хришћански карактер (*mensa sacra*, натписи) подробно се анализирају, а излагање често прелази оквире извештаја о локалитету и поприма својства опште расправе о раном хришћанству у подунавским земљама.

Три кратка извештаја завршавају овај зборник: први о остацима животињских костију (L.Bartosiewicz и A.Choyke), други о ископавањима 1984-1988. са каталогом налаза (Д. Станчев), трећи о остави бронзаног новца 1989. године (E. Schönert-Geiss). Резиме на руском језику.

Илустрације на таблама документују прилоге о ситним налазима (Gudrun Gomolka-Fuchs), резултатима најновијих ископавања (Д. Станчев). Планови су у посебном омоту, презентовани, осим једног општег плана (1) по фазама изградње (2-6).

Закључујући овај приказ уистину вредне публикације компетентног тима истраживача, истакли бисмо извесну неконзистентност која пада у очи; када се ради о одбиру тема, начину обраде, илустративном материјалу. Очевидно је да су прекид теренских радова и нова организација условили потребу да се учини биланс, утврди стање (Forschungstand) пре наставка теренских радова који су планирани.

Петар ПЕТРОВИЋ

Софија Петковић, РИМСКИ ПРЕДМЕТИ ОД КОСТИ И РОГА СА ТЕРИТОРИЈЕ ГОРЊЕ МЕЗИЈЕ, Београд 1995, 150 стр. текста, 20 табела, 10 карата и таб. I - XLII илустрација.

Књига С. Петковић "Римски предмети од кости и рога са територије Горње Мезије" једна је од публикација у којима се, у последње време све чешће, систематски обрађују поједине врсте богатог археолошког материјала из дугогодишњих римских градова и утврђења на дунавском limesу у Горњој Мезији. Поред већ раније изашлих књига о римским амфорама, керамици типа terra sigillata, стаклу, сад је пред нама публикација посвећена специфичној групи предмета којој се досад релативно мало придавало значаја, иако се добро зна да у касноантичким слојевима остеолошки материјал и налази од кости и рога заузимају значајно место. С. Петковић се потрудила да прикупи и обради велики број коштаних предмета, који износи око 700 примерака и 89 полуфабриката који су унесени у каталог, чиме је пуштен у оптицај потпуно нови или мало познати материјал. Веома педантна обрада како са типолошке, тако и са тачке гледишта порекла, распрострањености и употребне вредности материјала извршена је на најсавременији начин уз употребу статистичких метода и компјутерске обраде података.

Књига се састоји од десетак поглавља: I - *Увод* (с. 9-11), II - *Врсте, употреба и технологија израде коштаних предмета* (с. 12-20), III - *Типологија* (с. 21-56) и IV - *Каталог* (с. 57-108), који чине јединствену садржајну целину; затим следи поглавље V - *Хронолошка анализа коштаних предмета са територије Горње Мезије* (с. 109-116); и VI - *Закључак* (с. 117-125), са резимеом на енглеском језику и илустративни материјал.

У уводном поглављу се дају основни подаци о пореклу материјала и његовој бројности, која би могла бити још већа да је аутору био доступан материјал из највећих центара римске Горње Мезије, Наиса и Виминација, осим оних налаза који потичу из већ објављених радова. Тиме се прилично сузила база истраживања. Осим тога у уводу посвећено је доста пажње питању хронолошких граница истраживања, с обзиром да се показало да су неке значајне групе предмета од кости и рога у Горњој Мезији настављале са производњом и после IV в., одн. током читавог касноантичког и рановизантијског доба, док значајније промене, према мишљењу аутора, могу се осетити у производњи коштаних предмета тек на крају VI и почетком VII в., са доласком Авара и интензивнијим насељавањем Словена на Балкану.

Друго поглавље садржи много података о врстама сировина и технологији производње коштаних предмета, углавном на основу литературе о тој врсти налаза у суседним провинцијама. При томе се истичу неке специфичности Горње Мезије, које се пре свега огледају у знатно већој употреби као сировине костију дивљих животиња, посебно рогова јелена, уз кости говеда и других домаћих животиња. Претежна употреба јелењег рога, посебно у каснијем периоду IV - VI в., довела је и до нове технологије појединих производа, на пример троделних (или боље речено - трослојних) коштаних чешљева, задржавајући при томе стари облик из хеленистичко-римског доба (Тип I).

Одељак о типологији коштаних предмета заузима највише простора у овом раду, а материјал се у њему дели на три веће групе према њиховој намени: 1. - Предмети за личну употребу (разне врсте коштаних игала, чешљеви, козметички штапићи, спатуле и кашике, пиксиде, као и апликације, оплате, амулети итд.; 2. - Предмети за израду одеће (вретена и пршљенци, калеми, игле за шивење и плетење, као и кутијице за игле); 3. Оруђе и оружје (шила и друге алатке, понекад нејасне намене, као и дршке металних алатки, а од оружја оплате рефлексног лука. Осим тога ту су обухваћени други предмети различите намене, као стила за писање, делови музичких инструмената, жетони и коцкице за игру. Типолошка обрада извршена је веома прецизно по типовима, а унутар њих су издвајане по потреби варијанте углавном на основу декорације или детаља у обликовању предмета. Бројне аналогије са ширег подручја римског царства и суседних провинција Паноније, Далмације, из Подунавља и Понта омогућили су да се утврди хронолошки оквир за појаву сваког од ових типова, а тамо где је то било могуће прецизније датирање појединих варијанти истог типа. Уз помоћ употребе појединих декоративних мотива и њихове раширености у суседним подручјима аутор такође настоји сагледати порекло појединих типова. То се нарочито добро може пратити на примеру анализе једноредних коштаних чешљева из IV - половине V века који се могу непосредно повезати за налазе међу германским племенима Острогота и Гепида (тип. IV и V), одн. чешљева са лучном дршком (тип VII) за источне Готе, који су се као носиоци Черњаховске културе крајем IV в. проширили у подручју Подунавља. Према ауторовом мишљењу ове врсте чешљева су биле прихваћене од романизираног становништва на подручју limesа и израђиване су у локалним радионицама IV-V в. Међутим, за велики део коштаних налаза истиче се да се њихово порекло треба тражити пре свега у античким и хеленистичким узорима, као нпр. за предмете за израду одеће, вретена, пршљенке, као и разноразне оплате, а посебно украсне игле.

Зато делује помало нелогично редослед излагања типова у чему се, како изгледа аутор није руководио хронолошким принципом, него статистичким подацима као основним критеријумом. Тако, кад су у питању најзначајније две групе налаза - чешљеви и украсне и друге игле - у питању, дешава се да игле из I хронолошке групе (I-II в.), одн. игле са фигурално обрађеном главом у облику Сабазијеве руке обавијене змијом, или са фигурицом Венере и женског попрсја, стоје на самом крају излагања (типови XIV,XV,XVI), а исто је и са јединим раноримским примерком чешља са алкицом за вешање (тип VIII), који још следи латенску традицију. Предмети датирани у I-сред. III в., који нису многобројни и ретки међу коштаним налазима Горње Мезије, ипак заслужују више пажње с обзиром да дају слику прилично успореног процеса романизације на овим просторима. Многи од њих можда заиста представљају импорт из суседних провинција, док прави успон косторезачког заната започиње тек од III в. Занимљиво је да нпр. игле са представом Сабазијеве руке сведоче о ширењу овог малоазијског култа, потврђујући на тај начин податке из епиграфских и историјских извора о насељавању већег броја становника из Мале Азије на подручју Горње Мезије у време Хадријана ради њиховог запошљавања у царским рудницима.

Питање постојања локалних радионица поставља се као веома вероватно већ од краја II века, али још ниједна није археолошки констатована. Ипак на више локалитета се јављају и необрађени јелењи рогови, као и полупроизводи, или недорађени предмети. То потврђује могућност постојања малих локалних радионица не само у градовима, него и у мањим местима на лимесу, па чак и у унутрашњости појединих утврђења (Mora Vagei). Посебно се истиче налаз из каструма у Singidunum-у, где је, изгледа, била радионица само за почетну обраду сировина и производњу полупроизвода, и то искључиво од јелењег рога као домаће сировине. Поред тога трагови производње коштаних игала - недовршени примерци и полупроизводи - констатовани су такође у насељу Pontes и Diana на Караташу у Ђердапу, док у кули на локалитету Mora Vagei израђивани су пршљенци и можда чешљеви. Све ово јасно приказује слику економског живота становника пограничних крајева на измаку римског царства.

На крају још само неколико речи о илустрацијама које су, нажалост, најслабије урађени део ове иначе веома корисне и занимљиве књиге.

Маја ПАРОВИЋ - ПЕШИКАН

Весна Бикић, СРЕДЊОВЕКОВНА КЕРАМИКА БЕОГРАДА, Посебна издања Археолошког института у Београду књига 25, Београд 1994, текст 7-118 стр., библиографија 119-127, резиме на енглеском језику 129-135, слика у тексту 45, табли на крају књиге 11.

Монографија *Средњовековна керамика Београда* скраћена је верзија магистарског рада Весне Бикић, одбрањеног 1993. године под насловом *Керамика са Београдске тврђаве*. Осим промене наслова, што се показало као адекватније садржају јер је поред простора омеђеног бедемима обухваћена и шира територија средњовековног града, извршене су и још неке модификације за које се сматрало да су потребне. Примера ради, у обзир су узети и резултати истраживања средњовековног предграђа (локација на данашњем Дорћолу), што је неодвојиви део градске целине.

Средњовековна керамика, откривена током дугогодишњих археолошких истраживања на тлу Београда, већ је у више махова презентирана научној јавности. Било је прилике да се види као изложбени материјал, да се нађе у каталозима одговарајућих експозиција, у многим извештајима са ископавања, у синтетичким радовима, као и у обимној студији о керамици средњовековне Србије (сви радови су цитирани у књизи). Овога пута са обрадом материјала се пошло на један сасвим другачији начин, што је омогућила не само велика количина расположиве грађе, већ и специфични услови под којима је она откривена. Наиме, основу целокупног рада чине налази из затворених археолошких целина, за које постоје поуздане хронолошке одреднице. Ради се о материјалу откривеном у оквиру појединих насеобинских објеката као што су куће, пећи, јаме и сл., а затим у стратиграфски издвојеним културним слојевима, насипима и др. Тако изоловане целине су груписане у одређене хронолошке оквире - од IX до почетка XI века, од XI до почетка XIII века, у XIII и XIV век, а потом од 1404. до 1427. године и најзад од 1427. до 1521. године. И док је за временско опредељење целина пресудно било присуство курентног новца или стратиграфски однос према некој другој поуздано датованој појави, на овакво њихово груписање утицала су крупнија историјска збивања на тлу Београда и све промене које су тада настајале, почев од политичких до економских и културних. На овај начин аутор је настојао да археолошки материјал из дотичних целина сагледа у оквирима одговарајућих историјских етапа, како би се стекао увид у обим и карактер целокупног керамичког материјала, у развојни процес локалне производње, као и у врсту и количину импортоване робе и правце којима је она пристизала. С тим у вези су и основне карактеристике материјалне културе тадашњих становника Београда, њихове потребе и могућности да поједине категорије предмета добављају трговином, а уједно и способност да се властитом производњом прате достигнућа у суседним развијенијим центрима грнчарске продукције.

Судећи по систематично обављеној типолошко статистичкој обради, најстарија група средњовековне керамике одговара периоду бугарске превласти на овим просторима, па би природно било да бугарска доминација остави за собом и одговарајуће трагове материјалне културе, између осталог и у грнчарији. Сва керамика је, међутим, локалне производње и припада кругу тзв. Балканско подунавске културе чији су носиоци словенског порекла. Већ у следећем раздобљу, које означава византијску управу у Београду, ситуација се мења. Нове политичке и друштвене прилике подстакле су вршње трговинске везе са многим већ познатим производним центрима са истока, међу којима су и грнчарски. То се одразило и на присуство нових форми посуда за које аутор констатује да су стизале

дунавским путем са широког појаса Црноморске обале, било у виду амбалаже или као луксузна роба. Изузетак су котлићи који су приспели са севера, из тадашњих угарских предела. Иако у суштини номадског порекла, они су по насељима у Војводини били широко прихваћени и ту су врло брзо ушли у домаћу производњу. У околини Вршца су, на пр. прављени од глине са примесом лискуна, а с обзиром да су од такве глине и поједини котлићи из Београда, није искључено да се у овом случају поменуте трговачке везе могу и ближе одредити. Изгледа, међутим, да таква трговина није имала велики домет, јер судећи према садашњем стању познавања, котлића нема ни на једном налазишту дубље у унутрашњости Србије.

Период XIII и XIV века је, сходно општим политичким приликама у граду, обележен малом количином керамичких производа. Присутни су искључиво неглеђосани судови локалне производње, док увозна роба изостаје, па из тога проистиче закључак о видном паду стандарда становништва. Обиље стратиграфски издвојених налаза не прати ни наредно раздобље, од 1404. до 1427. године, али се сада запажа да је напоредо са кухињским у употреби било и стоно, глеђосано посуђе. Због чињенице да је град коначно доспео у оквире тадашње средњовековне Србије, аутор сматра да се овога пута ни керамички материјал не може посматрати изоловано од материјала из других српских градова - Крушевца, Сталаћа, Новог Брда, а потом и из Смедерева. Уопште узев, такво мишљење је разумљиво, мада би било потребно обратити већу пажњу на постојеће аналогије са истовременом грнчаријом дуж ђердапског дела обале Дунава, а затим и даље, са налазишта бугарског Подунавља. Наиме, тачно је да су поједини облици судова са Београдске тврђаве слични судовима из поменутих градова Моравске Србије, али је исто тако евидентно да на њима, посебно на оним глеђосаним, недостају и одговарајући орнаментални мотиви. Реч је о тракама различито стилизоване лозе, широким листовима, медаљонима који се јављају у великом броју варијанти, и другим украсима којих на београдској керамици нема, а који чине једну од основних карактеристика керамичког посуђа из предтурског периода у централној Србији. Стога се за сада има утисак да судови са сграфито украсима са Београдске тврђаве више одговарају онима из Смедерева и других налазишта североисточне Србије. При томе треба рећи да се инсистирање на везама са Новим Брдом заснива претежно на крчагу чија је дршка украшена апликацијама. Наводе се аналогије и са слично декорисаним дршкама бокала из Милентије и прихвата раније изречено мишљење да су налази из Милентије производ новобрдских радионица. Садашње стање познавања показује да се истоветни украси налазе и на керамици из Крушевца, Сталаћа, Бањске, а затим и на керамици са појединих налазишта на десној обали Ђердапа, као што је на пр. Ушће Поречке реке. Има их и на судовима за воду са појединих средњовековних насеља у Румунији и Бугарској /Pacuiul lui Soare, Trnovo и др./, па се за дотични крчаг из Београда аналогије не морају тражити искључиво у новобрдском материјалу.

Хронолошки последња група грнчарских производа ограничена је на период од 1427. до 1521. године, тачније на време угарске власти у граду. Према запажањима аутора, они се у свему разликују од материјала из предходних периода. Поседују готово сва својства керамике која је присутна и по другим насељима Угарске, што се огледа како у облицима судова тако и у квалитету. Посебна пажња посвећена је налазима који су на београдско тржиште стизали из познатих производних центара Угарске, Аустрије и других средњоевропских земаља. Увоз таквом робом текао је већ устаљеним правцима трговине, с тим што се интензитет временом повећавао да би врхунац достигао при крају XV и на почетку XVI века. Ту спадају и различити облици пећњака међу којима видно место заузимају глеђосани и рељефно украшени. С обзиром да ови последњи нису констатовани у предходним археолошким целинама, аутор закључује да је до њихове употребе при зидању пећи дошло тек са успостављањем угарске власти у граду, што донекле мења досадашња мишљења.

Рад се завршава закључком у коме се наглашава да сав керамички материјал, почев од IX па све до првих деценија XVI века, скоро у потпуности одражава променљиве односе града са својим ближим и даљим залеђем. Заправо, то је и природно, с обзиром да се Београд, као активни учесник, за све то време налазио на некој врсти граничне линије различитих интересних сфера, и политичких и културних. С тим у вези је и постојање домаће грнчарске продукције и њеног развојног процеса, а исто тако и увоз стране робе која је стизала било са истока или са севера, у зависности од тренутних прилика и могућности. Са областима у унутрашњости Србије трговина грнчарским производима изгледа да је ипак била занемарљива, па чак и у периоду од 1404. до 1427. године када се прилив луксузног посуђа са југа очекује у већој количини. При томе треба поменути да ни у градовима Моравске Србије нема много производа насталих на просторима северно од Саве и Дунава.

Типолошки прецизно разврстан и хронолошки поуздано опредељен, керамички материјал из Београда приказује тренутно стање истражености. Рад на даљој реализацији Научно истраживачког пројекта за Београдску тврђаву, по коме се већ дуже време спроводе сва изучавања, у непрекидном је току. Многи теренски радови са новим резултатима тек предстоје, а то је прилика да се студија о керамици настави, допуни, а ако буде неопходно, и коригује. За сада, овако систематизована, она представља основ за даља проучавања, а уједно и пример за сличне поступке при обради грнчарије са других средњовековних налазишта.

Душица МИНИЋ

РИМСКИ ЦАРСКИ ГРАДОВИ И ПАЛАТЕ У СРБИЈИ (приредио Д. Срејовић), Београд 1993; THE ROMAN IMPERIAL TOWNS AND PALACES IN SERBIA (ed. D. Srejović), Belgrade 1993; THE AGE OF THE TETRARCHS (ed. D. Srejović), Belgrade 1995; Dragoslav Srejović - Čedomir Vasić, IMPERIAL MAUSOLEA AND CONSECRATION MEMORIALS IN FELIX ROMULIANA (GAMZIGRAD EAST SERBIA), Belgrade 1994; Петар Петровић, МЕДИЈАНА, РЕЗИДЕНЦИЈА РИМСКИХ ЦАРЕВА (MEDI-

ANA RESIDENCE OF ROMAN EMPERORS), Београд 1994.

Поводом 1700 година од успостављања тетрархије, владавине четири римска цара - Максимијана Херкулија, Констанција Хлора, Лицинија и Константина Великог - САНУ је под руко-водством академика Драгослава Срејовића организовала 1993. године велики научни скуп, а у Галерији САНУ приређена је изложба Римски царски градови и палате у Србији.

Сва четири тетрарха рођени су на тлу данашње Србије, тако да је ова област Римског царства у време тетрархије постала војни и културни центар римског света. Због великог значаја овог периода у коме је територија Србије, пре 17 векова, имала водећу улогу у историји европске цивилизације, симпозијум "Време тетрарха" је био замишљен као међународни скуп. Због политичке ситуације у којој се налазила наша земља санкцијама изолована из светских токова, на симпозијуму нису узели учешће раније пријављени научници из иностранства. Како наука и научна достигнућа немају границе и не признају ограничења, резултати овог пројекта презентирани у четири монографије упознали су светску јавност са најзначајнијим споменицима тетрархије и са историјом три царска града: Сирмијумом, Ромулијаном и Наисом. Резултати овог пројекта на тај начин су, ипак, стекли међународни значај.

Публикацију РИМСКИ ЦАРСКИ ГРАДОВИ И ПАЛАТЕ У СРБИЈИ, Београд 1993 у издању Галерије САНУ приредио је Д. Срејовић. Публикација је везана за изложбу чији су аутори Д. Срејовић и П. Петровић. По свом садржају ово није класични каталог изложбе. Ово је студија која научним подацима изложени материјал објашњава и ставља га у његове историјске оквире. Монографија садржи два дела. У првом је дат историјски преглед царских градова: В. Поповић - Сирмијум град царева и мученика; Д. Срејовић - Феликс Ромулијана, Галеријев идеолошки тестамент; П. Петровић - Наисус, задужбина цара Константина. Други део, каталог, обухвата следећа поглавља: Архитектура; Архитектонски украси; Портрети; Скулптура; Мозаик; Сликарство; Примењена уметност и занатски производи; Натписи; Новац.

Поглавље Архитектура, где су споменици обрађени у оквирима градских целина, представља изванредну допуну првом делу монографије. Остала поглавља каталога упознају нас са репрезентативним примерцима касноантичке уметности, са врхунским дометима у украшавању архитектонских споменика и са израдом декоративних и утилитарних предмета. Каталог садржи 179 јединица које је обрадио већи број аутора. Завршна поглавља књиге чине: Попис илустрација; Скраћенице и листа аутора; Библиографија. Библиографија доноси све значајније радове везане за ово историјско раздобље.

THE AGE OF THE TETRARCHS (Symposium held from the 4th to the 9th October 1993) edited by D. Srejović, Belgrad, Serbian Academy of Sciences and Arts, 1995, 388 стр. са илустрацијама. Књига обухвата радове 25 аутора. Реферати нису груписани тематски већ је примењен абецедни редослед по презименима аутора.

Према садржају реферати би могли да се групишу у пет основних целина: историја, градови и архитектура, некрополе, религија, покретни археолошки метеријал.

Радове историјског садржаја дали су: М. Душанић - The Imperial Terminology According to Ammianus Marcelinus (Res gestae); С. Душанић - Imitator Alexandri and Redditor Libertatis (Two controversial Themes of Galerius' Propaganda); М. Флашар - Orbis Quadrifariam Duplici Discretus Oceano. (Arhetorical symbolizatio of the Roman Tetrarchy); Д. Срејовић - Diva Romula, Divus Galerius; М. Васић - Moesia Prima and Dacia Ripensis in the Time of Valentinian I and Valens (364-278 A. D.)

О Градовима и архитектури писали су следећи аутори: М. Чанак-Медић - Spatial Development of Romuliana within the Late Roman Court Architecture; С. Гушић - Remesiana in the Late Roman Period; М. Јеремић - Architectural Stone Decoration of Sirmium in the First Half of the 4th Century; П. Милошевић - Roman Bridges near Sirmium; М. Петровић - Remains of Roman Architectural Ruins near Dobrinci, Caput Bassianense; П. Петровић - Villa and Domus tribuni at Mediana; Ч. Васић - Chronological Relations of Palace and Fortification System of Gamzigrad.

Некрополама и појединачним гробним налазима пажњу су посветили: А. Церамановић-Кузмановић - Late Roman with Diatreta in the Balkan Peninsula; С. Фидановски - Late Roman Graves from Zaskok; А. Јовановић - A Contribution to the Studies of the Late Roman Culture in Serbien; М. Корак - The Paintings in the Late Classical Tombs in Viminacium; Н. Проева - La stèle funéraire datée de l'année 325-6 de n. ère et les stèles d'Antiquité tardive de la région de Tikveš en Macédoine.

Питањима религије и споменицима религиозног карактера бавили су се следећи аутори: Г. Цветковић-Томашевић - L'art des IIIe et IVe siècles au tournant du paganisme au christianisme (Les mystère du salut, l'essantiel du programe figuratif dans les églises orthodoxes médiévales et ses racines dans l'art païen des IIIe et IVe siècles); К. Марицки-Гаћански - From Friendship to Conflict: the St. Jerome and Rufinus (Contribution to the cultural and intellectual History of the 4th Century); М. Мирковић - Episcopus Aquensis and Bonosiacorum scelus; Р. Петровић - The Mosaic Iconography in the Period of Tetrarchy; Љ. Зотовић - Early Christianity in Viminacium.

Период тетрархије кроз покретни материјал осветљавају следећи радови: Љ. Бјелајац - Late Roman Amphorae in the Danubian Region (Moesia Prima and Dacia Ripensis); И. Поповић - Upper Moesia at the End of the Third Century on the Basis of Archaeological Finds; П. Поповић - The Circulation of Coinage in Sirmium in the Period of the Tetrarchy.

Поред ове две публикације, везане за изложбу и научни скуп, објављене су и две монографије - једна посвећена Ромулијани, а друга Медијани.

Монографија Драгослава Срејовића и Чедомира Васића IMPERIAL MAUSOLEA AND CONSECRATION MEMORIALS IN FELIX ROMULIANA (GAMZIGRAD, EAST SERBIA) у издању Центра за археолошка истраживања Филозофског факултета у Београду, 1994 садржи 196 страна текста са фотографијама и плановима, списком илустрација и библиографијом. Прва три поглавља Territory and History; Name, Appearance and Position; Archaeological Explorations and Stratigraphy резимирају досадашња сазнања о Гамзиграду, дају географско-историјски преглед овог налазишта од касне бронзе до времена тетрархије,

закључно са изградњом Felix Romuliana-е. Презентирани су најстарији писани подаци почев од прве половине 19. века. Забележени су извештаји истраживача различитих профила који су, пролазећи кроз Источну Србију, оставили писане трагове о Гамзиграду и гребену Магура. Посебно су истакнуте етимолошке анализе имена Гамзиград и Магура, као и њихова међусобна топографска и историјска повезаност. Наведене су раније интерпретације овог локалитета од стране појединих аутора који су се бавили питањима историје овог налазишта. Дата је стратиграфска слика насеља од касног 2. миленија до 11. века наше ере. Стратиграфска анализа Гамзиграда и Магуре показала је да је историјски развој Гамзиграда био много дужи и комплекснији од оног на Магури.

Дуг је био истраживачки пут Д. Срејовића на коме је од раније претпостављеног војног логора или боравишта безимено римског великодостојника настојао и успео да Гамзиграду да његово историјско име Felix Romuliana. Сва оспоравања која су изрицана поводом Срејовићеве прве тезе, изречене још 1975. године, да је Гамзиград Ромулијана, морала су да се повуку после открића архиволте са натписом Felix Romuliana. Архиволта је откривена 1984. године.

У поглављу Description and Reconstruction of the Monuments дата је веома исцрпна дескрипција и веома успешна реконструкција маузолеја 1 и 2 и консекративних споменика на којима је извршена апотеоза Ромуле и Галерија. На исти начин је обрађен и тетрапилон, некада монументални споменик - симбол владавине четири Тетрарха. Својом локацијом тетрапилон је означавао смер кретања према главној капији Ромулијане, али и смер према маузолејима на врху Магуре. Предложена реконструкција тетрапилона, маузолеја и њихових консекрационих споменика, као и презентација њихових међусобних односа (сл.87) дочаравају нам у пуном светлу цео сакрални комплекс на Магури. Дескрипција ових споменика еловентном убедљивошћу Д. Срејовића осликава нам сам чин сахране и апотеозе.

У поглављу Function and Date маузолеји на Магури су објашњени кроз упоредну анализу споменика из Ромулијане. Утврђена је истовременост градње оба архитектонска комплекса уз примену истих техника и истог материјала. Јединствен грађевински стил карактерише објекте и на Магури и у Гамзиграду. Тај архитектонски ансамбл употпуњен је тетрапилоном који је подигнут непосредно после изградње храма у северном делу Ромулијане и маузолеја 1. Утврђено је да су сакрални споменици на Магури сепулкралног карактера и да је сваки од њих служио за сахрану и апотеозу само једне особе. Њихова градња и конструкција су истоветни. Разликују се једино по димензијама.

У анализи места за вршење апотеозе аутори наводе аналогне ломаче које су познате од раног другог до друге декаде четвртог века. Те аналогије аутори налазе на римским консекрационим новцима и у изворима, посебно у описима које дају Дио Касије за апотеозу Пертинакса и Херодијан за апотеозу Септимија Севера. Ове податке аутори су искористили као базу при сопственој интерпретацији консекрационих обреда који су археолошки документовани на Магури.

У поглављу Diva Romula - Divus Galerius дати су историјски подаци о Галерију и члановима његове породице, са посебним акцентом на мајци Ромули. На бази историјских података и датовања маузолеја са консекрационим објектима у време од 294. до 313. године утврђена је идентификација сахрањених особа које су биле уздигнуте на ранг богова. Галеријева сахрана у Ромулијани 311. год. забележена је у изворима. Потребно је било да се одреди идентитет друге личности. Апотеоза Ромуле није забележена у изворима, на нумизматичком или епиграфском материјалу. Стога су аутори кренули путем елиминације чланова уже царске породице. Искључене су личности за које се зна да нису овде сахрањене. Једино решење је било да је друга сахрањена личност Ромула, мајка Галерија који је њеним именом означио место свог рођења и своје смрти. Кроз податке из извора - који прате Галеријев живот од 293. год. када је проглашен за Цезара - објашњени су мотиви за изградњу Ромулијане баш на овом месту. Археолошки споменици су дали основу да се утврди веза храмова у Ромулијани са маузолејима на Магури. Апотеоза Галерија допуњена је подацима о његовом божанском пореклу. Објашњен је пут који је Галерије прешао од dominus до divus. Ради утврђивања свог божанског порекла он је претходно установио божанско порекло своје мајке, базирано на римској митологији.

Монографија је допуњена са два апендикса. У апендиксу аутора Б. Борић-Брешковић - *Gold Coins from the Consecration Memorial 1* - обрађено је 15 златника Проба, Диоклецијана и Максимијана који су ковани између 281 и 294 године. У апендиксу В, аутора А. Јовановића и А. Лаловић - *Hoard of Gold Coins Discovered next to the Foundation of Mausoleum 1* - презентована је остава од 79 златника. У остави су заступљени новци Грацијана, Валентинијана, Теодосија и Аркадија.

Захваљујући истраживачкој упорности Драгослава Срејовића и његовим изванредним опсервацијама Гамзиград је дефинитивно стекао своје историјско име Felix Romuliana и своје значајно место у римској историји. Малом броју познатих царских маузолеја Срејовић је необоримо аргументацијом прикључио још два маузолеја, маузолеје Ромуле и Галерија.

Друга монографија аутора Петра Петровића је двојезична српско-енглеска публикација под насловом МЕДИЈАНА, РЕЗИДЕНЦИЈА РИМСКИХ ЦАРЕВА (MEDIANA RESIDENCE OF ROMAN EMPERORS) у издању САНУ, Археолошког института и Народног музеја у Нишу, Београд 1994, 113 страна са планом насеља и фотографијама.

Монографија је издељена у поглавља. *Увод* у коме је објашњен повод издавања ове публикације. Поглавље *Константин и његови наследници у Наису* даје историјске оквире којима су Наисус и Медијана кроз изворе и споменике добили своје место у римској историји. Поглавље *Медијана, резиденција римских царева,* доноси топографске податке о насељу, истиче његов значај и архитектонски садржај. Поглавље *Истраживања* даје кратак историјат досадашњих истраживања и помена Медијане у литератури. У том поглављу налазимо и сажет преглед досадашњих археолошких ископавања која су вршена на овом локалитету. Поглавље *Грађевине* обухвата преглед откривених објеката међу којима најзначајније место има вила са перистилом којој припадају нимфеј и терме. Аутор истиче

извесне аналогије медијанске виле са вилом на Piazza Armerina која је изграђена за цара Максимијана. Он скреће пажњу на један значајан податак који је измакао пажњи досадашњих истраживача. Реч је о едикту који је издао Валентинијан 8. јуна 364. године (Cod. Theod. I, 6,2) где се као место издавања едикта помиње скраћено име Med. Ова скраћеница је од историчара допуњавана са Med(iolanum), местом где су били издати многи едикти. Из података да се Валентинијан у Медиолануму налазио тек од октобра 364. год., а да је у Медијани боравио током јуна 364. год. аутор сасвим оправдано и аргументовано закључује да скраћеница Med. може једино да се разреши као Med(iana). Овај веома битан податак, по први пут уочен од Петра Петровића, потврђује да је Медијана имала значајно место у Римском царству. Овде су повремено боравили римски императори четвртог века да би се у миру посветили својим државничким пословима закључује Петровић.

Још неки, не мање значајни објекти, допуњују слику о медијанском насељу. То је житница (horreum), затим резервоар за водоснабдевање насеља и две делимично откривене виле које су већим делом уништене изградњом пута Ниш - Нишка бања.

Медијанско насеље, отвореног типа, било је штићено утврђењем које је изграђено у 4. а обновљено у 6. веку. О утврђењу постоје само оскудни археолошки подаци јер је над њим подигнута Електронска индустрија Ниш.

Публикација је допуњена поглављима: *Библиографија; Антички извори; Списак илустрација.*

У овој монографији је по први пут целовито обрађена Медијана као насеље Наиса у коме су боравили римски цареви. По први пут су у овој књизи историјски извори документовани и допуњени археолошким споменицима. Дат је ситуациони план насеља са најновијим објектима који су откривени током 1994. године.

Захваљујући комплексној обради Медијане, кроз изворе и споменике, добили смо још једну значајну публикацију која допуњује слику о царским градовима из времена тетрархије.

Љубица ЗОТОВИЋ

ANCIENT MINING AND METALLURGY IN SOUTHEAST EUROPE, International Symposium, Donji Milanovac, May 20-25, 1990, Bor-Belgrade 1995. 315 стр. са великим бројем илустрација.

Маја 1990, у организацији Археолошког института из Београда, одржан је у Доњем Милановцу велики међународни симпозијум о старом рударству и металургији у југоисточној Европи који је на неки начин закључио серију међународних скупова о развоју металургије у Европи, осветљавајући рану металургију у овом делу старог континента. Карактеристика симпозијума и његова важност јесу што није било речи само о раној металургији на Балкану него се добар део реферата односио на римско и средњовековно рударство, док је било говора и о паралелним појавама на другим местима и другим континентима. Када се томе дода да су у Доњем Милановцу била присутна најпознатија имена, светска и европска, из ове гране науке, може се добити права представа о значају овог скупа не само за нас него знатно шире.

Крајњи циљ сваког овако важног скупа, сваког скупа уопште, јесте да саопштења која су ту изнета буду и публикована и на тај начин постану доступна широкој научној јавности. Нажалост, због трагичних догађаја који су се збили у нашој земљи непосредно после тога, дошло је до великих тешкоћа различите врсте у штампању аката овог симпозијума. Ипак захваљујући упорности, самопрегорности, истрајности, пожртвовању и одлучности Археолошког института, и изнад свега, организатора скупа и уредника аката, Борислава Јовановића, научног саветника Археолошког института, књига је после пет година, уз помоћ Музеја рударства и металургије у Бору, угледала коначно светло дана.

Њен садржај најбоље говори о њеној вредности и значају па га овде стога наводимо у целости. Ту се налазе текстови Петра Петровића о историји археометалуршког истраживања код нас, Илије Јанковића о Музеју рударства и металургије у Бору, Павела Жебрака о траговима раног рударства у Словачкој, Дарка Крајновића и Слободана Јанковића о бакарним минералима као могућој сировини у раној бакарној металургији у Србији, Борислава Јовановића о континуитету праисторијског рударства на централном Балкану, Вере Богосављевић о експлоатацији камена на Малом Штурцу, Радослава Милића о злату и сребру у руднику Мали Штурац, Дејвида Гејла о алаткама у раном европском рударству бакра, Јосипа Лозука о металургији баденске групе у околини Славонског Брода, Дарка Крајновића, Слободана Јанковића, Борислава Јовановића, Ирмтруд Лоренц, Миодрага Павићевића и Гинтера Вагнера о раној производњи бакра у Србији, Марије Новотне о почецима металургије у Словачкој, Вјере Немејцове-Павукове о новим бакарним налазима у Словачкој, Ернеста Перницке о хемијском саставу бакарног прстена из Сводина, Јањија Асланиса и Ирис Цахили о халколитским и ранобронзаним налазима из северне Грчке, Пола Бада и Барбаре Отавеј о енеолитском арсеничком бакру, Боривоја Човића о каснобакарној металургији у средњој Босни, Ц. Бешлија и Ђорђа Лазаровића о бакарним анализама у Трансилванији, Фридриха Бегемана, Ернста Перницке и Сигрид Шмит-Штрекер о истраживањима рудних извора за бакарне и ранобронзане предмете у Србији, Надје Кампани, Енрика Франческија и Роберта Маћа о истраживању лигуријског бакра у праисторији, Неде Трампуж-Орел о анализи каснобронзаних предмета у Словенији, Мишела Сефериадеса о халколиту уопште, Еугена Комше о почетку енеолита у Румунији, Николе Тасића о хронологији бронзаних и гвоздених налаза из Злотске пећине, Бибе Тержан о друштвеном статусу занатлија у старије гвоздено доба у југоисточној Европи, Владимира Кондића о Бору и околини у римско доба, Петра Петровића о римском рударству у Равни, Миодрага Томовића о римском рударству на Космају, Маје Паровић-Пешикан и Софијане Стојковић о металуршким пећима у Улпијани, Слободана Душанића о касном римском рударству у Илирику, Клода Домерга о првим римским коришћењима рудника на западном Медитерану,

Јозефа Лабуде о средњовековној брдској археологији у Словачкој, Душана Мркобрада о средњовековном рударству на Руднику, Драгана Богосављевића о средњовековном рударском оруђу, Благоја Говедарице, Ернста Перницке и Карла-Фридриха Ритерсхофера о новим анализама праисторијског метала са западног Балкана, Бена Ротенберга и Тима Шоа о халколиту и раном бронзаном добу у рудницима у долини Тимне у Израелу и Тима Шоа о модерном рударству на стари начин у Боливији.

Ови наслови и ова имена казују несумњиво да је књига просто морала да буде штампана.

Растко ВАСИЋ

БРАНКО ГАВЕЛА
(1914 - 1994)

Бранко Гавела, класични филолог, археолог, историчар уметности, мислилац, философ, хуманиста, био је изузетна појава у нашој археологији. Професор Београдског универзитета, шеф катедре за археологију и оснивач Центра за археолошка испитивања,

остао је у сећању као научник, као педагог и као човек. Као научник, увек критичан, опрезан и одговоран, пришао је археологији на један нов начин, комбинујући проучавање покретних и непокретних налаза са проучавањем човека који је ту живео и те предмете употребљавао, уносећи у своја истраживања социолошку компоненту, блиску неким новим тенденцијама у савременој археологији. Истовремено је инсистирао на компаративном методу и стално наглашавао да једна наука није довољна да објасни неке опште човечанске феномене, да је археологији потребна помоћ других комплементарних, како хуманистичких тако и екзактних наука, да би се добили прави одговори и коначна решења. Као педагог смогао је снаге да уз редовне обавезе напише уџбенике о праисторији и грчкој класичној уметности који уз све своје недостатке, и данас, много година после писања, имају значајно место у студијама археологије на нашем универзитету. Такође је умео да подстакне и охрабри већи број младих људи који су се налазили на почетку научног рада да напишу и одбране своје дисертације и тако почну свој успон на лествицама научне каријере. Међу овим бројним именима има и оних која су прешла границе наше земље и постала позната у европским и светским размерама - Јован Тодоровић, Драгослав Срејовић, Никола Тасић, Борислав Јовановић, Богдан Брукнер, Предраг Медовић, Јован Глишић, Душан Крстић, Блаженка Сталио, Љубиша Поповић. Као човек, био је човек са свим својим манама и врлинама, оригиналан и рељефан на одређени начин, који ће свима нама, који су код њега студирали, дипломирали, магистрирали, који су с њим били на ископавањима, екскурзијама, путовањима, остати у сталном сећању по свом интересу за човека, по својим наступима, гестовима и мислима, по својим причама и анегдотама, стварним и нестварним у исти мах, причама међ' јавом и међ' сном. У данашње време, несигурно и неодређено, које све више наговештава застрашујућу

превласт технократије над хуманизмом, и у коме се излаз каткад може да потражи једино у сновима, када се с друге стране све више говори о световима и појавама, потпуно страним и неразумљивим обичном човеку, када време све више постаје четврта димензија, не може се са сигурношћу знати да ли овај ученик Аристотела и Лукреција Кара, следбеник Максима Колињона и Анри Бреја, јесте или није на трајекту између Дијепа и Њухевна једног тмурног децембарског дана сусрео Грету Гарбо, јесте или није на прослави 2.500 година од настанка персијског царства у Техерану присуствовао сценама из хиљаду и једне ноћи.

Одгојен у класичном духу, кроз студије класичне филологије, Бранко Гавела је и почео своју каријеру као гимназијски професор латинског језика. После несретних ратних година, игром судбине срећа му се осмехнула на необичан начин и он је постао предавач праисторијске археологије на Београдском универзитету, а ускоро затим шеф катедре за археологију. Храбро се ухвативши у коштац са новим позивом, урадио је много да се оснују катедра за праисторијску археологију и Центар за археолошка испитивања при Филозофском факултету, али истовремено није напустио своје првобитно усмерење, како сведоче његови преводи са латинског и грчког Цицерона, Спинозе, Аристотела и Плинија млађег.

Као праисторичар, дао је нов и другачији приступ овој грани археологије, држећи се свог сталног интереса за човека, за снагу његовог ума и његових осећања. Поука и порука коју прошлост непрекидно предаје будућности јесте да је човек увек и пре свега човек, а човечанство једно и јединствено без обзира на боју и изглед његових јединки, на ниво културе, на систем друштвене, политичке и језичке организације. Крочивши у праисторију, он је оставио другима да се баве неолитом, да се даље рву око проблематике Винче, да се баве периодизацијом металних доба код нас, о којима је изгледало да се зна доста а знало се мало, и окренуо се претежно самим почецима и самом крају праисторије, палеолиту и латену. О палеолиту Србије није се знало ништа, веровало се да људи из доба северног јелена нису уопште обитавали нашу земљу, али је Гавела открио њихова станишта у Рисовачи код Аранђеловца и у Градцу код Крагујевца, и први указао на заблуде науке у том погледу. Бавећи се овим "временом преко границе времена, преко границе свих предања" како се на једном месту изразио Буше де Перт, Гавела се није задовољио констатацијама о материјалним остацима који су откривени и њиховом интерпретацијом, него је покушао да објасни филозофску и социјалну компоненту ових првобитних људских заједница. Своје резултате на раду о палеолиту у Србији сажео је у монографији "Палеолит Србије" (1988). На другој страни, први се код нас озбиљно посветио проучавању доласка Келта на Балканско полуострво и њиховим археолошким траговима. Његова истраживања опидума Жидовар у Банату представљају прве стварне кораке у проучавању латенске материјалне културе на нашем тлу, о чему је објавио монографију "Келтски опидум Жидовар"(1952). Поред рада на терену, он је о овом питању изнео низ нових и занимљивих претпоставки, комбинујући ранија знања са својим запажањима. Међутим, то не значи да, уз палеолит и латен, друга питања која су се тицала праисторије нису била у жижи његовог интересовања - написао је велики број чланака и студија о старим народима на Балкану, Пелазгима, Минијцима, Илирима, религији, митологији, увек комбинујући своја класична знања са овим проблемима, како показују две књиге његових чланака и огледа "Из дубине векова"(1977) и "Предања и знања о старом Балкану" (1978).

Упоредо са радом на праисторији Гавела је проучавао и предавао класичну културу и уметност, објавио је између осталог и монографију о Етрурцима (1978), и био један од ретких археолога код нас који су писали и истраживали грчку класичну уметност. Његова монографија о Фидији (1962) указује да је грчку уметност истицао пре и изнад свега. Данас је раније схватање о предности једне уметности над другом превазиђено, и историчари уметности прихватају да су на различитим степенима људског развоја важили различити естетички критерији и да свака уметност има у суштини исту вредност. Један Аутаријат или Трибал са варварског Балкана не би се посебно дивио мермерним статуама Поликлета или Алкамена, чији је био савременик, и више би ценио шаре на корицама свога мача или искуцане украсе на свом сребрном појасу. То уосталом најбоље потврђује Плинијева анегдота о тевтонском изасланику, који је, видевши слику старог пастира из хеленистичког доба на Римском форуму и упитан колико мисли да та слика вреди, одговорио да не би платио ништа ни за живог пастира а камоли за слику. О овоме Гавела није говорио али мислим да би он, врстан историчар грчке уметности, познавалац и љубитељ уметности уопште, нашао, да је упитан, да ипак има извесне разлике између панатенејске процесије на партенонском фризу и геометријских мотива на сребрном појасу из Мраморца. Мали и жустри професор држао је беседу о Фидији и истакао на крају да је филозоф Епиктет сматрао срећним на самртном одру свакога онога ко је бар једном у животу видео Фидијиног Зевса у Олимпији. Данас, додао је професор, та монументална дела више не постоје и ми нисмо у стању да им се дивимо, па нам остаје као једина утеха да се попнемо на Акропољ, уђемо у храм Атине Партенос, и тамо, посматрајући остатке величанственог Фидијиног фриза, тихо поновимо Епиктетове речи. Прави и истинити љубитељи античке уметности схватиће тада сву величину његове мисли.

Растко ВАСИЋ

МИЛИЦА КОСОРИЋ
(1928 - 1994)

Милица Косорић рођена је 1928. г. у месту Кучајна код Кичева, где су њени родитељи били учитељи; потиче из старе и угледне српске породице из Гораждa, у којој је по традицији било свештеника или учитеља. По завршетку студија праисторијске археологије на Филозофском факултету у Београду

1955. г. она почиње да ради као кустос у Народном музеју у Пожаревцу, где остаје до 1962. године, после чега одлази са родитељима у Босну, где добија посао у Музеју источне Босне у Тузли. За време боравка у Тузли она поред других послова успева да положи магистратуру, а 1974. г. и да одбрани докторску дисертацију на београдском универзитету.

Веома способна и енергична, она ускоро постаје директор музеја, оставши на тој дужности више година. Захваљујући својим радним квалитетима М. Косорић брзо проналази своје место у новој средини, не прекидајући при томе везе са колегама у Београду, нарочито са онима из Народног музеја, позивајући их на своја ископавања или узимајући учешће на истраживањима појединих локалитета у Србији. Таква оријентација помогла јој је да започне велика истраживања праисторијских локалитета у Подрињу, док су раније започета ископавања римске некрополе у Сасама код Сребренице (ант. Domavia) настављена заједно са Филозофским факултетом у Београду; исто тако узима учешће у истраживањима праисторијских локалитета на Медијани код Ниша и у околини Прокупља.

Као уредник музејског часописа "Чланци и грађе за културну историју источне Босне" она је успела да окупи веома угледне ауторе, тако да он под њеним вођством од публикације чисто локалног карактера постаје један од најзначајнијих стручних часописа у ондашњој Босни и Херцеговини, у коме су објављивали своје радове велика имена наше археологије, као А. Бенац, Б. Човић, Д. Срејовић и др.

Основна преокупација њеног теренског рада била је усмерена на изучавање праисторије Подриња. Та истраживања М. Косорић је започела средином 1960-тих година ископавањем једне праисторијске некрополе у околини Бијељине и неолитског насеља у Батковићима. Даље су следила испитивања некропола бронзаног доба на локалитетима Падине - Роћевић, као и некрополе Каравлашке куће, сондажна рекогносцирања у подручју Спрече и у околини

Братунца и многа друга, о којима је редовно објављивала теренске извештаје. На основу тих радова настала је њена докторска дисертација објављена 1976. г. под насловом "Културни, етнички и хронолошки проблеми илирских некропола Подриња".

Од 1979. г. М. Косорић је сарадник Земаљског музеја у Сарајеву, где је примљена у звању вишег научног сарадника, а од 1984. постаје научни саветник. Овде се она прихвата посла на изради Археолошког лексикона Босне и Херцеговине, књ. I - IV, који је објављен 1988. у Сарајеву; поред тога ради на сакупљању и сређивању грађе о праисторијским оставама у Босни и Херцеговини, чији се рукопис са илустрацијама, на сву срећу, сачувао и требало би да се објави у оквиру серије издања некадашњег Међуакадемијског одбора САНУ. Поред ових редовних музејских послова она је наставила своја истраживања некропола и насеља бронзаног доба у горњем току реке Дрине, око Сребренице и Горажда, током којих је прикупљена велика документација и проучен материјал, који би требало да помогне коначном сагледавању развоја бронзаног доба Подриња. На жалост, то се није догодило, а завршни извештај са целокупном техничком документацијом остао је у њеном стану у Тузли, тако да је њихова даља судбина неизвесна. Страшно осећање узалудности због немогућности остварења посла коме је посветила већи део свог живота није јој давао мира за време њеног боравка у Београду, где је избегла из Сарајева средином априла 1992. године.

У Археолошком институту у Београду, где је била прихваћена и запослена током последњих, најтежих година свог живота, она се укључује у рад на пројекту "Археолошка карта Србије" и захваљујући искуству које је стекла на сличном послу у Сарајеву знатно је допринела бољој организацији, систематичности и убрзавању рада на овом пројекту.

М. Косорић је отишла прерано, у тренутку кад је требало да уследи остварење најбољих резултата њеног преданог рада, у који је улагала много љубави не само због професионалне амбиције, него, верујем, и због тога што је радила на истраживању свог завичајног краја који је, нажалост, пре неколико година постао можда најжешће ратиште у Босни. Тешка брига о судбини њених рођака који су настрадали у Горажду, као и несрећен живот бескућника у избеглиштву, без сумње су утицали на њено већ пољуљано здравље и подстакли опаку болест од које није било спаса.

Иза ње је остало 75 стручних радова и мањих студија, међу којима, осим већ поменуте докторске дисертације, треба истаћи два већа рада: "Резултати истраживања праисторијских насеља и некропола на подручју Подриња 1974 - 1977. г.", *Старинар* XXVI-II/XXIX (1977 - 1978), 173-199; "Хронолошка детерминација гробова из хумки са потеза Трновице - Пађине - Роћевић", *Зб. Нар. Муз.* XIII-1 (1988), 29-55.

Свима који су је познавали Милица Косорић ће остати у добром сећању као стручњак, пријатељ и колега.

Маја ПАРОВИЋ - ПЕШИКАН

BIBLIOTEKA A.I.
CENTAR Vladimir ĆAVA

ПАВЛЕ МИЈОВИЋ
(1914 - 1996)

Почетком фебруара ове године у Подгорици изненада је преминуо Павле Мијовић, дугогодишњи сарадник Института, члан Црногорске академије наука и уметности.

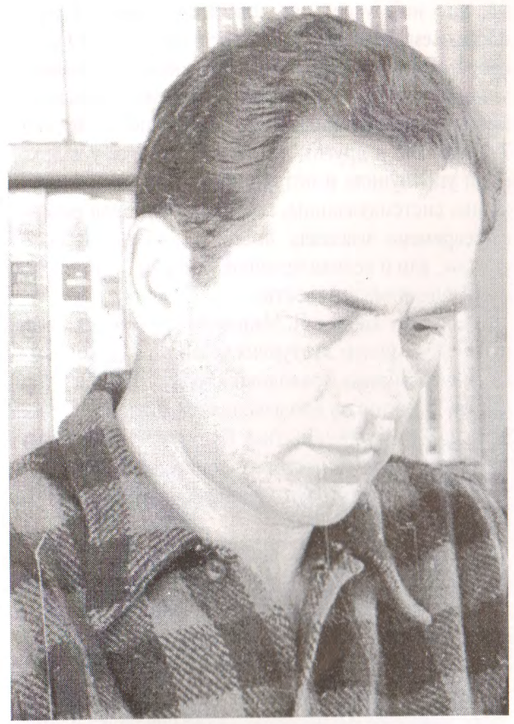

Павле Мијовић је рођен 21. јуна 1914. г. у Црмници (Црна Гора). После завршетка гимназије на Цетињу 1936. г., уписао се на Медицински факултет у Београду, али га није стигао завршити због избијања рата 1941. г. За време боравка у Београду активно је учествовао у револуционарном покрету београдских студената и већ у то доба почиње да се бави истраживањима на пољу социјалне медицине као новинар, објавивши у периоду 1937-1939. г. неколико радова на ту тему. Од 1941. активан је учесник НОБ-а, а после завршетка рата неко време успешно ради у новинарству и дипломатији као аташе за штампу у југословенским амбасадама у Москви и Стокхолму и као дописник из иностранства у више листова.

Почетком 1950-тих година долази до одлучног прекида политичке каријере због "политичке неподобности", иако већ у зрелим годинама живота, он налази снаге да започне живот такорећи из почетка, уписавши се 1951. на студије историје уметности које је успешно завршио 1956. г. Од 1960. П. Мијовић је сарадник Археолошког института, прво као асистент за средњевековну археологију, а после одбране доктората 1964. г. и као научни сарадник, руководи научним пројектима на проучавању културноисторијских споменика у Црној Гори и Србији.

Његова истраживачка активност започиње још у току студија 1953-1956. г., кад се он укључује у веома широка мултидисциплинарна истраживања старих градова у Црној Гори као члан археолошке екипе у оквиру пројекта САНУ којим је руководио проф Ђ. Бошковић. У току ових радова П. Мијовић је провео много месеци на испитивању остатака старог Бара, Улциња, Будве, Котора, што је било почетни импулс његовог дугогодишњег преданог рада на проблемима порекла и урбаног развоја пре свега Улциња, али и осталих приморских градова Црне Горе. Тим истраживањима он се предавао пуном снагом са изузетном енергијом и упорношћу. Од 1966. г. П. Мијовић постаје руководилац археолошких истраживања у улци-

њском Старом граду, кад је Археолошки институт обновио рад на том пројекту.

Поред тога П. Мијовић је годинама био један од руководилаца на пројекту истраживања средњевековног града у Крушевцу, а за време конзерваторских радова у манастиру Грачаница водио је заштитна ископавања током којих је дошао до изузетно значајног открића остатака рановизантијске базилике испод темеља манастира. Детаљнија испитивања фрескосликарства у Грачаници послужила су му као путоказ и база за дубља истраживања у области византијског сликарства и проблема менолога.

За П. Мијовића као научника карактеристична је ширина погледа, изузетна радозналост и јако развијено осећање важности појединих појава, које је он са непогрешивим новинарским инстинктом знао истаћи. Дијапазон питања која су привлачила његову пажњу изузетно је широк. Са истом озбиљношћу и страшћу он је приступао сваком новом проблему без обзира да ли су у питању пећински цртежи на стенама из Липаца и Гусиња, остаци илирских бедема у Улцињу и Будви, римски мозаици у Петровцу и Рисну, старословенски накит из Мијела, или пак фреске на зидовима бококоторских сеоских црквица XVII-XIX века. Резултати својих истраживања старих градова на црногорском Приморју П. Мијовић је објавио у великој монографији "Градови и утврђења у Црној Гори", издатој 1975. г. (заједно са М. Ковачевићем); у књизи "Улцињ" (1981. - такође заједно са Ђ. Бошковићем и М. Ковачевићем) и у читавом низу зборника својих научних радова: Бококоторска сликарска школа XVII-XIX в." (1960); "Трагом древних култура Црне Горе" (1970); "Уметничко благо Црне Горе" (1980); "Прадавне и давне културе Црне Горе" (1987).

Друго важно поље истраживања П. Мијовића било је проучавање иконографије и порекла византијских менолошких циклуса, и то не само на фрескама српских средњовековних манастира, него и у ширем кругу земаља које су вековима биле у сфери утицаја византијске уметности и духовне климе. Основну систематизацију споменика ове врсте он је дао већ у својој докторској тези "Менолог. Историјско-уметничка истраживања" (1973), за коју је добио награду за византологију француске Академије наука. У основи ових истраживања лежи његово чврсто уверење о трајној вези византијске уметности са старијим античким традицијама, које је стекао приликом проучавања старих градова Улциња, Будве и Котора, чији су бедеми прекрили остатке античких утврђења, како се могло утврдити и после земљотреса 1979. г. Наиме, П. Мијовић је, полазећи од претпоставке да су се менолози ослањали на традицију култа хероизираног покојника, дошао до закључка о постојању његове везе са култом мученика који обележавају сваки дан црквеног календара, док ови, са своје стране, преко сталних и несталних празника указују на старе традиције римских календара. Улазећи на тај начин у саму суштину менолошких споменика, он је успео направити чврсту основу за даља истраживања неких још нерешених питања поствизантијских менолошких циклуса са сачуваним споменицима из Румуније, Бугарске, Русије, Јерменије, Грузије, на којима је радио дуги низ година, али није успео све довести до краја. У свом последњем зборнику "Тријумфи и смрти" (1992) он је сабрао већи број чланака и предавања посвећених типолошкој квалификацији грузинских менолога, менолозима из манастира Грачанице и Великог Трнова, као и другим питањима, чиме се у великој мери употпунила и потврдила његова раније типолошка систематизација, која је, узгред буди речено, својевремено изазвала доста недоумица и оспоравања, али и велика признања међу византолозима и историчарима уметности.

Велике су заслуге П. Мијовића као организатора и оснивача многих културних установа у Црној Гори, да споменем само Археолошки музеј у Улцињу, чији је први директор он био неколико година, као и оснивање на његову иницијативу Културолошког факултета на Цетињу са посебним усмерењем на проучавање и конзервацију културноисторијских споменика Црне Горе.

После катастрофалног земљотреса априла 1979. г. он је један од организатора и руководилаца радова на спасавању и конзервацији порушених споменика у Старом граду Улциња и музејских експоната извађених из потпуно уништене старе зграде музеја.

Ценећи велики допринос П. Мијовића за развој науке и културе, Црногорска академија наука и уметности изабрала га је за редовног члана 1985. г.

Маја ПАРОВИЋ - ПЕШИКАН